

**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

**Leven, werken en geloven in zeevarende gemeenschappen :
Schiedam, Maassluis en Ter Heijde in de zeventiende eeuw**
Wit, J.M. de

Citation

Wit, J. M. de. (2008, September 4). *Leven, werken en geloven in zeevarende gemeenschappen : Schiedam, Maassluis en Ter Heijde in de zeventiende eeuw*. Uitgeverij Aksant. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13076>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13076>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Leven, werken en geloven in zeevarende gemeenschappen

Leven, werken en geloven in zeevarende gemeenschappen

Schiedam, Maassluis en Ter Heijde in de zeventiende eeuw

Annette de Wit

aksant Amsterdam, 2008

ISBN: 978-90-5260-306-3

© Annette de Wit/Aksant, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt zonder nadrukkelijke voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Omslag: Uitsnede uit het schilderij *De Maas bij Den Briel* door A. Willaerts, 1633. Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam

Ontwerp omslag: Jos Hendrix, Groningen

Vormgeving & opmaak binnenwerk: Trees Vulto DTP en Boekproductie, Schalkwijk

Uitgeverij Aksant, Postbus 2169, 1000 CD Amsterdam, www.aksant.nl

Woord vooraf

Maertgen Juijst maakte zich grote zorgen toen zij koopman Allert Arijensz vroeg om in West-Indië te informeren naar het lot van haar man, die met het schip *Het Wapen van Delft* vanuit Schiedam naar Brazilië vertrokken was. Zij had al vier jaar niets meer van haar echtgenoot vernomen.

De afgelopen jaren werden mijn gedachten bevolkt door vrouwen zoals Maertgen, die prominent aanwezig waren in de zeevarende gemeenschappen waar mijn onderzoek over gaat. Vaak werd ik getroffen door de onzekerheid van hun bestaan en de eenzaamheid die uit het bronnenmateriaal sprak. Hoewel ook een proefschrift schrijven vaak een eenzaam avontuur is, wist ik mij tijdens mijn onderzoek gesteund door mijn omgeving, zowel op mijn werk als thuis. Op deze plaats wil ik dan ook graag een aantal van die steunpilaren bedanken. Allereerst gaat mijn dank uit naar degene die ik volgens het Leidse promotiereglement niet mag noemen, voor zijn waardevolle commentaar, maar vooral ook voor zijn geduld en de nooit aflatende aansporingen om het project tot een goed einde te brengen.

Bij de vakgroep Economische en Sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam ontstond mijn belangstelling voor de vroegmoderne tijd en mijn liefde voor archiefonderzoek. Ook na mijn aanstelling in Leiden bleef ik contact houden met de vakgroep. Met mijn collega's van het project *Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw* kon ik zowel tijdens de officiële bijeenkomsten als daarbuiten van gedachten wisselen over alles wat met het onderzoek te maken had. De studenten die deelnamen aan mijn werkcolleges over zeevarende gemeenschappen droegen door hun enthousiasme in belangrijke mate bij aan het plezier dat ik aan mijn werk in Leiden beleefde. Mijn latere collega's van het Instituut voor Maritieme Historie bleven steeds belangstellend vragen naar de vorderingen van het langdurige project en ook mijn collega's van het Marinemuseum toonden veel interesse.

Piet Boon, Arie van der Schoor, Ingrid van der Vlis, Willem Stuve en Adri van Vliet gaven mij tips over archieven en advies over de interpretatie van bronnen. De gesprekken die ik met Harm Nijboer had brachten mij vaak op nieuwe ideeën. De heer J. Mulder die helaas overleden is, voorzag mij van tal van genealogische gegevens over de Schiedamse bevolking en de heer P. Hollander deed speciaal voor mij onderzoek in de Doop- en Trouwregisters van Schiedam, Maassluis en Ter Heijde. De archiefmedewerkers van het gemeentearchief in Schiedam en van de (voormalige) gemeentearchieven van Maassluis en Monster sjouwden onvermoeibaar met stapels materiaal en brachten me ontelbare kopjes koffie. Bijzondere herinnerin-

gen bewaar ik aan het (voormalige) Weeshuisarchief in Maassluis, waar ik letterlijk werd opgesloten met het bronnenmateriaal en waar de familie Pronk mij zelfs met taart verwelkomde.

Ook de Grote Kerk van Maassluis vormde een prachtig decor voor het doen van onderzoek. Nog leuker was het dat ik daar samen met Hester Dibbits naar toe ging, met wie ik niet alleen over zeventiende-eeuws Maassluis kon praten, maar ook over tal van andere onderwerpen. Van collega's werden we vriendinnen. Ook met Herman Ketting gingen de gesprekken al heel snel niet meer alleen maar over zeventiende-eeuwse zeelieden. Zowel Hester als Herman lazen bovendien alle versies van het manuscript en voorzagen het van hun kundig commentaar. Gabriëlle Dorren, Sandra Langereis, Luuc Kooijmans en Conrad Gietman deden dat bij de eerste versie van het boek. Ariadne Schmidt becommentarieerde de hoofdstukken over vrouwenarbeid en het zeemanshuwelijk. Harry de Bles wil ik niet alleen bedanken voor het corrigeren van de proefdrukken, maar ook voor de ruimte die hij mij bij diverse gelegenheden geboden heeft om ondanks alle drukke werkzaamheden in het Marinemuseum tijd aan mijn proefschrift te besteden.

Mijn basketbalteam en vrienden en vriendinnen zorgden in al die jaren voor de broodnodige ontspanning. Op deze plek wil ik vooral Anja den Besten en Mariëlle Mulder noemen. Onze vriendschap is mij heel dierbaar. Zonder de belangstelling en liefde van het thuisfront had ik het nooit gered. Mijn ouders, Han en Atie, hebben mij van jongs af aan gestimuleerd mijn eigen pad te kiezen en hebben altijd grote belangstelling gehad voor de inhoud van het onderzoek. Nooit hebben ze getwijfeld aan de goede afloop. Mijn man Sander met zijn nuchtere kijk op de wereld, zijn praktische instelling en zijn gevoel voor humor heeft me door menig dal gesleept. Hij klaagde nooit als ik weer eens boven zat te werken, hoewel hij zich wel eens afvroeg waarom er altijd vlak voordat we op vakantie gingen een deadline gehaald moest worden. Onze mooie zoon Leon kreeg wel genoeg van het feit dat mama steeds op zolder zat. In het afgelopen jaar stond hij vaak onderaan de trap te roepen waar ik toch bleef. Tot slot wil ik nog graag mijn oma noemen, die mij met haar doorzettingsvermogen en levenswijsheid altijd tot voorbeeld geweest is. Ik ben heel blij dat zij de voltooiing van dit proefschrift nog mee mag maken. Ik draag dit boek aan haar op en aan mijn zoon, de oudste en de jongste generatie met wie ik verbonden ben.

Amsterdam, maart 2008

Voor Anneke Blaak-Eerden en Leon Alink

Inhoud

Inleiding	13
<i>Afbakening</i>	18
<i>Opzet van het onderzoek</i>	20
1 Het Maasmondgebied en de Zijde in vogelvlucht	21
Van Prehistorie tot het begin van de Nieuwe Tijd	21
<i>Geografie en economie</i>	21
<i>Verstedelijking</i>	22
<i>Scheepvaart</i>	23
<i>De Zijde</i>	24
De Gouden Eeuw	25
<i>De Opstand</i>	25
<i>Bevolking</i>	26
<i>Economische voorspoed</i>	27
<i>Oorlog</i>	31
Na 1650	31
2 Drie zeevarende gemeenschappen	35
De havenstad Schiedam	35
<i>In en rond de haven</i>	37
<i>Bevolkingsomvang en demografische patronen</i>	38
<i>Beroepsstructuur</i>	40
Het verstedelijkte vissersdorp Maassluis	41
<i>In en rond de haven</i>	45
<i>Bevolkingsomvang en demografische patronen</i>	46
<i>Beroepsstructuur</i>	47
Het kustdorp Ter Heijde	49
<i>Het strand en het schuitemgat</i>	52
<i>Bevolkingsomvang en demografische patronen</i>	53
<i>Beroepsbevolking</i>	53
Tot besluit	54

3 De arbeidsmarkt voor zeevarenden	55
De maritieme arbeidsmarkt in de Republiek	56
<i>De vraag naar zeelieden</i>	56
<i>Een gesegmenteerde arbeidsmarkt</i>	58
<i>Het platteland en de arbeidscyclus</i>	59
<i>Van arbeidscyclus naar specialisatie</i>	60
Maritieme werkgelegenheid in Schiedam, Maassluis en Ter Heijde	64
<i>Zeelieden in soorten en maten</i>	64
<i>Schiedam</i>	65
<i>Maassluis</i>	67
<i>Ter Heijde</i>	69
Tot besluit	71
4 Werkgevers en werknemers: reders, schippers en scheepsvolk	73
Werkgevers	73
<i>Partenrederij</i>	73
<i>Langetermijnontwikkelingen in het systeem van partenrederij</i>	76
<i>Schiedamse reders</i>	78
<i>Reders uit Maassluis</i>	80
<i>Reders uit Ter Heijde</i>	81
Rekrutering	82
<i>Visserij</i>	82
<i>Koopvaardij</i>	86
<i>Walvisvaart</i>	87
<i>Marine</i>	88
<i>VOC</i>	91
<i>Een gesegmenteerde arbeidsmarkt?</i>	94
Werknemers	96
<i>Leeftijden</i>	96
<i>Burgerlijke staat</i>	99
Tot besluit	101
5 Mannenwerk	105
Werk op zee	106
<i>Haringvisserij</i>	106
<i>Kabeljauw- en schelvisvisserij</i>	107
<i>Kustvisserij</i>	109
<i>Walvisvaart en koopvaardij</i>	111
<i>VOC en marine</i>	112

Arbeidsvoorwaarden en lonen	113
<i>Haringvisserij</i>	113
<i>Kabeljauwvisserij</i>	116
<i>Kustvisserij</i>	118
<i>Walvisvaart</i>	119
<i>Koopvaardij</i>	120
<i>VOC en marine</i>	121
<i>Lonen in vergelijkend perspectief</i>	124
Risico's en verzekeringen	126
Neveninkomsten op zee	131
Neveninkomsten aan de wal	133
Tot besluit	135
6 Vrouwenwerk	137
Vrouwen in de meerderheid?	142
Juridische status	144
Vrouwenberoepen?	147
Werkende zeemansvrouwen	149
<i>Productie van netten en lijnen</i>	150
<i>Het keuren van netten</i>	153
<i>Visverwerking en vishandel</i>	154
<i>Rederij</i>	158
<i>Kroeghoudsters, herbergiersters en tapsters</i>	159
<i>Bevoorrading van schepen, detailhandel en venterij</i>	161
<i>Huishoudelijk werk</i>	163
<i>Kostgangers en pleegkinderen</i>	166
Overige bronnen van inkomsten	168
<i>Zelfvoorziening, ruilhandel, leven op krediet en onderlinge hulp</i>	168
<i>Criminaliteit</i>	169
<i>Bedeling</i>	172
Het maritieme huishouden als economische eenheid	174
Tot besluit	176
7 Het zeemanshuwelijk	179
Het vroegmoderne huwelijk	181
<i>Wetgeving</i>	181
<i>Van ideaalbeeld naar praktijk</i>	182
Demografische aspecten van het zeemanshuwelijk	183
<i>Het ritme van de zeevaart</i>	184
<i>Gezinsgrootte</i>	184

Vrijen	186
<i>Verkering</i>	186
<i>De trouwbelofte</i>	187
<i>Zeemansvriendinnen als ongehuwde moeders?</i>	190
Trouwen	191
Hertrouwen	194
Gescheiden sferen: het zeemanshuwelijk in de praktijk	197
<i>Vrouwen aan boord?</i>	197
<i>Afscheid en thuiskomst</i>	201
<i>Heimwee en onzekerheid</i>	205
<i>Seksualiteit</i>	210
<i>De zeemansvrouw als intermediair</i>	215
Tot besluit	217
8 Sociale status en beroepsidentiteit	219
De economische sector	221
<i>Vermogen</i>	221
<i>Zeevaart en armoede</i>	224
<i>Alfabetisering</i>	227
De sociale sector	232
<i>Wonen</i>	232
<i>Koophuizen</i>	237
<i>Het Oudemannenhuis</i>	238
<i>Sociale relaties en groepsidentiteit</i>	244
<i>Kleding en uiterlijk</i>	245
De politieke sector	256
<i>Schiedam</i>	256
<i>Maassluis</i>	258
<i>Ter Heijde</i>	260
Tot besluit	261
9 Godsdienstig leven	265
Religie in Schiedam, Maassluis en Ter Heijde	268
<i>Schiedam</i>	268
<i>Maassluis</i>	272
<i>Ter Heijde</i>	276
<i>Eenheid of diversiteit?</i>	277
Opvoeding en scholing	279
<i>Liedboekjes</i>	283
<i>Zeemansvademeccums</i>	286

Zeelieden en de kerk	293
<i>Lidmaten</i>	293
<i>De kerkenraad</i>	294
<i>Kerkelijke tucht</i>	297
<i>Vloekende zeelieden</i>	297
Zeemansvrouwen en de kerk	299
<i>Vrouwelijke lidmaten in de meerderheid</i>	299
<i>De kerkgemeenschap: troost en sociaal vangnet</i>	302
De kerk en de gemeenschap: sociale aspecten van het geloof	306
<i>Doop en trouw</i>	306
<i>Sterven en begraven</i>	307
<i>Armenzorg</i>	311
Zeelieden en geloofsbeleving	313
<i>Geloof en de keuze voor het zeevarend bestaan</i>	313
<i>Geloof en rekrutering</i>	315
<i>Volksgeloof</i>	318
<i>De reddingsgedachte</i>	323
Tot besluit	325
Samenvatting en conclusie	327
Bijlagen	335
Afkortingen	341
Bibliografie	343
Summary	363
Zakenregister	371
Over de auteur	376

Inleiding

In de kleine havenstad Schiedam begaf schippersvrouw Jannetje Jansdr. zich op 5 september 1683 naar de notaris. Daar machtigde zij Theunis Jansz. van Wijck om drieduizend gulden te innen bij de kooplieden bij wie haar man Adriaen Adriaensz. de Roo zich verzekerd had voor het geval hij in Barbarijse gevangenschap mocht geraken.¹ Met het verzekeringsgeld kon Jannetje haar man vrijkopen. In veel slechtere financiële omstandigheden verkeerde de Maassluise vissersvrouw Willemetje Dircksdr., toen zij in 1655 kussens en een deken van de lokale diaconie ontving. Zij beloofde hiervoor te zullen betalen als haar man ‘zijn eerste reijs’ gedaan zou hebben.² Het vissersechtpaar Van der Elst uit Ter Heijde nam in 1668 een weesjongen in huis en beloofde hem te voeden en te kleden. Daar stond tegenover dat de jongen met zijn pleegvader mee naar zee zou gaan en dat hij het geld dat hij daarmee verdiende zou afdragen aan het vissersgezin.³

Dit zijn slechts drie korte verhalen die het leven van de inwoners van het Maasmondgebied in de zeventiende-eeuwse Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden illustreren. Er zijn weinig beroepen die de vroegmoderne Republiek zo goed symboliseren als dat van de zeeman. Tussen 1580 en 1680 steeg het aantal mensen dat op zee aan de kost kwam aanzienlijk. Omstreeks 1680 schommelde het aantal zeevarenden op schepen die jaarlijks vanuit de Nederlandse havens vertrokken rond de vijftigduizend personen.⁴ Hoewel in sommige takken van scheepvaart, zoals bij de VOC en marine, veel buitenlanders aanmonsterden, was het overgrote deel van de zeelieden afkomstig van eigen bodem. In talloze dorpen en steden werd het leven in belangrijke mate bepaald door het ritme van de zeevaart. Een groot gedeelte van de mannelijke beroepsbevolking was daar bijna voortdurend afwezig. Dit gold zeker in het Maasmondgebied, dat gedurende de gehele zeventiende eeuw een belangrijk reservoir van zeelieden vormde.

C.A. Davids heeft in zijn schets van de zeventiende-eeuwse zeeman beschreven hoe nauw de cultuur van zeelui en de maatschappij in de Gouden Eeuw verbonden waren. Zowel in de Nederlandse literatuur als in de schilderkunst was de zee een populair thema. Dit was een gevolg van de enorme expansie van de Nederlandse

1 GAS, ONA, nr. 790, 25, 5 september 1683.

2 KAM, ADHG, nr. 261, 1655.

3 HAW, ONA Monster, nr. 6100, 4 februari 1668.

4 Davids, ‘Maritime labour in the Netherlands’, 42.

scheepvaart vanaf de jaren tachtig van de zestiende eeuw.⁵ Niet alleen kooplieden, maar ook andere inwoners van de Republiek waren op de een of andere manier betrokken bij die expansie. In havensteden en kustdorpen waren velen voor hun levensonderhoud afhankelijk van de maritieme sector omdat ze er goederen en diensten aan leverden of er grondstoffen voor hun eigen bedrijf aan ontleenden. Dankzij het systeem van partenrederij, de meest voorkomende bedrijfsporm in de haringvisserij, koopvaardij, de walvisvaart en de kaapvaart, konden inwoners van de Republiek bovendien rechtstreeks investeren in de scheepvaart.

Hoewel er sprake was van een grote betrokkenheid bij de zeevaart bleef er volgens Davids toch een duidelijk onderscheid bestaan tussen zeelieden en de mensen die hun brood aan de wal verdienden. Zeelieden zouden dit onderscheid zelf gecultiveerd hebben door iedereen die voor het eerst een reis buitengaats maakte een zeedoop te laten ondergaan. Het onderscheid tussen de burgers aan de wal en de buitenstaanders op zee is in de maritiemhistorische literatuur lange tijd een vanzelfsprekendheid geweest. De zeeman werd geportretteerd als een ruige figuur die met zijn afwijkende kleding en gedrag eigenlijk niet in de samenleving aan de wal paste.⁶

Inmiddels is in dit beeld wel enige nuancering aangebracht. Onderzoek heeft uitgewezen dat dé zeeman niet bestond. Lonen en arbeidsomstandigheden varieerden sterk in de diverse takken van scheepvaart, zeelieden wisselden hun werk op zee af met arbeid aan de wal en aan boord bestonden grote verschillen tussen de officieren en het scheepsvolk.⁷ Toch is de kennis over zeevarenden ten tijde van de Republiek nog steeds fragmentarisch. Studies van Herman Ketting en Roelof van Gelder hebben de mens achter de zeeman wat betreft de vaart op Azië op fraaie wijze over het voetlicht gebracht⁸, maar naar zeevarenden die werkzaam waren in

5 Davids, 'De zeeman', 95-130. Overigens was de zeevaart ook in de rest van Europa een belangrijk thema in de kunsten zie: Mollat du Jourdin, *Europe and the sea*, 201-210. Volgens D.E. Kennedy was één van de meest opvallende kenmerken van vroegmodern Engeland dat de interesse van het publiek meer uitging naar de kunst en literatuur over zeevaart dan naar de realiteit van het zeevarend bestaan. Kennedy, 'The crown and the common sea men in Early Stuart England', 172.

6 Van Beylen, *Schepen van de Nederlanden*, 227-228; Van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, 41-42; Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 390. Voor kanttekeningen zie: Braunius, 'Het leven van de zeventiende-eeuwse zeeman'; Boon, *Bouwers van de zee*, 140. Overigens heeft het stereotype beeld van de zeeman als buitenstaander ook in de Anglo-Saxische literatuur heel lang de boventoon gevoerd. Zie voor commentaar hierop onder andere: Vickers, 'Beyond Jack Tar' en G.F. Lorentz, *Bristol fashion*.

7 Davids, 'Maritime labour in the Netherlands'; zie ook Van Royen, 'The national maritime labour market'; Boon, *Bouwers van de zee*.

8 Ketting, *Leven, werk en rebellie*; Van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*; Van Gelder, *Naporra's omweg*.

andere takken van scheepvaart is relatief weinig onderzoek gedaan.⁹ Bovendien heeft de nadruk bij het onderzoek naar de maritieme arbeidsmarkt tot nog toe gelegen op de geografische herkomst en sterftcijfers van zeelieden, waardoor de mechanismen die de werking van die arbeidsmarkt bepaalden zoals arbeidscycli, gezinspatronen, leeftijden, verdiensten en carrièrepatronen nog onvoldoende zijn belicht. In de optiek van Davids zouden micro-analyses in deze tekortkomingen moeten voorzien.¹⁰ Het onderzoek van Piet Boon naar zeelieden op het West-Friese platteland rond 1680 is deels gebaseerd op dergelijke micro-analyses. Het speerpunt ligt niet langer bij kwantitatieve gegevens over schepen, maar bij de zeelieden zelf en hun uitgangssituatie aan de wal.¹¹ Om de kennis over maritieme geschiedenis te verdiepen moet kortom aandacht worden besteed aan de gemeenschappen waaruit zeelieden voortkwamen: de zeevarende of maritieme gemeenschappen.

Davids heeft het begrip zeevarende of maritieme gemeenschap gedefinieerd als een dorp, stadje of stadsbuurt waar een aanzienlijk deel van de bevolking de kost gedeeltelijk of geheel door de zeevaart verdient of direct van de zeevaart afhankelijk is.¹² Buitenlandse historici, sociologen en antropologen hebben meer dan in Nederland aandacht besteed aan dit type gemeenschap. P.H. Fricke constateerde dat zeevarende gemeenschappen een cyclisch patroon kenden als gevolg van het vertrek en de aankomst van schepen en vissersvaartuigen. Het werk in de zeevaart en de organisatie van de bemanning vormden de basis voor de sociale structuur voor zowel de scheepsgemeenschap als voor de gemeenschap aan de wal.¹³ M. Mollat du Jourdin beschreef hoe in Franse maritieme gemeenschappen de zee en de visserij de samenleving vormgaven. De zee was niet alleen de werkplek voor een gedeelte van de bevolking, maar bepaalde het leven van de mannen, vrouwen en kinderen die er van afhankelijk waren. Hun mentaliteit en cultuur werd door de zee 'geschapen'.¹⁴ Trevor Lummis karakteriseerde vissersgemeenschappen als een *occupational community*, een samenleving die volledig georiënteerd was op één bedrijfstak.¹⁵

9 Met uitzondering van Boon, *Bouwers van de zee* en Van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot* voor zeevarenden op de koopvaardij. Voor zeevarenden op de oorlogsvloot zie Bruijn, *Varend verleden*. Over vissers: Van Vliet, 'Zeevarenden op de vissersvloot 1580-1650'.

10 Davids, 'Maritime labour in the Netherlands', 41-71.

11 Boon, *Bouwers van de zee*.

12 Davids, *Wat lijdt den zeeman al verdriet*, 15.

13 Fricke, 'Seafarer and community', 1-7.

14 Mollat de Jourdin, *Europe and the sea*, 153; zie ook Cabantous, 'Des paysans pour la mer'; Cabantous, *Dix milles marins*. Voor een uitgebreide verhandeling over het begrip maritieme gemeenschap zie ook Hagmark, *Women in maritime communities*.

15 Lummis, *Occupation and society*, 4; Overigens geeft Lummis aan dat het begrip 'occupational community' doorgaans gebruikt wordt om de mannelijke beroepsbevolking te omschrijven in een samenleving die georiënteerd is op één bedrijfstak.

Eén van de voordelen van deze benadering vanaf de wal is dat er aandacht geschonken kan worden aan de gezinssituatie van zeelieden. Analoog aan de typering van zeelieden als buitenstaanders werden ze in de literatuur tot voor kort geportretteerd als vrijgezel. Het zeemansberoep zou voorbehouden zijn geweest aan jonge, ongebonden mannen, omdat de lonen in de scheepvaart te laag zouden zijn geweest om een gezin van te kunnen onderhouden.¹⁶ Hierbij werd echter geen rekening gehouden met het feit dat zeventiende-eeuwse huishoudens, zeker die in de lagere sociale regionen van de samenleving, als *family economy* getypeerd kunnen worden. In principe droegen alle gezinsleden bij aan het inkomen door verschillende werkzaamheden met elkaar te combineren.¹⁷ Recent onderzoek heeft dan ook uitgewezen dat zeelieden wel degelijk een gezin hadden, zelfs een groot gedeelte van het scheepsvolk aan boord van Oost-Indiëvaarders was getrouwd.¹⁸ Met uitzondering van studies van Daniëlle van den Heuvel en Manon van der Heijden over vrouwen van VOC-zeelieden in respectievelijk Enkhuizen en Rotterdam is er in Nederland nog vrijwel geen onderzoek verricht naar zeemansvrouwen.¹⁹

Anders is dat in de buitenlandse literatuur. Sprak de Britse historica Valerie Burton in 1991 nog over de *genderblindness* van de maritieme geschiedschrijving,²⁰ de laatste jaren is er in toenemende aandacht voor vrouwen in maritieme gemeenschappen.²¹ In Britse en Amerikaanse literatuur wordt de positie van vrouwen van zeevarenden omschreven als *occupational widowhood*.²² De aard van het zeemanswerk bracht met zich mee dat de mannen van huis waren en een aantal taken binnen de gemeenschap niet konden uitoefenen. De sterke scheiding tussen de mannen- en vrouwenwereld resulteerde in een grotere verantwoordelijkheid en

Dit is volgens Lummis ten onrechte, omdat zeker in het geval van vissers die voortdurend weg zijn, de gemeenschap juist gevormd wordt door de vrouwen en kinderen die achterblijven. Zie voor vissersgemeenschappen ook: Sider, 'The ties that bind'; Löfgren, 'Marine ecotypes in Preindustrial Sweden'; Vickers, *Farmers and fisherman*. Voor Nederland zie Van Ginkel, *Elk vist op zijn tijd*; Van Ginkel, *Tussen Scylla en Charybdis*.

16 J.R. Bruijn en J. Lucassen stelden in 1980 dat de lonen bij de VOC zo laag waren dat het onwaarschijnlijk was dat zeelieden die naar de Oost vertrokken getrouwd waren. Bruijn en Lucassen (red.), *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie*, 18.

17 Knotter, 'Problemen van de family economy'; zie ook hoofdstuk 6.

18 Van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, 58; De Wit, 'Seamen and shore women'; Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 53-54; Van der Heijden, 'Achterblijvers', 181-212; Van den Heuvel, 'Getrouwd met Jan Compagnie', 30-42; Bruijn, 'Career patterns', 33; Boon, *Bouwers*, 118; De Wit, 'Zeemansvrouwen aan het werk'.

19 Van den Heuvel, *Bij uijtlandigheid van haar man*.

20 Burton, 'The myth of bachelor Jack', 182.

21 Zie bijvoorbeeld: Creighton en Norling (red.), *Iron men, wooden women*; Fury, 'Elizabethan seamen'; Norling, *Captain Ahab had a wife*; Forman Crane, *Ebb tide in New England*; Geistdorfer, Leblic (red.), *Anthropologie maritime*.

22 Lorentz, *Bristol fashion*, 283.

een zekere mate van vrijheid voor zeemansvrouwen.²³ Deze vrijheid van handelen kreeg in de vroegmoderne Republiek juridisch vorm door middel van aktes van procuraties die zeelieden op naam van hun echtgenote lieten opmaken. Hierdoor waren zeemansvrouwen in tegenstelling tot andere getrouwde vrouwen gemachtigd om zelfstandig financiële zaken af te handelen.

De veelvuldige afwezigheid van mannen had ook invloed op het zeemanshuwelijk. Cheryl Fury heeft in haar studie over zeelieden in vroegmodern Engeland gewezen op het feit dat zeemansvrouwen stressvolle situaties, zoals de geboorte van een kind of het overlijden van een familielid, alleen moesten zien te verwerken.²⁴ Zeventiende-eeuwse moralisten, zoals Jacob Cats, erkenden de onzekere positie van zeemansvrouwen en waarschuwen voor de ontrouw die daaruit voort zou kunnen komen. Volgens Van der Heijden waren vrouwen van Oost-Indiëvaarders inderdaad geneigd tot overspel als gevolg van het feit dat ze jarenlang alleen waren en in onzekerheid verkeerden over het lot van hun echtgenoot.²⁵

Het onderzoek naar zeevarende gemeenschappen biedt ook de mogelijkheid om de sociale positie van zeevarenden in de (lokale) samenleving te bestuderen. Volgens Fricke vormde de organisatie van de bemanning een blauwdruk voor de sociale structuur in de zeevarende samenleving. Boon liet in zijn studie naar zeevarenden van het West-Friese platteland op grond van criteria als bezit en politieke invloed zien dat zeelieden zeker niet tot de laagste sociale klasse van de samenleving behoorden.²⁶

Tot slot kan door middel van het onderzoek naar zeevarende gemeenschappen aandacht besteed worden aan een aspect van het zeemansleven dat erg onderbelicht is gebleven: religie. Volgens Marcus Rediker hadden zeelieden niet veel op met de leerstellingen van het christelijk geloof.²⁷ Eén van de oorzaken hiervoor zou zijn, dat zeelieden zich het grootste gedeelte van het jaar buiten de invloedssfeer van samenleving en kerk bevonden. Volgens A. Th. van Deursen betekende de 'ongebonden levenswandel' van zeelieden echter niet dat zij geen religieus besef hadden en Ketting heeft aangetoond dat religie wel degelijk deel uitmaakte van de belevingswereld van Oost-Indiëvaarders.²⁸

In dit boek zullen genoemde onderwerpen nader worden uitgediept door een gedetailleerd onderzoek naar drie zeevarende gemeenschappen in het zeventiende-eeuwse Maasmondgebied. Zo kan antwoord gegeven worden op de vraag

23 Lorentz, *Bristol fashion*, 298.

24 Fury, *Tides in the affairs of men*, 472; Fury 'The impact of war upon sailors wives', 3. Zie ook Hubbard, 'Alone, yet not alone', 5.

25 Van der Heijden, *Achterblijvers*, 198-200.

26 Boon, *Bouwers van de zee*, 180-184.

27 Zie bijvoorbeeld Rediker, *Between the devil and the deep blue sea*, 149, 167, 172-179, 185, 189, 201.

28 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 18-19; Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 188-201.

op welke manier de economische afhankelijkheid van de zeevaart het dagelijks bestaan in deze gemeenschappen beïnvloedde. Geanalyseerd zal worden hoe de (dominantie van de) zeevaart invloed had op het werk dat mannen en vrouwen deden, op het huishouden en het gezin, op de sociale verhoudingen binnen de samenleving en op het godsdienstig leven. Omdat de onderzoeksperiode de gehele zeventiende eeuw beslaat kan tevens bezien worden in hoeverre de veranderingen die gedurende die eeuw binnen de scheepvaart plaats hadden, hun weerslag hadden op de samenleving aan de wal.

Afbakening

Het Maasmondgebied fungeerde in de zeventiende eeuw als belangrijk reservoir van zeelieden die werk vonden in alle voorkomende takken van scheepvaart. Deze zeelieden waren voornamelijk afkomstig uit steden zoals Rotterdam, Schiedam en Delft, maar ook uit vissersgemeenschappen zoals Vlaardingen, Maassluis, Middelharnis en Zwartewaal. Ook vanaf de kust, ook wel de Zijde genoemd vertrokken zeelieden om op zee de kost te verdienen. De Maasmond is interessant omdat er met uitzondering van de studie van Adri van Vliet naar de visserij in deze regio weinig onderzoek is gedaan naar dit herkomstgebied van zeelieden.²⁹ Tot nu toe waren maritiemhistorische studies vooral op Noord-Holland gericht, waar de zeevaart voornamelijk emplooi bood aan de op het platteland levende bevolking. Het onderzoek van Boon naar zeevarenden op het West-Friese platteland heeft uitgewezen dat in het bewuste gebied de combinatie van agrarische werkzaamheden en scheepvaart veel voorkwam.³⁰ Zoals uit dit boek zal blijken was de zeevaart in het Maasmondgebied juist meer een stedelijke aangelegenheid. Boeren-zeevarenden kwamen hier nauwelijks meer voor. Zeelieden specialiseerden zich, waardoor ze het hele jaar door de kost op zee konden verdienen. Bovendien bleef het Maasmondgebied tot ver in de achttiende eeuw van belang als herkomstgebied van zeevarenden, terwijl het Noord-Hollandse platteland vanaf het einde van de zeventiende eeuw in dit opzicht aan belang inboette.³¹

Het onderzoek concentreert zich op drie zeevarende gemeenschappen. De kleine havenstad Schiedam, het verstedelijkte vissersdorp Maassluis en het kustdorpje Ter Heijde. In deze gemeenschappen was het grootste gedeelte van de bevolking gedurende de zeventiende eeuw direct of indirect betrokken bij de zee-

²⁹ Van Vliet, *Vissers en kapers*.

³⁰ Boon, *Bouwers van de zee*.

³¹ De afname van het aantal zeelieden op het Noord-Hollandse platteland heeft tot veel discussie geleid zie: Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 362-45; Knotter, 'De Amsterdamse scheepvaart en het Noordhollandse platteland', 281-290; Van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot*; Van der Woude, 'De contractiefase van de seculaire trend', 298-373; Van Royen, 'De zeeman en de seculaire trend', 209-223; Van Royen, 'Manning the Merchant Marine', 1-27; Van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme*, 42-45; Boon, *Bouwers van de zee*, 210-214.

vaart. In omvang en structuur waren er duidelijke verschillen. Schiedam had een snel groeiende bevolking die gedeeltelijk bestond uit eigen burgers, maar voor een ander gedeelte uit rondzwervende buitenstaanders, die veelal op zoek waren naar werk in de scheepvaart. Rond 1622 had de stad zo'n zesduizend inwoners. Zeelieden uit Schiedam werkten in de haringvisserij, koopvaardij of walvisvaart. Ook monsterden zij aan bij de marine en VOC. Het grootste gedeelte van vraag en aanbod op de maritieme arbeidsmarkt echter, werd bepaald door lokale werkgevers en werknemers. Schiedam kan dan ook omschreven worden als *home port*.³² Maassluis was aanvankelijk niet meer dan een nederzetting, maar door de bloei van de visserij en de afscheiding van het agrarische Maasland in 1614 ontwikkelde deze plaats zich in razend tempo tot welvarend dorp. Rond 1622 telde het dorp zo'n drieduizend inwoners, die voornamelijk in de kabeljauwvisserij en haringvisserij werkzaam waren. Hoewel het dorp een verstedelijkt aanzien bood, door het ontbreken van agrarische activiteit van enige omvang, bleef het gedurende de zeventiende eeuw wel zo klein dat de meeste inwoners elkaar gekend moeten hebben. Door de sterke verwevenheid van de visserij met het maatschappelijk leven van het dorp, kan Maassluis gekenschetst worden als een *occupational community*. In het kleine dorp Ter Heijde, gelegen aan de Zijde, leefden de inwoners voornamelijk van de kustvisserij. Rond 1622 waren dat er zo'n 560. Door overstromingen en zandverstuivingen geteisterd daalde het aantal inwoners in de loop van de eeuw echter tot tweehonderd. Ook Ter Heijde kan als *occupational community* omschreven worden.

De keuze voor juist deze drie gemeenschappen is voor een belangrijk gedeelte gebaseerd op de aard en omvang van het aanwezige bronnenmateriaal. Omdat Schiedam, Maassluis en Ter Heijde relatief kleine gemeenschappen waren, was het mogelijk om een groot scala aan beschikbare bronnen voor de gehele zeventiende eeuw door te nemen. Hierdoor is het mogelijk om ook langetermijnt ontwikkelingen te signaleren. Door het verschil in omvang en in economische oriëntatie bieden de drie gemeenschappen bovendien voldoende stof voor onderlinge vergelijking. Hierbij moet wel aangetekend worden dat zeevarenden die hun brood in de visserij verdienden de meeste aandacht krijgen in dit boek. Twee van de drie gemeenschappen (Maassluis en Ter Heijde) waren immers vissersplaatsen en ook in de havenstad Schiedam vormden vissers een belangrijke groep onder de zeevarenden.

Het bestudeerde bronnenmateriaal is zeer divers van aard. Belastingkohieren leveren informatie over de demografie en zijn bruikbaar om uitspraken te doen over de sociaaleconomische positie van de inwoners van de gemeenschappen. Certificatieboeken en haringcertificatieboeken bieden inzicht in de aard en de omvang van de maritieme werkgelegenheid. Het visserijarchief in Maassluis vormt wat dit betreft ook een goede bron. Niet alleen geeft dit archief inzicht in de omvang

³² Lorentz, *Bristol fashion*, 129-131.

van de haring- en kabeljauwvisserij, maar het biedt ook een schat aan informatie betreffende het reilen en zeilen van deze bedrijfstak. Rijk aan informatie zijn ook de notariële archieven, die helaas niet altijd even makkelijk toegankelijk zijn. Het Schiedamse notarieel archief is dit gelukkig wel. Door een trefwoordenindex was het mogelijk om zeevarenden en hun gezinnen eenvoudig terug te vinden. Het oud-rechterlijk archief in de drie plaatsen levert veel informatie over het dagelijks leven van de inwoners, evenals de kerkenraadsnotulen. Voorts zijn instellingsarchieven geraadpleegd, zoals het Weeshuisarchief van Maassluis en het archief van het Fabri- of Oudemannenhuis in Schiedam.

Opzet van het onderzoek

In het eerste hoofdstuk van dit boek staat de geschiedenis van het Maasmondgebied en zijn bewoners centraal. Vervolgens maken we in hoofdstuk 2 een denkbeeldige wandeling door zeventiende-eeuws Schiedam, Maassluis en Ter Heijde, tijdens welke we in het kort kennis maken met de bewoners van de gemeenschappen.

In hoofdstuk 3 wordt een aantal kernbegrippen met betrekking tot de maritieme arbeidsmarkt op een rij gezet. Tevens wordt een schatting gemaakt van de werkgelegenheid in de maritieme sector. De werkgevers en werknemers in die sector zijn het onderwerp van hoofdstuk 4. Wie waren de werkgevers, welke plaats hadden zij in de zeevarende samenleving en op welke wijze rekruteerden zij de bemanning voor hun schepen? En wie waren de mannen die op de schepen vanuit Schiedam, Maassluis en Ter Heijde vertrokken? In hoofdstuk 5 wordt het werk dat de mannen aan boord deden nader besproken. Ook de lonen, arbeidsvoorwaarden en nevenwerkzaamheden komen hier aan bod. Het werk van zeemansvrouwen staat centraal in hoofdstuk 6. Verrichtten vrouwen in zeevarende gemeenschappen bij afwezigheid van een groot deel van de mannelijke beroepsbevolking betaalde arbeid in sectoren die normaal gesproken door mannen gedomineerd werden of hadden zij hun eigen arbeidsterrein en in hoeverre waren vrouwen met hun werk in staat bij te dragen aan het gezinsinkomen? Vervolgens ligt de focus op het zeemanshuwelijk. Welke invloed had de lange afwezigheid van de mannen op dit huwelijk? Zowel de demografische, sociale als emotionele aspecten van de scheiding tussen de echtelieden krijgen hier aandacht. In hoofdstuk 8 worden sociale status en beroepsidentiteit van zeelieden onderzocht. Tot welke sociale laag in de samenleving behoorden zeemansgezinnen en vormden zij een duidelijk herkenbare groep? In het laatste hoofdstuk staat het godsdienstig leven van de inwoners van Schiedam, Maassluis en Ter Heijde centraal. Had het feit dat zeelieden zich buiten de invloedssfeer van de kerk en samenleving bevonden invloed op hun geloof? Welke rol speelde de kerk in het leven van zeemansvrouwen? En in hoeverre was de nabijheid en afhankelijkheid van de zee bepalend voor de religieuze beleving van de inwoners van zeevarende gemeenschappen?

Hoofdstuk 1

Het Maasmondgebied en de Zijde in vogelvlucht

Van Prehistorie tot het begin van de Nieuwe Tijd

Geografie en economie

De huidige Maasmonding maakte aan het einde van de laatste IJstijd deel uit van een breed rivierdal, waardoor het water van de Maas en de Rijn naar zee liep. Omstreeks 8000 voor Christus ontstonden strandwallen voor de kust, met daarachter wadden, kwelders en veengebieden. In de loop van het vierde millennium voor Christus nam de veengroei achter de kust toe, toen de invloed van het zee-water verminderde. Ongeveer tweeduizend jaar later vormden de strandwallen en duinen een aaneengesloten geheel, slechts doorsneden door de monding van de Schelde, Maas, Oude Rijn en Oer-IJ. Achter de kust ontstonden grote veenmoerassen, die geregeld overstromden doordat er zeewater via de mondingen van de rivieren landinwaarts kwam. Door zee- en rivierwater meegebracht slib en klei veroorzaakten afzettingen en het binnendringende water deed nieuwe geulen ontstaan, waardoor de veengebieden vanuit de riviermondingen werden ontwaterd.

Als gevolg van deze ontwikkelingen breidden de mogelijkheden voor menselijke bewoning zich omstreeks 1000 voor Christus uit. Aanvankelijk leefden de bewoners voornamelijk van jacht en visserij, maar rond 500 voor Christus bestond een groot gedeelte van de nederzettingen uit boerderijen, waarvan de bewoners veehouders en akkerbouwers waren. Ook in de Romeinse tijd woonden er voornamelijk boeren in het gebied, hoewel dankzij de ligging aan grote rivieren ook handel werd gedreven. Door de verslechtering van het klimaat en het binnenvallen van Germaanse stammen raakte de regio vanaf 200 na Christus ontvolkt. Na een periode van zeer beperkte bewoning onder Frankische veroveraars werd het Maasmondgebied in de vroege middeleeuwen van groot economisch belang, vanwege zijn gunstige ligging. De rivieren in het gebied vormden de verbinding tussen het belangrijke handelscentrum, Dorestad (het huidige Wijk bij Duurstede) en Engeland. Na de verovering van Dorestad in 836 door de Noormannen verschoof het zwaartepunt van de handel naar Tiel, Deventer en Utrecht en nog later naar Keulen. De Maasmond, centraal gelegen in het mondingsgebied van Rijn, Maas en Schelde bleef een belangrijk knooppunt in het netwerk van economische relaties

tussen het achterland van de grote rivieren en Engeland en Scandinavië. Tegelijkertijd werden er door boeren ontginningstechnieken toegepast, waardoor er nieuw land ontstond. Omstreeks 1000 na Christus begon deze ontginning meer systematische vormen aan te nemen. Gunstige klimatologische omstandigheden en een verruiming van de bestaansmogelijkheden leidden tot een snelle bevolkingsgroei in de elfde en twaalfde eeuw. Het tempo en de hoeveelheid van de ontginningen werden opgevoerd, waardoor oude nederzettingen werden uitgebreid en nieuwe nederzettingen ontstonden. Deze gemeenschappen werden bedreigd door overstromingen die vanaf het midden van de twaalfde eeuw veelvuldig voorkwamen.¹

Verstedelijking

De agrarisch georiënteerde bevolking probeerde in de middeleeuwen de oprukkende zee en de buiten de oevers tredende rivieren een halt toe te roepen. Door het bouwen van dijken werden steeds nieuwe stukjes grond op het water veroverd. Op de geestgrond vlak achter de duinen en in het vruchtbare rivierkleigebied ontstonden nieuwe gemeenschappen die zich met wisselend succes in hun strijd tegen de elementen handhaafden. Kenmerkend voor de nieuwe nederzettingen was dat het vrije boerengemeenschappen waren, die tot ontwikkeling kwamen buiten de feodale verhoudingen, die elders in Europa de maatschappelijke verhoudingen bepaalden. De lokale vertegenwoordiger van de heer, de schout, vormde de hoogste autoriteit in het gebied, maar doorgaans werden de plaatselijke aangelegenheden door de boeren zelf geregeld.² Vanaf de dertiende eeuw ontwikkelden zich voorts speciale instanties, die zich met de instandhouding van de waterstaatkundige werken bezighielden, de zogenaamde hoogheemraadschappen.

Meer grond en betere opbrengsten zorgden ervoor dat er een agrarisch surplus ontstond, waardoor een gedeelte van de agrarische bevolking zich kon toeleggen op handel en nijverheid. In de tweede helft van de dertiende eeuw ontwikkelden Schiedam, Vlaardingingen, Brielle en later ook Rotterdam en Dordrecht zich tot handelsnederzettingen, die zich van het rurale Maasmondgebied begonnen te onderscheiden.³ De overgang van een agrarische samenleving naar een agrarisch-verstedelijkte samenleving werd in gang gezet. Overigens namen deze handelsnederzettingen in de dertiende eeuw nog niet op grote schaal deel aan de internationale handel. Men verdiende slechts aan het handelsverkeer dat voorbijtrok. Tot aan het einde van de dertiende eeuw werd de internationale handel gedomineerd door de lakenindustrie in de Zuid-Nederlandse steden. Vlaamse kooplieden kochten wol in Engeland en na verwerking exporteerden zij grote hoe-

¹ Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 11-20; Van der Schoor, *Het ontstaan van de Middeleeuwse stad Rotterdam*.

² De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 32.

³ Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 26-27.

veelheden laken naar Duitsland, Frankrijk en Italië. De voor Duitsland bestemde producten werden van Vlaanderen via Zeeland naar Dordrecht en vandaar via Utrecht en de Zuiderzee naar Noord-Duitsland gebracht. Een andere route liep van Dordrecht via de Rijn naar Keulen. Dordrecht profiteerde ook van het handelsverkeer van en naar Engeland. Het Dordtse stapelrecht van 1299, waarin was vastgelegd dat alle lading aldaar aan land gebracht en te koop aangeboden moest worden, voordat deze verder vervoerd mocht worden, maakte deze stad tot het nieuwe handelscentrum van Holland.⁴

In de veertiende eeuw werd de verstedelijking in het Maasmondgebied verder gestimuleerd door veranderingen in de bodemgesteldheid. De beveiliging tegen het water zorgde in het meer landinwaarts gelegen veengebied voor problemen omdat de verlaging van de waterspiegel leidde tot oxydatie van het veen dat inklonk. Hierdoor ontstonden bodemverzakkingen. In gebieden waar akkerbouw bedreven werd, was de verzakking het grootst: de oxydatie werd hier versterkt door de intensievere verbinding van de grond met zuurstof. Tegelijkertijd zorgde de winning van turf voor een verzwakking van de dijken en een waardedaling van de landbouwgrond.⁵ Bovendien bleven overstromingen het gebied bedreigen. De Sint Elizabethsvloed van 1421 was hiervan wel het meest sprekende voorbeeld. In de vijftiende eeuw leidden de geschetste omstandigheden uiteindelijk tot een agrarische crisis, die gevolgd werd door een migratiegolf richting stad. De boeren die achterbleven legden zich toe op de veel minder arbeidsintensieve veeteelt, waardoor er een uitstoot van arbeidskrachten plaatsvond en de trek naar de steden nog groter werd.⁶ Overigens golden de geschetste ontwikkelingen niet voor de boerengemeenschappen die grotendeels op kleigronden gevestigd waren. De omslag van landbouw naar veeteelt vond bovendien niet overal tegelijkertijd plaats, ook vóór de agrarische crisis waren er al gemeenschappen die zich voornamelijk op veeteelt toelegden.⁷

Scheepvaart

De belangrijkste Zuid-Hollandse steden ontwikkelden zich zoals reeds opgemerkt op het kruispunt van de handelswegen in het Maasmondgebied. De rivieren Maas, Waal en Rijn vormden de verbinding tussen Holland, het Duitse achterland en de overzeese Britse eilanden. Ook lag het gebied op de noord-zuid gerichte handelsroute van Noord-Duitsland en het Oostzeegebied via Zeeland naar het welva-

4 Van Herwaarden (red.), *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, dl 1, 102 e.v.

5 In het veengebied van West-Friesland vond dezelfde ontwikkeling plaats, zie Boon, *Bouwers van de zee*: 9-10.

6 Boon, *Bouwers van de zee*, 25-36; De Vries, *The Dutch rural economy*, 8-9.

7 Van der Schoor, *Het ontstaan van de Middeleeuwse stad Rotterdam*, 66; Noordam, *Leven in Maasland*, 21

rende Vlaanderen en Brabant.⁸ Het scheepvaartverkeer kon op dit traject gebruik maken van een route binnendoor of buiten langs de kust. De laatste route werd in het midden van de zestiende eeuw meer en meer gebruikt door de groter wordende schepen, die bij Brielle de Maasmond invoeren en dan door de Bernisse naar Zeeland, Brabant en Vlaanderen zeilden. Binnendoor konden schippers gebruik maken van drie verschillende routes. De eerste liep van de Zuiderzee naar Amsterdam, dan via het IJ, en een reeks van meren, rivieren en vaarten tussen Haarlem en Gouda, richting Dordrecht, hetzij via de Hollandse IJssel, hetzij via de Maas. De tweede route liep vanaf de Oude Rijn door Schieland en Delfland via de Rotte naar Rotterdam. De derde route begon in Leiden en liep via de Vliet en de Schie over Delft en Delfshaven naar de Maas.⁹

Aanvankelijk vervulden Delft, Brielle en Dordrecht de hoofdrol op het door particularisme gekenmerkte handelstoneel van de zestiende eeuw. Vooral Dordrecht probeerde haar machtspositie, gebaseerd op het stapelmarktprivilege tot het uiterste te verdedigen. In de jaren veertig van de zestiende eeuw vormde de gedeeltelijke herziening van het Dordtse stapelrecht¹⁰ het startsein voor de strijd om de suprematie met andere steden in de regio. Naast Brielle en Delft waren ook Delfshaven, Rotterdam, Schiedam en Vlaardingen in opkomst. Volgens de *Informacie*, een overzicht van het gewest Holland dat in 1514 om fiscale redenen werd opgesteld, waren genoemde havens vooral gericht op haringvisserij. Schiedam had naast een haringvloot, bestaande uit twintig haringbuizen ook zes of zeven koopvaardij-schepen tot haar beschikking. Zowel Schiedam als Vlaardingen en Brielle kregen te maken met verzanding en dichtslibbing van hun havens, wat hoge kosten mee bracht. De angst om overvleugeld te worden door de eigen haven bracht het Delftse stadsbestuur er toe Delfshaven allerlei beperkingen op te leggen. Dankzij de ongunstige ontwikkelingen in de naburige steden leek Rotterdam aan de vooravond van de Opstand de geschiktste kandidaat om de fakkel van Dordrecht over te nemen en de belangrijkste stad in het Maasmondgebied te worden.¹¹

De Zijde

De vissersplaatsjes langs de Zuid-Hollandse kust maakten in de vijftiende eeuw een periode van groei door. Door de onveiligheid op zee tijdens de herhaaldelijke

8 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 7-11; Hallewas en Van Regteren Altena, 'Archeologisch en historisch-geografisch overzicht', 89-90.

9 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 9; Van der Gouw; *De landscheidingen tussen Delfland, Rijnland en Schieland*, 98; Sigmond, *Nederlandse zeehavens*, 31; Van Houtte, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*, 114-115; zie ook Boelemans Kranenburg, 'Zeescheepvaart in Zuid-Holland', 201-262.

10 Dordrecht bleef stapelplaats voor de goederen die van de Rijn en de Waal afkwamen, maar verloor haar positie op de noord-zuid route.

11 Sigmond, *Nederlandse zeehavens*, 38-40.

oorlogen in het zuidelijke kustgebied langs de Maasmond, verplaatste het centrum van de kustvisserij zich naar de Hollandse kust. Deze kust, ook wel Zijde genoemd bestond uit een bijna ononderbroken rij van duinen die zich uitstreckte van de Maasmond tot aan het Marsdiep. In het Zuid-Hollandse gedeelte van de Zijde waren de gemeenschappen Ter Heijde, Scheveningen, Katwijk en Noordwijk sterk in opkomst. Deze dorpen verwierven een groeiend aandeel in de markt voor verse, gedroogde en gerookte zeevis. De bewoners visten voornamelijk op platvis, zoals tong, schol en schar, maar ook op kabeljauw, wijting en schelvis.

De bloeiende vishandel betekende zo'n impuls voor de economie dat inwoners van diverse dorpen deel konden nemen aan de opkomende, kapitaalintensieve, haringvaart. Aangezien de vissersdorpen zelf niet over geschikte havens voor haringbuizen beschikten, waren de Zuid-Hollandse dorpen aangewezen op de steden rondom de Maasmond.¹² Zijde schepen hadden hun thuisbasis in Brielle, maar ook in Rotterdam en Delfshaven lagen haringschepen van kustbewoners. Zo bezat Ter Heijde omstreeks 1477 zes haringbuizen die in Delfshaven havenden.¹³ In de zestiende eeuw kregen de vissersgemeenschappen langs de Zijde in toenemende mate met stormvloed te maken. In 1530 en 1552 leed vooral Scheveningen grote schade, maar het dieptepunt was de Allerheiligenstormvloed van 1570, toen er in Scheveningen 150 huizen in de golven verdwenen en er hele stukken van Katwijk, Noordwijk en Ter Heijde wegspoelden.¹⁴ Naast het water vormde ook het overstuivend zand een groot probleem.¹⁵ De verbinding met het achterland werd daardoor veel moeilijker, wat nadelig was voor de vishandel. Aan het einde van de zestiende eeuw was de situatie zo verslechterd dat de dorpen langs de Zijde niet in staat waren om mee te gaan in de economische groeispurt van de rest van Holland.

De Gouden Eeuw

De Opstand

De economische opkomst van de steden in het Maasmondgebied vond plaats in een periode van grote veranderingen, ook in politiek en staatkundig opzicht. Na de inneming van Brielle door de watergeuzen op 1 april 1572 werden de Hollandse en Zeeuwse steden definitief betrokken bij de Opstand tegen de Spaanse koning Filips II.¹⁶ De plaatsen rondom de Maasmond kwamen niet ongeschonden uit de

12 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 292-293; Kranenburg, 'Het visserijbedrijf', 321-333; Kranenburg, 'Het afslagwezen voor de visserij', 86-87.

13 Fruin, *Enquete ende informatie*, 166.

14 Fockema Andreae, *Schets van Zuidhollandse watersnoden*; Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland*; Voor de economische gevolgen van overstromingen in de kustdorpen van Noord-Holland zie Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 35-39.

15 Zie Postma, *Het Hoogheemraadschap van Delfland*.

16 Van Deursen, *De last van veel geluk*, 71 e.v.

strijd. Rotterdam werd geplunderd door Spaanse soldaten, terwijl Delfshaven in april 1572 bij gevechten tussen de geuzen en de soldaten van stadhouder Bossu bijna compleet werd vernield. In Vlaardingen vluchtte het grootste gedeelte van de bevolking naar Schiedam, nadat in 1572 de (vissers)vloot en in 1574 het dorp door het oorlogsgeweld in vlammen op waren gegaan. Aan de noordzijde van de haven van Maassluis werd een schans gebouwd om Brielle in handen van de opstandelingen te kunnen houden. De schans werd tot twee maal toe veroverd door de Spanjaarden, waarna veel inwoners de wijk namen naar Brielle en Delft.¹⁷ De pacificatie van Gent in 1576 luidde een periode van betrekkelijke rust in, maar de gebeurtenissen die tot het ontstaan van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zouden leiden, volgden elkaar in hoog tempo op. In juli 1581 vaardigden Brabant, Vlaanderen, Holland, Zeeland en Friesland het Plakkaat van Verlating uit; zij erkenden Filips niet langer als hun vorst. In de daaropvolgende jaren begon Alexander Farnese, hertog van Parma, aan de verovering van de Vlaamse en Brabantse steden. Hij liet in de capitulatievoorwaarden opnemen dat niet-katholieken ofwel de ketters twee jaar de tijd kregen om de onderworpen steden te verlaten. Dit veroorzaakte een enorme uittocht. De stroom migranten die al in 1567 op gang gekomen was groeide aan. In totaal migreerden er zo'n honderdvijftigduizend Zuid-Nederlanders naar het grondgebied van de Republiek in wording.¹⁸

Bevolking

Het sterk geürbaniseerde Maasmondgebied was een trekpleister voor de uit het Zuiden gevluchte geloofsgenoten. De meeste Zuid-Hollandse steden waren al in een vroege fase tot het calvinistisch geloof overgegaan en ook het Zuid-Hollandse platteland was – eerder dan het Noord-Hollandse – voor het grootste gedeelte geprotestantiseerd.¹⁹ Aan het einde van de zestiende eeuw sprak bijna twintig procent van de Rotterdamse bevolking met een zuidelijke accent²⁰ en in Delft ontstond een Zuid-Nederlandse wijk. De groei van Vlaardingen, Maassluis en Schiedam, echter, was voornamelijk te danken aan migratie vanuit het omliggende platteland, een ontwikkeling die al in de vijftiende eeuw op gang was gekomen.²¹ De totale bevolking in het Maasmondgebied steeg tussen 1514 en 1622 van 24.901 tot 57.600 zielen.²² Ook in de andere delen van Holland was er sprake van een bevolkingsexplosie, die tot ongeveer 1650 voortduurde (zie bijlage 1). Deze bevolkingsgroei verliep niet lineair, vooral de geregeld terugkerende pestepide-

17 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 14; Blom, *Geschiedenis van Maassluis*, 11-13.

18 Blom en Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden*, 105-117; Briels, *De Zuid-Nederlandse immigratie*, 333-337.

19 De Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-reformatie*, 181-195.

20 Bijlsma, *Rotterdamse welvaren*, 23.

21 Zie hoofdstuk 2.

22 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 13.

mieën veroorzaakten schommelingen in het beeld.²³ De dorpen aan de Noordzeekust vertoonden een afwijkend patroon. Vanaf het einde van de zestiende eeuw was daar sprake van een daling van de bevolking, als gevolg van de economische achteruitgang van de vissersgemeenschappen.²⁴

Omstreeks 1500 waren ook de contouren zichtbaar geworden van wat wel het West-Europese huwelijkspatroon wordt genoemd. Er werd relatief laat gehuwd en een betrekkelijk hoog percentage van de bevolking bleef ongetrouwd. Het zogenaamde kerngezin werd de norm, wat inhield dat pasgehuwden een eigen huishouden opzetten en niet bij andere verwanten introkken. Over het algemeen vormden alleen directe verwanten, al dan niet aangevuld met inwonend personeel, samen een huishouden.²⁵

Economische voorspoed

Na de val van Antwerpen in 1585 brak in de Noordelijke Nederlanden een tijdperk van ongekende economische bloei aan. Antwerpen was in de loop van de zestiende eeuw tot belangrijke stapelmarkt uitgegroeid en daardoor het commerciële middelpunt van Europa geworden. Vanaf het midden van de eeuw kreeg de stad echter al concurrentie van Amsterdam dat dankzij een groeiende scheepscapaciteit en goedkope vrachtprijzen de belangrijkste stapelmarkt voor graan en andere bulkgoederen werd. Door de blokkade van de Schelde en de vlucht van rijke kooplieden naar Holland verschoof het economisch zwaartepunt definitief naar de Noordelijke Nederlanden; Amsterdam ontwikkelde zich tot het centrum van de wereldhandel.²⁶ Was de stad halverwege de zestiende eeuw nog voornamelijk gericht op het Oostzeegebied, rond 1615 strekte haar handelswerk zich uit van het hoge Noorden tot het Middellandse Zeegebied, van Amerika tot Afrika en van Klein Azië tot het Verre Oosten. De oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (voc) in 1602 was hierbij een belangrijke stimulans geweest.

De pijler van de economische bloei in het Maasmondgebied was de haringvisserij. Rotterdam en Schiedam hadden aan het einde van de zestiende eeuw een haringvloot van behoorlijke omvang.²⁷ Ook vanuit Delfshaven en Vlaardingen werden haringbuizen uitgereed. Na afloop van het haringseizoen werden door

23 In 1606, 1624/25, 1625/1636, 1654/56 en 1664/66 heersten ernstige pestepidemiën in Nederland, De Vries en van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 70. Zie ook Noordegraaf en Valk, *De gave gods*.

24 Kranenburg, 'Het visserijbedrijf van de Zijdenaars', 324.

25 Van der Vlis, *Leven in armoede*, 75; Zwaan, *Familie, huwelijk en gezin*, 129-132; Baud, 'Huishouden, gezin en familienetwerk', 11-33; De Vries en van der Woude spreken over een Europees huwelijkspatroon, omdat ook in Midden-Europa laat gehuwd werd, *Nederland 1500-1815*, 67.

26 Voor discussie over het belang van de val van Antwerpen voor de economische opbloei van de Republiek zie De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815* versus Israel, *Dutch primacy in world trade* en Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de opstand*.

27 Zie hoofdstuk 3.

Kaart van de hoogheemraadschappen Delfland, Schieland, en de eilanden Voorne, Goeree, Overflakke en IJsselmonde, aan de rechterzijde het Maasmondgebied, 1633. Gemeentearchief Rotterdam

Maasmondse vissers ook kabeljauw en schelvis gevangen.²⁸ De haring en de gezouten kabeljauw en schelvis vormden de basis van de opkomende koopvaardij in de regio. Vanuit Rotterdam en Schiedam werd gezouten vis naar Noord-Frankrijk, Spanje en Portugal vervoerd. De lading van de Maasmondse koopvaarders die naar het Zuiden vertrokken, bestond verder uit kaas, tarwe en zeep. De schepen keerden terug met zout, wijn en olijfolie. Andere afnemers van de haring en gezouten vis waren handelaren in Duitsland – Keulen en het achterliggende Rijnland vormden al in de middeleeuwen een belangrijke afzetmarkt – en Vlaanderen. Ook Engeland, dat tevens een afzetgebied was voor de Franse wijn werd door Rotterdamse en Schiedamse schepen van vis voorzien. Bij terugkeer daarvandaan waren de schepen geladen met delfstoffen, zoals kolen, lood en aluinaarde en voedingsmiddelen. Maasmondse schepen geladen met haring en gezouten vis vertrokken ook naar het Oostzeegebied, hoewel de Maassteden voor deze handel minder gunstig gelegen waren dan Hoorn, Enkhuizen, Medemblik en Amsterdam. Een deel van de Schiedamse haring werd eerst naar Amsterdam vervoerd en van daaruit verder naar het Oostzeegebied getransporteerd.

²⁸ Van Vliet, *Vissers en kapers*, 46.

Een ander deel van de lading die richting het Baltisch gebied werd gestuurd bestond uit kaas en stapelmarktproducten die uit Spanje, Portugal en Frankrijk afkomstig waren. De retourvracht bevatte hout, rogge, tarwe, potas, vlees, veren en pek.²⁹ In de Rotterdamse haven waren ook schepen te vinden met exotischer bestemmingen. Sinds de oprichting van de VOC, waarin ook Delft en Rotterdam deelnamen, vertrokken er met enige regelmaat schepen naar de Oost. Daarnaast was West-Indië steeds vaker het einddoel van Rotterdamse en Schiedamse koopvaarders.³⁰ De kamer Rotterdam van de West-Indische Compagnie (WIC) specialiseerde zich in de jaren dertig van de zeventiende eeuw in de vaart op Brazilië en in navolging van in Rotterdam wonende Engelsen raakten Rotterdammers betrokken bij de handel op de Engelse koloniën Virginia en de eilanden Barbados en St. Christoffel. Voorts namen Rotterdammers en in bescheidener mate ook Schiedammers deel aan de walvisvaart.³¹

De groei van de scheepvaartactiviteit betekende een stimulans voor de verwante nijverheid. De scheepsbouw in de Maassteden was vooral op de eigen regio gericht. Alleen in Rotterdam, waar verreweg de meeste werven te vinden waren, werd sporadisch voor de export gebouwd.³² Naast scheepswerven waren in iedere stad spinbanen en lijnbanen te vinden. Op de spinbanen werden de garens voor de productie van touw en netten gesponnen en op de lijnbanen werden deze garens verwerkt tot touw dat onder andere gebruikt werd voor de tuigage van schepen. Andere belangrijke takken van nijverheid waren de taanderijen, waar de touwen en netten werden bewerkt om ze beter tegen het zeewater te kunnen beschermen en het kuipersbedrijf, noodzakelijk voor de productie van haringtonnen. Bierbrouwerijen, vooral belangrijk voor de levering van scheepsbier, waren in Delft, Rotterdam en Schiedam te vinden. Delft was aanvankelijk de belangrijkste brouwerstad in de regio, maar moest vanaf het einde van de zestiende eeuw terrein prijsgeven aan Schiedam en Rotterdam. Het scheepsbier dat daar werd geproduceerd was goedkoper.³³

De bevolking van de vissersdorpen langs de Noordzeekust leefde in de zeventiende eeuw onveranderd van de kustvisserij. Vanwege de slechte verbindingen met het achterland, werd de meeste vis te voet naar de dichtstbijzijnde steden gebracht om daar op de markt verkocht te worden. Daarnaast vond er in zeer beperkte mate vrachtvaart plaats; een deel van de vis werd met pinken naar Enge-

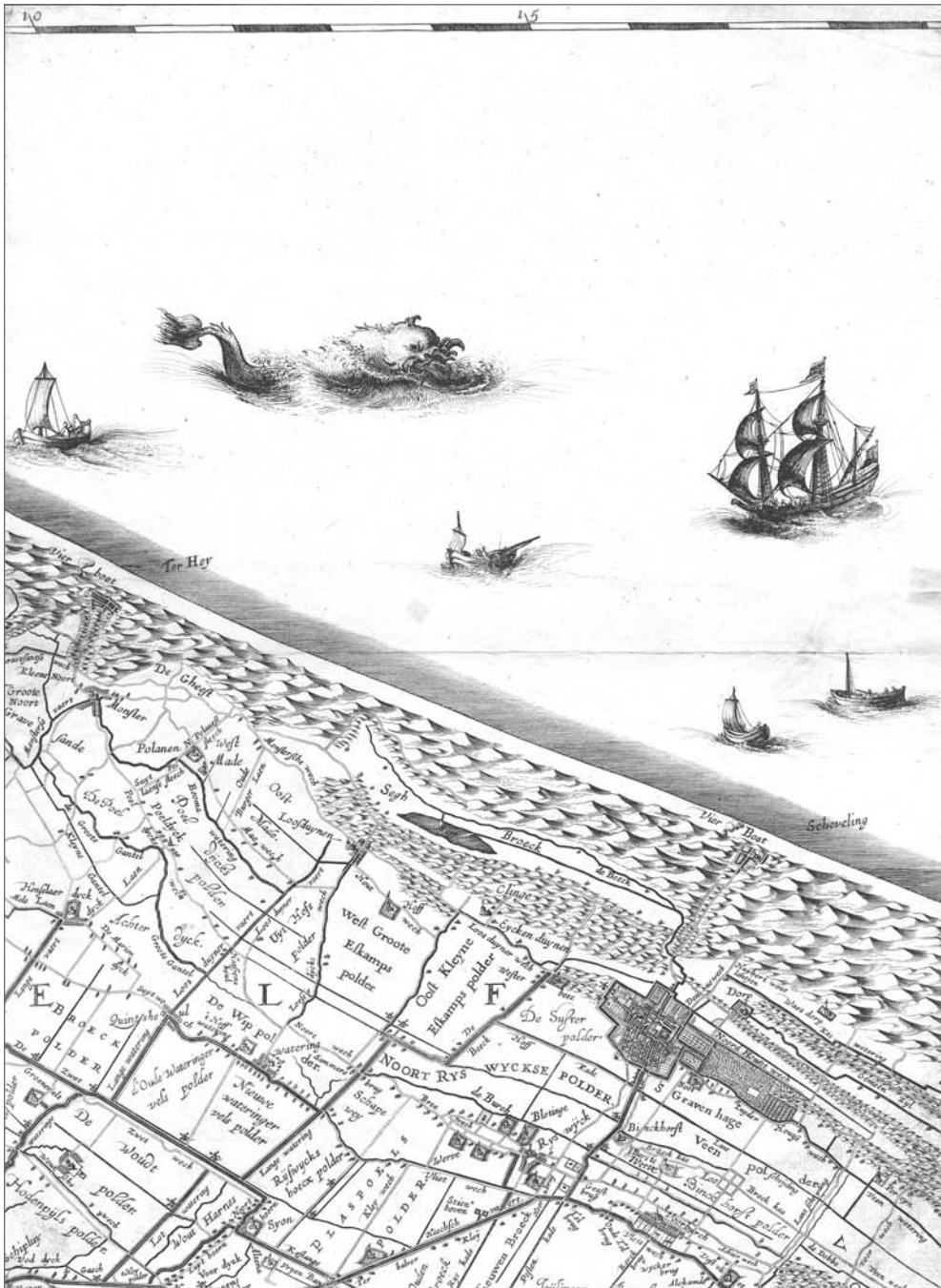
29 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 21-23; Bijlsma, 'Rotterdams koopvaardij', 67; Bijlsma, 'Rotterdams handelsverkeer met Engeland', 81.

30 GAS, ORA, nrs. 572-598; Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 110-112; Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 200-216.

31 GAS, ORA, nrs. 572-598; Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 197; Bijlsma, *Rotterdams welvaren*, 94 e.v.

32 Unger, *Dutch shipbuilding*, 4; Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 112.

33 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 26.

De Noordzeekust van Ter Heijde tot Scheveningen, door Jacob Aertsz. Colom, 1647.
Visserijmuseum Vlaardingen

land en Frankrijk getransporteerd.³⁴ Dit was doorgaans schol, die in de tuinen van de dorpen gedroogd was. De belangrijkste tak van nijverheid was de touwslagerij. Een groot gedeelte van de beroepsbevolking hield zich met de productie van netten en touwen bezig.³⁵ Het scheepsbouwbedrijf was zeer kleinschalig en alleen op de lokale markt gericht.

Oorlog

De economische bloei van de Republiek verliep niet zonder horten of stoten. De zeeën waren allesbehalve veilig. Vooral de haringvisserij had zwaar te lijden onder de aanhoudende oorlogen aan het einde van de zestiende en in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Tot aan het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) leden de vissers in het Maasmondgebied grote verliezen door toedoen van de Duinkerker kapers. Er gingen talloze schepen verloren, en bemanningsleden kwamen om of werden gevangengenomd. Tijdens het Twaalfjarig Bestand trad een periode van betrekkelijke rust in. Daarna braken opnieuw vijandelijkheden uit en nam de onveiligheid op zee toe. De Staten van Holland probeerden de kapers te bestrijden door konvooiing van de haringvloot. Schepen mochten alleen zonder konvooibescherming uitvaren, als ze zelf bewapend waren. De konvooiing van de haringschepen lag voor een belangrijk gedeelte in handen van het College van de Grote Visserij. Dit college fungeerde aanvankelijk als overlegorgaan van de belangrijkste haringsteden³⁶ maar ontpopte zich in de loop van de tijd tot de hoogst rechtsprekende instantie op het terrein van de haringvisserij. In 1625 had het een sluitend stelsel van haringwetten geformuleerd.³⁷ De Admiraliteitscolleges waren verantwoordelijk voor de konvooiing van de visserij en koopvaardij. Het systeem van konvooiing werd overigens ook toegepast om VOC-schepen in Europese wateren te beschermen tegen vijandelijke aanvallen.

Na 1650

Over het antwoord op de vraag wanneer er precies een einde kwam aan de stormachtige economische groei van de Republiek zijn historici het niet eens.³⁸ Duidelijk is dat de groei niet gelijkmatig over alle sectoren van de economie en over alle regio's van de Republiek verspreid was. Voor de achteruitgang die na 1650 optrad, gold hetzelfde; in de visserij en nijverheid was deze absoluut, terwijl de handel

34 Kranenburg, 'Het visserijbedrijf van de Zijdenaars', 324; HAW, ORA Monster, nr.186.

35 GAS, OA, nr. 1763; HAW, ONA Monster, nrs. 6100-6101; Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen*, II, 17, 218-223.

36 Dit waren Brielle, Delft, Enkhuizen, Rotterdam en Schiedam

37 De Wit, 'Reders en regels', 633-648.

38 Zie De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*; Israel, *Dutch primacy in world trade*; De Vries, *De economische achteruitgang van de Republiek*.

slechts een relatieve daling doormaakte. Halverwege de zeventiende eeuw daalde het Nederlandse handelsvolume in Europa, voornamelijk in het Oostzeegebied. In de periode 1680-1720 werden de koloniale waren overheersend in het Nederlandse handelssysteem.³⁹

Schiedam maakte aan het einde van de zeventiende eeuw een herstructurering van haar economie door. De haringvisserij nam in belang af.⁴⁰ De belangrijkste tak van nijverheid werd de brandewijnstokerij. Door de noodzakelijke aanvoer van graan en kolen kwam het zwaartepunt in de Schiedamse scheepvaart meer op de koopvaardij te liggen. In Rotterdam was dit al veel langer het geval. In de eerste helft van de zeventiende eeuw was de Rotterdamse haringvloot in omvang gedaald van zo'n 150 schepen naar minder dan tachtig. De koopvaart bloeide, maar veel schepen die de Rotterdamse havens aandeden, waren niet meer van Rotterdamse herkomst. Het totaal aantal koopvaardij schepen van Rotterdamse origine lag in de periode 1660-1700 om en nabij de 250. Verder werden de oorlogsvaart en VOC in de loop van de zeventiende eeuw belangrijker.⁴¹ De leemte die Rotterdam en Schiedam achterlieten, toen zij langzamerhand van het visserijtoneel verdwenen, werd gevuld door Maassluis en Vlaardingen. In deze gemeenschappen bleven de haring- en kabeljauwvaart de belangrijkste bron van werkgelegenheid. Doordat de Maasmondse gemeenschappen minder op het Oostzeegebied gericht waren dan Enkhuizen, het belangrijkste haringcentrum in het Noorderkwartier, hadden zij veel minder te lijden onder het gedeeltelijke verlies van de Oostzeemarkt na 1650. Bovendien konden ze tegelijkertijd beter profiteren van de groei van de Zuid-Nederlandse markt, die sinds de vrede van Münster (1648) weer makkelijk toegankelijk werd.⁴² De bloei van de visserij zorgde er voor dat de bevolking van Maassluis en Vlaardingen ook na 1680 bleef groeien, in tegenstelling tot in Delft en Rotterdam, waar juist sprake was van een bevolkingsafname.⁴³

Hoewel het gevaar vanuit Duinkerken na de vrede van Munster bezworen leek, bleef de Maasmondse visserij- en koopvaardijvloot ook in de tweede helft van de zeventiende eeuw niet gevrijwaard van oorlogsgeweld. Tijdens de Eerste (1652-1654) en Tweede (1665-1667) Engelse oorlog, werden talloze schepen gekaapt en stakte de visaanvoer, mede ten gevolge van de tijdelijke verboden op scheepvaart

39 De Vries en van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 499.

40 De Wit, 'Reders en regels', 633-648.

41 Met dank aan Arie van der Schoor.

42 Dit verlies werd vooral veroorzaakt door veranderende prijsverhoudingen. De Scandinavische visserij herstelde zich na 1650 en na 1700 werd ook Schotse haring naar het Oostzeegebied vervoerd. Het relatieve prijsvoordeel dat de Hollandse haringkooplieden aan het einde van de zestiende en aan het begin van de zeventiende eeuw hadden verdween. Zie De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 302-305; Willemsen, *Enkhuizen tijdens de Republiek*, 52-53.

43 Het aantal inwoners van Delft daalde zelfs aanzienlijk. In 1680: 24.000 inwoners, 1733: 15.000 inwoners; Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft*, 20-27.

die door de Admiraliteiten uitgevaardigd werden, om zodoende aan voldoende zeelieden te komen voor oorlogsschepen.⁴⁴ In 1672 had de oorlog tegen Engeland en Frankrijk zo'n ontwrichtende werking op de Maasmondse economie dat de koopvaardij- en vissersvloot bijna het hele jaar voor anker lagen in de havens.⁴⁵ Toch wisten Vlaardingen en Maassluis zich tot ver in de achttiende eeuw in de visserij staande te houden.

Voor de dorpen aan de Noordzeekust werd de situatie er na 1650 niet rooskleuriger op. Het aantal inwoners bleef dalen, omdat velen vertrokken naar één van de steden in de regio. De kustvisserij bleef kleinschalig en er brak geen periode aan van economisch herstel.

44 GAV, AGV Maassluis, nr. 73.

45 GAV, OA Maassluis, nr. 933; GAV, AGV Maassluis, nrs. 66-68; KAM, AKHG, 'Rekeningen 1609-1700'; Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 102-109.

Hoofdstuk 2

Drie zeevarende gemeenschappen

Een zeevarende gemeenschap kan in het kort omschreven worden als een stad of dorp waar een aanzienlijk gedeelte van de beroepsbevolking direct of indirect bij de zeevaart betrokken is.¹ In dit hoofdstuk zal onderzocht worden of zeventiende-eeuws Schiedam, Maassluis en Ter Heijde aan deze definitie voldoen. Om eerst kennis te maken met de ruimtelijke structuur van de drie plaatsen maken we een denkbeeldige wandeling langs de straten, openbare gebouwen en de haven van elk van deze plaatsen. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de bevolkingsomvang en demografische patronen. Tot slot wordt stilgestaan bij de manier waarop de inwoners hun brood verdienden.

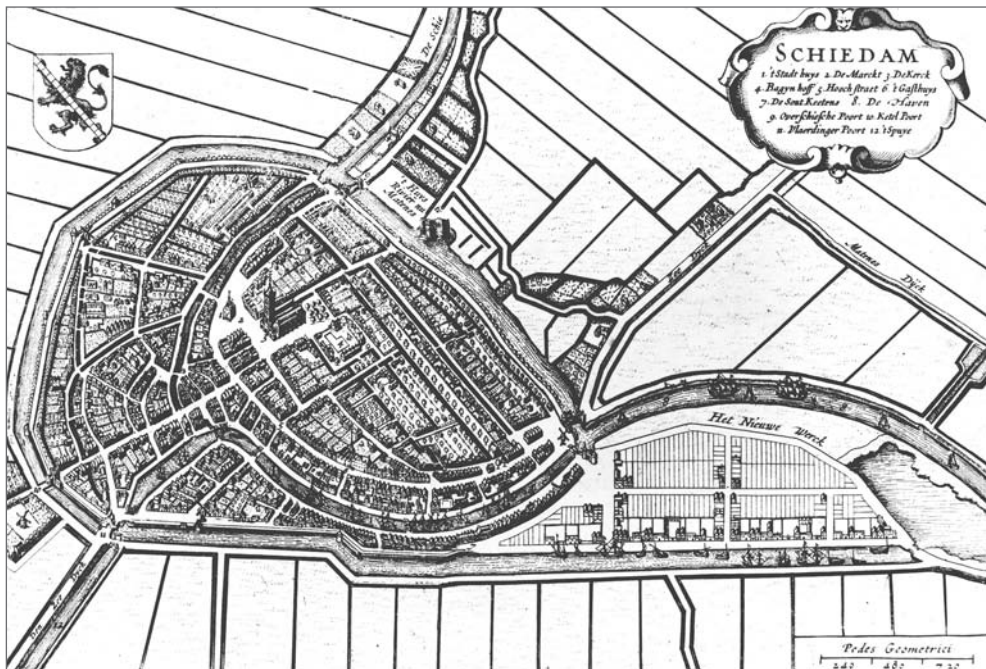
De havenstad Schiedam

Omstreeks 1250 werd in het riviertje de Schie een dam aangelegd om te voorkomen dat bij een lage waterstand van de rivier het achtergelegen land zou droogvallen. De monding van het afgedamde riviertje vormde een natuurlijke ligplaats voor schepen, die vanwege de dam niet verder landinwaarts konden komen. Bij de dam ontstond achter de dijk een nederzetting, die in 1275 stadsrechten kreeg van Aleida van Henegouwen, de vroegere voogdes van graaf Floris v. In de veertiende eeuw werd er een overtoom met windas gemaakt, waarmee de schepen over de dam getrokken konden worden. Tegelijkertijd werd de vaargeul aan de buitenkant van de dam getransformeerd tot haven.² Schiedam werd in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw ingeklemd tussen andere havens: ten oosten Delfshaven en Rotterdam, ten westen Vlaardingingen en Maassluis. In het achterland lagen de dorpen Overschie, Schiebroek, Ketel en Zouteveen.³

1 Zie inleiding.

2 Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 13-26; Sigmond, *Nederlandse zeehavens*, 31-45; Keuning, 'Plattegronden van de stad Schiedam', 53-67.

3 GAD, OA, nr. 1763.

Plattegrond van de stad Schiedam, ca. 1620. Gemeentearchief Schiedam

Zeventiende-eeuws Schiedam had vier toegangspoorten, in het zuidwesten lagen de Dekselse en de Vlaardingse poort, in het oosten de Rotterdamse poort en in het noorden de Overschie Poort. Net buiten de Overschie Poort lag het zogenaamde Leprooshuis dat rond 1600 Proveniershuis werd. Hier vonden oude Schiedammers onderdak. Aan deze kant van de stad lag ook de ruïne van het Huis van Mathenesse, de vroegere woonstee van Aleida van Henegouwen.

Via de Dekselse poort liep men over de Dam naar het centrum van de stad, waar op de markt de belangrijkste gebouwen, het stadhuis met de waag en de grote of St. Janskerk te vinden waren. Het stadhuis moet er vrij nieuw uit hebben gezien, omdat het na de grote brand die in 1604 een groot gedeelte van Schiedam in de as had gelegd, geheel herbouwd was. In het stadhuis zetelde sinds 1572 de vroedschap, het belangrijkste bestuurscollege van Schiedam. De vroedschap bestond uit 24 leden en diende als kiescollege voor de burgemeesters, schout en schepenen. Omdat Schiedam tot de stemhebbende steden van Holland behoorde, werden leden van de vroedschap naar de Hollandse Statenvergadering in Den Haag afgevaardigd. Daarnaast waren zij lid van het College van gecommiteerde raden ter Admiraliteit op de Maze in Rotterdam, het bestuurscollege van de hoogheerraadschap van Schieland en van het College van de Grote Visserij.⁴

⁴ Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 83-97.

De uit de dertiende eeuw stammende Grote Kerk werd sinds 1572 gebruikt door de gereformeerden. De overige religieuze groeperingen moesten zich tevreden stellen met de kleinere kapellen en godshuizen. De katholieken hadden een schuilkerk in het 'Huis ter Poort', de oude kapel van het St. Lidewij-convent aan de Dam. De doopsgezinde gemeente bezocht een kleine vermaning aan de Schie. Schuin achter de Grote Kerk lag het voormalige Begijnhof, waar arme inwoners van de stad gehuisvest waren. Oude zeelieden konden terecht in het Fabri of Oudeman-nenhuis, dat eveneens in de buurt van de Grote Kerk, aan de Lange Kerkstraat, gevestigd was. Vanaf 1672 werden gewonde zeelieden van de oorlogsvloot in het St. Jacobsgasthuis aan de Hoogstraat opgenomen. Pestlijders, in de zeventiende eeuw een veelvuldig voorkomende groep, werden verpleegd in het Pesthuis, dat meer aan de rand van de stad gelegen was. Wezen woonden in het voormalige klooster van Leliëndaal.⁵ Door de hele stad, zowel bij de haven als bij de poorten en in het centrum waren kroegen en tapperijtjes te vinden, waar de Schiedammers vertier zochten, reizigers en vreemdelingen onderdak vonden en stuurlieden hun scheepsvolk rekruteerden.

In de straten in het centrum, zoals op de Dam, in de Boterstraat en in de Goystraat stonden de duurste huizen. Sinds de grote stadsbrand in 1604 waren de meeste houten huizen uit het straatbeeld verdwenen omdat de nieuwe huizen over het algemeen uit steen werden opgetrokken. De armere Schiedammers woonden aan de rand van de stad: in de Creupelstraat, het land van Beloften en op het Broersvelt.⁶ Achter deze straten, in het noorden van de stad, lagen de spin- en lijnbanen en de taanderijen. Ook in het noordwesten en rondom de stad op de wallen waren lijnbanen te vinden. Op de wallen stonden verder drie windmolens. Langs de haven in het zuiden van de stad waren pakhuizen gebouwd. In het westen van de haven lagen de scheepswerven en de zoutketen. Hier bevond zich ook de havenkraan. Vanaf 1613 werden pogingen gedaan het havengebied uit te breiden, door aan de overkant van de haven ook huizen en werven te bouwen. De uitbreiding vlotte overigens niet erg: in 1632 stonden er 22 huizen en in 1700 slechts 28.⁷

In en rond de haven

Wie in de zeventiende eeuw een wandeling maakte langs de Schiedamse haven, vond daar een bonte verscheidenheid aan schepen. Het grootste gedeelte van deze schepen was op de lokale werven gebouwd. De werven maakten een belangrijk deel uit van de Schiedamse nijverheid. Aan het einde van de zestiende eeuw moeten het er ongeveer twintig zijn geweest. Van oudsher waren de werven binnen de stadsmuren gevestigd. In de loop van de zeventiende eeuw, echter, ontstonden conflicten tussen het stadsbestuur en de scheepsbouwers over de verdere uitbreiding van

5 Keuning, 'Plattegronden van de stad Schiedam, 53-67; Sigal, *De drie Maassteden*.

6 GAS, OA, nrs. 806 en 813.

7 Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 103.

het scheepsbouwbedrijf. Het stadsbestuur wilde de werven vanwege brandgevaar en lawaaioverlast buiten de stadspoorten plaatsen en kreeg uiteindelijk zijn zin. Omstreeks 1643 was de geleidelijke overplaatsing voltooid, binnen de stadsmuren was toen niet één scheepswerf meer te vinden.⁸ Was de scheepsbouw in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog een bloeiend bedrijf, vanaf circa 1650 daalde het aantal scheepsbouwers gestaag.⁹ Hoogstwaarschijnlijk hing de achteruitgang van het scheepsbouwbedrijf samen met de dalende vraag naar schepen voor de haringvisserij in deze periode.

Op de Schiedamse werven werden zowel vissers- als koopvaardij-schepen gebouwd. De meest voorkomende typen vissersschepen waren de buis, ook wel haringbuis genoemd en de hoeker, waarmee voornamelijk op kabeljauw en schelvis werd gevestigd. Aan het einde van de zeventiende eeuw werden daarnaast de veel op hoekers gelijkende galjoten geproduceerd. Het meest voorkomende koopvaardij-schip was de fluit.¹⁰ Dit aan het einde van de zestiende eeuw ontwikkelde scheepstype kon dankzij zijn grote lengte, buikvormige romp en steile stevens meer lading vervoeren dan zijn voorgangers.¹¹ Op de Schiedamse werven werden vooral de kleinere typen fluitschepen van zeventig à tachtig last gebouwd. Grotere fluiten van 190 à tweehonderd last, die voornamelijk in de Schiedamse Straatvaart gebruikt werden, betrok men bij Zaanse, Rotterdamse of Amsterdamse scheepsbouwers. Aan het einde van de zeventiende eeuw werden op de Schiedamse werven ook buizen en hoekers omgebouwd tot koopvaardij-schepen.¹²

Schiedamse scheepswerven bouwden tevens konvooischepen. Deze dienden ter bescherming van de haringvaart. Als stemhebbende stad in het College van de Grote Visserij stelde Schiedam de kapiteins aan die ter konvooi voeren en het stadsbestuur bedisselde bovendien dat de benodigde schepen zo veel mogelijk op de lokale werven gebouwd werden. Deze schepen worden in de meeste notariële akten eenvoudigweg aangeduid als 'oorlogsschip'. Waarschijnlijk waren het fregatten, die sinds de jaren dertig van de zeventiende eeuw in de Republiek in zwang waren.¹³

Bevolkingsomvang en demografische patronen

De Schiedamse bevolking maakte in de zeventiende en achttiende eeuw een gestage groei door. In 1514 woonden er zo'n 2.200 Schiedammers binnen de muren van de stad. In 1622 waren het er 5.997, volgens de in dat jaar gehouden hoofdgeld-

8 Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 113-116.

9 GAS, OA, nrs. 3083-3084.

10 Van Beylen, 'Scheepstypen', 11-71.

11 Ketting, *Fluitschepen voor de VOC*, 9-13.

12 GAS, ONA, nr. 758, 757 en ONA, nr. 764, 679. Deze ontwikkeling hing samen met de achteruitgang van de haringvisserij en de opkomst van het brandersbedrijf in Schiedam. Voor de aanvoer van grondstoffen voor deze industrie waren koopvaardij-schepen nodig.

13 Bruijn, *Varend verleden*, 81-84; Van der Peet en De Wit, *Schepen van geweld*, 10-12.

telling.¹⁴ Van deze hoofdelijke telling, waren ‘vreemdelingen die hier geen domicilie hebben, bootsgezellen en soldaten die in Indië vertoeven, benevens zwerfende bedelaars en de gedetineerden in publycke gevangenissen’ uitgesloten. Gedetineerden in tuchthuizen en de bewoners van instellingen van liefdadigheid werden wel meegerekend. Schiedam kende zeker ‘vreemdelingen’. In de herbergen in de stad woonde een groep mensen die zich officieel niet tot de Schiedammers mochten rekenen. Zij waren doorgaans naar de stad getrokken in de hoop daar werk te vinden. Uit de notariële en oud-rechterlijke archieven blijkt dat het hier vaak om zeelieden of zeelieden-in-spé ging. Hoe groot deze groep was, is moeilijk in te schatten. Ook het aantal (vrijgezelle) Schiedamse bootsgezellen en soldaten die in de Oost verkeerden is niet precies te berekenen.¹⁵ Rond 1670 telde de stad ongeveer 6.580 inwoners.¹⁶ In 1700 bedroeg het aantal Schiedammers om en nabij de 7.500.

Volgens Van der Feijst was de bevolkingsgroei in de eerste helft van de zeventiende eeuw voornamelijk te danken aan een geboorteoerschot.¹⁷ Migratie speelde echter ook een belangrijke rol. De huwelijksregisters laten grote aantallen bruiden en bruidegoms zien die van elders kwamen. Doorgaans waren dit mensen van het omliggende platteland of uit andere steden in het Maasmondgebied. Daarnaast waren het buitenlanders, zoals Scandinaviërs, Duitsers, Zuid-Nederlanders, Engelsen en Schotten.¹⁸ De groei was overigens niet volkomen lineair. De jaren 1635 en 1666 vertoonden als gevolg van pestepidemieën een tijdelijke terugval in het inwonersaantal.¹⁹

Net als in de rest van Holland waren de huishoudens in zeventiende-eeuws Schiedam klein.²⁰ De hoofdgeldtelling van 1622 vermeldde naast het totaal aantal inwoners, 5.997, ook het aantal huishoudens: 1.565. Dit betekent dat het gemiddelde huishouden in Schiedam uit 3,8 personen bestond. Onder huishouden worden overigens alle bewoners van een adres, inclusief inwonende familieleden en knechten of dienstmeiden gerekend, dit in tegenstelling tot het gezin, waarmee alleen het kerngezin (een vader, moeder en eventuele kinderen) aangeduid wordt.

Een verpondingskohier, waarin alle huizen uit de stad opgetekend werden, in verband met de inning van een belasting over onroerend goed, laat zien dat er in

14 De hoofdgeldtelling uit 1622 wordt beschouwd als een zeer nauwkeurige en betrouwbare bron. Zie Van Dillen, ‘Summiere staat’; GAS, OA, nr. 1442.

15 Hun eventuele achtergelaten vrouwen zijn wel meegerekend in het kohier.

16 Dit is een schatting op basis van een verpondingskohier, zie verderop in de tekst. GAS, OA, nr. 837.

17 Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 103.

18 GAS, DTB, Trouwboek der Nederlandse Hervormde gemeente, 1610-1611, 1625, 1638. Met dank aan de heer P. Hollander.

19 Noordegraaf en Valk, *De gave Gods*, 233.

20 Het gemiddelde Hollandse huishouden in zeventiende-eeuws Holland bestond uit drie à vier personen. Over de problematiek van de bepaling van de grootte van het huishouden zie Van der Vlis, *Leven in armoede*, 75. Zie ook Van der Woude, ‘De demografische ontwikkelingen’, 162.

1622 1.277 huizen in Schiedam stonden. Gemiddeld woonden er 4,7 personen ofwel 1,2 huishoudens in een huis.²¹ Helaas ontbreken dergelijke gedetailleerde bronnen voor de tweede helft van de zeventiende eeuw, waardoor eventuele verschuivingen in de grootte van het huishouden gedurende de eeuw niet te traceren zijn.²²

Beroepsstructuur

In de eerste helft van de zeventiende eeuw verdiende naar schatting een derde van de mannelijke beroepsbevolking in Schiedam zijn brood op zee.²³ Schiedammers monsterden aan op koopvaardij schepen, haringbuizen en kabeljauwhoekers of ze werkten in de walvisvaart. Voorts waren inwoners van de stad in dienst bij de VOC, WIC of bij de marine.

Schiedammers waren verder werkzaam in de handel, scheepsbouw of in andere aan de scheepvaart gelieerde ambachten, zoals de kuiperij. Leveranciers van mondkost of victualie, zoals brouwers en brandewijntappers, deden goede zaken in een havenstad als Schiedam. De categorie ‘verkeer en vervoer’ was eveneens goed vertegenwoordigd. Er waren binnenschippers, zogenaamde ‘cagenaers’ die doorgaans lading over de grote rivieren vervoerden, en verder marktschippers en ‘marktschuijtoverders’ actief. Zij vervoerden niet alleen de goederen die vanuit het buitenland de Schiedamse haven binnenkwamen, maar ook producten die door de lokale nijverheid op de markt werden gebracht en op het omliggende platteland werden afgezet, zoals bijvoorbeeld (scheeps)bier en tonnen.

Doordat er voldoende bakkers, schoenmakers en kleermakers in de stad woonden, waren de inwoners van Schiedam voorzien van alle eerste levensbehoeften. Ook stonden chirurgijns, doktoren, en schoolmeesters tot hun beschikking. Het omliggende platteland maakte eveneens gebruik van de goed bezette dienstensector in de stad. Gesteld kan worden dat Schiedam een regionaalverzorgende functie voor de dorpen in de regio had.²⁴ In bijlage 2 is een overzicht opgenomen van alle in de notariële archieven van Schiedam voorkomende beroepen in de periode 1604-1650. Dit geeft een gedetailleerd beeld van de grote verscheidenheid aan vaklieden die de stad huisvestte. Er moet wel rekening gehouden worden met het feit dat niet

²¹ GAS, OA, nr. 806.

²² Waarschijnlijk daalde de grootte van het gemiddelde huishouden in de tweede helft van de zeventiende eeuw als gevolg van een wijziging in het demografische patroon, waarbij het vruchtbaarheidscijfer en het geboortecijfer daalden. De Vries en van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 103.

²³ Schatting op basis van Notarieel archief 1604-1650, het verpondingskohier uit 1622 (GAS, OA, nr. 806) en het kohier van het hoofdgeld. In de loop van de zeventiende eeuw zou het percentage zeevarenden afnemen, zie hoofdstuk 3.

²⁴ Lesger onderscheidt drie stedelijke functies, de extraregionale functie (havenstad gericht op relaties met de buitenwereld), de nijverheidsfunctie (groeïende lokale nijverheid) en een regionaalverzorgende functie (marktcentrum gericht op de regio). In zeventiende-eeuws Schiedam waren alle functies aanwezig. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt*, 1-16.

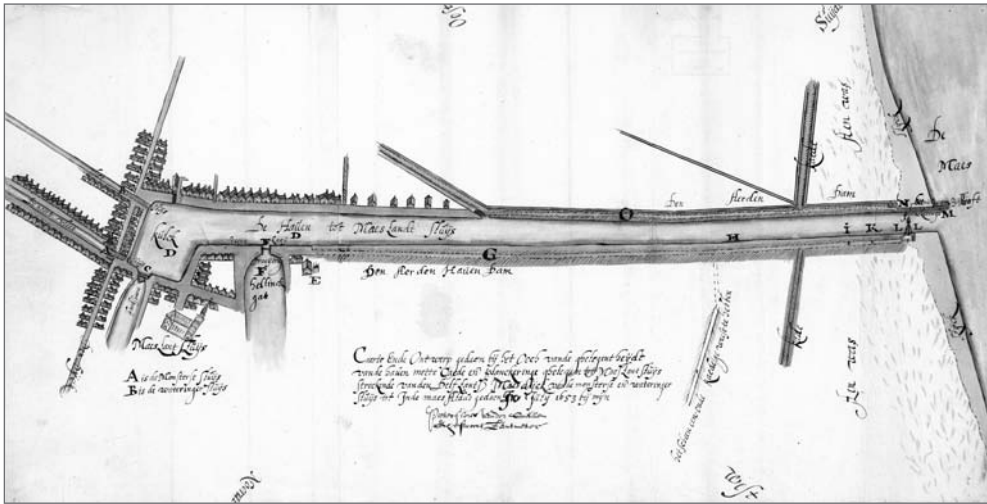

Gezicht op het stadhuis van Schiedam, door L. Brasser, 1777. *Gemeentearchief Schiedam*

alle mensen die in Schiedam voor een notaris verschenen ook daadwerkelijk in Schiedam woonden. Zo is het heel goed mogelijk dat zeelieden van buiten die op een Schiedams schip aanmonsterden voor hun vertrek bij een notaris langsgingen om bijvoorbeeld hun testament op te maken. Bovendien zal niet iedere Schiedammer in zijn leven een notaris bezocht hebben. Voorts worden op deze lijst alleen officiële beroepen vermeld, terwijl de zeventiende-eeuwse arbeidsmarkt juist gekenmerkt werd door een hoge mate van flexibiliteit. Veel werknemers, waaronder een groot percentage vrouwen, combineerden verschillende werkzaamheden om voldoende inkomsten te genereren.

Het verstedelijkte vissersdorp Maassluis

In de veertiende en vijftiende eeuw was Maassluis niet meer dan een nederzetting van enkele kabeljauwvissers, bestaande uit enkele hutten en wachtershuis-

Kaart van Maassluis, door landmeter Pieter Florisz. van der Sallem, juli 1653. Oud Archief Delfland

jes die rondom twee Delflandse sluizen gegroepeerd lagen. Tot 1614 behoorde de gemeenschap bij het agrarische Maasland, dat een half uurtje lopen landinwaarts lag en via een vliet en het riviertje de Gaag met het dorp verbonden was. Via de dijk kon Vlaardingen – op 1,5 uur lopen afstand – worden bereikt, evenals Schiedam en Rotterdam. Een veer zorgde voor de verbinding met Brielle en andere plaatsen aan de overkant van de Maas. In de loop van de zeventiende eeuw werd dit veer steeds belangrijker, omdat reizigers uit de Republiek, die met de boot naar Harwich wilden, er gebruik van moesten maken om in Hellevoetsluis te komen.²⁵ De verbindingen met de rest van het Maasmondgebied verbeterden aanzienlijk in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Er werd een beurtveer op Vlaardingen ingesteld, waarvandaan men door kon varen naar Schiedam en Rotterdam²⁶ en in de jaren 1643-1646 werd een trekvaart gegraven tussen Maassluis en Delft, waardoor er zes keer per dag naar Delft, en van daaruit naar Den Haag, Rotterdam of andere steden kon worden gereisd.²⁷

In de plattegrond van zeventiende-eeuws Maassluis werd de maritieme structuur van de plaats weerspiegeld.²⁸ Het dorp werd in tweeën gedeeld door de dijk. Buiten de dijk, rondom de haven, bevonden zich de bij de visserij behorende bedrijven zoals scheepswerven en taanderijen. Aan het einde van de zeventiende eeuw

²⁵ Van Ollefen, *De Nederlandsche stad en dorpsbeschrijver*, deel 11; Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland*, deel 7; *Tegenwoordige staat der Verenigde Nederlanden*, deel 6, 'Delfland'; zie ook kaarten in Sigmond, *Nederlandse zeehavens*, 203.

²⁶ De Vries, *Barges and capitalism*, 84.

²⁷ Ten Hoorn, *Reisboek door de Verenigde Nederlandsche provincien*, 'Delft'.

²⁸ Voor deze beschrijving zijn twee plattegronden van Maassluis gebruikt, één uit 1653 en één uit 1687, zie Sigmond, *Nederlandse Zeehavens*, 203; Blom, *Geschiedenis van Maassluis*;

was de grootste scheepswerf vermoedelijk die van Dirck Jansz. Hoochwerff, één van de rijkste inwoners van Maassluis.²⁹ Ook de visafslag, waar kabeljauw en schelvis werden verkocht, lag vlak bij de haven. De haven mondde uit in een kolk voor de afwateringssluizen, waar de schepen buiten het seizoen havenden. Bij de noordelijke sluis was de havenkraan geplaatst, die voor het inzetten en uithalen van de masten van vissersschepen en voor het takelen van zware goederen gebruikt werd. Aan de oostzijde van de haven bevond zich het zogenaamde prikkenwater, waar de aas voor de kabeljauwvangst in de vorm van kleine aaltjes werd bewaard. Op de dijk stond een kerk, die met zijn toren als bakken voor binnenkomende schepen diende en op de plaats van de vroegere schans ten westen van de haven werd in 1639 nog een kerk gebouwd voor de snel groeiende gereformeerde gemeente.³⁰ De belangrijkste religieuze minderheid, de gemeente van de Vlaamse doopsgezinden, had elders in het dorp, binnen de dijk, een kleine vermaning. De kleine groep katholieke inwoners van het dorp zal waarschijnlijk in een woonhuis bijeen gekomen zijn. Remonstrantse Maassluizenaren zullen hun heil hebben gezocht in het naburige Maasland, waar deze stroming meer aanhang had.³¹

Aan de dijk stonden diverse herbergen, de oudste en belangrijkste was stads-herberg de 'Moriaen'.³² De herbergen boden onderdak aan de vele reizigers van en naar Engeland en speelden daarnaast een belangrijke rol in het leven rond de haven. Stuurlieden huurden hier hun bemanning, er vond een levendige handel in scheepsparten plaats en teruggekeerde zeelieden verteerden hier (een deel van) hun verdiende geld.³³ Ook op de dijk stond het zogenaamde klaphuis, een overdekte loods, waar de klapwakers hun domicilie hadden. De klapwakers waren verantwoordelijk voor de bewaking van de haven en wekten de stuurlieden in geval van weersveranderingen.³⁴ In het klaphuis kwamen met slecht weer ook vissers bijeen om te praten en om over het water uit te kijken.³⁵ Tot slot stond ook het deftige Delflandhuis aan de dijk. Hier vergaderden de gecommiteerden van het hoogheemraadschap Delfland.

Binnendijks lag het eigenlijke centrum van het dorp, dat door twee vlieten doormidden gesneden werd. Hier stonden de woonhuizen en oefenden ambachtlieden hun bedrijf uit. Hoewel de meeste huizen van steen waren, stonden er hier en daar

Denier van der Gon, *De geschiedenis van Maassluis*; GAV, AGV Maassluis, nrs. 36-38, nr. 73; Voor een goede beschrijving van Maassluis in de vroegmoderne tijd, zie ook 't Hart, *Het psalmenoproer*.

²⁹ GAV, OA Maassluis, nr. 538.

³⁰ Mastenbroek en Bosman, *De grote kerk te Maassluis*.

³¹ Zie hoofdstuk 9.

³² De overlevering wil dat Marnix van St. Aldegonde in deze herberg aan een glaasje zat, toen de schans door de Spanjaarden veroverd werd. Zie Blom, *Geschiedenis van Maassluis*, 11.

³³ De Wit, 'Work and property in a Dutch fishing community', 11, 15.

³⁴ Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen*, 1, 113.

³⁵ Blom, *Geschiedenis van Maassluis*, 40-41.

ook nog wat houten woningen; de daken waren met stro of pannen bedekt.³⁶ Dure en goedkope huizen stonden door elkaar heen. De meest chique straat was de Veerstraat, waar gemiddeld de duurste woningen te vinden waren.³⁷ Veel huizen hadden een klein achterplaatsje of erfje,³⁸ maar landbouwgronden ontbraken, wat Maassluis een verstedelijkt aanzien gaf.³⁹

Het dorps huis stond langs de Noordvliet. Hier zetelde het sinds 1614 zelfstandige dorpsbestuur van Maassluis. Vóór 1614 moesten kooplieden, wanneer er een geschil ontstond over levering of kwaliteit van vis afreizen naar het (agrarisch georiënteerde) Maasland om daar de rechtbank uitspraak te laten doen over de betreffende kwestie. Wanneer vissers hun gevangen hoeveelheid vis wilden laten registreren, of gebeurtenissen tijdens de voorbije reis wilden vastleggen bij een notaris of bij het gerecht, moesten ze eerst naar het buurdorp om daar hun zaken af te handelen. Naarmate de visserij vanuit Maassluis ging bloeien, leverde deze situatie steeds meer problemen op. Na jaren van politiek geharrewar en juridische haarkloverij scheidde Maassluis zich in 1614 tenslotte van Maasland af. Het dagelijks bestuur van Maassluis kwam in handen te liggen van de schout, die terzijde werd gestaan door een college van vijf burgemeesters. De schout maakte samen met zeven schepenen ook deel uit van de schepenbank, waar civiele en kleine strafrechterlijke zaken op de rol stonden.⁴⁰

Naast het dorpsbestuur zetelde ook het College van de Kleine Visserij in het dorps huis, waar de leden van het college, een eigen kamer hadden. Het college was in 1625 opgericht, op instigatie van de plaatselijke dominee, die zeer begaan was met het lot van Maassluis in het algemeen en dat van de visserij in het bijzonder. Het visserijcollege bestond uit tien leden: zeven vertegenwoordigers van reders, twee stuurlieden en een penningmeester. De gecommiteerden waren verantwoordelijk voor het onderhoud van de haven en stelden ambtenaren aan die op de afslag werkten, zoals de viskeurders, de visroepers (die de verkoop moesten aankondigen), de afslager en de 'naschrijver' die de boekhouding van de afslag voor zijn rekening nam. Verder hield het college zich bezig met de regulering van de kabeljauw- en schelvisvangst en vond er regelmatig overleg plaats met andere vissersplaatsen, het College van Grote Visserij en de Admiraliteit in Rotterdam.⁴¹

36 Over het versteningsproces in Zuid-Holland zie Voskuil, 'Tussen Twisk en Matenese'; GAV, OA Maassluis, 656, 'keur op het bedekken van gebouwen met rieten daken', 1646.

37 GAV, OA Maassluis, nr. 270.

38 GAV, ORA Maassluis, nrs. 94-97 en nr. 226.

39 J. de Vries rekent zeventiende-eeuws Maassluis tot de steden, *The Dutch rural economy*, 90-91.

40 Blom, *Geschiedenis van Maassluis*, 179-181; zie ook Dienske, 'De regering van Maassluis'.

41 GA Vlaardingen, AGV Maassluis, nr. 73.

Vanaf 1675 vonden het dorpsbestuur en het visserijcollege onderdak in het stadhuis aan de Hoogstraat. In datzelfde jaar werd ook het weeshuis aan de Noordvliet geopend.

In en rond de haven

Aanvankelijk verdienden de vissers van Maassluis hun brood voornamelijk met de kabeljauwvaart. In 1605 lagen er 57 kabeljauwhoekers en twee haringbuizen in de haven.⁴² Hierna begon het aantal haringbuizen snel te stijgen. Het scheepsbouwbedrijf hield gelijke tred met de groei van de visserij. Omstreeks 1630 woonden er in het plaatsje minimaal drie scheepsbouwers.⁴³ In 1680 waren het er rond de veertien. De scheepsbouw bleef echter kleinschalig en gericht op de eigen markt.⁴⁴

Op de werven werden voornamelijk buizen en hoekers gebouwd. De haringbuis varieerde in grootte. De tonnage van het schip kon tien tot dertig last bedragen. De buis had drie grote masten en een open dek, zonder opbouw. Aanvankelijk had de buis een plat achterschip, maar dit werd omstreeks 1600 vervangen door een rond achterschip, met het oogmerk een beter zeilend en sneller schip te krijgen. Waarschijnlijk werden de scheepsbouwers hierbij geïnspireerd door het succes van het fluitschip. Naast de voorsteven van de buis waren kluisgaten aangebracht. Hierdoor werd de reep van de vleet (een drijfnet) binnenboord getrokken als de netten ervan losgemaakt waren. In het midden van het schip bevonden zich aan weerskanten zogenaamde geestrollen, waarover de netten naar binnen werden gehaald. Oorspronkelijk stond de grote kaapstaander, ook wel spil genoemd, waarmee de reep van de vleet werd bediend, op het achterdek. Later werd de kaapstaander verplaatst naar de dekruimte tussen de grote en fokkenmast. Vissend lag de buis aan de vleet met gestreken zeilen. De grote en fokkenmast rustten dan op twee galgen die de breedte van het schip besloegen. Het bezaanzeil werd aanvankelijk ook gestreken, maar in latere perioden bijgezet, omdat het schip dan rustiger achter de vleet bleef liggen. Het College van de Grote Visserij vaardigde zelfs een wet uit, waarin werd vastgelegd dat het bezaanzeil uit veiligheidsoverwegingen niet gestreken mocht worden tijdens het vissen.⁴⁵

Hoekers werden voornamelijk gebruikt voor de kabeljauwvisserij. Dit scheepstype was genoemd naar de hoeken of haken waarmee er op kabeljauw en schelvis gevisd werd. De hoeken werden vastgemaakt aan het hoekwant of beug, die uit 150 lijnen bestond. Op het dek van de hoeker bevond zich een lage opbouw die waarschijnlijk voor de vangst bestemd was. De grote mast stak door deze opbouw. Een fokkenmast ontbrak, terwijl de bezaanmast zover mogelijk op het achterschip

42 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 33; GAV, AGV Maassluis, 'Resoluties', 1605.

43 GAV, OA Maassluis, nr. 262. We vinden in deze lijst een scheepmaker en twee zeer rijke timmerlieden.

44 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 23.

45 Van Vliet, 'Vissers gezocht', 93; Van der Voort, 'Noordzeevisserij', 289-307, Unger, *Dutch Shipbuilding*, 29-30; Van Beylen, *Schepen van de Nederlanden*, 140 e.v.

geplaatst was. In de loop van de zeventiende eeuw werd de tuigage aangepast, waarvoor de bezaanmast meer naar voren werd verplaatst. Een gaffelzeil verving het razeil en er kon een stagzeil bij worden gezet, naast een kluiver aan een lange kluiverboom die met zijn hiel achter de grote mast lag. De spiegel werd net als bij de buis vervangen door een rond achterschip. Doordat in de hoeker een bun was, kon de vis levend aangevoerd worden. De tonnage van hoekers was ongeveer tien tot vijftien last.⁴⁶ In Maassluis, echter, werden zelden schepen van meer dan elf last uitgereed. Omdat de hoeker zowel 's zomers als 's winters werd gebruikt, werden er hogere eisen aan zijn manoeuvreerbaarheid en zeewaardigheid gesteld dan bij de buis. Het nadeel was zijn geringere lastage. Met een grote buis kon twee keer zo veel vis vervoerd worden.

Bevolkingsomvang en demografische patronen

Rond 1550 woonden er ongeveer 170 mensen in Maassluis, meer dan een halve eeuw later, in 1622, waren het er 2.849.⁴⁷ Een belangrijk deel van de bevolkingsgroei is te verklaren uit migratie. Volgens de trouwboeken uit de periode tussen 1609 en 1633 was 28% van de bruidegoms en 25% van de bruiden van elders afkomstig. Een groot deel van de migranten kwam van het omliggende platteland. Een tweede groep migranten verliet één van de Maasmondsteden om in Maassluis een nieuw bestaan op te bouwen. Een derde groep was afkomstig uit kleine vissersplaatsjes zoals Katwijk, Callantsoog en Ter Heijde. Tenslotte woonden er enkele buitenlanders in de gemeenschap: Zuid-Nederlanders, Duitsers en Engelsen.⁴⁸ Ook na 1650 bleef Maassluis een magneet voor nieuwkomers, die in deze periode voor een belangrijk gedeelte uit de nabijgelegen plaatsen kwamen. Daarnaast was er tussen 1670 en 1700 bijna voortdurend sprake van een geboorteoverschot.⁴⁹ In 1680 lag het aantal inwoners om en nabij de 4.000. Dit cijfer is aan de lage kant omdat het gebaseerd is op het kohier van de zout- en zeepbelasting. Dit kohier werd opgesteld ten behoeve van een verbruiksbelasting op zout en zeep. De hoogte van de belasting per huishouden was afhankelijk van het aantal en de leeftijd van de gezinsleden en andere inwonenden en van de omvang van het vermogen van het huishouden. De belastinginner ging langs alle huishoudens van het dorp en noteerde de samenstelling van het huishouden en de sociale klasse waartoe het huishouden behoorde. Kinde-

46 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 44-45; Van Beylen, *Schepen van de Nederlanden*, 141-143; Unger, *Dutch shipbuilding*, 31.

47 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 13.

48 GAV, DTB Maassluis, trouwboeken, 1609-1633. De registers kunnen een vertekend beeld geven, omdat ze alleen iets zeggen over tot dan toe alleenstaande migranten. Op basis van de lidmatenregisters van de gereformeerde kerk (CBG, Lidmatenregisters Maassluis 1608-1700) kunnen echter ook uitspraken gedaan worden over de herkomst van getrouwde migranten, vergelijking van beide bronnen laat een overeenkomstig beeld zien.

49 GAV, DTB Maassluis, Doop- en Begraafregisters, 1670-1700.

ren onder de acht telden voor een half.⁵⁰ Naast het zout-en zeepkohier dat in 1680 in Maassluis werd opgemaakt en in het Gemeentearchief Vlaardingen bewaard wordt, is een soortgelijk kohier te vinden in het Gemeentearchief Delft: het kohier op het gemaal. In dit kohier werd belasting geheven over het gebruik van koren. Iedere persoon werd geacht één achtentwintigste deel van een last koren te consumeren. De criteria die de belastinginner gebruikte om geld te innen waren dezelfde als die bij de belasting over zout en zeep.

In het zout- en zeepkohier werden alleen de 288 rijkste huishoudens van Maassluis vermeld, samen met het beroep van de kostwinner en de precieze samenstelling van het huishouden. In het kohier in Delft vinden we alle huishoudens, een telling van het aantal inwoners en een opsomming van alle beroepen. In dit kohier ontbreekt echter de samenstelling van het huishouden. Volgens het Delftse kohier waren er in 1680 in Maassluis 1.232 huishoudens en werden er 4.012,5 personen geteld. De gemiddelde huishoudgrootte op basis van deze gegevens is 3,2. Opnieuw is dit cijfer aan de lage kant, omdat kinderen onder de acht voor een half werden gerekend. Op basis van het eerste kohier waarin van de 288 rijkste huishoudens de precieze samenstelling van het huishouden is opgeschreven en alle kinderen apart vermeld staan, komen we op 4,3 personen per huishouden. Als hier de in de rijkste huishoudens veel voorkomende dienstbodes en knechten buiten beschouwing worden gelaten, bestond het gemiddelde (rijke) huishouden uit 3,7 personen. Interessant is dat er in dit kohier ook wordt vermeld hoeveel huizen er in dat jaar in het dorp stonden, te weten 884 oude en tien 'nieuw getimmerten'. Van de totale huizenvoorraad waren er volgens het kohier 37 'onbewoonbaar'. Er waren daarom 857 bewoonbare huizen in het dorp te vinden. Uitgaande van de eerdere genoemde 1.232 huishoudens betekent dit dat er gemiddeld 1,4 huishoudens in een huis woonden.

Beroepsstructuur

Woonden er aanvankelijk slechts vissers in Maassluis, in de loop van de zeventiende eeuw vonden ook kooplieden en ambachtslieden de weg naar de snel groeiende gemeenschap. Het eerder gebruikte zout-en zeepkohier uit 1680 biedt de mogelijkheid de beroepsstructuur van Maassluis in dat jaar nauwkeurig te analyseren, omdat hier in tegenstelling tot in andere belastingkohieren, van bijna alle gezinshoofden een beroep vermeld staat. In tabel 2.1 is de economie van Maassluis in diverse sectoren opgedeeld:

⁵⁰ GAV, OA Maassluis, nr. 521; GAD, OA, nr. 1763. Zie ook GAV, OA Maassluis, nr. 520. Hierin zijn de formulieren te vinden die de belastinginner gebruikte bij zijn rondgang langs de huizen. In tegenstelling tot in Graft, waar vier leeftijdscategorieën van kinderen werden gehanteerd, maakte men in Maassluis alleen onderscheid tussen kinderen onder en kinderen boven de acht. Vergelijk Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 16.

Maassluis, de havenkom, door C.J. Boog, 1830. Gemeentemuseum Maassluis

Tabel 2.1 Beroepen Maassluis 1680

Sector	Aantal gezinshoofden	Percentage
Visserij	518	42%
Zeelieden in andere takken van scheepvaart	12	1%
Handel	64	5.2%
Aan visserij verwante nijverheid	100	8.1%
Overige ambachten	143	11.6%
Herbergen/brandewijntappers	11	0.9%
Overige diensten	44	3.6%
Transport	102	8,3%
Arbeiders	58	4.7%
Renteniers	8	0.7%
Landbouw	11	0.9%
Niet bekend/zonder beroep	161	13%
Totaal	1232	100%

Bron GAD, OA, nr. 1763; GAV, OA Maassluis, nr. 521.

In 1680 was 42% van de Maassluise beroepsbevolking werkzaam in de visserij. Bovendien werkte een grote groep mensen in de nevenindustrie van de visserij, de vishandel of vistransport. In totaal had de helft van de beroepsbevolking een aan de vis gerelateerd beroep. Voorts woonden er enkele zeelieden die ter koopvaardij voeren of hadden aangemonsterd bij de VOC, marine of kaapvaart. Daarnaast waren er ambachtslieden die voornamelijk voor de lokale markt produceerden. Ook de dienstensector was vertegenwoordigd. De inwoners van Maassluis hadden een aantal herbergen en brandewijntapperijen tot hun beschikking. Verder woonden er een notaris, verschillende chirurgijns, een arts, twee predikanten en vier schoolmeesters in het dorp. In het kohier werden overigens alleen de beroepen van de kostwinners vermeld. Dit betekent dat de beroepen die door getrouwde vrouwen werden uitgeoefend in dit overzicht niet naar voren komen. De categorie 'niet bekend' bestaat voor het grootste gedeelte uit weduwen, van wie niet duidelijk is hoe ze de kost verdienden. Voorts moet opnieuw rekening worden gehouden met het feit dat de inwoners van Maassluis verschillende beroepen of werkzaamheden combineerden en er doorgaans maar één aan de belastinginner meldden.

Het kustdorp Ter Heijde

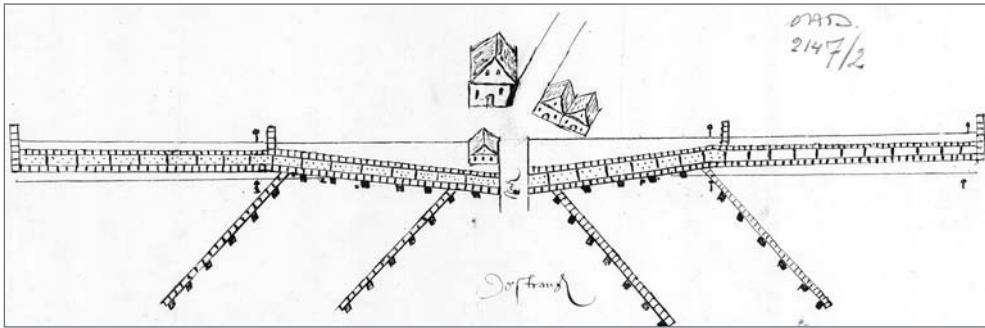
De geschiedenis van Ter Heijde wordt gekenmerkt door de strijd tegen de zee. Al in de dertiende eeuw ontstond er een kleine vissersgemeenschap met een kapel aan de monding van de rivierarm de Hey, een noordelijke geul van het Maasestuarium die omstreeks 1300 dicht slibde.⁵¹ Aan het begin van de dertiende eeuw lagen de duinen aan de Zuid-Hollandse kust ruim 1200 meter meer zeewaarts dan vier eeuwen later. Door de voortdurende afkalving van de duinen, werden de vissers van de Hey steeds gedwongen om (een gedeelte van) de nederzetting te verplaatsen.⁵² Het duingebied, waar Ter Heijde en het noordelijker en verder landinwaarts gelegen Scheveningen toe behoorden, werd de Westduinen genoemd. Ten zuiden van Ter Heijde begonnen de zogenaamde Kapittelduinen die uitliepen op een zandplaat die de Beer werd genoemd.⁵³ Op de geestgrond achter de Westduinen was vrij veel bebouwing te vinden. Van Ter Heijde was het een half uurtje lopen naar Monster en van daaruit waren andere ambachten zoals Poeldijk, Wateringen en Loosduinen te bereiken. Monster was ongeveer twee uur lopen van Delft verwijderd.⁵⁴

51 Postma, *Het hoogheemraadschap van Delfland*, 27.

52 Van de Valk, 'Het wandelende dorp', 247-251.

53 Postma, *Het hoogheemraadschap van Delfland*, 149-154; Driessen, 'Ter Heijde, Wateringen, Poeldijk voor de Hervorming', 217 e.v.

54 Van Ollefen, *De Nederlandsche stad en dorpsbeschrijver* 11, 'Delft'.

Ontwerp van een strandhoofd ter bescherming van de kust bij Ter Heijde, zeventiende eeuw.
Oud Archief Delfland

Ook in de zeventiende eeuw liet de zee de Heijenaren niet met rust. Keer op keer kreeg het dorp met overstromingen te maken. Tussen 1628 en 1635 spoelden er zeventien huizen weg en in 1660 moesten twaalf gezinnen toezien hoe hun huis in zee stortte.⁵⁵ Naar aanleiding van de overstroming in 1660 vroegen de inwoners van het vissersdorp om hulp in een rekest aan het Hoogheemraadschap Delfland. Door de storm waren veel mensen tot armoede vervallen en iedereen had zijn huis vol kleine kinderen, aldus deze smeekbede.⁵⁶ Het hoogheemraadschap stuurde een vertegenwoordiger om de schade op te nemen. Deze besloot dat de resten van de huizen opgekocht moesten worden en het materiaal te gebruiken om de beschadigingen aan de kust te herstellen. Intussen werd door het hoogheemraadschap ook nagedacht over een meer permanente oplossing om de oprukkende zee het hoofd te bieden. Zo werd een houtconstructie ontworpen bestaand uit hoofden, op de plaats waar 'het dorp vande zee wort affgegeten'. De constructie op het strand zou van rijshout⁵⁷ moeten worden gemaakt. De ontwerper ging er van uit dat de hoofden binnen het jaar ondergestoven zouden zijn en dat ze steeds verlengd, verbreed en verhoogd zouden moeten worden, om er zodoende een stevig fundament van te maken.⁵⁸ Onder leiding van duinmeier Pieter Woutersz. Sterrevelt werd de constructie gebouwd. Desondanks werden in 1665 weer verschillende huizen door het water opgeslokt.⁵⁹ In 1671 meldden vier inwoners van het dorp in een verklaring dat er door de jaren heen wel honderd huizen weggespoeld waren, en dat waar vroeger huizen stonden nu gevist werd. Als er weer een stormvloed zou komen, zouden er

⁵⁵ Eendenburg, 'Inwoners van Ter Heijde', 10; OAD, AHD, nr. 2145.

⁵⁶ OAD, AHD, nr. 2145.

⁵⁷ Takken en twijgen van wilgen of andere taaie rechtscheutige houtsoorten.

⁵⁸ OAD, AHD, nr. 147, 2.

⁵⁹ Dolk, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap*; Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen* III.

nog meer huizen wegvloeien, zo vreesden de mannen.⁶⁰ In 1682 werd hun angst bewaarheid, opnieuw werd een aantal huizen door de golven verzwolgen.⁶¹

Het uiterlijk van zeventiende-eeuws Ter Heijde werd bepaald door het tijdelijke karakter dat het dorp als gevolg van zijn natuurlijke ligging kreeg. Door de voortdurende kustafslag verplaatste de kern van het dorp zich in de loop van de eeuw steeds verder oostwaarts.⁶² Er waren maar enkele publieke gebouwen, zoals het bescheiden dorps huis en het gasthuis. Verder werd in 1667 een kerk gebouwd, die vanwege de stormvloed een keer verplaatst zou worden. De meeste woonhuizen en de herbergen waren rond de kerk gegroepeerd. Het armgasthuis, ook wel vrienden huis genoemd, waar oude en arme inwoners onderdak kregen, stond eveneens vlakbij de kerk. Dichter naar het strand toe was meer bebouwing te vinden. Veel huizen hadden een erfje met daarop rekken om vis, vooral schol, te drogen. Waarschijnlijk waren de huizen aan de buitenkant versierd met gedroogde vissen, die tot een zeldzame soort behoorden of die als bijzonder werden beschouwd.⁶³ Een zandpad leidde naar het strand, waar de visserspinken en andere kleine schepen lagen en waar de visafslag plaats vond. Meer landinwaarts, richting Monster, lagen lijnbanen. De duinen rondom het dorp waren met helmgras beplant en hier en daar waren er rietschuttingen geplaatst, die net als het helmgras tot versteviging van de duinen moesten dienen. Vanuit zee was Ter Heijde te herkennen aan een vuurbaken.⁶⁴

Ter Heijde viel samen met het nabijgelegen Polanen, Poeldijk, Loosduinen en Kwintsheul onder de jurisdictie van Monster, waar schout, schepen en burgemeesters zetelden. Vanaf 1595 had het dorp het recht een aantal zaken zelf te regelen. Hiervoor werd een viertal dorpsvoogden aangesteld. Overigens berustte de hoge jurisdictie over de bij Monster behorende ambachten bij de Prins van Oranje, die het recht van aanstelling van ambtenaren en beambten als baljuw, schout, schepenen, secretaris, koster, bode en chirurgijn had.⁶⁵ Ook werden de strandvonder, die verantwoordelijk was voor alles wat er vanuit zee aanspoelde en de duinmeier die het beheer van de duinen en het tegengaan van illegaal jagen en stropen tot taak had, door de Prins aangesteld.

⁶⁰ HAW, ONA Monster, nr. 6101, 22 maart 1673.

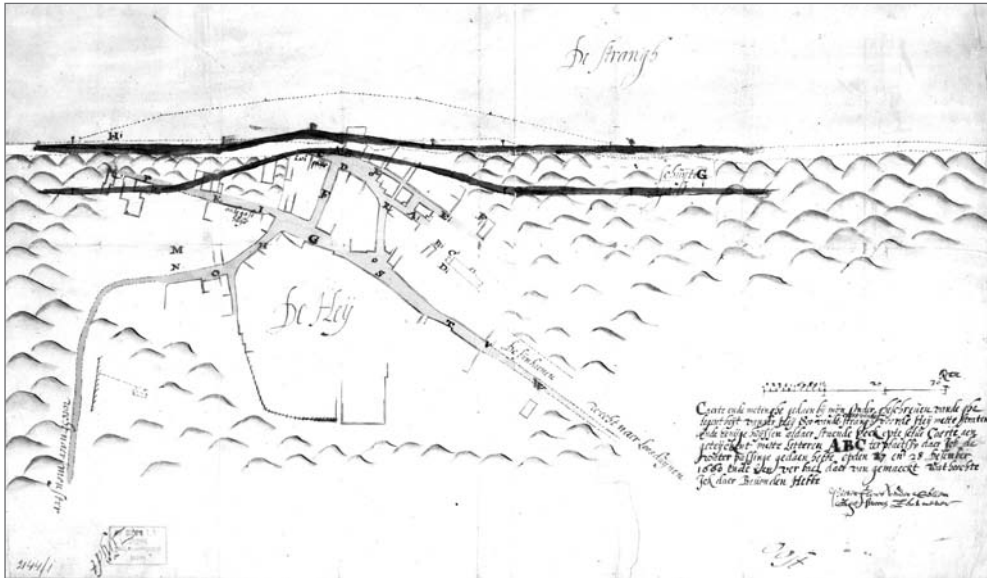
⁶¹ Zie Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen* 111.

⁶² Eendenburg, 'Inwoners van Ter Heijde', 12.

⁶³ Egmond en Mason, *De walvis en de poelomp*, 178.

⁶⁴ GAD, OA, nr. 1763; HAW, ONA Monster, nrs. 6100-6101; Fox, 'Een merkwaardige schipbreuk'; HAW, OA Monster, nr. 242, nr. 1499; OAD, AHD, nr. 2144.

⁶⁵ HAW, 'Inventaris Oud Archief Monster'; Van Vliet, 'Het bestuur van de heerlijkheid Monster'.

Kaart van Ter Heijde, door landmeter Pieter Florisz van der Sallem, 27 en 28 december 1660.
Oud Archief Delfland

Het strand en het schuitemgat

Bij gebrek aan een haven lagen de schepen in Ter Heijde op het strand of in het zogenaamde schuitemgat, ten noorden van het dorp.⁶⁶ In de loop van de eeuw moest dit gat als gevolg van talloze overstromingen en zandverstuivingen keer op keer opnieuw uitgegraven worden.⁶⁷ Er waren verschillende typen vissersschepen op het Heijdse strand te vinden. De pink, later ook bom genoemd werd vooral gebruikt voor de vangst van verse vis. Tevens kon dit scheepstype worden ingezet voor vrachtvervoer. De tonnage van de pinken varieerde van drie tot veertien lasten. Het waren gedeeltelijk open schepen met een ruime voorplecht en een iets grotere achterplecht. Schotten verdeelden het schip in ruimten die voor het bergen van de vangst gebruikt werd. De grote mast met een razeil stond midscheeps. Kort achter de voorsteven was de fokkenmast geplaatst. Op het achterschip bevond zich de mik, waarop de grote mast kon worden gestreken als het schip aan de vleet lag en waarop de netten werden opgehangen. Naast pinken werden voorts kleine vaartuigen ingezet voor de visserij langs de kust. Deze vaartuigen hebben in de zeventiende-eeuwse bronnen verschillende benamingen, zoals waterschuit, schuit en visboot.

⁶⁶ Eendenburg, 'Inwoners van Ter Heijde', 19.

⁶⁷ OAD, AHD, nr. 2145.

Voor de bouw van de kleinere scheepstypen was veel minder kapitaal vereist dan voor de schepen die in Maassluis en Schiedam werden geproduceerd. Lokale scheepstimmerlieden kochten wrakhout op, dat op het strand van Ter Heijde vaak in overvloed aanwezig was en door het dorpsbestuur verkocht werd.⁶⁸ Rond 1597 was er maar één scheepstimmerwerf in Ter Heijde. Drie broers, Starreveld genaamd, bestierden samen dit bedrijf. In 1622 was de familie Starreveld nog steeds actief. Inmiddels werkten er ook leden van de volgende generatie op de werf. Volgens het zout-en zeepkohier van 1680 waren er in dat jaar twee scheepsbouwers werkzaam.

Bevolkingsomvang en demografische patronen

Als gevolg van de stormvloeden en verslechterende economische omstandigheden kende Ter Heijde wisselende bevolkingsaantallen gedurende de zeventiende eeuw. In 1600 telde het dorp 139 huishoudens. Vier jaar later waren het er 142. Volgens de hoofdgeldtelling van 1622 telde het dorp in dat jaar 155 huishoudens. In totaal woonden er toen 557 personen. De grootte van een gemiddeld huishouden was 3,6 personen. Rond 1635 werden er 105 huishoudens genoteerd. In 1680 waren dat er volgens het zout-en zeepkohier nog maar 54. In totaal woonden er toen tweehonderd personen in het dorp. Gemiddeld bestond een huishouden uit 3,7 personen. Dit aantal is aan de lage kant, omdat kinderen onder de acht maar voor een half werden meegeteld in het kohier.⁶⁹

Beroepsbevolking

Aan het begin van de zeventiende eeuw genereerde het grootste gedeelte van de Heijdse beroepsbevolking inkomsten uit de visserij. Daarnaast telde het dorp enkele boerderijen en herbergen. Ook was er een scheepstimmerwerf en woonden er ambachtslieden die werkzaam waren in de aan de visserij gelieerde nijverheid, zoals kuipers en lijndraaiers. Ook andere ambachtslieden oefenden hun beroep uit, zoals een schoenlapper, kleermaker en een (huis)timmerman. Het dorp had voorts een bakker, een kruidenier en een schoolmeester.⁷⁰ Ook woonden er enkele viskopers, die in (grote partijen) vis handelden en visventers die de vis huis aan huis verkochten.

In de loop van de zeventiende eeuw werd de beroepsbevolking van Ter Heijde minder gevarieerd. In 1680 telde het dorp nog maar één boerenbedrijf en ambachtslieden zoals schoenlappers en kleermakers woonden er niet meer. Volgens het zout- en zeepkohier was nog ruim de helft van de mannelijke beroepsbevolking werkzaam in de kustvisserij (28 van de 54 gezinshoofden). De vissers combineerden hun arbeid op zee met de verwerking van de vis aan wal, zoals het drogen van

68 HAW, OA Monster, nr. 2076, 7 januari 1642.

69 Eendenburg, 'Inwoners van Ter Heijde', 11-12.

70 Eendenburg 'Inwoners van Ter Heijde', 12-13.

schol. Voorts was een aantal van hen in dienst van de haringvloot in het Maasmondgebied. Ook monsterden enkele Heijenaren aan bij de marine en VOC. De rest van de bevolking werkte op een van de lijnbanen in het nabijgelegen Monster of in de kleinschalige vishandel.⁷¹

Tot besluit

Zowel in Schiedam als in Maassluis en Ter Heijde was het grootste gedeelte van de bevolking gedurende de zeventiende eeuw direct of indirect betrokken bij de zeevaart. Daarmee kunnen de drie plaatsen zeer zeker beschouwd worden als zeevarende gemeenschappen. In omvang en structuur waren er duidelijke verschillen. Schiedam was een stad met een snel groeiende bevolking die gedeeltelijk bestond uit eigen burgers en gedeeltelijk uit rondzwervende buitenstaanders, die veelal op zoek waren naar werk in de scheepvaart. De Schiedamse nijverheid was niet alleen gericht op het scheepvaartbedrijf, maar ook op de productie van goederen voor de eigen bevolking en voor het omliggende platteland. Schiedam behoorde tot de stemhebbende steden van Holland en had als gevolg hiervan op gewestelijk niveau politieke invloed.

Maassluis was aanvankelijk niet meer dan een nederzetting, maar door de groei van de visserij en de afscheiding van het agrarische Maasland in 1614 ontwikkelde deze zich in razend tempo tot welvarend dorp. Hoewel het dorp een verstedelijkt aanzien bood door het ontbreken van agrarische activiteit van enige omvang, bleef het gedurende de zeventiende eeuw wel zo klein dat de meeste inwoners elkaar kenden. Op politiek gebied had Maassluis op gewestelijk niveau niet veel in te brengen, het behoorde niet tot de stemhebbende steden en het was uitgesloten van deelname aan het College van de Grote visserij en de Admiraliteit.

Het kleine kustdorp Ter Heijde ging het gedurende de zeventiende eeuw niet voor de wind. Stormvloed, zandverstuivingen en economische malaise zorgden dat het aantal inwoners in de loop van de eeuw afnam. De 200 inwoners die het dorp rond 1680 nog telde, moeten elkaar allemaal gekend hebben. Op gewestelijk niveau was de invloed van het vissersdorp verwaarloosbaar. Het was de dorpsvoogden toegestaan een aantal zaken zelf te regelen, zij bleven echter ondergeschikt aan het gezag van de magistraat in Monster en aan de Prins van Oranje.

⁷¹ GAD, OA, nr. 1763

Hoofdstuk 3

De arbeidsmarkt voor zeevarenden

In 1669 verlieten Cornelis de Gilde, Rijck Jansz., Jan Jansz. Groenwegen, Heijrick Jansz. Opmeer en Hendrick Dircksz. de Graeff Schiedam om in uiteenlopende functies aan te monstere[n] op de Oost-Indiëvaarder *De Molenaer*. Vijf jaar later legden vier teruggekeerde mannen een verklaring af op verzoek van de weduwe van Hendrick Dircksz. de Graeff. De Graeff had, in de Oost aangekomen, de Compagnie verlaten en had vervolgens aangemonsterd op een Aziatisch schip, waarna hij te Macao door de Chinezen was doodgeslagen, aldus het Schiedamse viertal.¹

Op 12 november 1665 voer stuurman Jacob Pietersz. van der Jacht de Maassluise haven binnen. Samen met twee bootsgezellen, Jan Borgersz. en Jan Jacobsz. Kagenauer verscheen hij vervolgens bij het lokale gerecht om daar de hoeveelheid gevangen haring aan te geven.² In de daaropvolgende jaren kon Jacob zijn beroep, stuurman op een haringschip, niet uitoefenen. Als gevolg van de oorlog met de Engelsen bleven de Maassluise haringschepen in de haven liggen. Dit had niet alleen met het gevaar van de Engelse kapers te maken, maar ook met het beleid dat in de Republiek gevoerd werd. Normaal gesproken had de Admiraliteit geen moeite haar schepen te bemannen, maar in oorlogstijden dreigde er een arbeidstekort te ontstaan. Om dit tekort op te kunnen vangen vaardigden de Staten Generaal een verbod uit op het uitvaren van vissers- en koopvaardij schepen. De tijdelijk van hun werk beroofde zeelieden werden op deze manier min of meer gedwongen om dienst te nemen op één van de oorlogsschepen.³ Of Jacob Pietersz. van der Jacht zijn vissersschip daadwerkelijk voor een oorlogsschip heeft verruild, valt niet te achterhalen. Zeker is dat een aantal van zijn plaatsgenoten de overstap wel waagde.⁴ Hoe het gezin Van der Jacht, in 1666 naast Jacob bestaand uit een vrouw en twee kinderen, moest rondkomen zonder de inkomsten van de kostwinner

1 GAS, ONA, nr. 764, 857, 22 november 1674.

2 GAV, OA Maassluis, nr. 933, 12 november 1665.

3 Bruijn, *Varend verleden*, 163-164; zie ook GAV, AGV Maassluis, 'Request en resolutien van de Staten Generaal wegens het verzoek om opheffing van het placcaat van 2 april 1665 houdende verbod tegen het exerceren van de grote en kleine visserij over de jaren 1665 en 1666'.

4 Zie bijvoorbeeld, GAV, ORA Maassluis, nr. 158, 17 februari 1665, 26 november 1666, 3 september 1667, 1 november 1667.

geven de bronnen niet prijs. Pas in 1668 zeilde Jacob weer uit, ditmaal met bootsgezellen Claes Jansz. en Gillis Pietersz. aan boord.⁵ Hij maakte twee haringreizen, waarna hij in januari 1669 dienst nam als stuurman op de kabeljauwvaart.⁶ Tussen januari en april maakte hij drie reizen met het kabeljauwschip en in het daaropvolgende zomerseizoen ging hij weer op haringvangst.

Dichter bij huis bleven stuurman Arij Arijensz. van Leeuwen en bootsgezel Gerrit Arijensz. Vleugel uit Ter Heijde die iedere dag uitvoeren met een kleine vissersboot om voor de kust te vissen op kabeljauw, schelvis en schol.⁷ Dat de levens van de Maassluise Jacob van der Jacht, de Schiedamse VOC'ers en de twee vissers uit Ter Heijde nogal van elkaar verschilden zal duidelijk zijn, toch maakten allen voor een korte of langere periode van hun leven deel uit van de aanbodzijde op de maritieme arbeidsmarkt in de zeventiende-eeuwse Republiek.

Hoewel er de afgelopen dertig jaar veel onderzoek is gedaan naar de werkgelegenheid in de maritieme sector in de vroegmoderne tijd, zijn er nog steeds hiaten in de kennis over dit onderwerp. Historici die de markt puur in termen van vraag en aanbod willen beschrijven komen bedrogen uit. Door gebrek aan eenduidig bronnenmateriaal is het vrijwel onmogelijk een beeld te krijgen van de omvang van vraag en aanbod. Voorts is weinig bekend over het functioneren van de arbeidsmarkt en zijn de gegevens over lonen schaars. Het lokale karakter van de hier voorliggende studie biedt de mogelijkheid om de werking van de maritieme arbeidsmarkt meer in detail te bestuderen. Schiedam, Maassluis en Ter Heijde stonden echter niet op zichzelf, maar maakten deel uit van de veel grotere arbeidsmarkt van de Republiek. In dit hoofdstuk zal daarom eerst aandacht geschonken worden aan de ontwikkeling van de maritieme werkgelegenheid in de zeventiende-eeuwse Republiek. Daarbij zullen kernbegrippen die in het onderzoek naar de maritieme arbeidsmarkt centraal staan de revue passeren. Vervolgens zal ingegaan worden op de situatie in het Maasmondgebied. Daarna wordt een schatting gemaakt van de omvang van de maritieme werkgelegenheid in Schiedam, Maassluis en Ter Heijde.

De maritieme arbeidsmarkt in de Republiek

De vraag naar zeelieden

De groei van handel en scheepvaart in het eerste kwart van de zeventiende eeuw genereerde een sterk groeiende vraag naar zeelieden in de Republiek. Tussen 1610 en de jaren dertig van de zeventiende eeuw, steeg het totale aantal zeelieden van 33.000 naar 46.000. In 1680 werkten zo'n vijftigduizend mensen aan boord van

⁵ GAV, OA Maassluis, nr. 933.

⁶ GAV, AGV Maassluis, nr. 62.

⁷ HAW, ONA Monster, nr. 6100, 13 juni 1671.

schepen, afkomstig uit een van de havens van de Republiek. In 1725 waren dit er rond de 49.500 en in 1770 circa 44.500. Het belang van de VOC als werkgever nam toe. Monsterden in 1610 nog maar tweeduizend mensen bij de Compagnie aan, in 1770 waren dat er 11.500. Een tak die ook een belangrijke groei doormaakte was de walvisvaart die tussen ca. 1630 en 1680 groeide van 1.500 naar negenduizend arbeidsplaatsen. De werkgelegenheid in de koopvaardij bleef gedurende de hele zeventiende en achttiende eeuw tamelijk constant, de visserij kende een achteruitgang in de achttiende eeuw terwijl die bij de marine schommelingen vertoonde, met een piek in de jaren 1630/1640. Hierbij moet in ogenschouw genomen worden dat deze cijfers slechts steekproefjaren betreffen. In oorlogsjaren, bijvoorbeeld, liep het totale aantal zeelieden behoorlijk op door de grote vraag van de kant van de marine. In deze jaren moeten veel mensen aangemonsterd hebben die normaliter niet in het zeemansvak werkzaam waren. De vraag van de marine werd namelijk maar ten dele gecompenseerd door een vermindering van activiteiten in andere takken van scheepvaart.

Tabel 3.1 Werkgelegenheid in de scheepvaart

Tak van scheepvaart	1610	1630/1640	1680	1725	1770
Marine	3000	8000	3500	3500	2000
Koopvaardij	21500	25500	22500	22000	21000
VOC	2000	4000	8000	11000	11500
Walvisvaart	–	1500	9000	9000	6000
Visserij	6500	7000	6500	4000	4000
Totaal	33000	46000	50000	49500	44500

Bron Davids, 'Maritime labour in the Netherlands', 42; Bruijn en Lucassen (red.), *Op de schepen der Oost-indische Compagnie*, 14; Bruijn, 'Zeevarenden', 157.

De grote vraag naar zeelieden leidde in de loop van de zeventiende eeuw een aantal malen tot krapte op de arbeidsmarkt. Vooral de VOC had een steeds groter aantal arbeidskrachten nodig. Ketting heeft laten zien dat de zeelieden die ten tijde van de Voorcompagnieën aanmonsterden bij de Amsterdamse Oude Compagnie, omstreeks 1600 voor het grootste gedeelte uit Amsterdam en de kustgebieden van de Zuiderzee en Waddenzee afkomstig waren. In de jaren dertig en veertig daalde het percentage van de Noord-Hollanders aan boord van de Compagnieschepen. Dit kwam voornamelijk door de gestegen vraag naar arbeidskrachten bij de VOC.

De zeelieden die het gat in de arbeidsmarkt opvulden, kwamen voor een groot gedeelte uit de gebieden aan de Duitse Bocht, Denemarken, het Oostzeegebied en Scandinavië. Ook in Zeeland kwam deze ontwikkeling op gang. Aanvankelijk had de Zeeuwse vaart naar Azië nog een grote aantrekkingskracht op Middelburgse zeevarenden. Daarnaast kwam een gedeelte van de bemanningsleden uit Zeeuws-

Vlaanderen, van de Zeeuwse eilanden of van het Zuid-Hollandse platteland. In de jaren veertig konden zeelieden uit de regio de grote vraag van de Compagnie niet meer opvullen, in deze periode werden daarom zeelieden van buiten de Republiek aangetrokken.⁸ In het Zeeuwse geval waren dit Noren en bewoners van het Oost-zeegebied, maar ook Britten en Vlamingen.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw, was er naast de steeds stijgende vraag naar arbeidskrachten in een aantal gebieden sprake van een stagnatie van de bevolkingsgroei, waardoor het aanbod aan zeelieden uit de Republiek verminderte. In de jaren zestig was mede als gevolg hiervan naar schatting 42% van de zeelieden aan boord van de Oost-Indiëvaarders afkomstig van buiten de Republiek. In de achttiende eeuw zou dit percentage zelfs nog toenemen.⁹ Ook op de oorlogsvloot kwamen in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer buitenlanders te werken. Rond 1670 was ongeveer een kwart van de schepelingen aan boord van de oorlogsschepen die door de Admiraliteit van Amsterdam en Zeeland werden uitgereed van buitenlandse afkomst. Gedurende de Negenjarige Oorlog en de Spaanse Successieoorlog was het percentage buitenlanders aan boord van de Zeeuwse marineschepen zelfs 37% respectievelijk 45%.¹⁰ Op koopvaardij schepen en in de walvisvaart was het aantal buitenlanders veel lager dan bij de marine en de VOC. De visserij was een lokaal georiënteerde tak van scheepvaart; schippers rekruteerden hun bemanningen in de eigen woonplaats of regio.

Een gesegmenteerde arbeidsmarkt

In de loop van de zeventiende eeuw hadden niet alleen verschuivingen plaats in de herkomstgebieden van zeelieden, maar vond ook een tweedeling plaats in de maritieme werkgelegenheid. Analoog aan de totale arbeidsmarkt in de Republiek kwamen vraag en aanbod tot stand op verschillende deelmarkten. De arbeidsmarkt bestond uit een kern van gespecialiseerde werkers die zich, hetzij in overheidsdienst, hetzij door het gildenlidmaatschap, verzekerd wisten van werkgelegenheid. Daarnaast was er een grote groep mensen, wier arbeid een tijdelijk en onzeker karakter had. De werkgelegenheid in dit segment was sterk afhankelijk van de seizoenen en van kortdurende schommelingen in de vraag naar arbeid.¹¹ Op de maritieme arbeidsmarkt ontwikkelden zich volgens Davids soortgelijke segmenten: een intern segment, waartoe arbeiders behoorden die min of meer vaste dienstverbanden aangingen met bepaalde werkgevers en een extern segment, bestaande uit een grote massa van flexibele seizoensarbeiders en buitenlanders. Tot het eerste seg-

⁸ Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 43-50.

⁹ Bruijn en Lucassen (red.), *Op de schepen*.

¹⁰ Davids, 'Maritime labour', 51; Bruijn en Lucassen (red.), *Op de schepen*, 139; Bruijn, *The Dutch navy*, 133, 154.

¹¹ Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 21; De Vries, 'The labourmarket', 68; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 729-741. Zie ook Noordegraaf, 'Arbeid en arbeidsmarkt in historiografisch perspectief'; Van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme*.

ment behoorden de zeelieden aan boord van de koopvaardijsschepen in de Europese vaart, op de walvisschepen en in de hogere rangen van de marine, de wic en de voc. De rest van de zeelieden behoorden tot het tweede segment.

De mensen uit de eerste groep waren voornamelijk afkomstig uit zeevarende gemeenschappen in Holland, Zeeland, Friesland, Groningen en van de Waddeneilanden. Werknemers voor het externe element werden gerekruteerd uit de stedelijke bevolking van Hollandse en Zeeuwse steden en uit buitenlanders, die voornamelijk afkomstig waren uit Duitsland en Scandinavië. De lonen in het eerste segment waren over het algemeen hoger dan in het tweede segment, de rekruteringsmethoden verschilden per segment en de mobiliteit tussen beide marktdeelen was laag.¹² In de omschrijving van Davids ontbreken de haring-, kabeljauw- en kustvissers die, zoals we nog zullen zien, bij het eerste segment ondergebracht kunnen worden. In het vervolg van dit boek zal besproken worden in hoeverre de indeling in segmenten toepasbaar is op de arbeidsmarkten van Schiedam, Maas-luis en Ter Heijde.¹³

Het platteland en de arbeidscyclus

De belangrijkste reservoirs van zeelieden uit de Republiek waren aan het begin van de zeventiende eeuw te vinden op het Noord-Hollandse platteland en in het Maasmondgebied. Het werk op zee maakte op het Noord-Hollandse platteland doorgaans deel uit van een arbeidspatroon, waarin de opbrengsten uit het boerenbedrijf en de huisnijverheid werden aangevuld met het geld dat in de scheepvaart verdiend werd. Dit patroon had zijn wortels in de vijftiende eeuw toen, zoals eerder besproken, een crisis in de landbouw leidde tot een uitstoot van arbeid naar de steden en een overgang van landbouw naar de minder arbeidsintensieve vee-teelt. De boeren die op het platteland achterbleven hadden te weinig grond en koeien om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Daarom werden aanvullende economische activiteiten gezocht die op het Noord-Hollandse platteland vooral uit scheepvaart en visserij bestonden.

Jan Lucassen heeft het begrip arbeidscyclus geïntroduceerd om de economische activiteiten van de Noord-Hollandse plattelander te omschrijven. Deze werkte achtereenvolgens als landarbeider/kleine boer, grondwerker en jager/binnenvisser. De seizoensgebonden zeevaart ging een vast bestanddeel van de arbeidscyclus uitmaken. Op het platteland ontstond door deze ontwikkelingen een potentieel aanbod van zeelieden, iets waar met name de Amsterdamse scheepvaart van kon profiteren. In de loop van de zestiende eeuw moet de betekenis van zeevaart als bron van werkgelegenheid voor Noord-Holland belangrijk zijn toegenomen. Rond

¹² Davids, 'Maritime labour', 62.

¹³ Voor een kritische noot met betrekking tot het begrip gesegmenteerde arbeidsmarkt, zie Ketting, *Leven werk en rebellie*, 307.

1625 moet 25 tot 32% van de mannelijke beroepsbevolking een deel van de kost aan boord van een schip hebben verdiend.¹⁴

Van arbeidscyclus naar specialisatie

Hoewel de vraag naar zeelieden in de koopvaardij in de loop van de zeventiende eeuw ongeveer gelijk bleef, was er rond 1700 sprake van een tekort aan zeelieden in deze tak van scheepvaart. Volgens A.M. van der Woude was het arbeidsreservoir van zeevarenden op het Noord-Hollandse platteland in deze tijd opgedroogd, een proces dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw zou zijn ingezet. De oorzaken voor dit proces zouden liggen in de bevolkingsafname en in de aanhoudende concurrentie van zeelieden uit andere streken. Volgens Lucassen zouden ook wijzigingen in het boerenbedrijf invloed hebben gehad. Door de bedrijfsvergroting in de agrarische sector kwam het boerenbedrijf steeds meer in handen van een kleine groep voor de markt producerende boeren met grote ondernemingen. In de dorpen ontstond hierdoor een gespecialiseerde boerenstand. Tegelijk met het verdwijnen van de ongespecialiseerde boer zou juist dat deel van de plattelandsbevolking zijn verdwenen, waaruit de zeelieden van de koopvaardijvloot werden gerekruteerd. Voorts zou er na 1650 sprake zijn van een achteruitgang in werkzaamheden die essentieel waren voor de arbeidscyclus, zoals de haringvangst, het grondwerk, de jacht en de binnenvisserij. Omdat er schakels uit de arbeidscyclus wegvielen konden de boeren-zeelieden niet langer voldoende verdienen om het gezin te onderhouden. Als gevolg hiervan verdwenen zij van de maritieme arbeidsmarkt of zij specialiseerden zich juist en werden voltijds zeeman. Opvallend is dat Lucassen hierbij geen rekening houdt met de inkomsten die andere leden van het gezin genereerden, een onderwerp waar in de loop van dit boek nog uitgebreid bij stil zal worden gestaan.

In tegenstelling tot Van der Woude, menen Van Royen en Boon dat het niet zo'n vaart liep met de achteruitgang van het aantal zeelieden op het Noord-Hollandse platteland. Volgens Van Royen was tussen 1700 en 1710 nog altijd een derde van de zeevarenden afkomstig van het Noord-Hollandse platteland. Het onderzoek van Boon laat zien dat de zeevarenden uit West-Friesland tot aan het einde van de zeventiende eeuw nog een belangrijk aandeel in de Oostzeevaart hadden.¹⁵ Boon wijst er op dat de relatie van het West-Friese platteland met de scheepvaart niet slechts een loonafhankelijke was. De inwoners van het platteland investeerden zelf in koopvaardij en haringvisserij. Tot in het derde kwart van de zeventiende eeuw bezaten plattelanders grote hoeveelheden scheepsparten. Bovendien waren er rond 1680 nog voldoende mogelijkheden om het inkomen uit de scheepvaart met neveninkomsten aan te vullen. In veel gevallen waren dit inkomsten uit het agrarisch bedrijf. De combinatie boer/zeeman kwam nog veelvuldig voor. Pas

¹⁴ Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*, 159-167.

¹⁵ Zie inleiding.

omstreeks het midden van de achttiende eeuw werd het belang van de zeevaart voor het West-Friese platteland marginaal.

De situatie op het platteland in het Maasmondgebied was afwijkend van die benoorden het IJ. Het Maasmondgebied bleef tot ver in de achttiende eeuw van groot belang als herkomstgebied van zeevarenden. Bovendien kwam in de versteedelijkste regio rondom de monding van de Maas de 'boerenzeeman' rond 1680 nauwelijks meer voor. Volgens het kohier op het Gemaal waren er op het Delflandse platteland, waartoe Maassluis en Ter Heijde behoorden, rond 1680 bijna geen boeren meer te vinden die hun inkomsten aanvulden met werk in de zeevaart. In tabel 3.2 is het aantal zeevarende gezinshoofden per dorp weergegeven.

Belastingkohieren zijn als bron nooit honderd procent betrouwbaar. Zo zou verondersteld kunnen worden dat de opsteller van het kohier slechts de hoofdbron van inkomsten noteerde en daarom de eventuele verdiensten uit werk in de zeevaart niet noemde. Dat dit niet het geval is, blijkt uit het feit dat er wel combinaties van beroepen in het kohier voorkomen. In Schiebroeck bijvoorbeeld, werd meerdere malen genoteerd dat de kostwinner zowel als bouman (boer) en als 'veenman' werkte. Hieruit blijkt dat in Schiebroeck nog steeds mensen hun brood verdienen met grondwerk, een typische schakel van de arbeidscyclus. De combinatie van zeeman en bouman, echter, staat niet in het kohier.¹⁶ Ook het gedetailleerde onderzoek naar de beroepsstructuur van de in het West-Delfland gelegen ambachten 's-Gravenzande en Zandambacht van D.J. Noordam, die naast het kohier van 1680 aanvullende gegevens uit het notarieel en rechterlijk archief heeft gebruikt, bevestigt dat er in deze regio geen sprake was van boeren-zeevarenden.¹⁷ Naast de vissersplaatsen Maassluis en Ter Heijde, woonde alleen in Schoonderloo en Overschie een noemenswaardige groep zeelieden. In Schoonderloo was bijna een kwart van de gezinshoofden werkzaam in de zeevaart. Waarschijnlijk monsterden de zeelieden uit dit dorp aan in het nabijgelegen Delfshaven, wat betekende dat zij in de haringvisserij, koopvaardij of walvisvaart werkten.¹⁸ Overschie was één van de weinige plaatsen op het Delflandse platteland met een maritieme structuur, getuige het grote aantal scheepsbouwers, lijndraaiers en nettenbreisters dat het dorp in 1680 rijk was. Hier speelde de connectie met het nabijgelegen Schiedam een rol. Een gedeelte van de scheepsbouwnijverheid die door het stadsbestuur van Schiedam buiten de stadsmuren verdreven was, werd in Overschie gevestigd. Het

16 Vaak werd bij zeelieden bovendien nog apart vermeld dat ze als onvermogen werden beschouwd, omdat ze op het moment van de vaststelling van de belasting op zee zaten en daarom minder hoefden te betalen.

17 Noordam, 'De bevolking van 's-Gravenzande en Zandambacht', 73-143. Ook in Maasland waren aan het einde van de zeventiende eeuw nauwelijks zeelieden te vinden. Noordam, *Leven in Maasland*.

18 Aan het einde van de zeventiende eeuw, werd een schip dat Schoonderloo genaamd was uitgemonterd door de Delftse kamer van de VOC, zie Bruijn, Gaastra en Schöffer, *Dutch Asiatic Shipping*.

Tabel 3.2 Zeevarenden op het Delflandse platteland in 1680

Dorp	Aantal inwoners	Aantal gezinnen	Aantal zeevarende gezinshoofden
Schoonderloo	150	47	10
Overschie	947	288	8
Beukelsdijk	61	15	–
't Hoff van Delft	434	108	–
Abtsrecht/Wout/Groenevelt	75	15	–
Bieslandt	4	1	–
Vrijenban	340	90	2
Ackersdijck/Vrouwenrecht	66	14	–
Ruyven	35	7	–
Den Tempel	1	1	–
Schiebroeck	239	68	1
St. Maertensrecht	36	12	–
Schipluiden	271	92	–
Hodenpijl	88	23	–
Dorpambacht	82	20	–
Lier	339	96	–
Maasland	1131	326	–
Santambacht	224	56	–
's-Gravenzande	331	113	–
Monster/Poeldijk/Loosduinen/Kwintsheul/Ter Heijde	1218	359	28 (alleen in Ter Heijde)
Naaltwijk	1132	314	–
Wateringen	600	173	–
Rijswijk	1245	378	–
Voorburg	1295	386	–
Tedingerbroeck	173	44	–
Nootdorp	198	57	–
Hogeveen	98	29	–
Nieuweveen	204	63	–
Pijnacker	624	201	–
Berckel	768	247	–
Maassluis	4012	1232	489

Bron GAD, OA, nr. 1763.

kohier op het gemaal laat voorts een groep zeevarenden ongenoemd: ongetrouwde Oost-Indiëvaarders. Zij hadden geen vast adres en lieten geen gezin achter, waardoor ze niet in het kohier genoteerd werden. Uit onderzoek van Ketting blijkt dat er wel degelijk een klein aantal mannen afkomstig uit de dorpen 's-Gravenzande, Overschie, Monster en Maasdam bij de Compagnie aanmonsterde.¹⁹ Deze zeevarenden zullen echter geen boerenbedrijf hebben achtergelaten, waardoor ook zij niet onder de categorie boeren-zeevarenden vielen.

De scheiding tussen landbouw en zeevaart was rond 1680 duidelijk aantoonbaar. De zeevaart in het Maasmondgebied vond alleen nog plaats vanuit een paar gespecialiseerde dorpen en was voorts een stedelijke aangelegenheid. In Maassluis en Ter Heijde had de scheiding tussen landbouw en visserij al veel eerder plaatsgevonden. Reeds aan het begin van de zeventiende eeuw wisselden de daar woonachtige vissers verschillende soorten visserij af, om zodoende door het jaar heen voldoende inkomsten te genereren. In Maassluis werden haringvisserij ('s zomers) met kabeljauw- en schelvisvisserij ('s winters en in het voorjaar) gecombineerd. De scheiding tussen landbouw en visserij werd nog eens benadrukt door de bestuurlijke splitsing tussen het agrarische Maasland en het vissersdorp Maassluis in 1614. In Ter Heijde woonden aan het einde van de zestiende eeuw en aan het begin van de zeventiende eeuw nog enkele boeren die hun agrarische bestaan met het werk in de visserij combineerden.²⁰ In de tweede helft van de zeventiende eeuw was daarvan geen sprake meer.²¹

Hoewel de inwoners van Maassluis en Ter Heijde zich al vroeg in de zeventiende eeuw specialiseerden, betekende dit niet noodzakelijkerwijs het einde van de arbeidscyclus. De arbeidscyclus van Lucassen is, ontdaan van zijn agrarische 'basis', nog wel bruikbaar om de maritieme werkgelegenheid in het Maasmondgebied mee te beschrijven. Hoewel agrarische activiteiten geen deel meer uitmaakten van het arbeidspatroon in beide gemeenschappen, bleef de mannelijke beroepsbevolking werkzaamheden combineren. Dit waren bijvoorbeeld verschillende soorten visserij, maar ook werk aan de wal. Veel werkzaamheden bleven bovendien seizoensgebonden. In het vervolg van dit boek zullen we voorts zien hoe ook andere gezinsleden verschillende soorten werk combineerden.

19 Met dank aan Herman Ketting. Ook in de achttiende eeuw vertrokken er nog mannen van het Delflandse platteland met de VOC. Volgens K.F. van Dijk waren dit er ruim twee per jaar. Van Dijk, 'Westlanders in dienst van de VOC', 122.

20 Eendenburg, 'Inwoners van Ter Heijde', I, 15-20, II, 82-98. Bijvoorbeeld Simon Cornelisz Coning, haringstuurman en 'bouwerie doende'.

21 GAD, OA, nr. 1763; HAW, ORA Monster, nrs. 6036-6041; HAW, ONA Monster, nrs. 6100-6101.

Maritieme werkgelegenheid in Schiedam, Maassluis en Ter Heijde

Het schatten van de omvang van de maritieme werkgelegenheid in het Maasmondgebied is geen eenvoudige kwestie. Het werk in de zeevaart had een onregelmatig karakter, zeelieden wisselden hun werk op zee af met werk aan wal en er was sprake van verschillende takken van scheepvaart. Cijfers zijn een momentopname, terwijl de maritieme arbeidsmarkt voortdurend in beweging was. Bovendien wordt het onderzoek bemoeilijkt door de gebruikte terminologie in het bronnenmateriaal. Algemene beroepsaanduidingen, zoals 'zeeman' en functieomschrijvingen van de werkzaamheden aan boord, bijvoorbeeld 'kok' werden door elkaar heen gebruikt. Bovendien bestonden er lokale verschillen wat betreft de aanduiding van het zee-mansberoep.

Zeelieden in soorten en maten

In Maassluisse belastingbronnen werden zowel de hoogste rang aan boord als de overige bemanningsleden op haring- en kabeljauwschepen aangeduid als 'visser'. In andere bronnen werd een onderscheid gemaakt tussen stierman (stuurman), waarmee de 'baas' (schipper) van het schip bedoeld werd en bootsgezellen als het om het scheepsvolk ging.²² In certificatieboeken, waarin gebeurtenissen die aan boord waren voorgevallen werden opgetekend, werden de bemanningsleden die speciaal werk verrichtten specifiek genoemd: timmerman, kuiper, stuurmansmaat en kok.²³ De zeevarende inwoners van Ter Heijde gaven allen het antwoord 'zeeman', toen de belastingbeambte naar hun beroep vroeg.²⁴ In andere bronnen vinden we 'stierman' terug, een term die in Ter Heijde gebruikt werd om de 'baas' van een haring- of kabeljauwschip aan te duiden, maar ook om de eigenaar en baas van een scholschuit mee te benoemen. Sporadisch werd hier ook de term 'visser' gebruikt, soms met een aanduiding van het soort visserij, bijvoorbeeld 'haringvisser' of 'scholvisser'. Voorts werden de bemanningsleden als 'bootsgezellen' en 'jongens' aangeduid.²⁵ In de Schiedamse archivalia kwam de term 'visser' zelden voor. Wanneer er vissers bij Schiedamse notarissen verschenen, waren dit zonder uitzondering riviervissers.²⁶ De term 'stierman', werd wel gebruikt, terwijl de lagere rangen aan boord veelal als 'zeevarende man', 'varent man', 'zeevarentsgesel' of

²² GAV, OA Maassluis, nr. 521.

²³ GAV, OA Maassluis, nrs. 935-937; GAV, AGV Maassluis, 'bentcontracten', Zie ook Van Vliet, *Vissers en kapers*, 39.

²⁴ GAD, OA, nr. 1763; Van Eendenburg, 'Inwoners van Ter Heijde', 13.

²⁵ HAW, ONA Monster, nr. 6038.

²⁶ Dit zijn zogenaamde 'froomvissers', GAS, ONA, trefwoordenregister 1604-1650. Voor de riviervisserij zie: Harbers, 'Riviervisserij tussen de Maasmond en IJsselmonde', 1-16.

'bootsgezel' aangemerkt werden.²⁷ Dit maakt de identificatie van zeelieden er niet eenvoudiger op, 'stierman' werd zowel gebruikt voor de hoogste rang aan boord van haringschepen als voor de functie van stuurman op koopvaardischepen, Oost- en West-Indiëvaarders, walvisvaarders en oorlogsschepen. De termen 'zeevarende man', 'varent man', 'zeevarentsgesel' en 'bootsgesel' werden door elkaar gebruikt om de lagere rangen in alle voorkomende takken van scheepvaart te duiden.

De term 'schipper' was in Maassluis en Ter Heijde een zeldzaamheid. Schiedam telde juist veel schippers, voornamelijk werkzaam in de koopvaardij, maar ook varende in dienst van de VOC, WIC en op de walvisvaart. Soms treffen we een onderscheid aan tussen grootschippers en schippers. Het lijkt er op dat met 'grootschipper' het beroep van de persoon in kwestie werd aangeduid en met 'schipper' diens functie aan boord.²⁸ Ook de term 'commandeur' scheidt verwarring. Doorgaans werd hier de kapitein van een walvisvaarder mee aangeduid, maar 'commandeur' werd ook voor functies op de oorlogsvloot gebruikt. Een commandeur kon dan een tijdelijk vlagofficier zijn die het bevel voerde over een groepje oorlogsschepen of de bevelvoerder van de soldaten aan boord.²⁹ Bij de VOC werd de bevelvoerder over de retourvloot als commandeur aangeduid. Dit kon een schipper zijn, maar ook een oud-bestuursfunctionaris.³⁰

Funcctieaanduidingen als stuurman, schipper en bootsgezel werden zo algemeen gebruikt dat het moeilijk te bepalen is in welke vaart de persoon in kwestie werkzaam was. Aan de andere kant waren sommige functies aan boord zeer specifiek voor een bepaalde tak van scheepvaart. Van een harpoenier is bijvoorbeeld onmiddellijk duidelijk dat hij de kost verdiende in de walvisvaart. Ter verduidelijking zijn in bijlage 3 de rangen aan boord van vissersschepen, koopvaardischepen, walvisvaarders, VOC-schepen en oorlogsschepen op een rijtje gezet.

Schiedam

De omvang van de Schiedamse haringvloot is af te leiden uit de haringcertificatieboeken. Na aankomst in de haven gaven de stuurman en twee van zijn bootsgezellen bij het plaatselijk gerecht de hoeveelheid gevangen haring aan, waarna deze van een certificaat werd voorzien. Dit gebeurde om de kwaliteit van de vis te garanderen. De stuurlieden waren tevens verplicht belasting te betalen over iedere

²⁷ GAS, ONA, nrs. 740-798; GAS, OA, nrs. 769-801 en nr. 1442. Volgens S. Hart werd in de zeventiende-eeuwse ondertrouwakten in Amsterdam de term 'varensman' gebruikt door zowel de schippers en stuurlieden als de lagere rangen. Dit geeft nog eens aan dat de terminologie lokaal gebonden was. Hart, 'Zeelieden te Amsterdam in de zeventiende eeuw', 5.

²⁸ Met dank aan Piet Boon. Zie voor problemen rondom functieaanduidingen ook Boon, *Bouwers van de zee*, 82-83.

²⁹ Bijvoorbeeld GAS, ONA, nr. 768, 1820, 30 juli 1694 en ONA nr. 794, 405, 3 november 1696.

³⁰ Bijvoorbeeld GAS, ONA, nr. 763, 641, 24 september 1670 en ONA nr. 761, 241, 17 juli 1662.

ton aangeleverde haring.³¹ Op grond van deze gegevens kunnen we een tamelijk nauwkeurige schatting maken van de werkgelegenheid die de haringvisserij de Schiedammers bood. Uitgaande van een bemanning van veertien personen per schip, bedroeg het gemiddeld aantal werknemers in de haringbranche tijdens de eerste helft van de eeuw (periode 1599-1648) 592 arbeidsplaatsen.³² Voor de tweede helft van de eeuw waren het gemiddeld nog maar 319 arbeidsplaatsen.³³

Het schatten van het aantal werknemers binnen de koopvaardij is veel moeilijker. In de Sonttoltabellen vinden we Schiedamse schippers die lading naar het Oostzeegebied verscheepten. Tussen 1600 en 1650 vertrokken er jaarlijks gemiddeld zo'n zeventien Schiedamse schippers naar de Oostzee. Zij hadden doorgaans haring aan boord en keerden terug met graan, rogge en haver. In de tweede periode, tussen 1651 en 1700, voeren gemiddeld nog maar zeven Schiedammers richting Oostzeegebied.³⁴ Ook de zogenaamde Elbingtolregisters (de pondtolregisters van de ten oosten van Danzig gelegen havenstad Elbing) vormen een bron die goed toegankelijk is. Veel Schiedammers worden hier niet in genoemd, in de hele eeuw tien schippers.³⁵ In de bevrachtingscontracten en scheepsattestaties die tussen 1700 en 1710 in Amsterdam zijn opgemaakt, zijn eveneens Schiedamse schippers te vinden. De bestemmingen van deze schippers waren Frankrijk gecombineerd met Polen, (2), Frankrijk (1) de Oostzee (1) en de Archangel (1).³⁶

Het feit dat Schiedamse schippers in het notarieel archief van Amsterdam zijn te traceren, geeft meteen aan dat het schatten van de lokale maritieme werkgelegenheid op basis van attestaties en bevrachtingscontracten vrijwel ondoenlijk is. Schippers konden bevrachtingsovereenkomsten tekenen met bevrachters uit andere steden, waardoor het contract niet in de thuishaven van de schipper werd opgesteld. De attestaties werden alleen opgemaakt als er tijdens de reis iets was gebeurd dat afweek van de normale routine. Bovendien werden deze attestaties niet noodzakelijk in de plaats van herkomst van schip en of schipper opgemaakt.

31 Deze cijfers zijn waarschijnlijk aan de lage kant omdat in de praktijk niet altijd belasting betaald zal zijn en er fraude voorkwam. Zie Van Vliet, *Vissers en kapers*, 31.

32 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 294-295.

33 GAS, ORA, nrs. 617-620. Deze cijfers ondersteunen de conclusie van Van der Feijst betreffende de achteruitgang van de haringvisserij in Schiedam in deze periode. Ch. van Bochove dateert het verval van de Schiedamse haringvisserij pas na de eerste decennia van de achttiende eeuw. Op grond van vangstreeksen concludeert hij dat de bedrijfstak zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw stabiliseerde. Dit neemt niet weg dat, gerekend naar het gemiddelde aantal arbeidsplaatsen, de haringvisserij in de tweede helft van de zeventiende eeuw in belang afnam en dat koopvaardij en brandewijnstokerij relatief belangrijker werden voor de Schiedamse economie; Van Bochove, 'De Hollandse haringvisserij', 3-27.

34 Nina Ellinger Bang en Kund Korst, *Tabeller over sikbsfart*. Voor bronnenkritiek op de Sonttoltabellen zie Willemsen, *Enkhuizen*, 64-65.

35 In de jaren 1596, 1599, 1603, 1615, 1655, 1685, 1691 en 1696 komen we Schiedammers in de Elbingtolregisters tegen. Zie Lindblad, *Dutch entries*.

36 Van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot*, 261.

In het Schiedamse archief zijn attestaties te vinden van Amsterdamse, Rotterdamse en Hoornse schippers.

Ook voor de marine, VOC en walvisvaart³⁷ ontbreken betrouwbare bronnen om de Schiedamse werkgelegenheid in die takken van scheepvaart te schatten. Zoals in hoofdstuk 2 vermeld, kan op basis van notariële akten uit de periode 1604-1650 en belastingkohieren geconcludeerd worden dat circa een derde van de Schiedammers in de eerste helft van de zeventiende eeuw een zeevarend beroep had. Aan het einde van de zeventiende eeuw was dit naar schatting nog een kwart van de bevolking.³⁸

Deze gegevens, gecombineerd met de duidelijke daling van het aantal arbeidsplaatsen in de haringvaart en de Oostzeevaart wijzen op een proces van ‘demitimisering’. Dit proces hing samen met de opkomst van brandewijnstokerij in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Schiedamse kooplieden verruilden hun aandelen in de haringvisserij voor investeringen in de brandewijnstokerij. In 1690 werd een brandewijnstokersgilde opgericht en vanaf het begin van de achttiende eeuw werden haringbuizen tot vrachtvaarders omgebouwd voor de import van grondstoffen voor de brandewijnindustrie en om de brandewijn te exporteren.³⁹ De maritieme werkgelegenheid verdween niet helemaal, maar er vond een hermodellering van de arbeidsmarkt plaats. Een gedeelte van de uitstoot van arbeidskrachten uit de haringvisserij werd opgevangen door een toename van arbeidsplaatsen in de koopvaardij die gerelateerd was aan de brandewijnindustrie. Andere vissers trokken naar Vlaarding en Brielle.⁴⁰ Ook bleef Schiedam zeelieden leveren aan de VOC en marine. In 1756 werd de scheepvaart niet langer als belangrijkste economische bedrijvigheid beschouwd. De burgemeesters noemden toen ‘de traficq van de branderijen en stookerijen de hoofd-trafficq deser stad en de voornaamste source van ’t welsijn en bestaan van deselve’.⁴¹

Maassluis

Van Vliet heeft voor de eerste helft van de zeventiende eeuw een schatting gemaakt van het aantal haringschepen dat de Maassluis haven uitvoer.⁴² Uitgaande van een bemanning van veertien ‘koppen’ per schip, komt hij voor de eerste helft van de zeventiende eeuw op een gemiddelde van 266 werknemers in de haringvisserij. In de tweede helft van de eeuw werkten gemiddeld driehonderd werknemers in deze

37 In de tweede helft van de zeventiende eeuw telde de stad ca. acht commandeurs op de walvisvaart. GAS, ONA, nrs. 759-796; zie ook De Jong, ‘Walvisvaart vanuit Schiedam’.

38 Schattingen op basis van notarieel archief en belastingkohieren. GAS, ONA, nrs. 759-796; GAS, OA, nrs. 810-873; GAS, OA, nrs 1455-1562.

39 De Wit, ‘Reders en regels’, 633-648.; zie ook Van der Zee, *Oud-Schiedam*.

40 Slechts een enkele visser zou op het werk in de brandewijnindustrie zijn overgestapt: Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 107, 109, 116.

41 Buitenhok, ‘Regenten en predikanten’, 6.

42 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 294-295.

branche.⁴³ In dezelfde periode waren naar schatting zo'n 1270 mensen werkzaam in de kabeljauw- en schelvisvisserij.⁴⁴ Aangezien Maassluise vissers de haringvisserij afwisselden met de kabeljauwvisserij is er, wat deze cijfers betreft, wel sprake van een gedeeltelijke overlapping.

Voorts was een klein aantal Maassluise mannen actief in de koopvaardij. In de Sonttoltabellen zijn vanaf 1640 schippers te vinden die haring richting de Oostzee vervoerden. Het waren er niet veel: twee à drie per jaar, terwijl er in een groot aantal jaren helemaal geen Maassluise schippers in de Sonttolregisters voorkamen.⁴⁵ In de Amsterdamse bevrachtingscontracten en scheepsattestaties uit de periode 1700-1710, zijn de namen van vijf Maassluise schippers die op Frankrijk voeren terug te vinden.⁴⁶ Ook in de notariële archieven van Maassluis zijn enkele op Frankrijk gerichte vrachtvervoerders te traceren.⁴⁷

In hoofdstuk 2 werd besproken dat de vissers in Maassluis in 1680 42% van de beroepsbevolking uitmaakten. In de categorie 'overige scheepvaart' (1% van de beroepsbevolking) kwamen schippers, kagenaars en een kagenaarsknecht voor. De term kagenaar werd doorgaans gebruikt om binnenvaartschippers mee aan te duiden.⁴⁸ De Maassluise kagenaars vervoerden een deel van hun lading, bestaande uit gezouten haring, kabeljauw en schelvis, echter langs de Hollandse, Zeeuwse en Zuid-Nederlandse kust, naar Noord-Frankrijk. Reden om de kagenaars hier als zeevarenden te bestempelen.⁴⁹ Als laatste worden twee vrouwen in het kohier genoemd, wier man met de VOC was uitgevaren.⁵⁰

In tegenstelling tot in Schiedam, bleef de visserij gedurende de gehele zeventiende eeuw de belangrijkste bron van werkgelegenheid in Maassluis, een situatie die tot ver in de achttiende eeuw zou blijven voortduren.⁵¹

43 GAV, OA Maassluis, nrs. 933-938 (de jaren 1665, 1666 en 1672 zijn niet meegenomen in de berekeningen, omdat in deze jaren, vanwege oorlog nauwelijks haringschepen zijn uitgevaren).

44 Dit cijfer is gebaseerd op de rekeningboeken van de verse vis uit het Archief van het Maassluise college van visserij. Hierin werd de naam van de stuurman genoteerd en de hoeveelheid vis. Bij de berekening is uitgegaan van het maximaal aantal bemanningsleden per kabeljauwwoeker (10). GAV, AGV Maassluis, nr. 62, (1653-1680) en nr. 63 (1631-1705).

45 Ellinger Bang en Kund Korst, *Tabeller over sikbsfart*.

46 Van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot*, 242.

47 GAV, ONA Maassluis, nrs. 5494-5506. (1664-1681).

48 In Schiedam werd de term 'schuitvoerder' gehanteerd en in Delft was 'schipper' gebruikelijk.

49 Zie bijvoorbeeld GAV, ORA Maassluis, nr. 157, 7 augustus 1664.

50 GAV, OA Maassluis, nr. 521; GAD, OA, nr. 1763.

51 De Wit, 'Reders en regels', 646-648.

Ter Heijde

De kustvisserij was de voornaamste tak van scheepvaart in Ter Heijde. De stuurlieden van de visschuiten betaalden jaarlijks belasting over de gevangen vis aan de kerk. Van dit geld werd onder andere het vuurbaken van het dorp onderhouden.

Op basis van de kerkrekeningen zijn uitspraken te doen over het aantal arbeidsplaatsen binnen de kustvisserij. In de periode tussen 1620 en 1635 betaalden gemiddeld vijftien stuurlieden per jaar belasting. Dit betekent dat er zo'n vijftien pinken en schuiten actief waren. Uitgaande van een bemanning van zeven hoofden per schip werkten er maximaal 105 kustvissers in de hier onderzochte periode.⁵² Dit aantal is aan de hoge kant, omdat er ook schuiten waren met een kleinere bemanning.

Hoe groot was het aandeel van deze kustvissers in de totale beroepsbevolking? Voor het jaar 1635 beschikken we over goede gegevens. In dit jaar voeren veertien schuiten vanaf het strand van Ter Heijde. Dit betekent dat er maximaal 98 mensen werkzaam waren in de kustvisserij. De visschuiten telden gemiddeld twee minderjarige jongens; in 1635 moeten er ongeveer 28 jongens aan boord hebben gewerkt. Het aantal volwassen kustvissers bedroeg in 1635 dus zeventig. In datzelfde jaar werd een lijst van 'weerbare mannen' samengesteld. De Staten van Holland lieten deze lijsten opmaken om een indruk te krijgen van het aantal mannen dat onder de wapenen geroepen kon worden. Oude en zieke mannen werden niet meegeteld. De lijst van 1635 vermeldt 95 weerbare mannen, wat zou betekenen dat bijna driekwart van de (volwassen) mannelijke beroepsbevolking kustvisser was.⁵³

Voor de periode na 1635 zijn nog maar sporadisch gegevens beschikbaar over de uitgevaren schepen. De penningmeester van de kerk schreef niet langer de individuele stuurlieden en hun vangst op, maar vermeldde slechts het ontvangen totaalbedrag. Alleen voor de jaren veertig hebben we een tamelijk betrouwbaar beeld. Tussen 1640 en 1648 lag het gemiddeld aantal uitgevaren schepen op tien.⁵⁴ De kustvisserij moet in de jaren veertig van de zeventiende eeuw aan ongeveer zeventig mannen en jongens werk hebben geboden, een daling van 28 vissers, vergeleken met de periode ervoor. Waarschijnlijk was deze achteruitgang te wijten aan een afname van de bevolking. Ter Heijde werd voortdurend bedreigd door overstromingen en zandverstuivingen. In de periode tussen 1628 en 1635 spoelden zeventien huizen weg.⁵⁵ Vissersfamilies werden dakloos en verlieten Ter Heijde, om elders in het Maasmondgebied een bestaan op te bouwen. In Maassluis, Vlaardingen, Rotterdam en Schiedam waren voldoende mogelijkheden om aan (zeevarend) werk te komen.⁵⁶ Een andere verklaring voor een afname in de werkgelegenheid

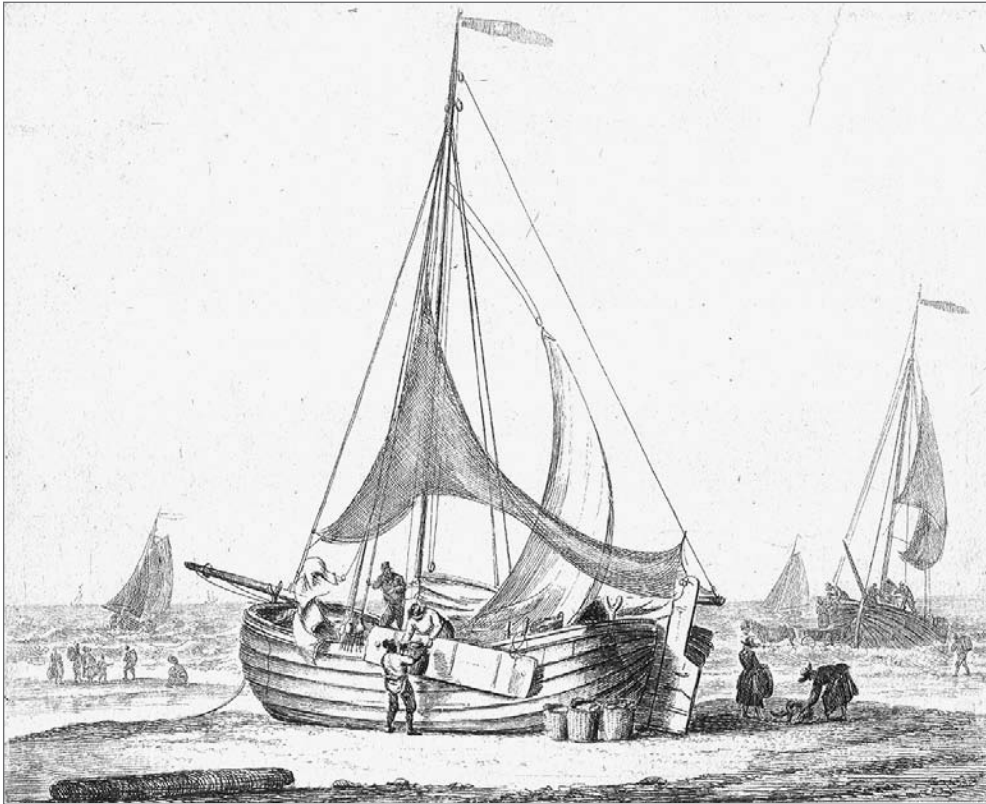
52 HAW, OA Monster, nrs. 1537-1551, nrs. 1559-1560, nr. 1564, nrs. 1685-1699; Voor het aantal bemanningsleden per schip, zie Van Vliet, *Vissers en kapers*, 40.

53 HAW, OA Monster, nr.1453.

54 HAW, OA Monster, nrs. 1685-1699.

55 HAW, OA Monster, nr. 1021.

56 Met dank aan Adri van Vliet.

Visserspink op het strand, door Gerrit Groenewegen, achttiende eeuw. *Visserijmuseum Vlaardingen*

in de lokale visserij is dat de vissers en stuurlieden in Ter Heijde bleven wonen, maar aanmonsterden op schepen uit het omliggend gebied, bijvoorbeeld in Maassluis, Delfshaven of Vlaardingen. Veel mannen monsterden 's zomers al aan op de haringvloot in deze plaatsen, zodat de overstap naar de kabeljauwvisserij die vanuit Maassluis en Vlaardingen bedreven werd niet zo groot was.

In 1680 was volgens het zout-en zeepkohier ruim de helft van het aantal inwoners van Ter Heijde nog werkzaam als visser. Van de 54 gezinshoofden gaven er 28 te kennen 'zeeman' van beroep te zijn en twee noemden zich 'oud zeeman'. Uit het kohier wordt echter niet duidelijk of deze mannen werkten op de lokale vloot of op de vloot van de nabijgelegen steden in het Maasmondgebied.

Het is dan ook niet mogelijk om op basis van deze bron uitspraken te doen over de omvang van de Heijdse vissersvloot in 1680. Wel kan vastgesteld worden dat het werk in de zeevaart nog steeds de belangrijkste bron van inkomsten vormde in deze periode.

Tot besluit

Om de maritieme arbeidsmarkt van de zeventiende eeuw goed te kunnen begrijpen zijn micro-analyses noodzakelijk. Het onderzoek naar Schiedam, Maassluis en Ter Heijde biedt de mogelijkheid tot dergelijke analyses en geeft tevens inzicht in de lokale verschillen in de maritieme werkgelegenheid. Hiervoor is het wel noodzakelijk eerst de contouren te schetsen van de maritieme arbeidsmarkt in de Republiek als geheel.

Gedurende de zeventiende eeuw bleef de vraag naar zeelieden in bijna alle takken van scheepvaart stijgen. Vooral bij de VOC was de vraag naar zeelieden groot. Aan het begin van de zeventiende eeuw waren de gewesten Zeeland en Holland de belangrijkste 'leveranciers' van deze zeelieden. In de loop van de eeuw werd het percentage buitenlanders aan boord van de schepen die naar de Oost voeren steeds groter. Een soortgelijke ontwikkeling vond plaats bij de oorlogsvloot. Zeelieden uit de maritieme gemeenschappen in de Republiek werkten in de hogere rangen bij de VOC en marine of in andere takken van zeevaart, zoals de koopvaardij en de visserij. Mede hierdoor ontstond een gesegmenteerde (gedeelde) maritieme arbeidsmarkt, waartoe aan de ene kant zeelieden behoorden, die min of meer vaste dienstverbanden aangingen met vaste werkgevers en aan de andere kant flexibele seizoensarbeiders en buitenlanders, die vooral werk vonden in de laagste rangen bij de VOC en marine.

Aan het begin van de zeventiende eeuw vormden het Noord-Hollandse platteland en het Maasmondgebied de belangrijkste reservoirs van zeelieden. Op het Noord-Hollandse platteland maakte het werk op zee deel uit van de zogenaamde arbeidscyclus, waarin een aantal economische, seizoensgebonden activiteiten gecombineerd werd om zodoende genoeg te kunnen verdienen. Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw zou een aantal schakels in deze keten van verschillende soorten arbeid wegvallen, waardoor het aanbod van zeelieden op het platteland van Noord-Holland verminderd zou zijn. Uit het onderzoek van Boon blijkt echter dat de inwoners van West-Friesland rond 1680 het agrarisch bedrijf nog steeds combineerden met werk in de scheepvaart.

In het sterk verstedelijkte Maasmondgebied kwam de boerenzee-man rond 1680 bijna niet meer voor. Zeevaart was een stedelijke aangelegenheid of werd bedreven vanuit gespecialiseerde vissersgemeenschappen. In Maassluis en Ter Heijde had de scheiding tussen landbouw en visserij reeds in de eerste helft van de zeventiende eeuw plaatsgevonden. Vissers vonden daar het hele jaar door emplooi op zee, door gedurende het jaar verschillende soorten visserij te bedrijven. Deze specialisatie betekende niet noodzakelijkerwijs dat er een einde kwam aan de arbeidscyclus, omdat nog steeds verschillende seizoensgebonden soorten arbeid gecombineerd werden.

Een nauwkeurige berekening van de omvang van de werkgelegenheid in de maritieme sector in Schiedam, Maassluis en Ter Heijde is niet mogelijk. Het bronnenmateriaal is hiervoor niet toereikend. De omvang van de visserij is wel in te schatten en algemene tendenzen zijn door een combinatie van gegevens waarneembaar. In Schiedam daalde de werkgelegenheid in de haringvisserij en in de Oostzeevaart gedurende de zeventiende eeuw. Aan het einde van die eeuw werd een proces van ‘demaritimisering’ zichtbaar. Dit had onder andere te maken met de opkomst van de brandewijnstokerijen.

In Maassluis bleef de werkgelegenheid in de haring- en kabeljauwvisserij gedurende de zeventiende eeuw tamelijk constant, hoewel de vele oorlogen een negatieve invloed op de opbrengsten uit de visserij hadden. Rond 1680 werkte meer dan veertig procent van de mannelijke beroepsbevolking in de visserij. De kustvisserij bood aan het begin van de zeventiende eeuw emplooi aan circa driekwart van de Heijdse mannelijke beroepsbevolking. Rond 1680 was ongeveer de helft van de mannen nog werkzaam in de visserij. Het is echter niet duidelijk welk gedeelte van deze groep zijn brood verdiende in de lokale kustvisserij en welk gedeelte emplooi vond op de haring- en kabeljauwvloot elders in het Maasmondgebied.

Hoofdstuk 4

Werkgevers en werknemers: reders, schippers en scheepsvolk

In het voorafgaande zijn de contouren van de maritieme arbeidsmarkt in Schiedam, Maassluis en Ter Heijde geschetst. In dit hoofdstuk wordt nader beschouwd wie aan de vraag- en aanbodzijde op deze markt opereerden.

Allereerst worden daarbij de werkgevers bestudeerd. Wie waren zij en welke plaats namen zij in de zeevarende samenleving in? Zoals we zullen zien hangt deze vraag in eerste instantie samen met de bezitsverhoudingen binnen de verschillende takken van scheepvaart. Wie waren de eigenaren van de schepen en traden deze eigenaren ook op als werkgever of waren er anderen die voor het inhuren van de bemanning van de schepen verantwoordelijk waren? En waren er gedurende de zeventiende eeuw verschuivingen te zien in de bezitsverhoudingen, waardoor de verhouding tussen werkgevers en werknemers veranderde? In het verlengde hiervan wordt de vraag gesteld op welke manier de bemanning voor de schepen gerekruteerd werd en wie er in de verschillende takken van scheepvaart aangenomen werden. Voorts zal aan de orde komen in hoeverre het eerder in dit boek ter sprake gekomen begrip gesegmenteerde arbeidsmarkt toepasbaar is op de maritieme arbeidsmarkt van Schiedam, Maassluis en Ter Heijde. Tot slot worden de werknemers in de maritieme sector nader bestudeerd aan de hand van twee criteria: leeftijd en burgerlijke status.

Werkgevers

Partenrederij

In de zeventiende eeuw werd bij de visserij, koopvaardij en walvisvaart het systeem van partenrederij gehanteerd. Deze ondernemingsvorm was al sinds de vijftiende eeuw gangbaar.¹ Het belangrijkste oogmerk van de partenrederij was het spre-

¹ Volgens Boon is in laatdertiende-eeuwse bronnen van het West-Europese zeerecht al sprake van partenrederij. Boon, *Bouwers van de zee*, 74; zie voor de ontwikkeling van het systeem van partenrederij ook: Hart 'Rederij', 106-125; Brulez, 'De scheepvaartwinst in nieuwe tijden'; Israel, *Dutch primacy in world trade*, 21.

den van risico's. Een schip kon in twee, vier, acht, zestien of tweeëndertig parten verdeeld worden, maar ook de aankoop van een vierenzestigste of honderdachtentwintigste part behoorde tot de mogelijkheden. Deze werden vooral bij kapitaalintensieve uitredingen van grote koopvaardijsschepen uitgegeven.² In de visserij werden de parten uitgedrukt in netten of lijnen. Een viertal netten van een haringsschip stond gelijk aan 1/14 part.³ De eigenaar van een scheepspart werd vanaf het moment van aankoop als reder beschouwd en deelde dan ook met onmiddellijke ingang in de risico's. Als een schip al onderweg was, profiteerde hij nog niet van de opbrengst van die reis, omdat niet aan de uitredkosten meebetaald was. Het scheepspart had alleen betrekking op het part van het schip dat men in eigendom kreeg en niet op 'het geld bij de beurs', het kasgeld van de rederij waaruit voorzieningen aan het schip, proviand en onkosten werden betaald. De partenhouder was verplicht mee te betalen aan de onderlinge assurantie die werd afgesloten en had al naar gelang de grootte van zijn inleg ook recht op een deel van de schadevergoeding die werd uitgekeerd als een schip gekeerd werd of verging. Wanneer een scheepspart eenmaal in het bezit was van een partenhouder kon hij niet meer onder zijn financiële verplichtingen uit. Wanneer hij toch in gebreke bleef, werd hij voor het lokale gerecht gedaagd. De Schiedamse vroedschap vaardigde in 1617 een bepaling uit waarin werd aangekondigd dat partenhouders hun scheepsaandelen kwijtraakten, wanneer ze hun financiële verplichtingen niet nakwamen.⁴ De aandelen in schepen konden direct van de eigenaar gekocht worden of op een veiling. Ook waren de parten overerfbaar, net als obligaties en andere investeringen. In Schiedam vond de scheeps- en scheepspartenhandel veelal in herbergen plaats. In de herbergen 'De Boot', 'De Noordzee' en in 'De Swarte Leeuw' van Hugo van Bleijswijck, die behalve herbergier ook brouwer en reder was, werd in scheepsaandelen gehandeld.⁵ Verder werden vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw veilingen gehouden op het plein voor het stadhuis. Naast scheepsparten en gebruikte netten werden hier onder auspiciën van het stadsbestuur ook nieuwe haringnetten verkocht. De laatste werden in het 'telhuis', dat zich onder het stadhuis bevond, vervaardigd en van keurlodjes voorzien.⁶

In Maassluis was de scheepspartenhandel geconcentreerd rond vier herbergen. De belangrijkste was stadsherberg 'De Moriaan'.⁷ De herbergier van dit etablissement had in meer dan één opzicht met de zeevaart te maken. In zijn herberg

2 De kosten van uitreding van een haringschip waren rond 1600 6317 gulden, die van een koopvaardijsschip in 1595 naar Genua ruim 12.000 gulden. Zie: Van Vliet, *Vissers en kapers*, 57; Brulez, 'Shipping profits in the early modern period', 79.

3 De Wit, 'Work and property', 92; Van Vliet, 'The sea fishery', 4; Van Vliet, *Vissers en kapers*, 34.

4 Van Vliet, 'The sea fishery', 10.

5 GAS, ONA, nr. 757, 707, 3 april 1648; nr. 761, 9, 5 januari 1662; nr. 761, 853, 9 oktober 1663.

6 GAS, ORA, nrs. 448-459.

7 GAV, ORA Maassluis, nr. 102, 28, 35-37, 68.

36,

Inventaris van alle de goederen
en behorende tot het boot
hoekerschip / loft gesticht / bij
Canaelid Erijndz /

het schip met sijn touthout / lopende /
ende staende want /
drije ankeren /
drije krabelen /
en schouder seijl /
twee bonden /
en lulle /
en grote fock met en bonde /
en sleijne fock met en bonde /
en maer seijl /
en blinde /
en lij seijl /
en grote vofaer /
en eij vofaer /
en vinnotge /
hoekers goudtschap /
twee ketels /
en spoorpot /
en koperen vofaerpotge /
vijff compassen /
nien naeghtglasen /
en didplood /
twee droeplood /
twee gidtonen /
en roosten /
tweeft vutanghen /

X voor sijn meder wijns droeten / ende dier maatschap
wan de meder wijns droeten / ende dier maatschap
wan sijn meder wijns droeten / ende dier maatschap

J. van der Meer

Inventaris van een Maassluis' hoekerschip, tweede helft zeventiende eeuw.

Stadsarchief Vlaardingen

werden niet alleen scheepsparten verhandeld maar er werd ook scheepsvolk gerekruteerd en scheepsbier aan vertrekkende buizen en hoekers geleverd.⁸ De afrekening en de verdeling van de winsten na afloop van de reizen, vonden eveneens in 'De Moriaan' plaats. De herbergier bezat zelf aandelen in een groot aantal vissersschepen en in het taan- en leverhuis van Maassluis, waar de lever van de gevangen kabeljauw tot traan werd verwerkt en de netten en lijnen werden bewerkt. In 'De Noortzee', 'Het Wapen van Holland' en 'Brielle' werden ook openbare verkopeningen van scheepsparten gehouden.⁹ De veilingen werden aangekondigd op aanplakbiljetten die bij het stadhuis en de kerk werden opgehangen. Naast parten werden hier tevens complete schepen verkocht. In dat geval werd de inventaris van het schip erbij vermeld op het aanplakbiljet.¹⁰ De toekomstige eigenaren kochten dan het schip met de tuigage, netten en lijnen, maar ook met het gereedschap en kookgerei dat aan boord hoorde.

In Ter Heijde was de handel in scheepsparten in de zeventiende eeuw minder gangbaar dan in Maassluis en Schiedam. De belangrijkste oorzaak hiervoor moet gezocht worden in het type schip dat de inwoners van het dorp voor de visserij gebruikten. Het uitreden van de relatief kleine schuiten, waarmee onder andere op schol gevestigd werd, vereiste minder kapitaal dan in het geval van fluiten, buizen en hoekers die vanuit de Maassluise en Schiedamse haven vertrokken.

Langetermijnontwikkelingen in het systeem van partenrederij

In de zestiende-eeuwse Republiek was het systeem van partenrederij in de haringvisserij de voornaamste vorm van scheepsbezit. De stuurman trad hierbij altijd op als één van de hoofdreders en was in die hoedanigheid verantwoordelijk voor de financiële afwikkeling van de reis. In Schiedam was het tot omstreeks 1600 de gewoonte dat de stuurman elk jaar vóór kerstavond de resultaten van het voorbije seizoen presenteerde.¹¹ Ook de overige bemanningsleden konden een aandeel nemen in het schip. Dit gebeurde in de vorm van ingebrachte netten die doorgaans in het eigen huishouden vervaardigd werden. Langzamerhand werden zeelieden echter vervangen door andere partenreders. Deze waren voornamelijk afkomstig uit de steden en veelal werkzaam in de aan de visserij gerelateerde nijverheid. Rond 1600 namen grote reders een belangrijk deel van de branche over. Zij waren vooral afkomstig uit de kringen van haringhandelaren en hadden meestal meerdere schepen in bezit.¹² Deze handelaren hadden doorgaans ook belangen in de haringpakerij en in de zouthandel- en ziederij. Zo kon een keten ontstaan waarin tussen mei en september eerst in de buisnering en vervolgens in oktober en november

8 GAV, ONA Maassluis, nr. 5498, 20, 18 februari 1676.

9 GAV, ORA Maassluis, nr. 102 en nr. 111.

10 GAV, ORA Maassluis, nr. 91.

11 Heeringa, *Rechtsbronnen der stad Schiedam*, 245-246.

12 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 295-296; Van der Voort, 'Noordzeevisserij'; 301; Hart 'Rederij'.

in de haringhandel op de Oostzee werd geïnvesteerd. Van de opbrengst van de haring werd in de wintermaanden graan in de Baltische havens gekocht die zo gauw de weersomstandigheden dat toelieten naar Amsterdam of andere gebieden in West- en Zuid-Europa werd gebracht. Het aldus verdiende geld werd gedeeltelijk in de aankoop en het transport van zout en gedeeltelijk in haringbuizen gestoken. De haringvisserij vormde, hoewel vaak winstgevend, in deze keten niet de belangrijkste inkomstenbron, het meeste geld werd verdiend aan de uit de visserij voortvloeiende handel.¹³

In dit proces van schaalvergroting, veranderde ook de rol van de stuurman. Na 1600 werd hij geleidelijk aan vervangen door een professionele boekhouder, die zich tot centrale figuur in de rederij ontwikkelde. De boekhouder had een belangrijk deel van de parten in bezit (vaak was hij de hoofdreder) en was verantwoordelijk voor de uitreding van de vissersschepen. Hij maakte ook de rekening op en verdeelde de winsten.¹⁴ Dit betekende niet dat stuurlieden geen scheepsparten meer bezaten.¹⁵ De overige bemanningsleden verdwenen echter wel van het toneel als scheepseigenaren. Van ondernemers die vanuit hun huishouden opereerden, werden zij werknemers in een grootschaliger wordende bedrijfstak. In de kustvisserij bleef het scheepsvolk wel een gedeelte van de productiemiddelen in handen houden. Uit boedelinventarissen van vissers uit Ter Heijde blijkt dat deze gedurende de zeventiende eeuw nog steeds netten en lijnen bezaten.¹⁶ Ook in de Maasluise kabeljauwvisserij bleef het gebruik bestaan om eigen lijnen in te brengen.¹⁷

In de koopvaardij was de schipper aanvankelijk een van de belangrijkste reders. Naarmate de schepen groter werden en de kapitaalbehoefte toenam, traden koopman-reders meer op de voorgrond. Voor het overige waren partenreders afkomstig uit verschillende sectoren van de samenleving: scheepsbouwers, collega-schippers, eigenaars van uitrustingsbedrijven, leveranciers van scheepsbenodigheden en familie en bekenden van de schipper en de hoofdreder.¹⁸ Hoewel de rol van de schipper ook in deze tak van scheepvaart minder belangrijk werd, bleven de schippers wel partenreder in de zeventiende eeuw. In het vervolg van dit hoofdstuk zal in detail onderzocht worden wie de partenreders in Schiedam, Maassluis en Ter Heijde waren en of er gedurende de zeventiende eeuw veranderingen optraden in de herkomst van de reders.

13 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 296; zie bijvoorbeeld GAS, ONA, nr. 750, 55, 10 juni 1638.

14 Zie bijvoorbeeld GAS, ONA, nr. 748, 1333, 27 december 1631.

15 Van Vliet, 'The sea fishery'; Boon, *Bouwers van de zee*, 79; De Wit, 'Reders en regels', 633-648.

16 HAW, ONA Monster, nr. 1638, 3 oktober 1678.

17 Zie hoofdstuk 5.

18 Boon, *Bouwers van de zee*, 74.

Schiedamse reders

Verreweg de belangrijkste groep reders in zeventiende-eeuws Schiedam bestond uit kooplieden. Zij hadden soms volledige schepen in bezit, maar dat waren er zelden meer dan vier. De rest van hun kapitaal werd via partenrederij in de scheepvaart gestoken. Vaak zien we vaste combinaties van kooplieden als partenreders optreden. Uit de boedel van de in 1689 overleden koopman Lenert de Jonge blijkt dat hij graag zaken deed met de familie De Coningh. Bij zes van de tien haring-schepen waarin De Jonge een aandeel had, trad een lid van deze familie op als boekhouder. Drie broers, Jan, Alewijn en Abraham stonden aan het hoofd van een familierederij. De familie De Coningh behoorde tot de nieuwe koopmansfamilies in de stad; pas aan het einde van de zeventiende eeuw werden zij in Schiedam actief. Zeevaarders kwamen in deze familie nog nauwelijks voor, in tegenstelling tot veel koopmansgeslachten aan het begin van de zeventiende eeuw, die nog veel stuurlieden en schippers in hun gelederen telden. De familie Juijst bijvoorbeeld bracht zowel reders en kooplieden als schippers en grootschippers voort.¹⁹ Heijndrick Willemsz. Juijst was koopman en reder van beroep, terwijl zijn drie zonen, Willem, Jan en Ewout allen schipper waren. Ook de zoon van Ewout werd weer (groot) schipper. Alle leden van de familie Juijst bezaten scheepsparten. Wanneer een boekhouder uit een dergelijke familie een schip wilde uitreden, vond hij het grootste gedeelte van de investeerders binnen zijn eigen familie.

De eerder genoemde koopman Lenert de Jonge uit Schiedam was een typische haringhandelaar. Niet alleen bezat hij aandelen in haringschepen, ook had hij een achtste part in een koopvaardij-schip dat op Danzig voer, waar de Amsterdamse koopman Frans Jacobsz. de Vries boekhouder van was. Daarnaast treffen we op de haringplaats van De Jonge een partij onverkochte haring aan, terwijl er elders op het terrein een grote partij Portugees zout te vinden was. Dit zout was volgens de inventaris 'merkelijk vermindert door de hoge watervloeden'; boekhouder De Vries was er mede-eigenaar van. De Jonge had verder belangen in een lijnbaan en in diverse taanhuizen en bezat een boetzolder met grote aantallen netten en garen. Van de tien haringschepen waarin De Jonge aandelen had, hoorden er acht thuis in de Schiedamse haven. Hier stond een Schiedamse boekhouder aan het hoofd van de onderneming en de schepen hadden een Schiedammer als stuurman. De andere twee schepen waar De Jonge aandelen in had, waren afkomstig uit Vlaardingen en Maassluis.²⁰ Het lokale karakter van het investeringsbeleid van De Jonge is representatief voor de gespecialiseerde haringreders. In de meeste gevallen waren alle

¹⁹ GAS, ONA, nr. 748, 243, 12 februari 1612; ONA, nr. 747, 188, 15 augustus 1627; ONA, nr. 755, 107, 11 juni 1632; ONA, nr. 748, 1553; 7 april 1636; ONA, nr. 748, 745, 5 september 1643; ONA, nr. 772, 1318, 18 april 1663; ONA, nr. 770, 1092, 1 mei 1693; ONA, nr. 793, 665, 11 maart 1695.

²⁰ GAS, ONA, nr. 768, 592, 21 juni 1689.

partenreders afkomstig uit Schiedam, slechts sporadisch gingen de reders samenwerkingsverbanden aan met reders uit Vlaardingen, Maassluis of Rotterdam.²¹

Wanneer het een koopvaardijchip betrof en er meer kapitaal vereist was, zochten reders wel zakenpartners buiten de eigen gemeenschap. In de notariële akten komen we dan voornamelijk Dordtse, Rotterdamse en Amsterdamse reders tegen. Uit de contracten blijkt een zekere specialisatie. Wanneer het handel op de Oostzee betrof, zochten de Schiedammers hun medereders in Amsterdam, ging het om schepen die naar Frankrijk, Spanje, Portugal, Engeland of het Caraïbisch gebied voeren, wendden ze zich tot Dordtenaren of Rotterdammers voor kapitaal.²² Dit patroon is logisch gezien de economische oriëntatie van Noord- en Zuid-Holland zoals we die al in hoofdstuk 1 bespraken. Ook wanneer er assuranties op schepen werden afgesloten, richtten Schiedammers zich tot kooplieden buiten de eigen stad, doorgaans waren deze in Amsterdam of Rotterdam gevestigd.²³ Schiedam telde in het derde kwart van de zeventiende eeuw nog maar een beperkt aantal gespecialiseerde haringhandelaren. Het grootste gedeelte van de reders voerde toen een 'tweesporenbeleid': zij investeerden zowel in de visserij als in de koopvaardij. Gaandeweg kwam het zwaartepunt steeds meer op de vrachtvaart te liggen. De kooplieden die grote kapitalen ter beschikking hadden, keerden zich al eerder van de visserij af en staken hun geld liever in de vaart op Spanje, Portugal en West-Indië of belegden in VOC-aandelen.

De tweede groep partenreders werd in Schiedam gevormd door schippers in de koopvaardij en stuurlieden in de haringvaart. Doorgaans hadden zij in ieder geval aandelen in het schip dat zij onder hun hoede hadden. Niet zelden kon aan de naam van het bewuste schip de schipper worden afgeleid. Zo stond schipper Jacob Jansz. de Vos aan het hoofd van het fluitschip *De vergulde Vos*.²⁴ Naast de aandelen in hun eigen schip hadden schippers en stuurlieden aan het begin van de zeventiende eeuw vaak één of meer parten in de schepen waar broers, neven, zwagers of ooms de schipper van waren, of ze kozen voor aandelen in één van de andere schepen uit het 'assortiment' van hun boekhouder.²⁵ Aan het einde van de zeventiende eeuw echter, bezaten stuurlieden en schippers over het algemeen nog slechts parten in hun 'eigen' schip.

21 Zie bijvoorbeeld GAS, ONA, nr. 758, 193; ONA, nr. 748, 333; ONA, nr. 755, 90; ONA, nr. 748, 2063.

22 GAS, Amsterdam: ONA, nr. 757, 879; ONA, nr. 755, 252; ONA, nr. 748, 745; ONA, nr. 748, 883; ONA, nr. 759, 441. Rotterdam: ONA, nr. 770, 463; ONA, nr. 758, 661; ONA, nr. 758, 1409; ONA, nr. 750, 119; ONA, nr. 748, 915; ONA, nr. 758, 721. Dordrecht: ONA, nr. 755, 261; ONA, nr. 759, 121; ONA, nr. 759, 731; ONA, nr. 759, 557.

23 Zie bijvoorbeeld GAS, ORA, nr. 606, 19, 8 december 1623 en ORA, nr. 608, 19, 12 december 1637. Zie ook Van Vliet, *Vissers en kapers*, 163.

24 GAS, ONA, nr. 762, 975, 2 mei 1667.

25 Zie bijvoorbeeld de boedelbeschrijving van Pieter de Vries, GAS, ONA, nr. 795, 721, 2 april 1699.

De derde groep Schiedamse partenreders bestond uit de leveranciers van scheepsbenodigdheden, variërend van kuipers, sloopstimmerlieden en zeilmakers tot bakkers en brouwers. Deze groep bleef gedurende de gehele zeventiende eeuw vertegenwoordigd. Een mooi voorbeeld hiervan is de eerder ter sprake gekomen brouwer/herbergier Hugo van Bleijswijck, eigenaar van herberg 'De Zwarte Leeuw', die het grootste gedeelte van de aandelen in het gelijknamige koopvaardij-schip *De Zwarte Leeuw* bezat.²⁶

Reders uit Maassluis

Uit de registers van veilingen van scheepsparten blijkt dat de rederij in Maassluis een lokale aangelegenheid was. Ongeveer 85% van de parten die in de tweede helft van de zeventiende eeuw in het dorp werden geveild, werden door inwoners van Maassluis gekocht. De overige 15% van de kopers kwam uit Rotterdam, Schiedam, Brielle en Vlaardingen. De kopers op de openbare veilingen waren vrijwel allen kooplieden, die doorgaans meerdere parten tegelijk kochten en soms ook hele schepen. Keer op keer duiken dezelfde namen in de registers op: verschillende leden van de familie Denick, de familie Van Lis, de gebroeders Jacobus en Jan de Lange, de familie Van Wijn en verschillende broers Van der Meer. Het waren welgestelde koopmansfamilies die in financieel en bestuurlijk opzicht de touwtjes in handen hadden. Gemiddeld namen vier à vijf reders deel aan een onderneming. Als de reders naast parten ook nog volledige schepen in bezit hadden bedroeg dit aantal, net als in Schiedam, bijna nooit meer dan een schip of vier.²⁷ Door de jaren heen kwamen steeds dezelfde combinaties van reders voor. De vennoten waren kennelijk trouw aan elkaar. Dit komt ongetwijfeld doordat het vaak verwanten waren.²⁸ Dit is niet zo verwonderlijk gezien het feit dat de rijke koopmansfamilies in Maassluis door wederzijdse huwelijken aan elkaar verbonden waren.²⁹

De Maassluisse burgemeester Cornelis van Wijn was een typische vertegenwoordiger van de (grote) reders in het dorp. Hij stamde uit een welgestelde familie en bezat een zeilmakerij. Bij zijn overlijden bedroeg het saldo van zijn schulden en bezittingen ongeveer 5000 gulden. Cornelis bezat twee hoekerscheppen: *De Eendracht* en *Den Haen* geheten, verder had hij 23 3/4 lijnen (ongeveer 14%) in het hoe-

²⁶ GAS, ONA, nr. 758, 661, 21 maart 1668 en ONA, nr. 757, 91, 16 september 1650.

²⁷ GAV, ORA Maassluis, nrs. 96-100, nrs. 101-104, nrs. 152-173 en nrs. 174-211.

²⁸ Van de tien akten uit het oud-rechterlijk archief waarop alle vennoten in een onderneming zijn aangegeven was er bij alle tien sprake van een of meer familiebanden tussen de vennoten.

²⁹ Zie bijvoorbeeld de reders van het hoekerschip van stuurman Arij Jorisz Knecht: Ghijsbrecht van Loo, Lambertus van Oosterwijck, Cornelis Arijsz van Meer, Jacobus de Lange en Teuntje Leenderts Nelis, de weduwe van Bastiaen de Lange. De rode draad in dit contract verloopt via de familie Van Lange, Ghijsbrecht van Loo was met Marija de Lange getrouwd, een zuster van Jacobus en zaliger Bastiaen de Lange. Verder was Lambertus van Oosterwijck getrouwd met Maartje Cornelisdr. van Meer, de dochter van Cornelis Arijsz van Meer. GAV, ORA Maassluis, nr. 158, 4, 15 januari 1666.

kerschip *De Liefde*. Daarnaast bezat hij nog 33 lijnen in een ander hoekerschip en een zoe part in een zogenaamde 'prickschuit'.³⁰ Ook had hij belangen in de visverwerkende industrie in de vorm van aandelen in het lever- en taanhuis.³¹

Combineerden de Schiedamse reders de haringvisserij met koopvaardij, in Maassluis staken de reders hun geld bijna uitsluitend in de visserij. Het betrof zowel investeringen in de haringvaart als in de kabeljauwvisserij. Ook stuurlieden bezaten in Maassluis gedurende de hele zeventiende eeuw nog scheepsparten. Over het algemeen bezaten de stuurlieden één of meer parten in het schip waar ze zelf op voeren. Daarnaast speelde ook in dit circuit verwantschap een belangrijke rol. Als voorbeeld nemen we de boedelinventaris van Jan Jorisz. Buijs uit 1669.³² Buijs bezat allereerst acht netten in zijn 'eigen schip'. Daarnaast had hij vier netten in het schip waar zijn broer Jacob Jorisz. Buijs stuurman op was. Ook bezat Jan parten in de hoekerscheperen die Lambrecht Cornelisz. Schelvisvanger en Cornelis Vrancken als stuurman onder hun hoede hadden. Lambrecht en Cornelis waren voorzover we weten geen verwanten maar wel geloofsgenoten van Jan. Ze behoorden alledrie tot de doopsgezinde minderheid in Maassluis.

Het derde circuit waarin scheepsparten in omloop waren, was dat van leveranciers van scheepsbenodigdheden en victualiën. In de boedelinventarissen van scheepstimmerlieden, kuipers, gorters en herbergiers komen we geregeld scheepsparten tegen.³³

Gedurende de zeventiende eeuw nam het eerste circuit, dat van de grote reders, in belang toe. Vanaf de jaren zestig waren zij bij verreweg de meeste transacties betrokken. Hun aandeel in het scheepspartenbezit steeg voornamelijk ten koste van het bezit in handen van stuurlieden. Hoewel er ook aan het einde van de eeuw nog stuurlieden aandelen in schepen bezaten, groeide het contingent stuurlieden zonder parten. Er was sprake van een voortschrijdend 'kapitaliseringsproces' in de Maassluisse visserij.³⁴

Reders uit Ter Heijde

In Ter Heijde kwam de handel in scheepsparten, zoals eerder opgemerkt, minder voor. Visschuiten hadden doorgaans maar één of twee eigenaren.³⁵ Wel was het gebruikelijk dat bemanningsleden deel namen aan de onderneming door het inbrengen van netten en lijnen. Bovendien bezaten stuurlieden uit Ter Heijde parten in de Maassluisse en Schiedamse haringvisserij.³⁶ In het geval van pinken, die vanuit Ter Heijde voor zowel visserij als vrachtvaart op Engeland werden

30 Pricken waren kleine aaltjes die als aas in de kabeljauwvisserij werden gebruikt.

31 GAS, ONA Maassluis, nr. 5514, 51, 9 september 1695.

32 GAV, ONA Maassluis, nr. 5497, 22, 5 maart 1669.

33 Boedelbestand Meertensinstituut. (<http://www.meertens.knaw.nl/boedelbank/>)

34 De Wit, 'Work and property', 77-98.

35 HAW, ORA Monster, nrs 23-30; ORA nr. 57; ORA nr. 110; ORA nr. 175.

36 HAW, ORA Monster, nr. 6041.

gebruikt, was er meestal wel sprake van meerdere reders. Dit waren echter geen inwoners van het dorp zelf, maar investeerders van buiten af. Zo verstrekten in 1658 de baljuw van Monster en 's-Gravenzande, een schepen uit Den Haag, de hofmeester van de Prins van Oranje, een commies, en twee advocaten voor het Hof van Holland kapitaal.³⁷ De hoge afkomst van deze reders had wellicht te maken met het feit dat Ter Heijde in bezit was van de Oranjes. Ook kan de investering een gevolg zijn van sociaal plichtsbesef. Ter Heijde verkeerde op het moment dat het contract getekend werd in erbarmelijke staat, omdat het dorp vier jaar daarvoor opnieuw getroffen was door een grote overstroming. De vele smeekbeden om hulp van de dorpelingen richting Den Haag en Delft, deden de heren mogelijk besluiten om op deze manier bij te dragen aan de economische herbouw van het vissersplaatsje.³⁸ Overigens hadden ook bij dit contract vissers nog eigen aandelen in de vorm van netten. De reders verplichtten zich zorg te dragen voor tweederde van het want. Het andere gedeelte was in handen van de stuurman en zijn bemanning.

Rekrutering

Visserij

Aan het einde van de zestiende eeuw, toen de stuurlieden van vissersschepen nog als hoofdreder optraden, zorgden zij dat hun schepen bemand werden. Door de opkomst van de boekhouders in het rederbedrijf veranderde dit maar ten dele. Boekhouders huurden eerst de stuurlieden in, die vervolgens zorg moesten dragen voor het aannemen van de rest van het scheepsvolk. De stuurman kreeg hierdoor de functie van intermediair, hij was tegelijkertijd werknemer van de reders en werkgever van zijn scheepsvolk. Schiedamse haringbuizen hadden doorgaans een Schiedamse stuurman als bevelvoerder, maar ook stuurlieden uit Brielle, Zwartewaal, Ter Heijde, Scheveningen, Katwijk, Vlaardingen en Delfshaven vonden emplooi op de Schiedamse vloot. Maassluisse stuurlieden hadden zelden de verantwoording over een Schiedams schip. Er was voor hen voldoende werkgelegenheid in de eigen woonplaats.³⁹

In Maassluis was het niet moeilijk om goede, ervaren stuurlieden te vinden. Zowel in de haringvaart als bij de kabeljauwvisserij zocht de boekhouder eerst in zijn eigen sociale omgeving. Hoewel er voor ieder seizoen opnieuw aangemonsterd werd, waren het in de praktijk vaak dezelfde mensen die een schip onder hun hoede kregen. Stuurlieden werkten jarenlang op hetzelfde schip, zelfs wan-

³⁷ HAW, ORA Monster, nr. 186, 27 december 1658.

³⁸ OAD, AHD, nr. 2145.

³⁹ GAS, ORA, nrs. 614-622.

neer dat schip van eigenaar wisselde.⁴⁰ Alleen in jaren van krapte op de Maassluisse arbeidsmarkt was de boekhouder gedwongen om buiten zijn eigen woonplaats naar stuurlieden te zoeken. Dit was bijvoorbeeld het geval in de jaren veertig van de zeventiende eeuw.⁴¹ Meestal vond de boekhouder deze stuurlieden via familieleden uit de naburige plaatsen of via zijn zakelijke contacten. Soms ook meldden stuurlieden zichzelf, zij waren dan doorgaans in het bezit van aanbevelingsbrieven van reders die elders in het Maasmondgebied opereerden.⁴²

Meer nog dan in Maassluis en Schiedam was de (kust)visserij in Ter Heijde een lokale aangelegenheid, slechts een enkele maal stond een Scheveninger of Katwijker aan het hoofd van een Heijdse visschuit.⁴³

Het aannemen van het scheepsvolk vond bij de stuurman thuis plaats of in één van de herbergen. In Maassluis kwamen er mannen om werk vragen na afloop van de vergaderingen van het visserijcollege, die aanvankelijk in een herberg en later in het dorps huis werden gehouden. Meestal lag het initiatief echter bij de stuurman, die begon met het inhuren van de hoogste rangen aan boord. In de haringcertificatieboeken kunnen we zien dat stuurlieden jaar in jaar uit met dezelfde bootsgezellen voeren.⁴⁴ Een voor de hand liggende verklaring voor de trouw tussen stuurman en bootsgezellen is het bestaan van familiebanden. In Schiedamse visersfamilies zoals de familie Wittebol, Buijs en den Jongen Bouff gingen de zonen met hun vaders mee. Zowel de stuurlieden als de lagere rangen aan boord lieten hun kinderen in hun voetsporen treden. Het aantal jaren dat een zoon op het schip waarop zijn vader werkte meevoer, verschilde van persoon tot persoon. Sommige stuurmanszonen wisselden na hun leerperiode aan boord van het schip van hun vader van werkgever, zodra ze ervaren genoeg waren om 'voor man' – als bootsgezel – te gaan varen. Vaak waren dit de oudere zonen. Een andere groep, meestal de jongere zonen, bleef aan boord van het 'familieschip', totdat ze zelf de rang van stuurman hadden bereikt. De zonen van bootsgezellen, die minder kans hadden op het stuurmanschap, wisselden na de leerperiode vaak van schip.⁴⁵

40 In de veilingregisters van Maassluis staat ter identificatie van de schepen vaak de stuurman vermeld, bij sommige van de te koop aangeboden schepen vinden we de vermelding, 'lest gestierd bij stuurman'..., bij andere schepen staat vermeld, 'waar stuurman op is'... In het laatste geval kunnen we er van uitgaan dat de stuurman trouw was aan zijn schip, waar hij mogelijk ook aandelen in had, en dat de nieuwe reders hem overnamen, GAV, ORA Maassluis, nrs. 96-100, ORA, nrs. 101-104, ORA, nrs. 152-173, ORA, nrs. 174-211.

41 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 160-162. In de jaren veertig monsteren diverse Schiedamse bootsgezellen aan op Maassluisse kabeljauwhoekers, zie bijvoorbeeld GAS, ONA, nr. 756, 601, 15 febr 1644.

42 De Wit, 'Work and property', 90.

43 HAW, OA Monster, nrs. 1537-1551, nrs. 1559-1560, nr. 1564 en nrs. 1685-1699.

44 GAV, OA Maassluis, nrs. 935-937; GAS, ORA, nrs. 614-620.

45 GAS, ORA, nrs. 614-620 en nrs. 575-584; GAS, ONA, nrs. 759-796; GAS, OA, nrs. 810-873 en nrs. 1455-1562; GAV, OA Maassluis, nrs. 935-937; GAV, AGV Maassluis, nrs. 24-32; GAV, ONA Maassluis, nrs. 5491-5700.

In het archief van het Maassluisse visserijcollege bevinden zich arbeidscontracten die zich goed lenen voor onderzoek naar familierelaties aan boord van Maassluisse kabeljauwschepen. Als voorbeeld zijn de 84 contracten uit 1625 onderzocht. In 70% van de contracten bestonden één of meer familieconnecties aan boord van het schip.⁴⁶ De meest voorkomende waren de vader-zoonrelaties, gevolgd door broer-broerrelaties, ook voeren schoonvaders, schoonzoons en zwagers mee. Een aantal kabeljauwhoekers kon met recht als familieschip worden betiteld, in sommige gevallen werkten er wel drie zonen van de stuurman aan boord.⁴⁷

Op de scholschuiten uit Ter Heijde was het grootste gedeelte van de zes à zeven koppige bemanning familie van elkaar. De schuiten waren doorgaans in het bezit van de stuurman en zijn broer, of de stuurman en zijn (oudste) zoon. De mede-eigenaar voer mee als stuurmansmaat. Doorgaans waren er op een scholschuit drie generaties te vinden.

Zowel in Ter Heijde als in Maassluis en Schiedam waren familierelaties bepalend voor de arbeidsverhoudingen binnen de visserij. In de vroegmoderne periode lagen familieverbanden vaker aan de basis van het economische leven.⁴⁸ Al eerder zagen we dat binnen de rederij het aangaan van zakelijke overeenkomsten met familieleden gebruikelijk was. Het visserijbedrijf was bovendien bij uitstek geschikt om het in familieverband uit te oefenen. Aan boord van een visserschip waren de bemanningsleden zeer afhankelijk van elkaar. Zoals in het vervolg van dit boek nog aan de orde zal komen, liepen de werkzaamheden die de bemanningsleden in verschillende rangen moesten uitvoeren niet ver uiteen. Hoewel de stuurman een duidelijk hogere status had – hij sliep bijvoorbeeld apart van de rest van de bemanning –, waren de verhoudingen aan boord tamelijk egalitair.⁴⁹ De stuurman oefende ook op grond van zijn plaats in de familie, als vader of oudste broer, een natuurlijk gezag uit over zijn meevarende familieleden. In de kabeljauw- en kustvisserij kwam hier nog eens bij dat het loon van alle bemanningsleden direct afhankelijk was van de hoeveelheid gevangen vis. De vissers verwerden zo tot *co-adventurers*, allen waren gebaat bij een succesvolle reis.⁵⁰ Harmonie op een schip was een groot goed, zeker omdat zowel de haring- als kabeljauwreizen gemiddeld zo'n maand of drie duurden en er talloze gevaren van buitenaf dreigden door natuurgeweld of kapers.⁵¹ Hoewel onder familieleden ook conflicten konden ontstaan, leidde het varen met bekenden tot meer stabiliteit. Gedurende de gehele zeventiende eeuw bleef de familiecomponent dan ook belangrijk in alle takken van visserij.

46 GAV, AGV Maassluis, nr. 26.

47 Deze contracten bevinden zich in de verzameling van de 'bentcontracten'. Zie hiervoor hoofdstuk 5. GAV, AGV Maassluis, nr. 26, 17 april 1625.

48 Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven*.

49 Zie ook Lummis, *Occupation and society*, 54.

50 Zie ook Van Ginkel, *Tussen Scylla en Charybdis*, 165.

51 Zie ook Weibust, *The crew as a social system*, 46.

Als de familiebron was uitgeput, moest de stuurman zijn bemanning elders proberen aan te vullen. Draaide hij al een tijdje mee, dan koos hij mensen die hij eerder in dienst had gehad. Wanneer hij 's zomers ter haring was gevaren en 's winters op een kabeljauwschip werkte, zoals veel Maassluise stuurlieden deden, bestond de mogelijkheid een deel van de bemanning van het haringschip mee te nemen op de kabeljauwvaart.⁵² In Schiedam namen stuurlieden die van de haringvaart overstapten op de koopvaardij ook hun bemanning mee.⁵³ Dit zorgde overigens voor problemen voor de Schiedamse haringreders, omdat een groeiend deel van het scheepsvolk het zware werk op de vissersvloot achter zich liet en definitief voor de koopvaardij koos.⁵⁴ Heijdse stuurlieden brachten 's zomers hun bootsgezellen uit de kustvisserij mee op de haringvaart.

Stuurlieden kozen voorts voor zeelieden die in hun eigen straat woonden of selecteerden hun scheepsvolk op grond van hun religieuze overtuiging. Al eerder zagen we dat religieuze gezindte een rol speelde bij het zoeken naar medereders. Op grond van scheepsattestaties en andere notariële akten kan aangenomen worden dat doopsgezinde stuurlieden hun bemanning in eigen religieuze kring zochten.⁵⁵ Dit gegeven gecombineerd met het feit dat doopsgezinde stuurlieden bij onenigheid over het opstellen van de onderlinge verzekeringen vaak gezamenlijk optraden, doet vermoeden dat de doopsgezinde stuurlieden en hun bemanning een aparte groep vormden binnen de Maassluise visserij.⁵⁶ Dat een doperse stuurman graag geloofsgenoten aan boord had, had niet alleen een sociale oorzaak maar kon ook te maken hebben met de inhoud van het doopsgezinde geloof. Leden van de doopsgezinde gemeenten mochten geen geweld gebruiken. Dit principe stond haaks op de verordening van overheidswege die haringschepen verplichtte zich te verdedigen in geval van een overval door vijandige kapers.⁵⁷ Wanneer een schip met een doopsgezinde stuurman aan het hoofd werd aangevallen, was het wel zo praktisch als alle mannen aan boord akkoord gingen met de antigeweldshouding, zodat er geen onnodig bloed hoefde te vloeien.⁵⁸

Wanneer de stuurman de mannen voor de hoogste rangen aan boord aangenomen had, moest hij de jongens nog inhuren. Als hijzelf geen zonen in de juiste leeftijd had, kon hij overwegen een pleegzoon in huis te nemen, die voor hem kon werken. In zeevarende gemeenschappen was het aantal wezen relatief groot, zeker in tijden van oorlog wanneer de vaders op zee extra veel gevaar liepen. Tot 1674 waren de heilige geestmeesters verantwoordelijk voor de opvang van de Maas-

52 GAV, OA Maassluis, nrs. 935-937; GAV, AGV Maassluis, nrs. 26-28.

53 GAS, ORA, nrs. 575-584 en nrs. 614-620; GAS, ONA, nrs. 759-796.

54 Van Vliet, 'Zeevarenden op de vissersvloot', 249.

55 Bijvoorbeeld GAV, ONA, Maassluis, nr. 5488, 35, 17 juli 1619 en nr. 5499, 77, 22 februari 1666.

56 GAV, ONA Maassluis, 82, 3 maart 1666.

57 'Bevel op 't wapenen en bemannen van Noorts-vaarders en buissen', in Witsen, *Aloude en hedendaagsche scheepsbouw en bestier*, 529.

58 Zie hoofdstuk 9.

sluise wezen. Zij zorgden ervoor dat wezen een pleeggezin vonden. Daartoe werd een onderhoudscontract getekend met toekomstige pleegouders. In ruil voor een bijdrage in de kosten van onderhoud namen gezinnen de wezen in hun huishouden op. Voorwaarde was wel dat ze de kinderen mochten laten werken. De verdiensten van de kinderen kwamen ten goede aan het inkomen van het pleeggezin.⁵⁹ Wanneer kinderen volwassen waren, de meisjes op negentienjarige leeftijd en de jongens als ze eenentwintig waren, konden ze hun eigen weg gaan. De Heilige Geesmeesters gaven de pleeggezinnen een financiële bijdrage voor de uitzet die de kinderen meekregen.⁶⁰

Ook nadat het weeshuis in Maassluis opgericht was, bleven zeemansgezinnen pleegzonen in huis nemen. Een andere optie was om de wezen steeds voor één reis in te huren. De verdiensten van de jongens kwamen dan ten goede aan het tehuis en de regenten waren verantwoordelijk voor de uitzet. Overigens gaven de regenten van het weeshuis hun pupillen niet zo maar aan iedereen mee. Toen stuurman Wouter Heijndricksz. op 28 mei 1687 het verzoek deed om twee jongens in te mogen huren voor de kabeljauwvangst, werd dit geweigerd, 'om de rooverije van de Turcken op de Noortsee en omdatter als noch geen vaart is'. Na de afwijzing ontstak Heijndricksz. in woede en uitte dreigementen in de richting van de regenten, waarop zij besloten hem nooit meer een weesjongen mee te geven.⁶¹

Koopvaardij

De rekrutering binnen de koopvaardij verliep grotendeels volgens dezelfde patronen als in de visserij. De boekhouder of een van de andere reders stelde een schipper aan, die vervolgens verantwoordelijk was voor de bemanning van zijn schip. Het proces van rekrutering nam wel meer tijd in beslag dan bij de visserij, omdat de schipper doorgaans niet alleen met de reders van het schip te maken had, maar ook met de bevrachters.⁶² De schipper onderhandelde namens de rederij met de bevrachters en er werd een contract opgesteld waarin de aard van de mee te nemen goederen en de reisbestemming werden opgetekend. Daarnaast konden bepalingen worden opgenomen met betrekking tot de staat waarin het schip diende te verkeren en de plichten van de schipper en bemanning.⁶³ Wanneer de schipper zowel met de reders als met de bevrachters tot overeenstemming was gekomen, ging hij op zoek naar de bemanning.⁶⁴ Net als bij de visserij koos de schipper eerst voor mannen uit zijn eigen omgeving. Overigens wisselde de samenstelling van

⁵⁹ Zie ook hoofdstuk 6.

⁶⁰ GAV, WHA Maassluis, 'Losse stukken zeventiende eeuw'. Zie ook Blom en Keukenmeester, *Geschiedenis van het Weeshuis*.

⁶¹ GAV, WHA Maassluis, 'Notulen regenten', 28 mei 1687.

⁶² Zie bijvoorbeeld: GAS, ONA, nr. 771, 418, 21 juni 1657.

⁶³ Zie Van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot*, 152-153.

⁶⁴ Witsen, *Aloude en hedendaagsche scheepsbouw en bestier*, 540-545.

de bemanning per reis. Scheepsvolk en schipper waren in de koopvaardij minder trouw aan elkaar dan in de visserij het geval was.

De scheepsattestaties uit de jaren 1620-1640 laten zien dat de hogere rangen aan boord, de stuurlieden, hoogbootslieden en koks vooral door Schiedammers ingevuld werden. Voor de scheeptimmerlieden was dit in mindere mate het geval. Zij waren ook afkomstig uit Rotterdam, Amsterdam en de Zaanstreek. Kennelijk woonden er niet genoeg van deze vakbekwame mannen in de stad. Het leeuwendeel van de rest van het scheepsvolk dat in de lagere rangen kwam te werken, werd geworven in het omliggende gebied. Het betrof dan voornamelijk zeelieden die uit steden als Rotterdam en Delft kwamen of uit vissergemeenschappen zoals Vlaardingen en Zwartewaal. Er zaten maar enkele plattelanders tussen, afkomstig uit het naburige Overschie. Voorts waren er zeelieden uit Noord-Holland (Amsterdam, de Zaanstreek en Waterland), Friesland, Zeeland en van de Waddeneilanden werkzaam op de Schiedamse schepen en treffen we enkele buitenlanders aan, zoals Vlamingen en Duitsers. De attestaties in de periode tussen 1660 en 1680 laten niet veel verschuivingen zien. Nog steeds werden de hoogste rangen voornamelijk gevuld door Schiedammers. Voor het overige kwamen bemanningsleden voornamelijk uit de rest van het (stedelijke) Maasmondgebied en uit Noord-Holland, Zeeland en Friesland.⁶⁵

Walvisvaart

In de eerste helft van de zeventiende eeuw was Schiedam slechts sporadisch betrokken bij de walvisvaart. De uitredingen en bevrachtingen in het Maasmondgebied vonden vooral plaats in Delft en Rotterdam, de steden die een stem hadden in de Noordse Compagnie. Deze compagnie bestond uit walvisrederijen die behalve in Rotterdam en Delft ook in Amsterdam, Hoorn en Enkhuizen gevestigd waren. In 1614 kregen deze een octrooi voor het alleenrecht op de walvisvangst vanuit de Republiek. De rederijen zetten zich om in 'kamers' van de Compagnie. Zij vormden geen centraal bestuur, maar sloten een kartel om de omvang van de vangst en het aanbod van walvisproducten te regelen en aldus de verkoopprijzen op peil te houden.⁶⁶

In de jaren dertig van de zeventiende eeuw waren slechts enkele kooplieden in Schiedam als walvisreder actief. Zij sloten contracten met bevrachters uit Delfs-

65 Er is hier gekozen voor een globale omschrijving van de herkomstgebieden in de attestaties, omdat het bronnenmateriaal zich niet goed leent voor een nauwkeurige berekening. Zo werden in verreweg de meeste scheepsattestaties alleen de hogere rangen betrokken, waardoor er een scheef beeld kan ontstaan. Het aantal attestaties waar de gehele bemanning ondertekende was relatief klein. Zowel de akten in het Oud Rechterlijk Archief als die in het Oud Notarieel Archief zijn doorgenomen. GAS, ORA, nrs. 572-577 en nrs. 581-583; GAS, ONA, nrs. 759-796; zie ook Boon, *Bouwers van de zee*, 114-115.

66 De Jong, *Geschiedenis van de oude Nederlandse walvisvaart*, deel 1.

haven of Rotterdam.⁶⁷ Ook waren er Schiedamse kooplieden die als bevrachter optraden en samenwerkten met reders uit Delfshaven. Lambrecht de Haes en Heijnrick Meesz. bijvoorbeeld sloten op 7 april 1636 een contract met de Schiedamse schipper Jan Heijnrixsz. Juijst, die namens de Delfshavense reders, de gebroeders Cornelis en Mees Bastiaensz, optrad. De bevrachters waren in dit geval tevens commandeurs. Dit wil zeggen dat zijzelf meevoeren en behalve voor de werving van de bemanning en de uitrusting van het schip met walvisvangstgereedschap en vicotalie ook de leiding van de eigenlijke vangst hadden.⁶⁸ Naast Juijst waren nog vijf andere Schiedamse walvisvaarders actief in deze periode. Net als Juijst verdienden zij hun brood normaliter in de haringvaart. Alle schippers namen bemanningsleden mee die gewoonlijk op de haringvloot werkten. Zo ook Juijst die twee van zijn bootsgezellen, met wie hij gewoonlijk ter haring voer, meenam naar Spitsbergen.⁶⁹

In 1642 zag de Noordse Compagnie af van de verlenging van haar octrooi en vanaf 1643 reedden Schiedammers uit als zelfstandig walvisreders. Zij kregen van de vroedschap een bedrijfsterrein in de Rijstun bij het Hoofd van de haven.⁷⁰ Ondanks dat de Schiedamse overheid het aannemen van Schiedammers op walvisschepen stimuleerde, kozen de reders voor in walvisvaart gespecialiseerde schippers uit andere dorpen en steden. Hoewel het meer voor de hand zou liggen dat er schippers uit Delft en Rotterdam aangenomen werden, huurden de Schiedamse reders in de jaren veertig en vijftig vooral schippers uit Noord-Holland in. Zo komen we in de archieven onder andere schippers uit Zuiderwou en Broek in Waterland tegen.⁷¹ Ook waar het de overige bemanningsleden betrof, speelden de Schiedamse reders op safe door gespecialiseerde walvisvaarders in dienst te nemen. Dit gold zeker voor dat gedeelte van de bemanning dat specifiek toegerust was om aan de daadwerkelijk vangst deel te nemen. In de jaren vijftig werkten er nog steeds Basken als harpoeniers aan boord van de in Schiedam uitgerede schepen.⁷² Het walvisbedrijf bleef gedurende de gehele zeventiende eeuw tamelijk kleinschalig.⁷³ Rond 1680 telde Schiedam maar één walvisreder, Alewijn de Coningh, die twee schepen naar Groenland uitreedde.⁷⁴

Marine

De rekrutering voor de hogere rangen aan boord van marineschepen verliep net als in de andere takken van scheepvaart grotendeels via persoonlijke contacten.

67 GAS, ONA, nr. 748, 1553, 7 april 1636.

68 Bruijn en Davids, 'Jonas vrij', 144.

69 GAS, ONA, nr. 748, 1553, 7 april 1636.

70 GAS, OA, nr. 250, 3 en 18 april 1644.

71 GAS, ONA, nr. 770, 5, 26 maart 1648 en ONA nr. 758, 855, 24 april 1651.

72 Zie bijvoorbeeld GAS, ONA, nr. 759, 851, 1 september 1655.

73 De Jong, 'Walvisvaart vanuit Schiedam I'.

74 Dekker, 'Commandeurs ter walvisvaart', 265.

Hadden kapiteins rond 1600 nog een zeer gemêleerde maatschappelijke achtergrond, halverwege de zeventiende eeuw behoorden marineofficieren over het algemeen tot de hogere sociale lagen van de vroegmoderne steden.⁷⁵ In Schiedam was dit ook het geval. Kapiteins hadden connecties in de vroedschap en enkelen namen later in hun loopbaan zelf deel aan het openbaar bestuur.⁷⁶ Zij dienden bij de Admiraliteit van Rotterdam of op de visserijkonvooiers die in Schiedam werden uitgerust.⁷⁷ De kapiteins waren belast met de rekrutering van de bemanning. Zo gauw hun een schip was toegewezen, begonnen ze met werven. De Admiraliteit gaf hun namen door van de benodigde officieren, die zich meestal snel meldden. Ze kenden de kapitein nog van een vorige reis, of behoorden tot dezelfde sociale kringen. Deze officieren, waaronder de schrijver, hielpen met het zoeken van de rest van de bemanning. In tegenstelling tot in Engeland waar het fenomeen van *press gangs* oppgeld deed, werden in de Republiek geen zeelieden gedwongen dienst te nemen. In de haven werden zeelieden met trommels attent gemaakt op de vacatures aan boord van de oorlogsbodems en ook in de nabijgelegen dorpjes en steden gingen de schrijver en zijn officieren rond. Tevens werden aanplakbiletten opgehangen.⁷⁸

In Maassluis en Ter Heijde kwamen geregeld officieren om bemanningsleden te zoeken. Zo werd Jan Willemsz. Crat in de herberg van Thomas Thomasz. in Ter Heijde als bootsgezel geworven door een zekere luitenant Jan Houttuijn die in naam handelde van de Amsterdamse marinekapitein Scheij.⁷⁹ De officieren hadden doorgaans weinig succes, want vissers waren niet snel geneigd de overstap naar de marine te wagen. De regenten van het weeshuis in Maassluis waarschuwden de weesjongens zelfs tegen de rondtrekkende werwers.⁸⁰ In oorlogstijd lagen de zaken anders, omdat de Staten-Generaal dan uitvaarverboden konden uitvaardigen, waardoor de vissers, bij gebrek aan werk, min of meer gedwongen werden dienst te nemen. Tijdens de Tweede Engelse oorlog monsterden bootsgezellen uit Maassluis en Ter Heijde dan ook aan als matroos op de oorlogsvloot. Opvallend is dat deze in de notariële akten, die werden opgemaakt bij hun vertrek, benadrukten dat hun beroep dat van visser was en dat ze slechts tijdelijk dienst namen bij de marine. Na afloop van de oorlog keerden ze dan ook weer snel terug naar hun eigen métier.⁸¹

Overigens was het vooral het gewone scheepsvolk dat onder deze omstandigheden dienst nam bij de oorlogsvloot. Stuurlieden konden het zich kennelijk veroorloven om een vaarseizoen te missen of hadden andere bronnen van inkomsten. Maassluise wezen kwamen ook in oorlogstijd niet snel op 's lands vloot terecht.

75 Bruijn, *Varend verleden*, 55-65; 148-150.

76 Zie hoofdstuk 7.

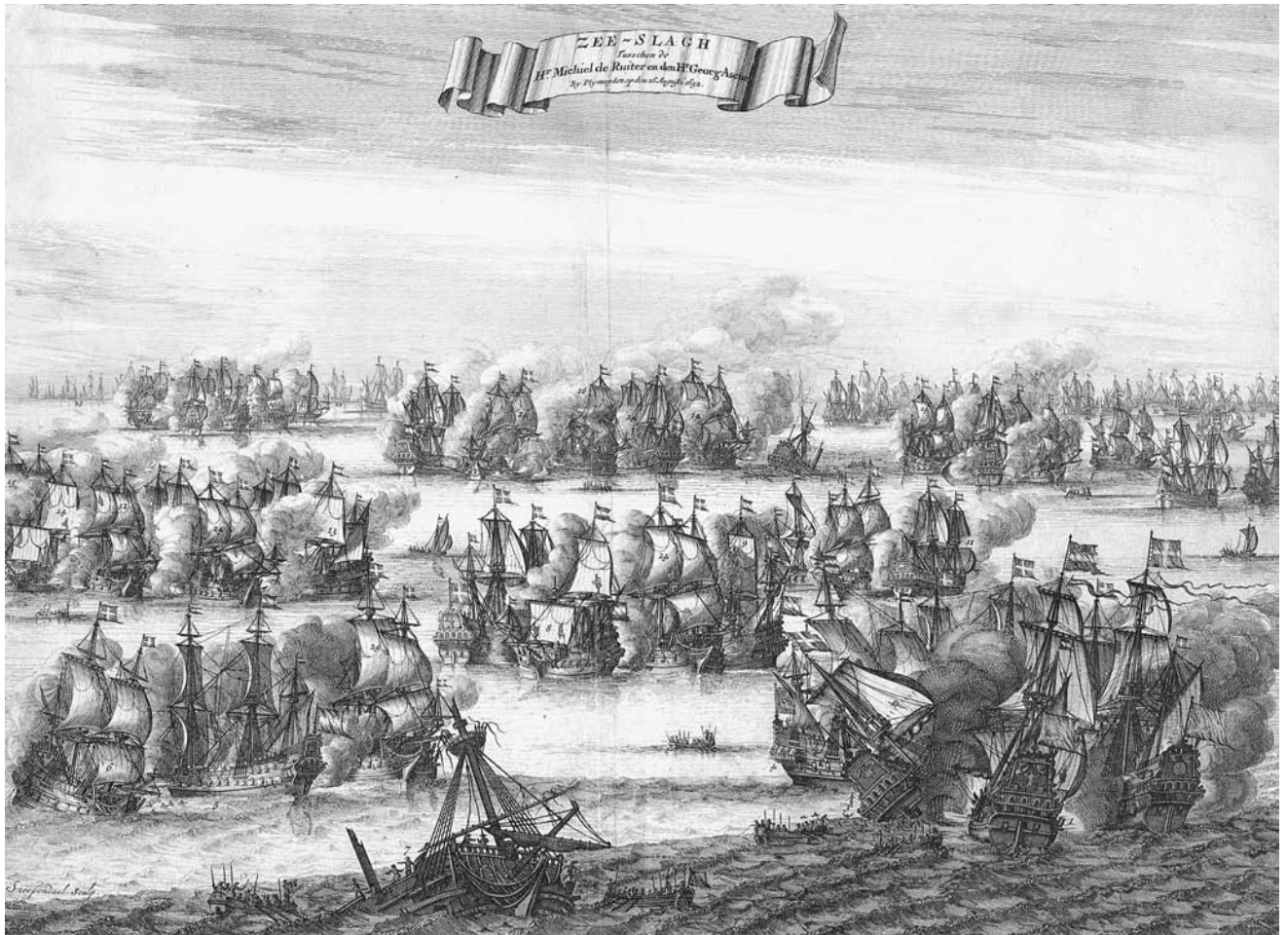
77 GAS, ONA, nrs. 759-796.

78 Bruijn, *The Dutch navy*, 57; Bruijn, *Varend Verleden*, 163-164.

79 HAW, ONA Monster, 6100, 11 april 1667.

80 GAV, WHA Maassluis, 'Notulen van de Regenten'.

81 GAV, ORA Maassluis, nrs 157-158; HAW, ONA Monster, nr. 6100.

Zeeslag tussen Michiel de Ruijter en George Asque bij Plymuiden, 26 August 1652, door Sebastiaen Stopendaal. Rechts op de voorgrond het schip van schout-bij-nacht Michiel de Ruyter. In het midden op de voorgrond een zinkend Engels schip. Links daarvan de actie van kapitein Douwe Aukes op de *Vogelstruys*. Marinemuseum Den Helder

De regenten van het weeshuis probeerden dit zo veel mogelijk te voorkomen. De bestuurders van het Schiedamse weeshuis vonden het daarentegen geen probleem dat wezen dienstnamen bij de marine, want in 1653 voeren veertig weesjongens de haven uit aan boord van het schip de *Vogelstruys* onder kapitein Kruijck. De *Vogelstruys* werd door de stad Schiedam als verplichte bijdrage aan 's lands vloot toegevoegd. Van de weesjongens zouden er maar drie zijn die de driedaagse zeeslag bij Portland (28 februari - 2 maart 1653) tegen de Engelsen overleefden.⁸²

⁸² Brandt, *Het leven en bedrijf*, 39-40; GAS, ONA, nr. 752, 309 en ONA, nr. 679, 619.

Omdat er niet genoeg inwoners uit de kustprovincies van de Republiek aanmonsterden, maakte de Admiraliteit vooral in oorlogstijd veelvuldig gebruik van buitenlandse werknemers. In de Schiedamse herbergen en kroegen was altijd wel potentieel scheepsvolk te vinden. Uit de examinatieboeken, waarin de bewoners van herbergen veelvuldig voorkwamen omdat ze met de wet hadden gebroken, blijkt dat velen van hen specifiek op zoek waren naar werk in de scheepvaart en ook al ervaring hadden met het zeemansbestaan. Groepjes mannen die eerder met elkaar gevaren hadden probeerden opnieuw op hetzelfde schip terecht te komen. Een Engelsman, een Duitser en een Noor gaven aan dat zij dienst wilden nemen bij admiraal de Ruyter.⁸³ In het Schiedamse notarieel archief zijn voorts veel buitenlandse soldaten te vinden die alvorens uit te varen op een oorlogsschip hun testament lieten opmaken.⁸⁴ Onder hen waren mannen die hun bestaan als landsoldaat afwisselden met werk op zee, zoals blijkt uit de verklaring van Pieter Berlage en Willem van Dester. Zij lieten vastleggen dat ze onder de compagnie van kapitein Hugo van Assendelft in Schiedam gelegerd waren en daarvoor hadden gewerkt op het schip van vice-admiraal Isaac Sweers van Amsterdam.⁸⁵

VOC

In het eerste kwart van de zeventiende eeuw liep de rekrutering voor de VOC nog grotendeels via persoonlijke contacten. De bewindhebbers van de VOC zochten in hun eigen omgeving naar schippers en als deze aangenomen waren, gingen de schippers op hun beurt op zoek naar bemanningsleden. Vanaf de jaren veertig werd het scheepsvolk nog zelden via persoonlijke contacten benaderd.⁸⁶ Potentiële zeevarenden konden zich op speciale dagen melden bij het wervingkantoor van de VOC in een van de steden waar de kamers van de Compagnie gevestigd waren. Ze moesten daar voor een commissie verschijnen die uit enkele bewindhebbers en officieren bestond, waar zij werden beoordeeld op hun kwaliteiten.

Overigens stelde dit voor functies in de lagere rangen niet al te veel voor. De mannen werden ondervraagd over hun ervaring en moesten aangeven in welke rang zij terecht wilden komen tegen welk loon. Matrozen kregen voorts enkele vragen over het kompas en soldaten moesten tonen dat ze de beginselen van het exerceren onder de knie hadden.⁸⁷

Omdat steeds meer potentieel scheepsvolk van buiten kwam, ontstond in de steden waar de kamers van de Compagnie gevestigd waren een grote vraag naar overnachtingsplaatsen. Waar mogelijk probeerden de mannen een plek te regelen bij familie, bekenden of streekgenoten, maar vaak waren ze aangewezen op

⁸³ GAS, ORA, nrs. 96-102. Zie ook Prud'homme van Reine, 'Michiel Adriaensz de Ruyter', 52;

Prud'homme van Reine, *Rechterhand van Nederland*, 222.

⁸⁴ GAS, ONA, nr. 748, 967 en ONA, nr. 749,17.

⁸⁵ GAS, ONA, nr. 754, 723; GAS, ORA, nr. 608, 95, 26 april 1641.

⁸⁶ Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 61-64.

⁸⁷ Van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, 143.

Oost-Indisch huis, het wervingskantoor van de VOC in Amsterdam, zeventiende eeuw.
Stadsarchief Amsterdam

herbergen. Voor diegenen met wat geld op zak waren er fatsoenlijke logementen, maar de armeren kwamen in kleine herbergjes, kroegjes of bordelen terecht. De eigenaars van deze onderkomens, ook wel volkhouders of slaapbazen genoemd, opereerden als ronselaars voor de VOC. Wanneer de nieuwkomers eenmaal in een herberg geïnstalleerd waren, deden de volkhouders hun best om de rekening zo hoog mogelijk op te laten lopen, al dan niet met behulp van drank en vrouwen van lichte zeden. Wanneer er betaald moest worden stelde de volkhouder zijn gast voor aan te monteren bij de VOC. Hij zorgde dan ook voor de uitzet van de toekomstige zeeman. Deze gaf hem het handgeld, het loon van twee maanden, wat vooruit betaald werd. Vaak was dit bij lange na niet genoeg en was de zeeman gedwongen zijn nog te verdienen geld over te maken aan de volkhouder. Daartoe ondertekende hij een transportbrief, ook wel cedulle of ceel genoemd, waarop het verschuldigde bedrag vermeld werd.⁸⁸ De volkhouder kon zo'n ceel laten verzilveren op het VOC-

⁸⁸ Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 62-64; Van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, 31; Van Alphen, 'The female bond of Dutch shipping'. Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 139; Van den Heuvel, 'Bij uitlandigheid van haar man'.

kantoor. Dit kon echter maar één maal per jaar en de zeeman in kwestie moest dan wel voldoende op zijn rekening hebben staan. Omdat volkhouders en slaapbazen zelf ook schulden hadden uitstaan bij leveranciers konden ze vaak niet wachten op het moment van uitbetaling en verkochten de ceel daarom daar aan transportopkopers. Op deze manier beperkten ze ook het risico dat ze niet uitbetaald werden omdat de zeeman onderweg overleed. De volkhouders werden ook wel ceelverkopers genoemd, wat in de volksmond de bijnaam zielverkoper opleverde.⁸⁹ Overigens waren veel volkhouders en transportopkopers vrouwen. In het vervolg van dit boek zullen we hier nog nader op terugkomen.⁹⁰

Hoewel er in Schiedam geen wervingskantoor van de VOC was gevestigd, waren er wel volkhouders actief. In een herberg met de veelzeggende naam 'Batavia' loeerden zeelieden die transportbrieven lieten opmaken op naam van de eigenaresse van dit etablissement. Overigens betrof het hier geen inwoners van Schiedam, maar rondtrekkende buitenlanders zoals Duitsers en Noren, die op zoek waren naar werk.⁹¹ De Schiedammers die wel tot de officiële ingezetenen van de stad behoorden, kwamen zelden via volkhouders bij de Compagnie terecht. Jonge jongens die voor het eerst aanmonsterden, gingen daartoe naar Delft of Rotterdam. Een gedeelte van hun gage lieten zij aan ouders, broers of zussen overmaken. Betrof het weesjongens dan zorgde het weeshuis voor hun uitzet. De wezen maakten in ruil daarvoor (een deel van) hun gage aan het weeshuis over.⁹² Schiedammers die dienst namen als stuurman of schipper monsterden eveneens in Delft of Rotterdam aan, maar ook in Amsterdam. De notariële akten wekken de indruk dat de mannen werkzaam in deze rangen hun aanstelling in de tweede helft van de zeventiende eeuw nog steeds via persoonlijke contacten bemachtigden. Tevens namen zij andere Schiedammers mee, die dan een functie kregen in de lagere rangen aan boord van hetzelfde schip.⁹³ Over het algemeen vond de wervingscommissie het geen probleem mannen op verzoek bij elkaar te plaatsen.⁹⁴

89 De Hullu, 'Matrozen en soldaten', 50-59; Van Alphen, 'Handel en wandel van de transportkoper'; Van Alphen, 'The female side of Dutch shipping'

90 Zie hoofdstuk 6.

91 GAS, ONA, nr. 757, 209, 21 mei 1647; ONA, nr. 757, 567, 10 januari 1648; ONA, nr. 757, 611, 28 januari 1648; ONA, nr. 777, 471, 1 december 1657; ONA, nr. 773, 595, 31 augustus 1667.

92 GAS, ONA, nr. 676, 1039; 6 juli 1686 en ONA, nr. 764, 743, 25 augustus 1674. Zie ook De Heer, 'Delftse wezen en de VOC'.

93 Zie bijvoorbeeld schipper Cornelis de Gilde die de plaatsgenoten Jan de Pesser en Jacob Dirksz aan boord had GAS, ONA, nr. 767, 9, 8 januari 1683; ONA, nr. 765, 93, 26 maart 1677; ONA, nr. 780, 761, 5 januari 1671; Schipper Arijen Heijndricksz de Gilde had plaatsgenoten Arent Claesz en Jan Thijsz, beiden kwartiermaker, aan boord: GAS, ONA, nr. 753, 159; 3 september 1660; ONA, nr. 760, 209, 11 december 1658; ONA, nr. 759, 1403, 3 november 1657.

94 Ook achteraf kon nog een verzoek worden ingediend om op een schip van een kameraad geplaatst te worden, maar de boekhouder vroeg dan wel geld voor het verplaatsen van de naam van de ene naar de andere scheepsrol. Van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, 144.

Voor de inwoners van Maassluis en Ter Heijde was dienstnemen op een Oost-Indiëvaarder niet de meest voor de hand liggende optie. Uit het eerder gebruikte zout-en zeepkohier betreffende Maassluis blijkt dat er in 1680 in ieder geval twee Oost-Indiëvaarders waren vertrokken, die een gezin achter hadden gelaten.⁹⁵ Gedurende de gehele zeventiende eeuw brachten de dorpen enkele tientallen VOC-schippers en stuurlieden voort.⁹⁶ Voorts vertrokken vanuit beide gemeenschappen jonge mannen die hun gage aan hun ouders overmaakten.⁹⁷ Hun aantal is moeilijk in te schatten, maar wel kan worden vastgesteld dat er in jaren dat het slecht ging met de visserij relatief meer van deze jongens het avontuur tegemoet gingen. De regenten van het Maassluis weeshuis stonden slechts bij hoge uitzondering toe dat hun pupillen bij de VOC aanmonsterden. Liever zagen zij de jongens met de lokale haring-en kabeljauwvloot vertrekken.⁹⁸ Dit gold overigens niet voor wezen die problemen veroorzaakten. Zo werd in de resoluties van het weeshuis gesproken over Arent 't Hert die vanwege zijn slechte gedrag 'aen het block was gesloten' in afwachting van het besluit om hem 'naar Oostindiën of naar Surinamen te souden laten varen'.⁹⁹ Ook de dorpsregeerders van Ter Heijde benutten de 'VOC-route' om inwoners van het dorp die niet deugden te lozen. De echtgenoot van Hendrika Speerdebrink die zijn vrouw jarenlang mishandelde werd na een verblijf in het Delftse tuchthuis uiteindelijk op een Oost-Indiëvaarder gezet.¹⁰⁰

Een gesegmenteerde arbeidsmarkt?

Kan op basis van de gegevens over rekrutering gesteld worden dat het begrip gesegmenteerde arbeidsmarkt toepasbaar is op de situatie in zeventiende-eeuws Maassluis, Ter Heijde en Schiedam?

De haring- en kabeljauwvissers behoorden, als de definitie van Davids gevolgd wordt, in ieder geval tot het interne segment van de arbeidsmarkt. Er was sprake van

95 GAD, OA, nr. 1763.

96 GAV, ONA Maassluis, nrs. 5488-5499; HAW, ONA Monster, nrs. 6033-6040 en nrs. 6100-6101. Met dank aan Herman Ketting voor het ter beschikking stellen van gegevens uit de scheepssoldijboeken.

97 Zie bijvoorbeeld, HAW, ONA Monster, nr. 6038, 11 maart 1651; GAV, ONA Maassluis, nr. 5499, 51 en 54.

98 GAV, WHA, 'Notulen van de regenten', 6 juli 1686. Overigens lijkt de houding van de regenten ten opzichte van het dienstnemen bij de VOC in de achttiende eeuw veranderd te zijn. Tussen 1751 en 1754 werd diverse malen de stadsheermeester van Den Haag geconsulteerd om te kunnen beoordelen of weesjongens geschikt waren om naar de Oost te varen. Een van de jongens was 'zwak van gezicht', maar kon volgens de arts wel aanmonteren, omdat zijn ogen wel verzwakt waren 'doch dat het in de warmte wel beteren zou'. De andere betrof een jongen die een breuk zou hebben. De dokter constateerde dat hij leed aan de verkoudheid in de ingewanden en wel in staat zou zijn om in zee te gaan en dienst te kunnen doen. Blom en Keukenmeester, *Geschiedenis van het weeshuis*, 98 e.v.

99 GAV, WHA Maassluis, 'Notulen van de regenten', 1 februari 1687.

100 HAW, ORA Monster, nr. 180, 19 februari 1729; zie ook Boon, *Bouwers van de zee*, 130.

min of meer vaste arbeidsrelaties tussen stuurlieden en hun bemanning. Bovendien waren deze grotendeels op familiebanden gebaseerd. Vissers waren over het algemeen niet geneigd om over te stappen naar een andere tak van scheepvaart. Als gevolg van de eenzijdige economische oriëntatie van de vissersgemeenschappen Maassluis en Ter Heijde vonden vrijwel alle zeevarende inwoners daar werk binnen het interne segment van de arbeidsmarkt. Dit veranderde alleen als de vissers door politieke omstandigheden werden gedwongen hun werk in de zeevaart tijdelijk te staken. Zij stapten dan over op de oorlogsvaart of monsterden aan bij de VOC.

In Schiedam was de mobiliteit tussen verschillende takken van scheepvaart groter. Haringvissers vonden ook werk in de koopvaardij of walvisvaart. Hoewel er binnen deze laatste twee takken van scheepvaart in mindere mate sprake was van vaste arbeidsrelaties, werd het grootste gedeelte van de bemanning hier gerekruteerd op basis van persoonlijke contacten: schippers en bemanning waren doorgaans bekenden van elkaar. Zeelieden die in deze takken van scheepvaart werkzaam waren behoorden tot het interne segment van de maritieme arbeidsmarkt. Dit gold ook voor het overgrote deel van de Schiedammers die bij de marine of VOC aanmonsterden. In de oorlogsvaart keken kapiteins en officieren allereerst uit naar bekenden. Aanvullend scheepsvolk werd in de Schiedamse kroegen en herbergen gevonden. Dit waren doorgaans onbekenden in de lokale samenleving en zij kwamen meestal uit het buitenland. Bij de VOC werden zeevarenden ook nog grotendeels op basis van persoonlijke contacten gerekruteerd. Dit gold met name voor de officieren, maar tot op zekere hoogte ook voor de lagere functies aan boord. Schippers en stuurlieden die aanmonsterden bij de kamers, Delft, Rotterdam of Amsterdam van de VOC brachten plaatsgenoten mee, die vervolgens op hetzelfde schip terecht kwamen. In Schiedam waren echter ook volkhouders actief die (buitenlandse) mannen voor het werk bij de Compagnie probeerden te strikken. Er zou gesteld kunnen worden dat deze mannen, evenals degenen die in de lagere ragen op de oorlogsvloot terecht kwamen tot het externe segment van de maritieme arbeidsmarkt behoorden. Toch kunnen zij niet zonder meer geschetst worden als 'flexibele arbeiders' die op een anonieme arbeidsmarkt werk probeerden te vinden. Velen van hen beschouwden zichzelf als zeeman en waren doelbewust naar Schiedam getogen om opnieuw aan te monsteren in de handels- of oorlogsvaart. Groepjes mannen die eerder samen gevaren hadden, probeerden opnieuw op hetzelfde schip geplaatst te worden. In enkele gevallen werden de namen van de beoogde kapiteins genoemd. De scheidslijn tussen het interne en externe deel van de maritieme arbeidsmarkt is dan ook niet altijd duidelijk waar te nemen.¹⁰¹ Wel kan gesteld worden dat zeevarenden in Schiedam voor beide segmenten gerekruteerd werden, maar dat het interne segment sterker vertegenwoor-

¹⁰¹ Zie de kritiek van Ketting op het begrip gesegmenteerde arbeidsmarkt, Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 307.

digd was. De zeevaart was in deze havenstad grotendeels in handen van lokale werkgevers die lokale werknemers rekruteerden. Schiedam kan dan ook als *home port* gekenschetst worden.

Werknemers

Leeftijden

In Ter Heijde begonnen kinderen op zeer jonge leeftijd aan hun zeemansbestaan. Jongetjes van acht à negen jaar oud gingen al met hun vader mee.¹⁰² Omdat de scholschuiten iedere avond terugkeerden naar huis, waren de risico's minder groot dan in andere takken van scheepvaart, waardoor het meenemen van een kind minder ingrijpend was. Tegelijkertijd zal het voor velen in het kustdorp economische noodzaak zijn geweest om hun kinderen zo vroeg mogelijk in het arbeidsproces te laten meedraaien. In Schiedam en Maassluis begonnen de jongens pas met werk in de visserij als ze tussen de tien en veertien jaar oud waren.¹⁰³ De wezen die door de regenten van het Maassluise weeshuis werden ondergebracht in gezinnen van stuurlieden, met de bedoeling dat ze zouden gaan varen, waren doorgaans iets ouder dan de kinderen die met hun eigen vaders megingen: een jaar of vijftien. De regenten hechtten er aan dat de jongens eerst leerden lezen en schrijven. Overigens gold dit ook voor de jongens die bij ambachtslieden in de leer gingen.¹⁰⁴

Jongere kinderen werden wel door hun vaders mee aan boord genomen, maar zij hoefden dan niet te werken. Bootsgezel Lenert Jorisz. nam in 1601 zijn zoontje Jan Lenertsz. mee aan boord van de Schiedamse haringbuis de *Jonas*. Jan was pas zeven en werd als 'speeljongen' aangeduid, waaruit afgeleid kan worden dat hij niet als volledige arbeidskracht gezien werd. De moeder van de jongen was overleden en klaarblijkelijk wilde zijn vader hem niet uitbesteden. Helaas liep het slecht met Jan af, hij kwam om na een aanvaring met een koopvaardijship.¹⁰⁵ Overigens hielpen de zogenaamde speeljongens waarschijnlijk wel bij voorkomende karweitjes aan boord. De Maassluise weesjongen Jacob Hector ontving hiervoor een bedrag van vijf gulden en zestien stuivers, na afloop van de 'speelreis' die hij met het schip van haringstuurman Arij Jansz. Heijenaar had ondernomen.¹⁰⁶

Gegevens over jonge kinderen die werkzaam waren in de koopvaardij, marine en de VOC zijn in de archieven nauwelijks voorhanden. Scheepsjongens ontbreken doorgaans in scheepsattestaties omdat schippers bij voorkeur het scheepska-

102 Ook aangenomen weesjongens gingen al op deze jonge leeftijd naar zee in Ter Heijde. Zie bijvoorbeeld HAW, ONA, nr. 6100, 4 februari 1668.

103 GAV, AGV Maassluis, nrs. 24-31; GAV, DTB Maassluis 1609-1700; GAS, ONA, nrs. 740-809, GAS, DTB Schiedam, 1600-1700.

104 GAV, WHA Maassluis, 'Bestedingscontracten', 1675-1700.

105 GAS, ONA, nr. 748, 1597, 16 november 1636.

106 GAV, WHA Maassluis, 'Rekeningen Heilige Geestmeesters', 1669-1670.

der lieten getuigen. Ook in notariële akten komen de scheepsjongens nauwelijks voor. De jongste jongen op een Schiedamse koopvaarder was de uit Brugge afkomstige vijftienjarige Frans Pietersz. Vos, die op het punt stond om als koksjongen naar Barbarije te varen.¹⁰⁷ De jongste jongen die aanmonsterde bij de VOC was zestien. De ouders van deze Ruffel Gerle kwamen oorspronkelijk uit Duitsland en waren op het moment van zijn aanmonstering niet meer in leven.¹⁰⁸ Ruffel vormde een uitzondering, want het was gebruikelijk dat weesjongens die in het weeshuis terecht kwamen eerst een opleiding volgden, voordat ze hun geluk in de Oost gingen beproeven. Onderzoek naar het Delftse gereformeerde weeshuis heeft uitgewezen dat de jongens daar gemiddeld bijna achttien waren als ze voor de eerste keer bij de Compagnie aanmonsterden.¹⁰⁹

Voor de Heijdse vissersjongens luidde het voor de eerste keer meevaren met hun vader een levenslang bestaan als zeeman in. De zeelieden in het dorp begonnen niet alleen heel jong aan het zeemansvak, ook bleven ze tot op hoge leeftijd doorvaren. Zeemannen van zeventig vormden geen uitzondering. Dit heeft te maken met het feit dat de schuiten in de Heijdse visserij voornamelijk voor kustvisserij gebruikt werden. Omdat de vissers 's avonds terugkeerden, was het werk fysiek langer vol te houden. Oudere zeelieden konden er voor kiezen om maar een paar dagen per week uit te varen, terwijl ze voor de rest aan het strand op garnalen visten, naar schelpdieren zochten of netten boetten.¹¹⁰

Hoewel de haringvangst fysiek zwaar was, werkten in deze tak van scheepvaart zeker niet alleen jonge mannen. In de zeventiende-eeuwse Schiedamse haringcertificatieboeken, werden de leeftijden van de stuurman en twee bootsgezellen opgenomen. De oudste stuurman op een Schiedams haringschip was de zeventigjarige Pieter Corsen. De jongste stuurman was de twintigjarige Cornelis Mathol. Mathol kwam uit een invloedrijke familie. Zijn vader, Lenert Mathol, zat onder andere in de vroedschap en was penningmeester van het lastgeld van de haring.¹¹¹ Waarschijnlijk had Mathols afkomst te maken met de jonge leeftijd waarop hij stuurman werd.

Voor de periode 1660-1680 is nader onderzoek gedaan naar de leeftijdsopbouw van stuurlieden en bootsgezellen.¹¹² De gemiddelde leeftijd van de stuurlieden in deze periode was veertig jaar. 85% van de stuurlieden was ouder dan dertig. De jongst genoemde bootsgezel was zeventien, de oudste zeventig. De gemiddelde leeftijd van bootsgezellen was 32 jaar. 41% van de bootsgezellen was ouder dan

107 GAS, ONA, nr. 776, 519, 17 april 1653.

108 GAS, ONA, nr. 776, 65, 15 december 1648.

109 De Heer, 'Delftse wezen en de VOC', 41.

110 Van den Eendenburg, 'Inwoners van Ter Heijde'; HAW, ONA Monster, nrs 6100- 6101; HAW, ORA Monster, nrs. 103-105.

111 GAS, ONA, nr. 755, 493, 5 september 1643 en ONA, nr. 769, 181, 4 september 1653.

112 Onderzocht zijn de haringcertificatieboeken uit de jaren, 1660, 1664, 1670, 1675 en 1680. Er zijn 338 aangiftes bestudeerd. GAS, ORA, nrs. 615-618.

dertig.¹¹³ Op basis van de Maassluise aangifteboeken uit de periode 1660-1680 is de gemiddelde leeftijd van de bootsgezellen die aangifte kwamen doen te berekenen. Helaas ontbreken in deze bron leeftijden van stuurlieden. De jongste bootsgezel was vijftien, de oudste 63. De gemiddelde leeftijd van de bootsgezellen aan boord van de Maassluise haringschepen was 33. 53% van de Maassluise bootsgezellen was ouder dan dertig.¹¹⁴

Tabel 4.1 Leeftijden van stuurlieden en bootsgezellen in de haringvisserij 1660-1680

Functie	Gemiddelde leeftijd Schiedam	Ouder dan 30 Schiedam	Gemiddelde leeftijd Maassluis	Ouder dan 30 Maassluis
Stuurman	40	85%	–	–
Bootsgezel	32	41%	33	51%

Bron GAS, ORA nrs. 615-618; GAV, OA Maassluis, nrs. 933-937.

De gemiddelde leeftijd van stuurlieden in haringvisserij was hoog. Dit is deels te verklaren door het lange leertraject dat aan boord moest worden afgelegd. Iedere beginneling moest ongeacht zijn leeftijd een tijd als scheepsjongen varen. Gemiddeld duurde dit een jaar of vijf. Daarna trad de jongen toe tot de bootsgezellen en kon dan van matroos opklimmen tot stuurman via de rangen van kuiper, kok en stuurmansmaat. Volgens Van Vliet was het beroepsperspectief voor zeevarenden op de vissersvloot tamelijk gunstig. Voorwaarden waren wel dat de zeeman in kwestie kennissen had in stuurmans- of rederskringen en oud genoeg was, dat wil zeggen genoeg jaren op zee had doorgebracht.¹¹⁵ Dat de gunstige vooruitzichten lang niet door iedereen werden verzilverd blijkt uit het feit dat het scheepsvolk tot op hoge leeftijd door bleef varen. Bootsgezellen van vijftig en zestig vormden geen uitzondering. Zij hielden lang vast aan het werk in de visserij. Ook gebeurde het sporadisch dat stuurlieden, op de leeftijd aangekomen dat ze hun functie niet meer naar behoren konden uitoefenen, terugkeerden naar het bestaan als bootsgezel.¹¹⁶ Dit waren bijvoorbeeld vaders die een stapje opzij deden voor hun zonen, die het bevel over het schip gingen voeren. Voor de lange vissersloopbanen zijn diverse verklaringen mogelijk: de verdiensten van vissers waren zo laag dat ze zo lang mogelijk door moesten gaan met werken, de mogelijkheden om een baan aan wal te vinden waren beperkt, of het op familiebanden gebaseerde bedrijf maakte het aantrekkelijk om te blijven werken.

113 Van Vliet, 'Zeevarenden op de vissersvloot', 251.

114 GAV, OA Maassluis, nrs. 933-936. Onderzocht zijn de registers van aangifte van de in Maassluis aangevoerde haring tussen 1660 en 1680. In het onderzoek waren 438 bootsgezellen betrokken. Overigens ligt de nadruk op de periode tussen 1660 en 1670, omdat er wat betreft de jaren zeventig nauwelijks gegevens voorhanden zijn.

115 Van Vliet, 'Zeevarenden op de vissersvloot', 251.

116 GAS, ORA, nrs. 615-618, GAV, OA Maassluis, nrs. 933-936.

Voor de andere takken van scheepvaart ontbreekt het aan makkelijk toegankelijke bronnen om uitspraken te kunnen doen over de gemiddelde leeftijden van zeelieden. Uit de literatuur is echter wel het een en ander bekend over de leeftijden van zeevarenden op de koopvaardij. Zo deed Boon uitvoerig onderzoek naar de leeftijden van zeevarenden op het West-Friese platteland aan het einde van de zeventiende eeuw (1681-1690). Stuurlieden bleken gemiddeld 36 jaar oud, schippers waren gewoonlijk iets ouder. Hoogbootsmannen en timmerlieden waren gemiddeld begin dertig, bootsgezellen waren gemiddeld rond de 25 jaar. Zonder deze gegevens één op één te kunnen overnemen voor de Schiedamse situatie, kunnen we voorzichtig concluderen dat de gemiddelde leeftijden in de koopvaardij iets onder die van zeevarenden op de vissersvloot lagen.

Voorts zijn op grond van de notariële archieven wat VOC en marine betreft wel enkele tendenzen aan te wijzen. De jonge mannen die (voor de eerste keer) aanmonsterden bij de VOC, waren tussen de zestien en 27 jaar oud.¹¹⁷ In de akten wordt doorgaans geen melding gemaakt van de functie die ze aan boord gingen uitoefenen, maar gezien hun leeftijd en (gebrek aan) ervaring kan er vanuit gegaan worden dat ze als scheepsjongen, bootsgezel of soldaat gingen werken.¹¹⁸ Onderofficieren, stuurlieden en schippers waren ouder op het moment dat ze aanmonsterden. Hoogbootsmannen, botteliers, schiemanen en konstabels waren tussen de 23 en vijftig, stuurlieden en schippers tussen de 28 en 64 jaar oud.¹¹⁹ De matrozen en soldaten aan boord van oorlogsschepen waren doorgaans twintigers en dertigers. De bronnen wijzen er op dat de leeftijden van deze laagste rangen aan boord stegen in oorlogstijd, zoals bijvoorbeeld tijdens de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667). Schiedamse officieren en kapiteins bleven ondanks de grote risico's waaraan ze bloot gesteld waren tot op hoge leeftijd varen. Schiemanen en konstabels waren gemiddeld dertig jaar of ouder en kapiteins van zestig jaar en ouder waren geen uitzondering.¹²⁰

Burgerlijke staat

In het voorafgaande is al ter sprake gekomen dat het beeld van de ongehuwde zeeman die een zwervend bestaan leidde niet opgaat voor alle zeelieden die vanuit de Republiek vertrokken.¹²¹ Het grootste gedeelte van de in Schiedam, Maassluis en Ter Heijde woonachtige zeelieden huwde dan ook op zeker moment in hun leven.

Van de zeelieden die in twee Schiedamse belastingkohieren uit 1622 terug te vinden waren, was minimaal 70% getrouwd op het moment dat het belastingko-

117 GAS, ONA, nrs. 759-796.

118 Vergelijk Ketting, *Leven werk en rebellie*, 52.

119 GAS, ONA, nrs. 759-796.

120 GAS, ONA, nrs. 759-796.

121 Zie inleiding.

hier werd opgemaakt.¹²² Overigens zijn in deze steekproef zeelieden uit alle soorten scheepvaart meegeteld. Alleen de bootsgezellen en soldaten die in Azië vertoefden werden niet meegerekend, omdat ze ook niet in de kohieren waren opgenomen. Toch moet ook een aanzienlijk aantal van deze zeelieden getrouwd zijn geweest. Van de bootsgezellen en soldaten die in het Notarieel Achief voorkomen omdat ze een machtiging afgaven om hun loon over te maken, liet ruim een op de drie een deel van zijn gage aan zijn vrouw overmaken.¹²³

Van de vissers in de bovenste laag van de Maassluise maatschappij bleek ruim 80% gehuwd, toen het zout- en zeepkohier in 1680 werd opgemaakt.¹²⁴ Het betreft hier een momentopname. De gezinshoofden in het kohier bevonden zich in verschillende fasen van hun leven. Van de overige 20% van de vissers zal een gedeelte nog te jong zijn geweest om te trouwen. De rest van de ongehuwde vissers was weduwnaar of celibatair. Van de mannen die aan wal werkten was 73% uit de bovenste sociale laag gehuwd.¹²⁵ Zeevarenden in de bovenste laag van de Maassluise bevolking waren dus relatief vaker gehuwd dan niet-zeevarenden. Dit zou gedeeltelijk te maken kunnen hebben met het feit dat vissers eerder hertrouwen dan andere mannen, omdat ze vanwege hun beroep de zorg voor het gezin niet alleen aankonden. Het aantal weduwnaren onder de vissers in 1680 was relatief klein.

Om de gemiddelde huwelijksleeftijd van deze groep vissers te berekenen zijn de Maassluise trouwregisters onderzocht. De mannen trouwden als ze rond de 27 jaar waren. De vissersbruiden waren iets jonger, ze trouwden gemiddeld op hun 26^e.¹²⁶ Om een vergelijking met de rest van de Maassluise samenleving mogelijk te maken is ook een steekproef gedaan onder de niet-zeevarenden. Voor de bruidgoms vonden we een gemiddelde huwelijksleeftijd van 26,9, voor de bruiden een huwelijksleeftijd van 25,9. We kunnen vaststellen dat de huwelijkspatronen van vissers niet veel verschilden van die van de rest van de Maassluise bevolking. Dat Maassluis niet a-typisch was wat huwelijksleeftijden betreft laat ook de vergelijking met het agrarische Maasland in de periode tussen 1650 en 1699 zien. De gemiddelde huwelijksleeftijd van de bruidgommen was 26,8, die van de bruiden 26,7.¹²⁷

122 GAS, OA, nr. 806 en nr. 1442; GAS, ONA, nrs. 740-770; GAS, Kaartenbak samengesteld door de heer Mulder.

123 GAS, ONA, nrs. 740-770.

124 Helaas zijn er van de onderste lagen in het kohier geen gedetailleerde gegevens over de gezinssamenstelling opgenomen.

125 GAV, OA Maassluis, nr. 521.

126 De Wit, 'Seamen and shorewomen', 3-4; GAD, OA, nr. 1763; GAV, OA Maassluis, nr. 521, GAV, DTB Maassluis 1600-1700.

127 Noordam, *Leven in Maasland*, 106.

Ook in Ter Heijde was in 1680 het grootste gedeelte van de vissers getrouwd: minimaal 68% van alle vissers.¹²⁸ De gemiddelde huwelijksleeftijd lag iets hoger dan in Maassluis. Heijdse vissers trouwden pas wanneer ze tegen de 28 liepen. De vissersbruiden waren gemiddeld 27,5 als ze hun eerste huwelijk aangingen.¹²⁹ De hogere huwelijksleeftijd van de Heijdse vissers heeft wellicht te maken met de minder gunstige economische omstandigheden waarin het dorp verkeerde. Ook in vergelijking met de agrarische gemeenschappen van Monster, Poeldijk en Loosduijnen was de gemiddelde huwelijksleeftijd van de Heijdse vissers hoger. Uit een steekproef van de hele bevolking uit 1680 blijkt dat de bruidegoms daar gemiddeld 26,7 waren bij hun eerste huwelijk, de bruiden 25,8.¹³⁰ In de onderstaande tabel zijn de resultaten van het onderzoek weergegeven.

Tabel 4.2 Huwelijksleeftijden bruidegoms en bruiden Maassluis en Maasland, Ter Heijde en ambachten van Monster

Plaats	Niet-zeevarende bruidegoms	Vissers	Bruiden van niet-zeevarenden	Vissersbruiden
Maassluis 1680*	26,9	27,1	25,9	26
Maasland 1650-1699	26,8	–	26,7	–
Ter Heijde 1680 **	–	27,9	–	27,5
Ambachten van Monster 1680	26,7	–	25,8	–

* Het betreft hier alleen de vissers uit de rijkste groep huishoudens in Maassluis, dit waren 28 vissers en 2 oud-vissers.

** Het betreft hier 28 vissers en 2 oud-vissers, maar in dit geval zijn het vissers uit alle lagen van de bevolking.

Bronnen GAD, OA, nr. 1763; GAV, OA Maassluis, nr. 521; GAV, DTB Maassluis; GAV, ONA Maassluis, nrs. 5490 e.v.; HAW, DTB Monster; HAW, ONA Monster 6100-6101; Noordam, *Leven in Maasland*, 106.

Op grond van bovenstaande tabel kan geconcludeerd worden dat de huwelijkspatronen van zeelieden nauwelijks afweken van die van de rest van de bevolking.

Tot besluit

In het voorafgaande zijn de werkgevers en werknemers op de maritieme arbeidsmarkten van Schiedam, Maassluis en Ter Heijde geanalyseerd. In de visserij en koopvaardij was het systeem van partenrederij gangbaar. Reders hadden belangen

128 Hier zijn alle vissers uit het kohier opgezocht in de huwelijksregisters. Het percentage is dus een minimum, omdat er in theorie ook vissers van buiten in het kohier genoemd kunnen zijn, die al getrouwd waren voor ze in Ter Heijde kwamen wonen.

129 HAW, DTB Monster/Ter Heijde. Hierbij zijn we uitgegaan van de 28 vissers en twee oud-vissers die het zout- en zeepkohier uit 1680 telde.

130 GAD, OA, nr. 1763, DTB Monster.

in meerdere schepen om zo risico's te spreiden. De parten werden rechtstreeks van de eigenaar gekocht of op veilingen verhandeld. Eind zestiende eeuw werd binnen de haringvisserij een proces van schaalvergroting ingezet, waardoor in tegenstelling tot de periode daarvoor steeds vaker kooplieden met veel kapitaal de enige investeerders in een schip waren. Door dit proces veranderde de rol van de stuurman. Aan het begin van de zeventiende eeuw was hij doorgaans een van de hoofdreders, die tevens verantwoordelijk was voor de financiële afhandeling van de onderneming, maar gaandeweg verloor hij deze positie aan boekhouders. Deze stamden uit de kringen van rijke kooplieden, traden op als (hoofd)reders en waren verantwoordelijk voor de financiën. Stuurlieden bleven over het algemeen wel aandeelhouder in het schip waarover ze het bevel hadden. Anders was dat voor het scheepsvolk. In de zestiende eeuw waren zij nog mede-eigenaar van het schip waarop ze werkten, door de inbreng van netten, maar in de loop van de zeventiende eeuw verdwenen zij van het toneel als partenreders.

In de koopvaardij vond gedurende de zeventiende eeuw een soortgelijk proces plaats als bij de haringvisserij. Ook hier was sprake van schaalvergroting waardoor grote reders/kooplieden het steeds meer voor het zeggen kregen. De rol van de schipper werd gemarginaliseerd hoewel deze wel parten behield in het schip waarover hij de scepter zwaaide. In de steden en dorpen van het Maasmondgebied was de partenrederij een lokale aangelegenheid. In Schiedam en Maassluis werd de belangrijkste groep partenreders in toenemende mate gevormd door rijke kooplieden. Deze zochten hun medereders vooral in familiekring of, zoals bij de Maassluisse doopsgezinden het geval was, onder geloofsgenoten. Naast deze kooplieden traden ook leveranciers van scheepsbenodigheden op als partenreder. In Ter Heijde hadden de meeste visschuiten doorgaans maar een of twee eigenaren. De bemanningsleden bleven hier een belang in de onderneming hebben door de inbreng van netten en lijnen. Bij het uitreden van pinken waren doorgaans investeerders van buiten het dorp betrokken.

Stuurlieden in de visserij hadden een dubbele rol. Zij waren in dienst bij reders, maar fungeerden tegelijkertijd als werkgevers voor de rest van het scheepsvolk. Gedurende de zeventiende eeuw bleven ze verantwoordelijk voor de rekrutering van de bemanning. Allereerst zochten zij die in hun eigen gemeenschap en daarbij kozen ze het liefst bemanningsleden met wie ze eerder gevaren hadden. Hoewel zeelieden voor iedere nieuw vaarseizoen opnieuw in dienst traden, voeren de stuurlieden in de visserij in praktijk jaren achtereen met (vrijwel) dezelfde bemanning. Het leeuwendeel van de bemanningsleden werd, zeker in de kabeljauwvisserij, gevonden binnen de eigen familie. Daarnaast namen stuurlieden wezen in dienst, die dan als pleegzoon in hun gezin werden opgevangen. In Maassluis hadden doopsgezinde stuurlieden een voorkeur voor geloofsgenoten.

Ook in de Schiedamse koopvaardij was de schipper verantwoordelijk voor de rekrutering van de bemanning. Het scheepsvolk werd voor iedere reis opnieuw geworven, de trouw tussen schipper en scheepsvolk was minder groot dan in

de visserij. Zowel de officieren als de rest van de bemanning waren voornamelijk afkomstig uit Schiedam. Indien nodig trok de schipper bemanningsleden aan van elders. Zij kwamen dan vooral uit de nabijgelegen steden. In de walvisvaart werden de meeste bemanningsleden eveneens via persoonlijke contacten gevonden. Schiedamse walvisreders rekruteerden de commandeurs of schippers echter niet altijd in de eigen stad. Zij gaven de voorkeur aan ervaren bevelvoerders uit Noord-Holland.

Bij de marine werden de hoogste rangen geworven via persoonlijke contacten van de commandant. De rest van het scheepsvolk werd gezocht in de eigen gemeenschap of in de omliggende havensteden en dorpen. De officieren gingen daarbij zelf de boer op, waardoor potentieel scheepsvolk direct kon worden aangesproken. Aangezien zeelieden uit andere takken van scheepvaart, en dan met name vissers, niet snel geneigd waren de overstap te maken naar de oorlogsvaart was er hier een tekort aan zeelieden. Daarom werden veel buitenlandse zeelieden in dienst genomen. Ook in Schiedam werden deze migranten-zeelieden gerekruteerd. Bij de VOC werd vanaf de jaren veertig van de zeventiende eeuw gebruik werd gemaakt van wervingskantoren om zeelieden aan te nemen. In de steden waar de kamers van de VOC gevestigd waren, belandden zeelieden van buiten via volkhouders bij de Compagnie. In Schiedam waren echter ook enkele volkhouders actief, die onderdak boden aan buitenlandse zeelieden. De burgers van de stad namen zelf het voortouw indien ze bij de VOC wilden aanmonsteren. De lagere rangen meldden zich in Delft en Rotterdam. Schippers en stuurlieden maakten nog steeds gebruik van persoonlijke contacten om een aanstelling op een schip te krijgen en namen Schiedammers in lagere rangen met zich mee.

Wat betreft de maritieme arbeidsmarkt kan op basis van de gegevens over de wijze van rekrutering gesteld worden dat er inderdaad sprake was van verschillende segmenten. In de vissersgemeenschappen Maassluis en Ter Heijde vonden werknemers vooral werk in het interne segment. In de havenstad Schiedam was zowel werk in het interne als externe segment te vinden, maar het interne segment was veruit het belangrijkste en de scheiding tussen beide segmenten was niet altijd even duidelijk.

Hoewel kinderen in zeevarende gemeenschappen al op jonge leeftijd naar zee gingen, werd werk in de zeevaart zeker niet alleen door jonge mannen uitgevoerd. In Ter Heijde bleven mannen tot op hoge leeftijd werkzaam in de kustvisserij, daartoe gedwongen door hun slechte economische situatie. Ook in de fysiek veel zwaardere haringvaart werkten relatief oude mensen. De stuurman was gemiddeld veertig jaar oud en bootsgezellen waren begin dertig. Dit had gedeeltelijk te maken met het lange leertraject dat een ieder aan boord van een vissersschip moest doorlopen. Uit gegevens uit de literatuur en aanwijzingen uit het notarieel archief blijkt dat ook in andere takken van zeevaart relatief veel oudere zeelieden werkten. In Maassluis, Ter Heijde en Schiedam was het grootste gedeelte van de zeevarende bevolking getrouwd. De gemiddelde huwelijksleeftijd van zeevarenden

in Maassluis verschilde nauwelijks van die van de niet-zeevarende bevolking. In Ter Heijde waren de huwelijksleeftijden van de zeevarende bruidegoms gemiddeld wat hoger. Dit kan te maken hebben gehad met de slechte economische situatie waarin het dorp verkeerde.

Hoofdstuk 5

Mannenwerk

De 27-jarige Cornelis Cornelisz. voer in 1638 uit op een haringbuis. Hij nam de positie van stuurman waar voor Jan Willemsz. Bacx, die ziek was. Er rustte geen zegen op de reis. Het weer was zo slecht dat er in drie weken tijd maar drie keer ‘met want geschoten kon worden’. De bemanningsleden hadden er genoeg van en weigerden verder te varen. En hoewel Cornelis dit ‘met allen middelen’ wilde tegengaan, haalden zij het anker op en zetten de zeilen bij, waardoor de stuurman tegen wil en dank in Schiedam terugkeerde. Bij het lokale gerecht werden de namen van de ‘onwillige bootsgezellen’ vastgelegd.¹ Ook schipper Claes Jansz. Steur had te maken met weigerachtig scheepsvolk. Toen hij in 1667 met de pinas *De wilde man* vanuit Rusland naar Frankrijk wilde varen en onderweg Schiedam aandeed om voorraden in te slaan, wilden twee van zijn bootsgezellen niet verder mee. Steur dreigde de kosten die hij door deze weigering zou moeten maken op het tweetal te verhalen.² Een soortgelijk incident maakte schipper Arent Arentsz. mee, die zojuist uit Litouwen was teruggekeerd. Matroos Christiaan Reijer die eerder al dronken ruzie had gezocht, sprong op het laatste moment van boord, tegen Arent roepend: ‘schipper ik wens u een goede reis’.³

Relatief gezien kwam het betrekkelijk weinig voor dat zeelieden er halverwege de reis vandoor gingen. Het aantal opgetekende incidenten in de notariële archieven was bij de koopvaardij hoger dan binnen de visserij. Dit kan gedeeltelijk te maken hebben met het feit dat familierelaties ten grondslag lagen aan de arbeidsverhoudingen in de visserij, maar ook met de wijze waarop lonen en arbeidsvoorwaarden waren vastgelegd in de verschillende takken van scheepvaart. Zoals we zullen zien kregen vissers hun loon pas uitbetaald als ze in de thuishaven gearriveerd waren, terwijl bootsgezellen in de koopvaardij (een gedeelte van) hun gage al ontvingen in de afgesproken haven van bestemming.

In dit hoofdstuk staat het werk dat zeevarenden deden centraal. Na een kort overzicht van de vaarseizoenen en het werk aan boord in de verschillende takken

1 GAS, ORA, nr. 92, 17 november 1638.

2 GAS, ONA, nr. 773, 883, 3 november 1667.

3 GAS, ONA, nr. 1044, 381-383.

van scheepvaart, worden arbeidsvoorwaarden, lonen en verzekeringen besproken. Tot slot worden de nevenwerkzaamheden van zeevarenden beschreven.

Werk op zee

Haringvisserij

De vangstgronden van de haring bevonden zich over het algemeen ver van het Maasmondgebied. In juni zeilden de buizen en hoekers de haven uit op weg naar de Shetland- en Orkney-eilanden, waar ze tot het einde van juli bleven. Voorts waren er buizen die naar de Schotse en Engelse kust voeren. Tot ver in oktober werd er bij de Doggersbank gevist en in november trokken de vissers naar het Diepwater ten oosten van Great Yarmouth. Bij goed weer bleven ze tot in januari in het Kanaal op haring vissen.⁴ Gemiddeld werden tussen juni en januari drie reizen gemaakt. De mannen waren dan steeds zo'n twee à drie maanden van huis. De haring die in de eerste maanden werd gevangen noemde men maatjesharing, de latere (geslachtsrijpe) haring volle haring en de na de paaitijd gevangen haring iele haring. De buizen en hoekers leverden de haring geakaat en gezouten aan.

Als de schepen hun bestemming hadden bereikt, werden na zonsondergang de masten gestreken en het drijfnet uitgezet. Het drijfnet werd vleet genoemd en bestond uit 45 netten, die opgebouwd waren uit vier boven elkaar vastgemaakte delen, de zogenaamde verrendeels. Een lange kabel, de speerreep genoemd, verbond deze verrendeels aan de bovenkant. Aan de speerreep was voorts met lijnen een evenwijdige reep vastgemaakt. De netten en de reep werden door breels, uit tonnen gemaakte drijvertjes, drijvend gehouden. Als de 1350 meter lange vleet was uitgezet, bleef de buis stil liggen, totdat een trekkende haringschool in de netten terecht was gekomen. Vervolgens werd de vleet met de vangst tegen de ochtend binnengehaald met behulp van de geestrollen. Overigens was dit een gevaarlijk karwei, waar vaak ongelukken mee gebeurden.

Na het binnenhalen van de netten begon het tweede gedeelte van het werk: het verwerken van de haring.⁵ Nadat de vis geselecteerd was, werd deze van kieuwen en ingewanden ontdaan (het kaken) en gezouten. Alle bemanningsleden hielpen hierbij, ook de hogere rangen aan boord. De matrozen die verantwoordelijk waren voor het inhalen van het want gooiden de haring in de gereedstaande manden. De stuurmansmaat en de kok waren belast met het kaken van de vis. De jongens aan boord hielpen met het inhalen van de netten, het aanbrengen van de breels (drijvers) en het schoonspoelen van de manden.⁶

⁴ Van Vliet, *Vissers en kapers*, 46.

⁵ Van Vliet, *Vissers en kapers*, 46-49.

⁶ Van Beylen, *Schepen van de Nederlanden*, 144-146.

Haringbuizen, door Reinier Nooms, 1600. Maritiem Museum Rotterdam

Kabeljauw- en schelvisvisserij

Na afloop van het haringseizoen, schakelden veel vissers in het Maasmondgebied over op de vangst van kabeljauw en schelvis. Anderen genereerden het hele jaar door inkomsten met deze vorm van visserij. In de maanden januari, februari en maart vertrokken de hoekers, die bemand waren met zes à zeven volwassen mannen en twee tot drie jongens, naar de Noordzee voor de vangst van kabeljauw en schelvis. Het vangstgebied strekte zich uit van de Vlaamse banken tot de Haaksgronden bij Den Helder.⁷ De vis werd vers of gezouten aangeleverd. Gemiddeld werden per seizoen drie à vier reizen gemaakt.⁸ In het 'zomerseizoen', van maart tot november, visten de hoekers voornamelijk in de buurt van de Doggersbank. De deelnemende schepen maakten per seizoen gewoonlijk drie reizen. Voorts voer een gedeelte van de hoekers in de maanden april en mei naar de zuid- en westkust van IJsland om daar kabeljauw te vangen.⁹

Wat vangstmethode betreft werd doorgaans gebruik gemaakt van een beug. Deze had negen dobbbers (jonen) die aan de onderkant een ring hadden, waaraan de baaklijn was bevestigd. Deze lijn werd door middel van werpankers op zijn plaats gehouden. De beug kon een totale lengte hebben van ruim twaalfduizend meter. Aan de ankers werden twintig beuglijnen bevestigd van circa 75 meter lengte, waaraan de haken voor het aas waren vastgemaakt. De beug had ruim vierduizend haken die stuk voor stuk van aas werden voorzien. Als aas werden koeielevers en garnalen, maar 's winters vooral prikken en lampreien gebruikt. Deze

⁷ Van Vliet, *Vissers en kapers*, 46.

⁸ Kranenburg, *De zeevisserij van Holland*, 44-45.

⁹ Van Vliet, *Vissers en kapers*, 46.

kleine aaltjes kwamen hoofdzakelijk uit Engeland en werden door kooplieden uit Zierikzee naar de Maasmond gebracht. De aaltjes werden in Maassluis drie weken vóór en veertien dagen na Kerst geleverd en in het prikkenwater aan het einde van het havenhoofd bewaard. Een speciaal aangestelde ‘prikkentelder’ controleerde het aantal prikken die per tal (tweehonderd) werden gekocht bij levering.¹⁰ De aas werd levend meegenomen aan boord en in speciale bakken bewaard. Omdat de aaltjes zich aan de bakken konden vastzuigen, moest het water in beweging gehouden worden. Gewoonlijk ging dit vanzelf door de deining, maar bij windstilte gingen de scheepsjongens hiertoe met een stok door de bakken.¹¹ Vlak voordat de beug overboord ging, haalde de jongste jongen aan boord de prikken uit de bakken, waarna twee andere jongens, de zogenaamde prikkenbijters, de aaltjes in hun kop beten. Dit gebeurde waarschijnlijk omdat ze dan minder kronkelden, zodat de overige bemanningsleden ze gemakkelijker in moten konden snijden. De moten werden direct aan de haken bevestigd.¹²

Het vangen van de kabeljauw vond zoveel mogelijk in het donker plaats. Voordat de beug ‘geschoten’ werd, werd een lantaarn opgestoken, om de andere schepen in de buurt te waarschuwen, zodat de verschillende beugen niet in elkaar verstrikt zouden raken. Een speciaal daartoe aangestelde matroos, de ‘schotter’, wierp de beug vanaf het achterdek overboord. Dit was een lastige klus, omdat de kans groot was dat hij door de rondvliegende hoeken geraakt werd. De matroos werd geholpen door twee jongens. De ene lichtte hem bij met een lantaarn en de andere hielp met het oplichten van de lijnen, voordat deze overboord gezet werden. Voorts stond een ouder bemanningslid achter de schotter om de beug strak te houden. Nadat de hele beug overboord was gezet, zeilde de hoeker naar zijn uitgangspunt terug en begon bij de eerste joon het binnenhalen van de lijnen. Ook hierbij waren alle bemanningsleden paraat. Het binnenhalen van de vis vroeg om zorgvuldigheid. De oudere mannen aan boord prikten de jonen met een haak uit het water en de ‘haelders’ die een leren schort aan hadden haalden de lijnen langzaam binnen. Eén van hen stond klaar met een haakje om de kabeljauw naar binnen te halen. Als de kabeljauw moest blijven leven, werd een schepnet gebruikt. De lijnen werden door de zogenaamde inbakker ontward en opgeborgen in een bak.¹³ De vis werd in een bun bewaard of onmiddellijk verder verwerkt. Allereerst werd de kop van de kabeljauw er dan afgesneden door de zogeheten omtoor.¹⁴ Vervolgens werd de vis van de ingewanden ontdaan, in een bak gezouten, en in een ton gegooïd.¹⁵

Naast de beug werden bij de kabeljauwvangst ook kollijnen gebruikt. Deze werden door ieder bemanningslid afzonderlijk van aas voorzien en in zee gegooïd.

10 Blom, *Geschiedenis van Maassluis*, 114.

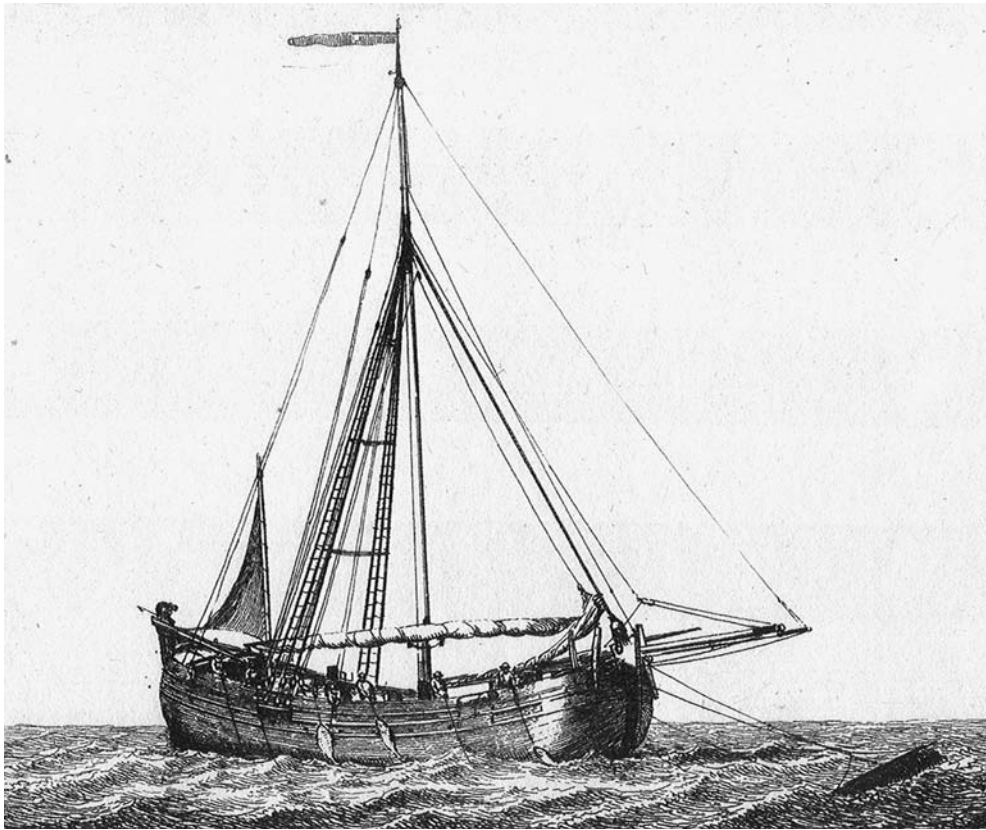
11 Hoogendijk Jz., *De grootvisserij*, 199.

12 Struijss, ‘Prik en water’, 18.

13 Hoogendijk Jz., *De grootvisserij*, 213.

14 Hoogendijk Jz., *De grootvisserij*, 212.

15 De Korte Johsz, ‘Een maandag op de Noordzee’.

Hoeker die op kabeljauw vist met de kol, door Gerrit Groenewegen, achttiende eeuw.
Visserijmuseum Vlaardingen

Vissers die deze methode gebruikten werden 'kolders' genoemd.¹⁶ Het einde van de lijn werd verzwaard met een zinklood. Deze vangstmethode werd overigens ook toegepast door haringvissers, die moesten wachten totdat de netten weer ingehaald konden worden.

Kustvisserij

De kustvissers vingen vanaf november tot half januari voornamelijk schelvis. De pinken en schuiten werden hiervoor afwisselend met netten en lijnen uitgerust. Volgens Adriaen Coenen, de afslager van de vis in Scheveningen, hing de gebruikte uitrusting samen met het weer.¹⁷ Na een storm werd de schelvis met netten gevangen; vanwege het troebele water konden de vissen dan het aas niet

¹⁶ GAV, WHA Maassluis, 'Notulen van de regenten'.

¹⁷ Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen* 11, 3. Over Coenen zie Egmond, *Een bekende Scheveninger*; Egmond, *Het Visboek*.

Visstillven met strandgezicht, door Jan de Bont, 1643. Te zien zijn kabeljauw, wijting, schol, rog, tarbot, krab en kreeft. *Centraal Museum, Utrecht*

waarnemen. Zodra het water weer helder was geworden, stapten de vissers over op het varen met lijnen. In februari werd begonnen met de kabeljauw- en scholvisserij. Voor de vangst van kabeljauw werden lijnen gebruikt, voor de schol netten. Voorts werden met netten tarbot, schar, leng en wijting gevangen. Vanaf midden juni hielden de kustvissers zich met de haringvangst bezig. Om de houdbaarheid van de verse haring die ze aan de wal brachten te vergroten besprenkelden ze deze met wat zout. Deze haring werd ook wel korf of steurharing genoemd.¹⁸ Voorts werden gedurende de zomermaanden ook vissoorten als poon, pieterman en zeebrasem gevangen.¹⁹ Naast drijfnetten werden rond 1600 overigens ook schrobnet-

¹⁸ Van Vliet, *Vissers en kapers*, 47.

¹⁹ Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen*, II, 5.

ten ingevoerd. Hierbij werden zakvormige netten over de bodem geslept. Met deze methode werden zowel platvissen, zoals schol, tarbot, tong en schar, als rondvissen als kabeljauw en schelvis gevangen. Doordat de netten sterk verzwaard waren, werd de zeebodem omgewoeld. Hierdoor werden jonge vissen en planten danig verstoord. Gedurende de zeventiende eeuw werd de schrobnetvisserij met het oog hierop meermalen verboden. De kust vissers bleven echter lobbyen voor deze vorm van visserij, met als resultaat dat de schrobnetten ook steeds opnieuw weer toegestaan werden.²⁰

Walvisvaart en koopvaardij

Wat fysieke inspanning betreft, was het werk in de walvisvaart het meest verwant aan dat in de visserij. Walvisvaarders waren in de tweede helft van de zeventiende eeuw met gemiddeld veertig opvarenden bemand. Dit hoge aantal was nodig in verband met de arbeidsintensieve vangst en verwerking van de walvissen. De schepen vertrokken vroeg in het voorjaar en keerden in augustus en september terug. Tot 1670 vonden nog twee soorten van walvisvangst plaats: de baaivisserij, waarbij de walvissen dicht onder de kust gevangen en op het land verwerkt werden en de zeevisserij. In het laatste geval werden de walvissen in open zee gejaagd en aan boord 'geflens'. Na 1670 vond alleen deze vorm van walvisvaart nog plaats, nadat de landstations van de Nederlanders op Spitsbergen en Jan Mayen waren gesloten. De taken aan boord bestonden naast het gewone zeemanswerk toen uit het in sloepen jagen op de walvissen, het afsteken of flensen van de gevangen vis en het kleinsnijden van het spek en schoonmaken van baarden en tanden. De bemanning viel in twee categorieën uiteen: de mannen die zich direct met de walvisjacht bezig hielden zoals de commandeur, de stuurman, de speksnijder, de speksnijdersmaat, en de harpoeniers en de overige bemanningsleden zoals de timmerman, schieman, bootsman, chirurgijn, kok, koksmaat en matrozen.²¹

De vaart op de Oostzee, Noorwegen en Noord-Rusland vond evenals de walvisvaart zo veel mogelijk in het voorjaar en 's zomers plaats, vanwege de weersomstandigheden in deze gebieden. In de rest van de Europese handelsvaart probeerde men het hele jaar door te varen.²² De lengte van de reis hing af van de bestemming, maar ook van de weersomstandigheden onderweg en van de mogelijkheden om in de plaats van bestemming een retourvracht in te nemen, die wellicht een omweg vergde. In tegenstelling tot de vissers die er doorgaans op konden rekenen dat ze binnen twee à drie maanden hun gezin weer terugzagen, wisten zeelieden in de koopvaardij daarom niet altijd van te voren wanneer ze de thuishaven weer zouden

20 Van Vliet, *Vissers in oorlogstijd*, 70; Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen*, II, 62-70.

21 De Jong, *Geschiedenis van de oude Nederlandsche walvischvaart*, II.

22 Blijkens bevrachtingscontracten en scheepsattestaties werd in Schiedam de vaart naar de Oostzee en Noorwegen inderdaad veel gecombineerd met de vaart op Frankrijk en Portugal. Zie ook Bruijn, 'Nederland, een maritiem land in de zeventiende eeuw', 66.

binnenvaren. Dit was overigens niet ongunstig, want de varengasten werden per reis ingehuurd. Pas als de eindbestemming bereikt was, werd het dienstverband beëindigd. Hoe langer de reis duurde, hoe langer zeelieden verzekerd waren van inkomsten en onderdak. In de praktijk hadden Schiedamse zeevarenden op de koopvaardijvloot bijna het gehele jaar door werk. Het aantal bemanningsleden aan boord varieerde al naar gelang het gebruikte type schip en het soort vaart. Schepen die naar Spanje, Portugal en de Archangel voeren hadden gewoonlijk tussen de tien en twintig koppen, naar Noorwegen zeilden de schepen met tien à vijftien mannen aan boord.²³ De schipper was de belangrijkste persoon aan boord. Hij had de algemene leiding over de reis en was zoals we eerder zagen direct verantwoordelijk voor het afwikkelen van zaken met de reders en bevrachters. De stuurman zette de koers uit, hield het logboek bij en leidde samen met de schipper het in- en uitladen in goede banen. Op de kleine schepen hield hij zich daadwerkelijk bezig met het besturen van het schip. Op de grotere schepen was deze taak toebedeeld aan een onderstuurman. De hoogbootsman gaf leiding over de overige bemanningsleden en diende te zorgen voor de juiste hantering van het want. De timmerman was belast met het onderhoud van de romp, de pompen en het andere houtwerk. De kok zorgde voor de voeding. De bootsgezellen hielpen bij het besturen van het schip en hielden de wacht. Voorts waren ze belast met laden, lossen, en het reinigen, teren en kalfaten van het schip. Daarnaast bedienden zij de zeilen.²⁴

VOC en marine

Oost-Indiëvaarders vertrokken gewoonlijk rond Pasen, in september en oktober en rond Kerstmis. Het aantal opvarenden op Oost-Indiëvaarders bedroeg in de zeventiende eeuw gemiddeld 180 en deze waren in vier groepen in te delen: zeevarenden, militairen, ambachtslieden en passagiers. De zeevarenden, scheepsofficieren en matrozen, waren verantwoordelijk voor de voortgang, het onderhoud en het schoonhouden van het schip. Zij werkten continu en liepen wachten van vier uur. Voor de soldaten was de reis alleen een middel om in Azië te komen. Zij hadden dan ook geen echte functie aan boord. Ambachtslieden voeren mee om overzee hun specifieke beroep uit te gaan oefenen.²⁵

Zeelieden die aanmonsterden bij de VOC wisten dat zij hun woonplaats voor lange tijd gingen verlaten. De heenweg naar de Oost duurde in de jaren dertig van de zeventiende eeuw ongeveer acht maanden. In Azië aangekomen, konden de bemanningsleden niet meteen terugkeren, waardoor zij één of meerdere jaren overzees bleven. Onderzoek naar zeelieden die bij de kamer Rotterdam aanmonsterden toont aan dat de meeste officieren binnen vijf jaar terug waren in de Republiek. Voor het overige scheepsvolk duurde het gemiddeld langer. Het voc-

²³ Zie: Van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot*, 22.

²⁴ Van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot*, 80-81.

²⁵ Van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, 151.

personeel dat in Azië ging werken tekende voor een periode van vijf jaar. De verblijfsduur van de meeste soldaten was meer dan tien jaar.²⁶ Het was dan ook niet vreemd dat de Schiedammer Jans Gijsbrechtsz. van der Horst er bij zijn vertrek als soldaat naar de Oost van uitging dat hij zeven jaar weg zou blijven.²⁷

Vanaf de jaren twintig van de zeventiende eeuw had de marine een vast korps van zestig kapiteins in dienst. Voor het overige werden kapiteins ingehuurd. In de tweede helft van de zeventiende eeuw was de functie van zeeofficier een echt beroep geworden, waarvoor vakkennis en ervaring was vereist. De behoefte aan bemanningen varieerde gedurende de eeuw voortdurend. Deze hing af van de aantallen en het soort schepen dat werd uitgerust en van de politieke omstandigheden. De blokkade van de Vlaamse Kust aan het begin van de zeventiende eeuw betekende dat de Admiraliteit een aantal schepen doorlopend in dienst moest houden en deze ook moest bemannen. In normale tijden waren de officieren en hun scheepsvolk echter alleen nodig vanaf het voorjaar tot de vroege herfst. Zij werden ieder seizoen opnieuw geworven.²⁸ De bemanning van oorlogsschepen bestond uit zeevarenden en soldaten. Vanaf 1665 werden ook mariniers aan de vloot toegevoegd. Deze zeesoldaten verrichtten in tegenstelling tot de gewone soldaten ook allerlei scheepswerk en liepen de wacht.²⁹

Arbeidsvoorwaarden en lonen

Haringvisserij

De arbeidsvoorwaarden binnen de haringvisserij waren sinds de vijftiende en zestiende eeuw vastgelegd in zeer gedetailleerde keuren. De 'zeewetten voor bootsgezellen ter haringvaart' uit 1619 bevatten vijftien bepalingen met verplichtingen voor reders, schipper en scheepsvolk. Allereerst verplichtte het volk zich om de bevelen van de stuurman uit te voeren. De boetes die op werkweigering stonden, konden oplopen tot twintig stuivers per dag en werden van de eerstkomende loonbetaling ingehouden. Bleven bootsgezellen weigeren hun taken naar behoren uit te oefenen, dan werden zij bij terugkeer voor het gerecht gedaagd. Als een bemanningslid was aangenomen om een specifieke taak te vervullen aan boord, bijvoorbeeld als timmerman of kuiper en hij bleek onderweg niet bekwaam genoeg om deze taak uit te oefenen, had de stuurman het recht hem maar een zesde van het loon uit te keren. Wanneer een bootsgezel eenmaal ja had gezegd tegen een stuurman, mocht hij zich niet aan een andere stuurman verhuuren. Deed hij dit toch, dan werd hem een boete opgelegd, evenals aan de stuurman die hem ten onrechte

²⁶ Grimm (red.), *Heren in zaken*, 31-32.

²⁷ GAS, ONA, nr. 773, 1173, 3 december 1668.

²⁸ Bruijn, *Varend verleden*, 73.

²⁹ Bruijn, *Varend verleden*, 143-172.

had aangenomen. Het scheepsvolk moest zich voorts op tijd melden. Wie te laat kwam en daardoor niet mee kon varen kreeg een boete opgelegd. Tot slot was vastgelegd dat het scheepsvolk in oorlogstijd verplicht was zich te verdedigen tegen de vijand.

Tegenover al deze plichten stonden uiteraard ook rechten voor de bemanning. De verdiensten van de vissers bestonden uit drie componenten: het eigenlijke loon, huur of gage genoemd, de uitbetaling in vis, ook wel voering genoemd, en secundaire arbeidsvoorwaarden zoals vrije kost en recht op medische zorg. De loonuitbetaling in de haringvisserij geschiedde in termijnen. Iedere keer als een schip van zijn reis terugkeerde, kreeg de bemanning een deel van het overeengekomen loon uitbetaald. Zo trachtten de reders te voorkomen dat het scheepsvolk halverwege het seizoen afhaakte. Deze uitbetalingswijze had voor de achterblijvende gezinnen het nadeel dat ze steeds twee à drie maanden moesten wachten, voor er weer geld binnenkwam. Naast het loon in geld had het bootsvolk ook nog recht op uitbetaling in vis. Deze voering mocht in hoeveelheid van een kinnetje tot een ton variëren en was eigenlijk alleen bestemd voor eigen consumptie. Het College van de Grote Visserij dat kwaliteitsbewaking hoog in het vaandel had, probeerde op deze wijze te voorkomen dat er vis op de markt kwam die niet langs reguliere wegen was gekeurd. Daarom was het de bemanningsleden ook verboden voor eigen rekening te vissen.³⁰

Wanneer de stuurman door slecht weer of door averij niet in staat was de hele reis te voltooien moest hij het scheepsvolk wel de afgesproken huur betalen; besloot hij echter langer op zee te blijven dan afgesproken, werd er niet meer uitgekeerd voor dit overwerk. Als een schip verging of vastliep was de stuurman verplicht zijn bemanning te betalen voor de tijd die ze met hem meegevaren was. Werd het schip geborgen, de inhoud ervan verkocht en was het saldo hiervan gunstig, dan kregen de bootsgezellen nog een deel van de opbrengst. De hoogte van dit bedrag werd door bemiddeling van onpartijdige stuurlieden bepaald.

Als het scheepsvolk aan boord gewond raakte, als gevolg van de dagelijkse werkzaamheden of door oorlog werden de medische kosten vergoed, terwijl zij ook de volledige huur ontvingen. Wanneer een bootsgezel dusdanig gewond was, dat hij niet meer kon varen, waren de reders en stuurman echter niet verantwoordelijk voor de kosten die deze arbeidsongeschiktheid met zich meebracht. Overigens hielden reders en stuurlieden zich gezien de klachten hierover in de notariële en rechterlijke archieven niet altijd aan de bepalingen met betrekking tot de medische kosten.³¹ Jan Maertensz. Lieffkindt, stuurman uit Scheveningen, liet na een conflict over deze kosten in Schiedam verschillende stuurlieden en bootsgezellen getuigen over de gebruikelijke gang van zaken. Twee oude rotten in het vak, Rochus Pietersz. Vrijes van 74, die vijftig jaar als bootsgezel in de haringvaart en op de

³⁰ Witsen, *Hedendaagse scheepsbouw en bestier*, 545-546.

³¹ Zie ook Van Vliet, *Vissers in oorlogstijd*, 52-53.

koopvaardij gediend had en Bastiaen Jacobsz. Coon, al 45 jaar stuurman en schipper, verklaarden dat het 'al die tijd hun deposanten bekend was en gebruikelijk en nu nog dat indien iemand op een schip vaart, door de vijand beroofd, beschoten of gekwetst wordt, dat dezelve gecureerd en gemeesterd wordt op scheepskosten ten laste van de gemene reders, zonder dat de gekwetste gehouden is iets te betalen'. Een andere stuurman, Jop Jansz. verklaarde dat hij mee had gemaakt dat een bootsgezel zijn been gebroken had doordat er twee tonnen op hem gevallen waren. Daarna was de bootsgezel in kwestie wel anderhalf jaar verzorgd en bezocht door vijf chirurgijns. De totale kosten waren zelfs opgelopen tot driehonderd gulden en de onkosten waren allemaal door de reders voldaan. Voorts verklaarden alle getuigen dat zij zo wel honderden voorvallen konden opnoemen.³² Naast de medische kosten waren de reders tot slot verantwoordelijk voor de kosten van levensonderhoud van het scheepsvolk.

Gegevens over lonen in de haringvisserij zijn lastig te achterhalen. Volgens Van Vliet verdiende een haringvisser in het eerste kwart van de zeventiende eeuw gemiddeld zo'n vijftig à zestig gulden gulden per seizoen. De stuurman verdiende ongeveer tweemaal zoveel als een gewone matroos. Bovendien hadden stuurlieden vaak nog aandelen in het schip waarover ze de scepter zwaaiden, waardoor hun verdiensten hoger uitvielen. De bemanningsleden die speciaal werk verrichtten, bijvoorbeeld de timmerman, de kuiper, de stuurmansmaat en de kok kregen een iets hogere beloning dan een gewone matroos. De jongens ontvingen ongeveer een derde van het loon van een matroos.³³ Tot 1650 was het loonpeil binnen de haringvisserij star, na 1650 begonnen de lonen te stijgen, een opvallende ontwikkeling omdat de lonen van een groot aantal andere beroepsgroepen juist in die periode nauwelijks veranderden. In de periode tussen 1600 en 1750 was de totale loonstijging binnen de haringvisserij in totaal echter maar veertien procent.³⁴

Tabel 5.1 Maandlonen van zeevarenden op de haringvloot in guldens

Rang	1580-1630	1658
Stuurman	18	–
Kok	–	18
Matroos	9	12
Scheepsjongen	3	5

Bron Van Vliet, 'Zeevarenden op de vissersvloot', 256.

³² GAS, ORA, nr. 572, 27 januari 1591.

³³ Van Vliet, 'Zeevarenden op de vissersvloot', 256.

³⁴ Boon, *Bouwers van de zee*, 145.

Kabeljauwvisserij

De arbeidsvoorwaarden binnen de Maassluise kabeljauwvisserij werden bepaald door het lokale college van visserij. Dit college nam een wat merkwaardige plaats in de samenleving in, doordat het niet onder het plaatselijk bestuur maar naast de lokale machthebbers opereerde. Al voor de oprichting van het college probeerden reders en stuurlieden invloed op het visserijbeleid uit te oefenen door het aangaan van samenwerkingsverbanden. Zo werden in de zestiende eeuw geregeld delegaties naar het Hoogheemraadschap Delfland gestuurd om te pleiten voor verbetering van de haven.³⁵ In 1613 mondde de samenwerking uit in een onderlinge verzekering die door 89 stuurlieden werd ondertekend. Toen het College van de Kleine Visserij in 1625 op instigatie van de lokale dominee werd opgericht, hadden de Maassluise reders en stuurlieden al een traditie van onderling overleg opgebouwd.

De arbeidsvoorwaarden en lonen binnen de kabeljauwvisserij werden vastgelegd in contracten. Er waren twee soorten contracten: collectieve verzekeringen tussen stuurlieden, boekhouders en reders, ook wel bentcontracten genaamd, en arbeidsovereenkomsten tussen stuurlieden en hun bemanningen. De contracten werden voor het begin van ieder seizoen herzien. Bij de onderhandelingen was een belangrijke taak voor de stuurlieden weggelegd. Zij dienden als intermediair tussen reders en scheepsvolk. Aan de ene kant overlegden zij met de boekhouders binnen het college en hadden ze zelf vaak nog directe belangen in de schepen door middel van parten, aan de andere kant waren ze verantwoordelijk voor de rekrutering van de bemanning.³⁶ In de praktijk voer de bemanning, zoals we eerder zagen, vaak jaren aaneen voor dezelfde stuurman. De stuurlieden probeerden tijdens de onderhandelingen de belangen van hun scheepsvolk dan ook zo goed mogelijk te behartigen. Desondanks brak geregeld onrust uit over de gestelde arbeidsvoorwaarden.³⁷

De verdiensten in de kabeljauwvaart waren afhankelijk van de grootte van de vangst en van de prijzen die voor de aangevoerde vis werd betaald. De vis werd geveild en de opbrengst werd genoteerd door de 'nashrijver' die door het college van visserij was aangesteld. Deze nashrijver rekende uit op welk bedrag de stuurman recht had, die de opbrengst vervolgens onder de reders, hemzelf en zijn bemanning verdeelde. Daarbij bestond een min of meer vaste verdeelsleutel. Ongeveer de helft van het verdiende geld ging naar de reders, de andere helft was voor de stuurman en zijn bemanning. Elk bemanningslid kreeg een som uitgekeerd, die afhankelijk was van het aantal lijnen waarvoor hij voer. Overigens brachten de bemanningsleden ook nog letterlijk lijnen in. Tot de standaarduitrusting van Maassluise weesjongens, die ter kabeljauwvaart voeren behoorde het 'backwant'.

35 GAV, AGV Maassluis, 'Octrooien', 5 mei 1593, 'Consenten', 2 augustus 1599, 22 december 1617 en 15 januari 1618.

36 De Wit, 'Work and property', 86-87.

37 GAV, AGV Maassluis, 'Bentcontracten', nrs. 24-32.

De term ‘back’ verwijst naar de bakken aan boord van een kabeljauwschip waar de lijnen in opgeborgen waren. In iedere bak moest een verplichte hoeveelheid lijnen zitten. Rond 1668 kostte deze hoeveelheid nieuw twaalf gulden en tien stuivers.³⁸ Naast het want brachten weesjongens soms ook een joon in.³⁹ Bij terugkeer moesten de weesjongens hun want weer inleveren. Wanneer er lijnen verloren gegaan waren, werd een gedeelte van hun door het weeshuis uitgekeerde zakgeld ingehouden. De lijnen waren ook tweedehands veel geld waard. Ongeveer tien procent van de uitredingskosten van een kabeljauwhoeker werd aan het want besteed.⁴⁰

Het aantal lijnen dat uitbetaald werd, was vastgelegd in het contract tussen stuurman en scheepsvolk. Het aantal waar de bemanning recht op had, kon van seizoen tot seizoen en van stuurman tot stuurman variëren. Een bijzondere positie had de zogenaamde overganger, die in het geval van een kaping moest pretenderen de stuurman te zijn, zodat hij in plaats van de bevelvoerder gevangen werd gezet. Deze overganger kreeg bovenop zijn normale loon in lijnen, een vast bedrag in guldens. Wanneer hij daadwerkelijk in gevangenschap geraakte, werd dit bedrag fors verhoogd.⁴¹

In de bentcontracten uit de jaren twintig ontvingen de hoogste rangen aan boord tussen de zeven en de negen lijnen.⁴² Stuurman Mees Meesz. viel op vanwege zijn gulle betaling, hij betaalde de twee bemanningsleden die het hoogst in rang waren ieder tien lijnen. Eén van deze bootsgezellen was overigens zijn zoon, terwijl een jongere zoon ook nog vijf lijnen verdiende. Het is moeilijk om uitspraken te doen over de loonontwikkeling binnen de kabeljauwvisserij gedurende de zeventiende eeuw, omdat deze onder meer afhankelijk was van de prijzen van de kabeljauw. Het aantal lijnen dat de bemanning ontving werd gedurende de eeuw niet hoger. Volgens Van Vliet verdiende een gemiddelde bemanning in het eerste kwart van de zeventiende eeuw per seizoen 1120 gulden.⁴³ Voor de tweede helft van de zeventiende eeuw kan een schatting van de gemiddelde verdiensten gemaakt worden op basis van het register van de 40^e penning, waarin de inkomsten van de vangst van verse kabeljauw en schelvis zijn opgenomen, samen met de naam van de stuurman (de zogenaamde besomming). Deze stuurlieden werkten het hele jaar door in de kabeljauwvisserij en leverden de vis vers aan.

Stuurlieden verdienden tussen de 210 en 378 gulden per jaar, terwijl de bootsgezellen tussen de 98 en 168 gulden aan inkomsten hadden. Afhankelijk van functie en ervaring verdienden de jongens aan boord tussen de 42 en 108 gulden.⁴⁴ De

38 GAV, OA Maassluis, nrs. 719-720.

39 GAV, WHA Maassluis, ‘Bestedingscontracten’, 1639.

40 GAV, WHA Maassluis, ‘Losse stukken 17e eeuw’; zie ook GAV, ORA Maassluis, WK, nr. 6.

41 GAV, AGV Maassluis, ‘Bentcontracten’.

42 GAV, AGV Maassluis, ‘Bentcontracten’, 24-32.

43 Van Vliet, Zeevarenden op de vissersvloot’, 257.

44 GAV, AGV Maassluis, ‘Naschrijfboeken verse vis’; ‘Rekeningen opbrengst verse vis’; zie ook De Wit, *Work and property*, 87.

hoogte van de verdiensten van de jongens wordt bevestigd door de rekeningen van het Maassluisse weeshuis. Tussen 1675 en 1681 werden daarin de jaarlijkse inkomsten van vier jongens die in de kabeljauwvaart werkten bijgehouden. Zij verdienden gemiddeld 83 gulden per jaar.⁴⁵ Overigens was het ook in de kabeljauwvisserij gebruikelijk dat alle bemanningsleden bovenop het loon in geld ook nog een hoeveelheid vis ontvingen. Weesjongens ontvingen bij aanmonstering bovendien een fooi. In 1683 kregen zij vijf gulden voor een reis naar IJsland en 2,40 gulden voor de kabeljauwvangst op de Noordzee.⁴⁶

Kustvisserij

In Ter Heijde maakten de stuurlieden en bemanning onderling afspraken over de verdeling van de vangst in lijnen of netten en over de arbeidsvoorwaarden. Dit gebeurde waarschijnlijk mondeling, gezien het gebrek aan contracten in het archief. De vissers voeren iedere dag uit, en bij terugkomst werd de vis direct op de afslag verkocht. De afslag werd aangekondigd door de wakers of visroepers die op wacht zaten om de schuiten uit zee te zien terugkeren. De afslag had plaats op het strand, waar de stuurlieden ieder een eigen mat hadden, waarop de vis werd uitgestald.⁴⁷ De afslager, die tevens ‘nascrijver’ was veilde de vis bij afslag en noteerde de opbrengst van iedere stuurman.⁴⁸ Pas aan het einde van de week, kreeg de stuurman zijn deel uitbetaald.⁴⁹ Vervolgens deelde hij de opbrengst met zijn bemanning. De afslager had een belangrijke positie in de kustvisserij omdat hij ook voorschotten aan vissers en stuurlieden verstrekke. Omdat de administratie van de afslager niet in het archief te vinden is, is het lastig een inschatting te maken van de verdiensten van Heijdse kustvissers.

Wanneer het grotere schepen betrof en er meer kapitaal benodigd was, werden in Ter Heijde wel contracten opgesteld. In 1658 was dat het geval bij de uitreding van een ‘prickschuit’⁵⁰ waarbij stuurman Magnus Robbertsz. zowel afspraken maakte met de reders als met zijn bemanning. In tegenstelling tot de meeste andere stuurlieden uit Ter Heijde, die zelf eigenaren van hun schuit waren, was Magnus Robbrechts in dienst bij reders. De reders zegden toe het schip met toebehoren te zullen betalen en ook zorg te dragen voor twee derde van het want; daarnaast werd nog een kleine ‘zomerschuit’ gekocht. De stuurman en zijn bemanning beloofden dat zij iedere dag als het weer dat toeliet uit zouden varen en voor eigen kost en drank zouden zorgen. De stuurman verplichtte zich voorts om zorg te dragen voor het onderhoud aan de schuiten. De kosten voor dit onderhoud waren voor zijn rekening. Wanneer er want vermist werd, betaalden de reders de helft van

45 GAV, OA Maassluis, nrs. 774-776.

46 GAV, WHA Maassluis, ‘Resoluties regenten’, 1683.

47 HAW, ORA Monster, nr. 103, 1613.

48 Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen* 11, 106.

49 HAW, ORA Monster, nr. 103, 24 mei 1608.

50 Dit was een schuit die voornamelijk voor de kabeljauwvangst gebruikt werd.

de kosten voor nieuw want. De opbrengsten van de gevangen vis en het extra geld dat werd verdiend met vrachtvervoer naar Engeland, Frankrijk en Zeeland werd volgens een vaste verdeelsleutel verdeeld. De reders hadden recht op de helft van de totale opbrengst. De zeelieden verdienden een half deel per ingebracht want. Het jongste maatje aan boord kreeg een kwart per ingebracht want. De stuurman ontving van de reders boven op zijn half deel want, ook nog een som van twintig gulden voor het in bewaring houden en het bewaken van de schuit.⁵¹

Walvisvaart

In de walvisvaart was het loon voor een gedeelte van de bemanning direct afhankelijk van de vangst. Dit gold alleen voor de opvarenden die direct aan de walvisjacht deelnamen, zij werden de partgelders genoemd. Bovenop het handgeld (pot au vin genoemd) ontvingen deze officieren een vooraf bepaald aandeel of percentage van het volume van de vangst. Zij voeren 'per vis' of 'per vat' (gekookte traan). De speksnijder en zijn maat ontvingen een extra premie omdat ze op de walvis moesten staan, als ze deze moesten 'afspekken'. Dit werd het 'ontweigeld' of 'visgeld' genoemd. Voorts ontvingen de partgelders 'baardgeld', een bedrag per aangeleverde walvisbaard.⁵² De commandeur kreeg als extra het kaplaken of een premie als hij de eerste walvis ontwaarde. Het kaplaken werd afhankelijk gesteld van de gevangen walvissen of de hoeveelheid gewonnen traan en kon bestaan uit een nieuwe vlag of een muts. Volgens Bruijn en Davids lag de waarde van het kaplaken tussen de tien en vijftig gulden.⁵³

De overige bemanningsleden werden maandgelders genoemd: zij ontvingen een vast maandbedrag en een kleine premie per gevangen vis. Volgens De Jong bedroeg deze premie in de eerste helft van de zeventiende eeuw ongeveer drie gulden per vis of vier stuivers per aangeleverd vat traan.⁵⁴ Bij aanmonstering kregen de maandgelders bij wijze van handgeld overigens één maand loon vooruit betaald.

In de Schiedamse archieven zijn slechts weinig gegevens over de hoogte van de walvislonen te vinden. Twee keer vinden we het loon van een stuurman vermeld. In 1651 verdiende Robbrecht Lubbertsz. 33 gulden per maand aan boord van het schip *De Liefde*, varende naar Groenland en in 1655 verdiende stuurman Govert Cornelisz. van den Broeck aan boord van walvisvaarder *De Hope*, 36 gulden per maand. Deze stuurlieden ontvingen kennelijk toch een vast bedrag per maand, hoewel zij doorgaans tot de partgelders behoorden. Varentsgezel Pieter Gerritsz. verdiende aan boord van *De Liefde* samen met drie andere bootsgezellen negentien gulden per maand.⁵⁵

51 HAW, ORA Monster, nr. 186, 27 december 1658.

52 De Jong, *Geschiedenis van de oude Nederlandse walvisvaart*, deel 1, 92.

53 Bruin en Davids, 'Jonas vrij', 167.

54 De Jong, *Geschiedenis van de oude Nederlandse walvisvaart*, deel 1, 92.

55 GAS, ONA, nr. 751, 709, 9 september 1651 en ONA, nr. 758, 1343, 31 oktober 1652.

Koopvaardij

De arbeidsvoorwaarden voor het scheepsvolk binnen de koopvaardij lagen min of meer vast. Het scheepsvolk mocht, eenmaal aangenomen, het schip niet meer verlaten zonder toestemming van de schipper. Wanneer de schipper het niet langer verantwoord vond zijn reis te volbrengen, vanwege oorlogsgevaar of andere onvoorziene omstandigheden, mocht hij zijn scheepsvolk afdanken. Hij moest dan een vierde van het afgesproken loon uitbetalen. Als een bootsgezel die al toegezegd had voor een schipper te varen, 'een eigen schip kreeg, ofte een echte huisvrouw trouwde en aan land begeerde te blijven', dan was hij vrij om dit te doen, mits hij het eventueel al ontvangen loon teruggaf. Als een schipper zijn schip verkocht of overdeed aan een andere schipper, hoefde het reeds aangenomen personeel niet automatisch voor de nieuwe schipper te gaan varen. Werden de bootsgezellen hierdoor benadeeld, dan konden ze de kosten verhalen op de oude schipper.⁵⁶ Het tegoed aan verdiende maandlonen werd in principe na voltooiing van de afgesproken reis naar een (buitenlandse) haven uitgekeerd. Schipper Pieter Gijsselingh sloot een contract met zijn bemanning om van Schiedam naar Middelburg te varen. De matrozen zouden eerst moeten helpen met lossen en opnieuw inladen, om daarna hun 'gagie of maandgeld' te ontvangen.⁵⁷

Nu was Middelburg niet ver weg, maar als een bootsgezel naar Frankrijk of Polen voer, was het niet mogelijk zijn verdiende geld binnen korte tijd bij zijn achtergebleven gezin te krijgen. Zeelieden machtigden hun echtgenotes daarom om een lening af te sluiten bij de reders en of bevrachters van het schip waarop ze vertrokken. De lening kon dan bij terugkomst van de zeeman met zijn tegoed aan loon worden verrekend. Overigens kon het ook voorkomen dat het scheepsvolk op het geld moest wachten totdat de retourreis was ondernomen. Timmerman Jan Govertsz. toonde zijn schipper nadat zij in de haven van Livorno gearriveerd waren drie briefjes, met de vraag of hij zijn gage hierop kon krijgen, waarop de schipper had geantwoord dat dat wel kon, maar dat hij misschien zou moeten wachten totdat ze weer thuis waren.⁵⁸

De kosten van levensonderhoud en de medische kosten waren ook binnen de koopvaardij voor rekening van de reders. Soms had het scheepsvolk ook recht op een vergoeding voor aan boord geleden fysieke schade. Bootsgezel Erasmus Willemsz. uit Harlingen ontving voor zijn aan boord van de koopvaarder verloren vinger 37 gulden en zestien stuivers. Dit bedrag was hem toegezegd door de Schiedamse schipper Gerrit Boot.⁵⁹

De hoogte van het maandloon van de bemanning van een koopvaardijship was ongeveer te vergelijken met de uitbetaalde maandgelden in de walvisvaart. Ook in

⁵⁶ Witsen, *Aloude hedendaagse scheepsbouw en bestier*, 542-543.

⁵⁷ GAS, ONA, nr. 751, 1367, 13 juni 1654.

⁵⁸ GAS, ONA, nr. 779, 889, 8 september 1669.

⁵⁹ GAS, ONA, nr. 781, 705, 21 mei 1669.

dit geval zijn de gegevens schaars. In 1657 eiste de reder van een schip dat op Danzig had gevaren van de bevrachter een bedrag van 215 gulden voor de mondkost en huur van de bootsgezellen. Dit waren de totale loonkosten voor het scheepsvolk.⁶⁰ Een Schiedamse bootsgezel op een koopvaardij-schip verdiende in de periode 1660-1680 gemiddeld vijftien gulden per maand. Een hoogbootsman ontving gemiddeld 26 gulden. Een stuurman op een koopvaardij-schip had een gemiddelde gage van 36 gulden.⁶¹ We kunnen deze cijfers vergelijken met het onderzoek van Boon naar West-Friese zeelieden. In de jaren 1679 tot 1717 verdiende een West-Friese koopvaardij of walvisstuurman gemiddeld 42 gulden. Een hoogbootsman verdiende 24 gulden en een bootsgezel in dezelfde periode verdiende bijna zestien gulden per maand. De Schiedamse cijfers komen aardig overeen met de West-Friese situatie. Boon heeft vastgesteld dat het loon van een koopvaardij-schipper ongeveer anderhalf maal zo hoog was als dat van de stuurman. Een Schiedamse koopvaardij-schipper zou dan een maandloon van circa zeventig gulden hebben verdiend.

De schipper kreeg bovenop het loon het zogenaamde kaplaken, de premie die door de bevrachters werd toegekend. Het kaplaken kon in verschillende vormen worden uitgekeerd, zoals een nieuwe hoed, een nieuwe vlag of een geldbedrag. Daarnaast had de schipper recht op de voering. Een gedeelte van de laadruimte werd beschikbaar gesteld voor transport van goederen voor rekening van de schipper. In principe kwam dit recht overigens toe aan het gehele bootsvolk.

VOC en marine

Net als in de andere takken van scheepvaart bestond het inkomen van zeelieden die aanmonsterden bij de VOC uit verschillende componenten. Aan al het zeevarend personeel werd een gedeelte van het inkomen in geld uitbetaald. Voor vertrek kregen de aangemonsterde zeelieden twee maanden gage contant vooruit. De rest van hun gage werd maandelijks in het scheepssoldijboek bijgehouden. Wanneer zij in de Republiek terugkeerden, konden de zeelieden het verdiende geld opnemen, maar zij konden tijdens hun afwezigheid ook geld laten sturen naar derden. Zo bestond de mogelijkheid om 'drie maanden jaarlijks' over te maken. Op vertoon van een maandbrief, ook wel maandceduul genoemd, kon de begunstigde geld ophalen op het VOC-kantoor. Vanaf 1646 vond de uitbetaling plaats bij de kamer voor welke de zeeman in kwestie was uitgevaren.⁶² In de beginperiode van de VOC kon men vermaken aan wie men wilde, maar op 25 februari 1682 werd door de Heren XVII bepaald dat voortaan een maandbrief alleen nog mocht worden opgemaakt ten behoeve van de vrouwen, ouders en kinderen van opvarenden.⁶³

⁶⁰ GAS, ONA, nr. 759, 1363, 30 september 1657.

⁶¹ GAS, ONA, nrs. 760-766; ONA, nrs. 772-775; ONA, nrs. 779-781; ONA, nrs. 782-785; zie ook Boon, *Bouwers van de zee*, 147.

⁶² Van der Heijden, 'Achterblijvers', 189.

⁶³ Van den Heuvel, 'Getrouwd met Jan Compagnie', 31.

De maandbrieven waren voorgedrukte formulieren, die de zeelieden voor vertrek op het VOC-kantoor konden invullen. Er bestonden ook speciale formulieren die gebruikt werden wanneer een man vergeten had een maandbrief voor zijn vrouw achter te laten. In zo'n geval bestond er voor de echtgenote de mogelijkheid alsnog een maandcedul te laten opstellen. Dit kon echter alleen als ze 'met suffisante bescheyden' kon bewijzen 'dat sy haar wel en eerlijck dragen'.⁶⁴ Volgens De Hullu was hiervoor een trouwbewijs en een getuigschrift van goed gedrag nodig.⁶⁵

Naast maandbrieven konden zeelieden ook een transportbrief, ook wel schuldbrief genoemd, laten opstellen op het VOC-kantoor. Met deze brief kon de begunstigde het bedrag dat hierop vastgelegd was innen. Het ging dan om een eenmalige som geld, die overigens hoger kon zijn dan de drie maanden jaarlijks. Er waren geen restricties betreffende de ontvanger van het geld. Zoals we eerder zagen werden deze transportbrieven onder andere gebruikt om uitstaande schulden bij volkhouders te vereffenen.⁶⁶ Er waren echter ook zeelieden die een transportbrief op naam van hun echtgenote lieten zetten.⁶⁷ Als laatste mogelijkheid konden zeevarenden naar de notaris gaan, waar ze voor vertrek in een transportbrief lieten vastleggen aan wie zij geld zouden overmaken.

In alle gevallen werd het geld alleen uitgekeerd als er als er voldoende op de rekening van de betreffende zeeman stond. Zeelieden konden in de Oost aangekomen aldaar namelijk ook maximaal zes maanden gage opnemen. Tevens konden ze onderweg schulden gemaakt hebben of boetes hebben gekregen.⁶⁸ Voor de achterblijvers betekende dit dat zij niet zonder meer op het loon van hun echtgenoot of van andere familieleden konden rekenen. Ook nadelig was dat het eerste bedrag pas een jaar na vertrek geïnd kon worden, zodat er een lange periode overbrugd moest worden. Transportbrieven werden daarom doorverkocht en maandbrieven konden worden beleend door middel van een akte van procuratie bij een notaris.⁶⁹ De persoon die gemachtigd werd, kreeg de maandbrief tijdelijk op zijn of haar naam, en betaalde in ruil hiervoor (een deel) van het bedrag dat de brief zou opleveren. Vrouwen van zeelieden konden zo eerder over het geld beschikken. Bovendien spaarde deze regeling hen een reis uit naar één van de VOC-kantoren. Schiedamse vrouwen machtigden kooplieden of marktschippers die op Amster-

64 Van Dam, *Beschryvinge van de Oost-Indische Compagnie*, 621-622.

65 Bruijn en Lucassen (red.), *Op de schepen*, 79; Van der Heijden, 'Achterblijvers', 189.

66 Vóór 1682 gebruikten zeelieden maandbrieven ook om schulden af te betalen. Augustijn Bartholomeusz gaf zijn maandbrief aan Arien Breiller ter vereffening van een schuld. Nadat deze schuld voldaan was moest Breiller de maandbrief doorgeven aan de echtgenote van Augustijn. GAS, ONA, nr. 771, 1126, 13 september 1659.

67 Van Alphen, 'Handel en wandel van de transportkoper', 13; Van den Heuvel, 'Getrouwd met Jan Compagnie', 40.

68 Ketting, *Leven werk en rebellie*, 54-55.

69 Van den Heuvel, 'Getrouwd met Jan Compagnie', 37.

dam voeren om de maandbrief voor hen te innen.⁷⁰ Overigens gaf de VOC bij het uitbetalen altijd voorrang aan de regeling van ‘drie maanden jaarlijks’. De Compagnie hield dus wel degelijk rekening met het feit dat zeelieden getrouwd konden zijn. Langs deze weg werden zeemannenvrouwen economisch beschermd en zo kon voorkomen worden dat de maatschappij al te veel te lijden had onder de massale afwezigheid van mannen.

Naast de verdiensten in geld had het personeel bij de VOC recht op voering. Net als in de Europese handelsvaart mochten zeevarenden een gedeelte van het laadruim voor eigen handel gebruiken. Volgens een artikelbrief uit 1619 mochten zeelieden handel ter waarde van twee maanden gage meenemen. Voorts hadden de bemanningsleden recht op een deel van de winst wanneer een vijandig schip gekaapt werd en waren kost en inwoning en medische zorg voor rekening van de Compagnie.⁷¹

Bij de oorlogsvloot kregen alle bemanningsleden voor vertrek één à twee maanden gage als voorschot. De rest werd pas aan het einde van de reis uitbetaald. Familieleden konden wel voorschotten opnemen. Zeelieden regelden dit doorgaans door middel van een notariële akte die voor vertrek opgemaakt werd.⁷² Restricties over het aantal maanden dat aan derden overgemaakt mocht worden bestonden er bij de oorlogsvloot voor zo bekend niet. Claes Ariensz. Ploij, die als bootsgezel voor de Admiraliteit van Rotterdam voer, liet aan zijn moeder zeven maanden van zijn gage uitbetalen.⁷³ Bij terugkeer zal er voor hem zelf weinig over zijn gebleven. Onderweg werden door zeelieden allerlei kleine uitgaven gedaan en boetes betaald. Overigens werd het loon dat de mannen bij afmonstering nog tegoed hadden vrij snel na aankomst in het vaderland uitbetaald. Volgens Bruijn gaf elk Admiraliteitsbestuur voorrang aan de gages. Dit had onder andere te maken met de angst voor protesten van zeelieden en hun vrouwen, die niet zelden in een oproer eindigden.⁷⁴ Kost en inwoning en medische zorg waren ook bij de marine voor rekening van de werkgever. Wanneer er in een gevecht een vijandig oorlogs- of kaperschip veroverd werd, deelde de gehele bemanning mee in de opbrengst daarvan.

Wat de hoogte van de lonen die de VOC en marine uitbetaalden betreft, kan op basis van de literatuur gesteld worden dat deze over het algemeen lager waren dan in de haringvisserij, koopvaardij en walvisvaart. In het Schiedamse archief zijn veel verklaringen te vinden van mannen die aanmonsterden bij de VOC en hun gage aan hun vrouw of familie lieten overmaken. Jacob Dircksz. Gommersbach die in 1636 als botteliersmaat aanmonsterde, liet twee maanden gage of 24 gulden aan

70 Zie bijvoorbeeld: GAS, ONA, nr. 756, 1429, 8 december 1645; ONA, nr. 758, 1849, 11 december 1646; ONA, nr. 767, 401, 28 maart 1684.

71 Ketting, *Leven werk en rebellie*, 54-55.

72 Bijvoorbeeld GAS, ONA, nr. 773, 437, 28 februari 1667.

73 GAS, ONA, nr. 773, 437, 28 februari 1667.

74 Bruijn, *Varend verleden*, 170.

zijn moeder overmaken.⁷⁵ Twaalf gulden per maand dus, voor een botteliersmaat. De man van Niesge Cornelisdr die in 1656 uitgevaren was met de VOC kreeg van haar man drie maanden gage overgemaakt. Hij verdiende elf gulden per maand.⁷⁶ Volgens Ketting verdienden de laagste rangen aan boord, zoals de bootsgezellen rond de jaren veertig van de zeventiende eeuw, een gage van negen gulden per maand, ofwel 108 gulden per jaar. De kans was groot dat deze het na een aantal jaren op zee zouden brengen tot bosschietter, wat hen in diezelfde periode een jaar-salaris van 144 gulden zou opleveren. Beter gekwalificeerde zeelieden, zoals hoog-bootslieden schiemannen, kuipers en zeilmakers verdienden tussen de 180 en 288 gulden per jaar. Schippers konden jaarlijks rekenen op een inkomen tussen de 648 en 792 gulden.⁷⁷

Vissers uit Maassluis en Ter Heijde die in de jaren 1665, 1666 en 1667 als matroos op een oorlogsschip werkten, verdienden ongeveer vijftien gulden per maand. Ook de Schiedammers aan boord van de oorlogsvloot verdienden dit bedrag in deze periode.⁷⁸ De lonen die tijdens de Tweede Engelse Oorlog uitbetaald werden, waren echter uitzonderlijk hoog. Vanwege het grote tekort aan manschappen was de marine noodgedwongen tot een loonsverhoging overgegaan. Normaal verdienden matrozen in de tweede helft van de zeventiende eeuw tien à elf gulden. De hogere rangen aan boord verdienden volgens de gegevens van Bruijn in niet-oorlogsjaren tussen de dertig en 36 gulden. Een timmerman aan boord van een oorlogsschip had een salaris van 28 tot dertig gulden.⁷⁹

Lonen in vergelijkend perspectief

In het voorafgaande is een aantal loongegevens voor verschillende takken van scheepvaart bijeengebracht. Deze gegevens stammen deels uit de literatuur en komen deels voort uit bronnenonderzoek. Voor de bootsgezellen zijn voldoende gegevens beschikbaar om een vergelijking tussen de verschillende takken van scheepvaart te maken. Daarbij moeten we er wel rekening mee houden dat we in het geval van de walvisvaart onze gegevens maar op basis van één notariële akte gebaseerd hebben, wat nauwelijks representatief genoemd kan worden.

⁷⁵ GAS, ONA, nr. 748, 595, 13 november 1636.

⁷⁶ GAS, ONA, nr. 760, 409, 24 augustus 1660.

⁷⁷ Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 56-61.

⁷⁸ GAS, ONA, nr. 779, 303, 13 maart 1667.

⁷⁹ Bruijn, *Varend verleden*, 171.

Tabel 5.2 Salaris bootsgezellen en landarbeiders in guldens per jaar

Haringvisserij 1658 ¹	Kabeljauwvisserij tweede helft zeventiende eeuw ²	Walvisvaart 1651 ³	Koopvaardij 1660-1680 ⁴	VOC ca. 1650	Marine 1665/1666 ⁵ 1670	Land- arbeider ⁶
96	98-168	114	180	108	90 60-66	206

- 1 Uitgaande van een maximaal haringseizoen, namelijk de vangst tussen begin juni en eind januari (acht maanden).
- 2 Uitgaande van het hele jaar door werk in de visserij.
- 3 Uitgaande van een maximaal seizoen van zes maanden (maart-augustus).
- 4 Uitgaande van een bootsgezel die het hele jaar door werk in de koopvaardij had.
- 5 Uitgaande van een oorlogsseizoen van zes maanden per jaar. (voorjaar-najaar).
- 6 Uitgaande van 275 werkdagen per jaar.

Bronnen Van Vliet, 'Zeevarenden', 258; GAV, AGV Maassluis, 'Bentcontracten en Kohieren van de veertigste penning', GAS, ONA, nr. 751, 709, 9 september 1651; ONA nr. 758, 1343, 31 oktober 1652; Brijn, *Varend verleden*, 171; Noordegraaf, *Hollands Welvaren?*, 56-61.

Zoals in het bovenstaande duidelijk is geworden, was het niet in alle takken van scheepvaart mogelijk om het hele jaar door geld te verdienen.⁸⁰ Ook aan de wal kon men trouwens niet het hele jaar door werken. Arbeiders hadden te maken met zon-en feestdagen en perioden van werkloosheid. Bij de VOC hadden de mannen die gewoonlijk minimaal een jaar onderweg waren, wel het hele jaar door werk. Ook in de kabeljauwvisserij werd er het hele jaar door geld verdiend. In het geval van de koopvaardij kon dit ook het geval zijn, als de vaart richting het Oostzeegebied bijvoorbeeld werd afgewisseld met de vaart naar Spanje en Portugal. Voorts wisselden zeelieden zoals we eerder zagen verschillende soorten vaart met elkaar af. Haringvissers stapten na januari over op de kabeljauwvangst en walvisvaarders konden nog een staartje van de haringvisserij meemaken of op een koopvaardij-schip vertrekken. Op het eerste gezicht lijkt het werk binnen de Europese koopvaardij voor zeelieden het gunstigst geweest te zijn, als zij tenminste daadwerkelijk het hele jaar door werk hadden. Hoewel de maandlonen bij de VOC en marine voor de laagste rangen aan boord elkaar niet veel ontliepen, was het werk bij de VOC, wat loon betreft op jaarbasis aantrekkelijker omdat de mannen hier het hele jaar door van werk verzekerd waren. De lonen in de haringvisserij lijken op het eerste gezicht laag, maar zoals eerder gezegd wisselden de meeste vissers hun werk af met de kabeljauwvangst, waardoor hun jaarloon aanmerkelijk hoger moet zijn uitgekomen dan dat van bootsgezellen aan boord van Oost-Indiëvaarders.

Bij de interpretatie van de cijfers moet er steeds op gewezen worden dat het hier slechts het loon in geld betreft. De extra verdiensten zoals buitgeld en voering zijn

⁸⁰ Volgens Davids was de scheepvaart pas rond 1700 grotendeels een 'year-round business', Davids, 'Maritime labour', 48.

niet in deze schattingen meegenomen.⁸¹ Bovendien waren kost en inwoning in alle voorkomende takken van scheepvaart gratis. Ketting heeft voor de VOC geconcludeerd dat wat betreft het inkomen de VOC wel degelijk een alternatief was voor het werk aan de wal. In vergelijking met ongeschoolde arbeiders aan de wal waren de lagere rangen aan boord van Oost-Indiëvaarders beter af, vanwege het ontbreken van kosten voor kost en inwoning.⁸² Deze kosten vormden nu juist een grote aanslag op het inkomen van zeventiende-eeuwse huishoudens. Volgens Van Deursen werd in de lagere sociale regionen van de maatschappij in de eerste helft van de zeventiende eeuw alleen al zo'n 44% van het inkomen aan brood besteed.⁸³

Overigens houdt Ketting er in zijn betoog geen rekening mee dat getrouwde Oost-Indiëvaarders dan wel geen geld kwijt waren aan de huur van een onderkomen voor hen zelf, maar wel (mede)verantwoordelijk waren voor de kosten van de woonruimte van de achterblijvers. Bovendien kwam door het systeem van uitbetaling maar een klein gedeelte van het loon van Oost-Indiëvaarders bij hun echtgenotes terecht. F.C.P. van der Horst concludeerde dat VOC-matrozen uit Delft aan het einde van de zeventiende eeuw gemiddeld tussen de twintig en veertig gulden per jaar overmaakten. Dat dit bij lange na niet genoeg was om van te leven blijkt onder andere uit het onderzoek van Ingrid van de Vlis. Zij becijferde dat een gemiddeld huishouden in een vroegmoderne stad ruim vier gulden per week, dus zo'n 208 gulden per jaar nodig had.⁸⁴ Uitgaande van deze berekening verdienden de mannen werkzaam in de overige takken van scheepvaart ook nauwelijks genoeg om een gezin van te onderhouden. Neveninkomsten van andere gezinsleden zullen voor de laagste rangen in alle voorkomende takken van scheepvaart noodzakelijk zijn geweest. Overigens wijst Ketting er terecht op dat ongeschoolden aan de wal evenmin buiten de verdiensten van hun echtgenotes en kinderen konden.⁸⁵

Risico's en verzekeringen

Het werk in de zeevaart bracht tal van risico's mee. Bedrijfsongevallen waren op een schip aan de orde van de dag. Bij het inhalen van het want of bij het neerhalen van de mast vielen geregeld opvarenden over boord en verdronken. Bij stormachtig weer konden zeelieden over boord slaan of werd er schipbreuk geleden. Veel zeelieden verloren vingers of handen bij het zeemanswerk. Eén van de grootste gevaren werd echter gevormd door de kapers. In de periode tussen 1580 en 1648

81 Gaastra heeft er op gewezen dat naast de verdiensten in de scheepvaart ook arbeidsomstandigheden een rol speelden bij de keuze voor een bepaalde tak van scheepvaart. Gaastra, 'Labour conditions'.

82 Ketting, *Leven werk en rebellie*, 59-60.

83 Van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw* 1, 15-17.

84 Van der Vlis, *Leven in armoede*, 196.

85 Ketting, *Leven, werken en rebellie*, 61; Van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, 58-59.

was het risico om door een Duinkerker kaper geënterd te worden bijzonder groot. Vissers liepen de grootste kans om daadwerkelijk met de kapers in aanraking te komen als zij naar de visgronden zeilden of terugkeerden. Zij kwamen in tegenstelling tot de opvarenden van koopvaardij- en VOC-schepen nooit buiten het door Duinkerkers bedreigde gebied. Wanneer een vissersschip geëkaapt was, waren er verschillende mogelijkheden. In het gunstigste geval werd alleen een gedeelte van de vangst in beslag genomen en in het ergste geval werd met uitzondering van de stuurman een vissersschip met zijn totale bemanning tot zinken gebracht. Meestal werd de stuurman op het kaperschip overgezet om met zijn leven borg te staan voor de in een rantsoenbrief geëiste losgelden.⁸⁶ Om het risico dat de stuurman werd gevangen genomen te verkleinen voer er aan boord van de Maasluisse kabeljauwhoekers een 'overganger' mee, die zich in geval van kaping in plaats van de stuurman gevangen liet nemen.⁸⁷ Ook andere bemanningsleden viel dit lot ten deel. Zij werden gedwongen op één van de kaperschepen dienst te nemen of ze kwamen in de gevangenis terecht. Ook voor hen werd losgeld geëist. Wanneer de zeelieden eenmaal in de gevangenis waren beland, kregen zij een redelijke behandeling. Toch waren de omstandigheden niet al te best. Door de grote hoeveelheid gevangenen zaten mensen dicht opeen gepakt en braken er besmettelijke ziektes uit. Veel zeelieden probeerden dan ook te ontsnappen.⁸⁸ Ook in de periode van de Engelse oorlogen waren vissers vaak het slachtoffer van kapingen. De opvarenden op Schiedamse koopvaarders richting het Middellandse Zeegebied liepen bovendien het risico door een Barbarijse (Noord-Afrikaanse) kaper te worden overvallen. Wanneer een zeeman in Algiers vastzat duurde het jaren voordat hij kon terugkeren naar huis. Het losgeld was hoog en de onderhandelingen verliepen doorgaans moeizaam.⁸⁹

Davids heeft beschreven hoe zeelieden zich in Europa al sinds de middeleeuwen organiseerden om hun arbeidsvoorwaarden te verbeteren en om zich te verzekeren tegen de risico's die met scheepvaart gepaard gingen. Hij maakt daarbij onderscheid tussen gilden en coöperaties, (religieuze) broederschappen, onderlinge verzekeringen, ook wel bootsgezellenbeurzen of buidels van assurantie genoemd en *shipmastersocieties*, onderlinge verzekeringen waar alleen stuurlieden bij betrokken waren.⁹⁰ In de Republiek was in de zeventiende eeuw naar verhouding het grootste aantal onderlinge verzekeringen te vinden van Noord-Europa. Het zouden er minimaal 28 geweest zijn. Gewoonlijk werden deze opgericht op initiatief van de zeelieden zelf en waren zowel stuurlieden als bootsgezellen in de ver-

86 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 259-259.

87 GAV, AGV Maassluis, 'Bentcontracten'.

88 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 258-259; Van Vliet, 'Zeevarenden op de vissersvloot', 252.

89 GAS, ONA, nr. 755, 100, 28 april 1632; ONA, nr. 757, 171, 1 mei 1647; ONA, nr. 760, 177, 24 oktober 1658; ONA, nr. 770, 1436, 17 november 1654.

90 Davids, 'Seamen's organizations' 147. Voor verzekeringen in de vroegmoderne Republiek

Zie ook Bos, *Uyt liefde tot malcander*.

zekering vertegenwoordigd.⁹¹ De eerste onderlinge verzekering werd in Maassluis opgericht in 1613. Deze werd door 89 stuurlieden ondertekend, maar op instigatie van de lokale predikant en in samenwerking met de lokale overheid opgericht. De verzekering diende als blauwdruk voor de bentcontracten in de kabeljauwvisserij, die in de loop van de zeventiende eeuw ieder jaar opnieuw door reders en stuurlieden zouden worden afgesloten. Anders dan bij de bootsgezellenbeurzen in West-Friesland, waar iedere bootsgezel apart betaalde voor zijn eigen verzekering, werd er per schip een regeling getroffen door de stuurlieden en reders. Het bootsvolk moest zich neerleggen bij de gemaakte afspraken.

Het Maassluisse verzekeringsmodel werd in 1622 in Brielle, Schiedam en Vlaardingen overgenomen. Enkele jaren later volgde Delfshaven. Na 1621 gingen de plaatselijke overheden en de Staten van Holland zich steeds meer met de inhoud van de regelingen bemoeien. Zij werden voortdurend te hulp geroepen om uitspraak te doen in geschillen. De bemoeienis van de overheid ging soms erg ver. Toen in Maassluis in 1622 moeilijkheden ontstonden over de verzekeringsafspraken uit 1613 grepen de Staten van Holland in. Zij wijzigden op 30 juli 1623 de onderlinge verzekering en vulden haar aan, waarna de nieuwe bepalingen in Maassluis afgekondigd werden. Het scheepsvolk in Maassluis was het niet met de inhoud eens. De vissers dachten dat de stuurlieden enkele bepalingen in de verzekering in hun eigen voordeel uitlegden. Er ontstond een rel toen de schout en schepenen twee stuurlieden verboden de klok te luiden en aanplakbiljetten met hun visie op de zaak te verspreiden. De Staten van Holland stelden een onderzoek in en besloten de wijziging opnieuw te laten publiceren. Er werden zelfs afgevaardigden van het Hof van Holland naar Maassluis gestuurd om in de zaak te bemiddelen. De meningsverschillen over de verzekering waren in de kerkenraad van Maassluis zo hoog opgelopen dat een visitatiecommissie de vrede moest komen bewerkstelligen.⁹² De grote betrokkenheid van de hele Maassluisse gemeenschap bij de visserij kwam in deze conflicten duidelijk tot uiting.

Globaal genomen veranderde er na deze incidenten niet veel meer aan de inhoud van de bentcontracten. Alle stuurlieden waren verplicht deel te nemen in een bent. Voer een stuurman uit zonder een bent ondertekend te hebben dan hing hem duizend gulden boete boven het hoofd. Er was een bent voor grote en een bent voor kleine schepen. In het bent werd vastgelegd welk soort aas de stuurman moest gebruiken en wanneer het kabeljauwseizoen begon en eindigde. De stuurman legde in voor vier reizen en moest voor elke reis een vierde van het verzekeringsgeld betalen. Stuurlieden uit Schiedam en Brielle mochten deelnemen aan het Maassluisse bent. In het contract was verder te vinden hoe en wanneer de uitkering van het verzekeringsgeld plaatsvond. Voor iedere situatie waren aparte

⁹¹ Davids, 'Seamen's organizations', 152-153.

⁹² Van Vliet, *Vissers en kapers*, 162-164, GAV, AGV Maassluis, 'Bentcontracten'; Kranenburg, *De zeevisserij*, 93.

bepalingen opgenomen. Wanneer het schip averij opliep, aan de grond liep, zijn lading verloor of zonk, als gevolg van natuurgeweld, was de uitkering anders geregeld dan wanneer een schip door vijandelijke kapers werd overvallen. Als er bij de afhandeling van de procedures geschillen rezen tussen de verschillende reders die deelnamen aan het bent, dan werd een commissie aangesteld door het visserijcollege om uitspraak te doen over de kwestie.

Wanneer de stuurman en zijn bemanning in de gevangenis terecht kwamen was het geld uit het bent gedeeltelijk bestemd voor het vrijkopen van de gevangenen. Als de bemanning de vijandelijke kapers wist te overmeesteren lag er een premie in het verschiet. Indien bemanningsleden onderweg overleden ging het gedeelte uit het bent waar ze recht op hadden naar de weduwe of naar de 'naaste vrunden' van de gestorvene. De hoogte van het bedrag varieerde gedurende de zeventiende eeuw tussen de vijftig en driehonderd gulden. Raakten bemanningsleden gewond, dan werden de medische kosten uit het bent betaald en raakten zij blijvend invalide dan werd er een bedrag uitgekeerd. De hoogte van deze vergoeding was aan verandering onderhevig. In de oorspronkelijke verzekering uit 1613 ontvingen invaliden jaarlijks zestig gulden.⁹³ In het bent van 1665 werd slechts eenmalig veertien gulden uitgekeerd aan mannen die door de vijand 'lam' waren geschoten zodanig dat zij 'hun brood niet meer konden winnen'. Als dit echter meer dan drie personen op één schip overkwam, moesten deze het beschikbare geld delen.⁹⁴ De oorlogssituatie in 1665 moet een belangrijke oorzaak zijn geweest voor deze verslechtering in arbeidsvoorwaarden.

Over het algemeen werden in het bent voor kleine schepen bedragen ingelegd tussen de driehonderd en vijfhonderd gulden. Voor grote schepen was dat een bedrag tussen de zeshonderd en achthonderd gulden. Voor één seizoen is een compleet overzicht van de kosten en baten van een bent bewaard gebleven. In de winter van 1674 en 1675 werden vier grote schepen en twee kleine schepen gekaapt. Voor de kleine schepen werd een bedrag vergoed van 3.600 gulden per schip, voor de grote schepen een bedrag van 4.800 gulden per schip. Verder waren er vijf schepen losgekocht of gerantsoeneerd, voor een totaal bedrag van tienduizend gulden. Ook was het volk van Cornelis Willemsz. ontzet, en voor de dagen in gevangenschap kwam hen 881 gulden toe. In totaal moest er dus 37.281 gulden worden uitgekeerd. In dit jaar hadden zestig stuurlieden een bedrag van achthonderd gulden ingelegd en zeventien stuurlieden een bedrag van zeshonderd gulden. In totaal was er dus een bedrag van 52.800 gulden beschikbaar. De kosten van het seizoen 1674/1675 konden dus ruimschoots door het bent gedekt worden.⁹⁵

In Schiedam konden vissersstuurlieden, zoals eerder vermeld participeren in bentcontracten volgens het Maassluisse model. Toch bemoeide ook hier de plaat-

93 Blom, *Geschiedenis van Maassluis*, 118.

94 GAV, AGV Maassluis, 'Bentcontracten', 1665.

95 GAV, AGV Maassluis, 'Bentcontracten', 31, 1674/1675.

selijke overheid zich met de gang van zaken. In 1634 bespraken de burgemeesters en vroedschap van Schiedam de problemen rond de betaling van kostgelden voor de gevangenen in Vlaardingen. Besloten werd dat er een assurantieregeling zou worden getroffen. Zeelieden die hier in wilden deelnemen moesten twee gulden per reis betalen. Dit geld werd ingehouden door de boekhouder. De stad stelde zich garant voor de tekorten, maar overschotten vloeiden ook in de stadskas. De zeelieden die in gevangenschap terecht kwamen hadden in totaal recht op tien gulden voor levensonderhoud en kleding en op vijf gulden reisgeld. Een aantal maanden daarna werd de regeling aangepast, zeelieden in gevangenschap zouden recht hebben op negen stuivers per dag. De in te leggen premie werd verhoogd tot drie gulden per reis. De verzekering zou jaarlijks worden verlengd. De laatste keer dat dit gebeurde was in 1645.

In 1641 en 1642 werden respectievelijk 868 en 1448 gulden ingelegd. In 1643 werd 1529 gulden ontvangen, waar tegenover een uitgave stond voor Klaas Arijensz. Snuijff en zijn scheepsvolk van 555 gulden en zeventien stuivers. Verdere financiële gegevens zijn niet te vinden. Ook is niet duidelijk waarom de regeling na 1645 niet werd voortgezet.⁹⁶ Te oordelen naar het aantal zeelieden dat intekende was er wel behoefte aan een dergelijke verzekering. Misschien vond de vroedschap dat verzekeringen door de zeelieden zelf geregeld moesten worden. Een bootsgezellenbeurs zoals we die in West-Friesland en de rest van het Noorderkwartier kennen, werd in Schiedam echter nooit opgericht. Overigens verzekerden stuurlieden zich wel individueel. Zij sloten dan assuranties af met verzekeringsspecialisten in Amsterdam en Rotterdam.⁹⁷

Ook in Ter Heijde was zo'n bootsgezellenbeurs een onbekend fenomeen, maar er bestonden wel andere vormen van zeemansverzekeringen. Zo waren er net als in Scheveningen, 'maarnootschappen'. De meest voorkomende vorm van maarnootschap was een verbintenis van twee stuurlieden die, voordat ze naar zee gingen, een mondelinge overeenkomst met elkaar sloten. Wanneer één van de twee schuiten dan schade leed aan de masten, riemen of zeilen of zelfs het hele schip zonk dan moest de boot die wel behouden terugkeerde de helft betalen van het geleden verlies. Volgens Vermaas waren dit soort overeenkomsten overigens al in de zestiende eeuw gebruikelijk.⁹⁸ In Ter Heijde werden deze zeeverbintenissen ook door meer dan twee stuurlieden afgesloten. In een onderlinge overeenkomst uit 1655 bepaalden de stuurlieden dat als één van hen op zee of aan de wal gewond raakte, hij een deel van het ingelegde geld zou ontvangen. In 1687 werd voorts een onderlinge verzekering afgesloten, waarbij zeelieden zich opvallend genoeg alleen ver-

⁹⁶ Fransen, 'Verzekering tegen seerovers en godtsweer', 68-69; GAS, OA, nr. 3, 2 juni 1641, 6 juni 1641, 26 januari 1642, 20 mei 1643, 2 juni 1644, 23 mei 1645, GAS, OA, Verzameling handschriften nr. 33, GAS, ONA, nr. 719, 15 juni 1641.

⁹⁷ Zie het voorbeeld uit de inleiding: GAS, ONA, nr. 790, 25, 5 september 1683.

⁹⁸ Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen*, II, 276.

zekerden voor ongevallen op het land, bijvoorbeeld wanneer zij gewond raakten bij het wegvaren.⁹⁹

Zeelieden en soldaten in dienst van de VOC konden geen beroep doen op het lokale verzekeringsstelsel. Als zij zich aan boord van een Oost-Indiëvaarder verwondden, hadden ze in principe recht op medische zorg en doorbetaling van hun loon. Zij moesten dan wel kunnen bewijzen dat zij zelf geen schuld hadden aan het ongeluk.¹⁰⁰ Slechts incidenteel werd aan gewonde Oost-Indiëvaarders ook na afmonstering geld uitgekeerd.¹⁰¹

Zeelieden en soldaten die op de oorlogsvloot blijvend letsel opliepen konden om een uitkering vragen bij het Admiraliteitsbestuur. In 1645 werd voor het verlies van beide benen vierhonderd gulden uitgekeerd en voor het verlies van een voet 120 gulden. Ook werd in dat jaar bepaald dat weduwen en andere erfgenamen na het overlijden van een zeeman in dienst van de oorlogsvloot een maand extra gage kregen.¹⁰² In de *nieuwe orde en lijst aangaande de belooning der verminkten* uit 1665 werd vastgesteld dat bij verlies van beide benen zeventienhonderd gulden uitbetaald zou worden. Bij het verlies van één been ontving men de helft van dit bedrag, ook voor verlies van voeten, armen en handen werden weer vaste bedragen vastgesteld.¹⁰³ De kosten konden in tijden van oorlog behoorlijk oplopen, tijdens de Tweede Engelse Oorlog werd door de Admiraliteit in totaal zo'n 75.000 gulden aan schadevergoedingen uitgekeerd.¹⁰⁴

Neveninkomsten op zee

Zeevarenden hadden de mogelijkheid om hun inkomsten aan te vullen met nevenwerkzaamheden op zee. Zoals we eerder zagen, was in iedere tak van scheepvaart het uitkeren van premies bovenop het gewone loon gebruikelijk. De financiële waarde van deze premies verschilde per reis. Hoewel er beperkingen waren gesteld aan de hoeveelheid vis waarin uitbetaald mocht worden en de hoeveelheid goederen die zeelieden voor eigen rekening mochten vervoeren, werd hier vaak de hand mee gelicht. In de praktijk waren deze verdiensten immers lastig te controleren. Stuurlieden konden hun bemanningsleden heel gemakkelijk meer vis meegeven dan was toegestaan en gezien de familiebanden aan boord zal hier doorgaans weinig ruchtbaarheid aan zijn gegeven. Ook blijkt uit het Visserijarchief van Maas-luis dat er op zee onderhands ladingen vis werden verkocht aan andere schip-

99 KATH, ADHG, nr. 29, 5 juni 1687.

100 Ketting, *Leven werk en rebellie*, 122-123.

101 Met dank aan Herman Ketting.

102 Bruijn, *Varend verleden*, 77.

103 'Nieuwe orde en lijst aangaande de belooning der verminkten' in: Brandt, *Het leven en bedrijf*, 380.

104 Bruijn, *Varend verleden*, 176.

pers of ventjagers.¹⁰⁵ In de notariële archieven van Schiedam zijn veel conflicten te vinden over het vervoeren van eigen lading door schippers en bemanningsleden. De toegestane hoeveelheid voering moet geregeld zijn ontdoken. Hoeveel de schipper precies voor eigen rekening vervoerde was vaak moeilijk te achterhalen, zeker wanneer het scheepsvolk ook een gedeelte van de winst kreeg toebedeeld. Toch zijn er getuigenverklaringen van bootsgezellen tegen schippers die de toegestane hoeveelheid voering overschreden. Sommige schippers maakten het wel erg bont door een deel van de hun toegewezen vracht voor eigen rekening te verkopen. Schipper Benjamin Jansz. uit Rotterdam werd van dit vergrijp beschuldigd. Hij zou een gedeelte van een lading kolen uit Schotland onderhands hebben verkocht en tegen zijn bootsgezellen hebben gezegd dat hij 'een bepaalde maatregel had moeten nemen ter voorziening van de lopende onkosten'.¹⁰⁶ Schipper Claes Steur liet om problemen met de reders van het schip te voorkomen door zijn bootsgezellen getuigen dat een derde van de kolen in het galjoot *De Wildeman* voor eigen rekening vervoerd was en dat hij daarvoor geen huur uitbetaald zou krijgen.¹⁰⁷

Hoewel de voortdurende oorlogen gedurende de zeventiende eeuw doorgaans veel problemen veroorzaakten, konden zeevarenden ook garen spinnen bij de strijd ter zee. Niet alleen zeelieden in dienst van de Admiraliteit, maar ook vissers en zeelieden op de koopvaardijvloot hadden recht op buitgeld wanneer ze een vijandelijke kaper wisten te overmeesteren. Ook ontvingen zij een geldelijke beloning voor het ontzetten van een gekaapt schip. In september 1632 verklaarde de Schiedamse stuurman Hendrick Maertensz. dat zijn schip door een kaper uit Vlaanderen genomen was en vervolgens ontzet was door het bootsvolk van een vennoot uit Brielle, waarvoor een som van 850 gulden betaald zou worden. De bootsgezellen kregen bovendien ieder dertig gulden voor hun medewerking.¹⁰⁸

Vissers uit Maassluis en Ter Heijde verdienden voorts bij met loodsactiviteiten.¹⁰⁹ Daarnaast werden vissers betaald voor het verzamelen van het want van vergane schepen en voor ander bergingswerk, zoals het overladen van lading van schepen die op het punt stonden te vergaan.¹¹⁰ De Admiraliteit betaalde vissers voor het vervoer van goederen van en naar de oorlogsschepen en Claes Coninck, Cornelis Willemsz. Hoogentroots en Dirck Cornelisz. uit Ter Heijde ontvingen dertig gulden plus een rijksdaalder drinkgeld om hoogwaardigheidsbekleders naar de oorlogsvloot te vervoeren.¹¹¹ Niet in alle gevallen werd op zee even rechtmatig gehandeld. Twee Maassluisse vissers plunderden een vergaan schip uit Arne­muiden. Toen het lokale college van visserij hier van hoorde werden de vissers ter

105 GAV, AGV Maassluis, 'Resoluties'.

106 GAS, ONA, nr. 770, 1664, 27 juli 1655.

107 GAS, ONA, nr. 775, 147, 18 juni 1674.

108 GAS, ONA, nr. 954, 678, september 1632.

109 GAV, ONA, Maassluis, nr. 5489.

110 HAW, ORA Monster, nr. 103, 13 december 1627 en 24 februari 1628.

111 HAW, ORA Monster, nr. 104, 16 mei 1661.

verantwoording geroepen. De gestolen goederen werden bij opbod verkocht en de opbrengst werd aan de gedupeerde vissers van Arnemuiden gegeven.¹¹²

Neveninkomsten aan de wal

In hoofdstuk 3 werd het begrip arbeidscyclus besproken. Hoewel er in het Maasmondgebied al vroeg sprake was van specialisatie, en agrarische werkzaamheden en werk in de zeevaart niet langer werden gecombineerd, was er bij zeevarenden toch sprake van een cyclus van opeenvolgende activiteiten. Het grootste gedeelte van de vissers in Maassluis wisselde de zomerse haringvangst af met de kabeljauwvangst in de winter. De meeste vissers en stuurlieden hielden dit patroon jaren achtereen vol. Over het algemeen werd er weinig aan wal gewerkt, tenzij de vissers door externe omstandigheden gedwongen werden om naar andere werkzaamheden om te zien. In oorlogstijden, wanneer de vissersvloot niet uit mocht varen, verkochten de bootsgezellen die niet geschikt waren om op de oorlogsvloot te werken of dit niet wilden, garnalen langs de deuren of ze vlochten manden en repareerden netten. Een enkeling vond los werk in de haven, bijvoorbeeld door het verrichten van reparatiewerkzaamheden en het bewaken van schepen.¹¹³ Zoals eerder besproken gingen in oorlogstijden naar verhouding weinig stuurlieden over op de oorlogsvloot. Zij hadden niet alleen meer financiële reserves dan het scheepsvolk, maar hadden naast hun werk in de scheepvaart soms ook een bedrijf. Dit varieerde van herbergen, tapperijen en kruidenierswinkels tot lijnbanen en kuiperijen.¹¹⁴ Overigens werden deze bedrijven vaak door de echtgenotes van deze stuurlieden gerund. In hoofdstuk 6 zullen we hier op terugkomen.

In Ter Heijde combineerden de vissers de kustvisserij 's winters met de haringvisserij in de zomer. De oude en minder valide mannen bleven 's zomers thuis om op garnalen te vissen. Voorts hadden vissersgezinnen een aantal rekken op hun erf staan, waar schol werd gedroogd. Dit product werd vervolgens verhandeld.

De onmiddellijke nabijheid van de zee had voor de inwoners van Ter Heijde grote nadelen, vanwege het overstromingsgevaar, maar bood hun ook de nodige voordelen. Zo verdienden zij extra geld met het bergen van schepen die strandden en lading die aanspoelde. Als dit op verzoek van de schipper of eigenaren van het gestrande schip gebeurde was dit geoorloofd, maar Heijdse vissers verdienden ook geld met juttten, wat in principe illegaal was. Het dorp had een strandvonder, die zorg moest dragen voor alles dat aanspoelde. De spullen werden door hem verkocht en de opbrengst ging naar de Prins van Oranje, tot wiens grondgebied het

112 GAV, AGV Maassluis, nr. 73, 16 augustus 1652.

113 GAV, AGV Maassluis, 'Resoluties'; 'Rekeningen van de penningmeester'.

114 GAV, OA Maassluis, nr. 521; GAV, ORA Maassluis, nr. 158, 64, 30 mei 1665.

strand van Ter Heijde behoorde. vissers verdienden voorts bij met een andere illegale bezigheid: het stropen van konijnen.¹¹⁵

In Schiedam combineerden zeelieden werk in verschillende takken van scheepvaart. Na het haringseizoen monsterden de mannen dan bijvoorbeeld aan op één van de schepen die in de herfst naar de Middellandse Zee vertrokken. Ook de combinatie van walvisvaart met koopvaardij kwam voor. Daarnaast waren er bootsgezellen die 's zomers op de haringvloot werkten en 's winters op de lijnbaan. Ook waren er mannen die in de winter een eigen bedrijf runden. Dit waren bijvoorbeeld kuipers die 's zomers aan boord van een haringschip werkten, maar ook stuurlieden die hun zeemansbestaan combineerden met dat van opreder.¹¹⁶ Opreders leverden netten, lijnen en aas aan de visserij. Overigens werden deze bedrijven doorgaans door hun vrouw bestierd.¹¹⁷ Ook zeevarenden die met de VOC vertrokken lieten wel eens een bedrijf achter. Chirurgijn Claes Dircksz. Houwaert belastte zijn meesterknecht gedurende zijn afwezigheid met het beheer van zijn winkel.¹¹⁸

Zeelieden die terugkeerden uit de Oost of West of op de oorlogsvloot hadden gediend, deden in afwachting van een nieuwe reis allerlei soorten los werk. Zo verdienden de uit West-Indië teruggekeerde Frans Harmsz. en koksmaat Hendrick Nanningsz. geld door werk in de venen op het omliggende platteland. 's Avonds sliepen zij in één van de vele herbergen in de stad.¹¹⁹ De 27-jarige François uit Vlaanderen was van Zeeland via Rotterdam naar Schiedam getrokken en hoopte op werk in de koopvaardij. In de tussentijd verdiende hij geld met 'tuin wieden' en 'houtdragen'.¹²⁰ Voor een groep invalide zeelieden, zoals voor Dominico van Venetië die een arm bij een slag tegen 'de Turcken' verloren had en Jean François Wijsbrandt met een lamme hand zat een nieuwe periode op zee er niet in. Aangezien zij niet tot de burgers van de stad behoorden ontvingen zij geen vorm van bedeling en omdat er ook niet altijd sprake was van invaliditeitsuitkeringen, waren zij gedoemd tot bedelen of stelen.¹²¹

Ook nadat zeelieden het bestaan op zee vanwege ouderdom de rug hadden toegekeerd moesten ze doorgaans nog werken. De oude mannen in Ter Heijde die hun vak echt niet meer konden uitoefenen, verdienden de kost met het boeten van netten of het vlechten van manden. Dat dit financieel gezien noodzakelijk was, wordt duidelijk uit de belastingbronnen. Vaak werden deze oud-zeelieden vrijgesteld van het betalen van belasting, met de toevoeging: 'is een oud zeeman,

115 HAW, OA Monster, nr. 2076; HAW, ORA Monster, nrs. 102-105.

116 GAS, ONA, nrs. 740-796.

117 Zie hoofdstuk 6.

118 GAS, ONA nr. 748, 1087, 5 november 1628.

119 GAS, ORA, nr.102, 1 maart 1698.

120 GAS, ORA, nr. 102, 1696.

121 GAS, ORA, nr. 100, 24 oktober 1684.

bewoont een schamel huisken'. Zeelieden die het echt niet meer redden, werden opgenomen in het gasthuis.¹²²

In Maassluis hielden vissers gemiddeld eerder op met hun werk op zee dan in Ter Heijde. Ook hier zullen de meesten echter onvoldoende vermogen hebben gehad om de rest van hun leven niet meer te hoeven werken. De gegevens over de werkzaamheden van oud-zeelieden zijn schaars. Een enkele oud-bootsgezel werkte als nachtwaker in de haven. Stuurlieden vielen terug op hun herberg of lijnbaan. De havenstad Schiedam bood meer mogelijkheden om los werk te vinden. Een 56-jarige man die vanwege diefstal gevangen zat, beweerde in dienst te zijn geweest van de oorlogsvloot, maar nu 'garen te twijnen' voor de kost.¹²³ Een aantal zeelieden vond onderdak in het Oudemannenhuis of Proveniershuis. Ook daar werd overigens van hen verwacht dat ze werkten. In hoofdstuk 8 zullen we hier nog op terugkomen.

Tot besluit

In dit hoofdstuk zijn de vaarseizoenen, arbeidsvoorwaarden, verdiensten en de nevenwerkzaamheden van zeelieden uit Schiedam, Maassluis en Ter Heijde besproken. Het werk in de zeevaart verliep min of meer volgens vaste patronen. De haringvissers vertrokken in juni, bleven twee à drie maanden weg, brachten de gevangen vis aan de wal en vertrokken opnieuw voor twee à drie maanden. Tot januari maakten zij ongeveer drie reizen. Daarna stapte een gedeelte van hen over op de kabeljauwvangst, waarin het patroon van enkele maanden afwezigheid, onderbroken door een korte periode thuis werd voortgezet. De vissers die 's winters in de kustvisserij werkten keerden iedere avond naar huis. Walvisvaarders vertrokken zo vroeg mogelijk in het voorjaar om aan het einde van de zomer terug te keren. Mannen die bij de koopvaardij aanmonsterden wisten vaak niet van te voren wanneer ze terugkwamen, omdat dit mede afhankelijk was van de eventuele retourvracht die voor de terugweg werd ingeladen. Reizen naar de Oostzee, Noorwegen en Noord-Rusland vonden zoveel mogelijk in het voorjaar en de zomer plaats. Reizen naar Zuid-Europa werden aansluitend in het najaar en in de winter ondernomen. Mannen die bij de marine aanmonsterden waren gewoonlijk afwezig vanaf het vroege voorjaar tot in de herfst. Oost-Indiëvaarders waren meerdere jaren achtereenvolgens van huis.

In alle takken van scheepvaart bestonden de verdiensten van zeevarenden uit verschillende componenten, te weten uit het eigenlijke loon, uit een uitbetaling die mede afhankelijk was van de resultaten van de gedane reis en uit secundaire arbeidsvoorwaarden zoals vrije kost en medische verzorging. Voorts kenden alle

¹²² Eendenburg, 'Inwoners van Ter Heijde', 1-21.

¹²³ GAS, ORA, nr. 100, 8 juni 1684.

takken van scheepvaart een vorm van verzekering, waardoor zeelieden gedeeltelijk waren ingedekt tegen risico's waarmee het zeevarende bestaan gepaard ging.

In het algemeen kan gesteld worden dat in alle voorkomende takken van scheepvaart de uitbetaling van het loon plaatsvond na afloop van de reis. Dit betekende dat de achterblijvende gezinnen een tijd lang van de verdiensten van de man des huizes verstoken waren. Vissersvrouwen moesten op het geld wachten tot hun man de haven weer binnenvoer. Voor de gezinnen van kabeljauwvissers kwam daar nog eens bij dat de verdiensten in die branche schommelden, omdat deze direct afhankelijk waren van de prijzen van de vis die op de afslag werden bepaald. Zeelieden in de koopvaardij lieten hun vrouwen een deel van hun nog te verdienen loon alvast lenen bij de bevrachters of reders van het schip waar zij op werkten. Bij de marine en VOC kregen de zeevarenden één of twee maanden handgeld vooraf. Voorts konden zij een gedeelte van hun gage overmaken aan de achterblijvers. Bij de VOC bestonden restricties betreffende de hoogte van het bedrag en de personen aan wie het geld overgemaakt mocht worden. De Compagnie hield bij haar beleid wel rekening met de positie van achterblijvende gezinnen omdat voorrang werd gegeven aan de uitbetaling van de zogenaamde maandbrieven, die vanaf 1682 alleen op naam van directe gezinsleden mochten staan.

Wat de hoogte van de lonen in de verschillende takken van scheepvaart betreft, moet allereerst gesteld worden dat het niet eenvoudig is om die verdiensten met elkaar te vergelijken. Het werk in de zeevaart was in principe seizoensgebonden, en zeelieden combineerden verschillende soorten scheepvaart. Bovendien kende elke tak van scheepvaart naast loon in geld ook nog een beloning die afhankelijk was van het behaalde resultaat en gegevens daarover zijn schaars. Als de lonen van bootsgezellen naast elkaar worden gezet, lijkt het werk in de Europese koopvaardij, uitgaande van het feit dat zeelieden daar het hele jaar door werk hadden, het best betaald te hebben. Hoewel de maandlonen bij de VOC en marine voor de laagste rangen aan boord elkaar niet veel ontliepen, was het werk bij de VOC, wat loon betreft op jaarbasis aantrekkelijker omdat de mannen hier het hele jaar door van werk verzekerd waren. De jaarlonen in de visserij moeten door de combinatie van verschillende soorten visserij aanmerkelijk hoger zijn geweest dan bij de VOC en marine. Gekeken naar de minimum behoefte van een gemiddeld huishouden in een vroegmoderne Hollandse stad moet overigens geconcludeerd worden dat bootsgezellen in alle takken van scheepvaart te weinig verdienden om een huishouden draaiende te houden. Waar mogelijk probeerden zeevarenden daarom extra geld te verdienen met een scala aan werkzaamheden op zee en aan de wal. In het vervolg van dit boek zullen we zien dat ook hun echtgenotes aan het gezamenlijk inkomen bijdroegen.

Hoofdstuk 6

Vrouwenwerk

Op 8 januari 1644 verscheen Job Arentsz. voor een Schiedamse notaris om een akte van transport te laten opmaken. Hij verklaarde dat hij de gage die hij als zeevarende man zou verdienen op 'diverse schepen ende reizen hetzij naer Oost ofte naer Westindien' over wilde maken aan zijn plaatsgenoot, bakker Dirck Huygen. Op deze manier betaalde Job voor het brood dat de bakker zijn gezin zou leveren in de periode dat hij op zee zat. Tevens werd in de akte opgenomen dat de bakker de huur van het huis waarin het zeemansgezin woonde voor zijn rekening zou nemen.¹ Schipper Cornelis Baerthoutsz. Brouwer uit Schiedam regelde door middel van een akte van procuratie dat zijn echtgenote Annetgen Jeroensdr. de maandgelden kon innen die hij nog te goed had van een reis naar Venetië met het schip *De Jonge Prins*.² De vrouw van Cornelis Pietersz. uit Maassluis bleef minder goed verzorgd achter. Pietersz. kreeg als haringvisser pas na afloop van zijn reis weer loon uitbetaald. Zijn echtgenote moest wachten tot haar man terug was voordat ze haar rekeningen kon voldoen, zo verklaarde zij althans aan de deurwaarder die belasting kwam innen.³

Zeevarende gezinshoofden zagen zich allen voor hetzelfde probleem geplaatst. Hun inkomsten waren onregelmatig en de manier van loonbetaling in de scheepvaart kon er voor zorgen dat hun echtgenotes lang moest wachten op hun gage. Bovendien verdienden zeelieden in de onderste rangen eenvoudigweg te weinig om de achterblijvers van te onderhouden. Job Arentsz. koos er voor zijn vrouw en kinderen in ieder geval van twee belangrijke levensbehoeften te voorzien: een dak boven hun hoofd en dagelijks brood. Voor het overige moesten zij het zelf zien te redden. De meeste zeemansgezinnen in Maassluis, Ter Heijde en Schiedam, ook die waarvan de man des huizes doorgaans een behoorlijk inkomen had, verkeerden in een soortgelijke situatie. De verdiensten in de zeevaart waren onzeker en afhankelijk van tal van omstandigheden. De voortdurende oorlogen die de zeventiende-eeuwse Republiek teisterden konden een belangrijke teruggang in

1 GAS, ONA, nr. 756, 569, 8 januari 1644.

2 GAS, ONA, nr. 754, 1165, 16 december 1669.

3 GAV, OA Maassluis, nr. 520.

het gezinsinkomen betekenen. De verdiensten van de man alleen waren niet voldoende om het jaar door te komen. Zeemansvrouwen probeerden het huishouden draaiende te houden door een combinatie van activiteiten. Zo verrichtten ze betaald werk, dat zowel binnen het huishouden als op de arbeidsmarkt uitgevoerd kon worden. Daarnaast pasten ze een scala van verschillende 'overlevingsstrategieën' toe, zoals ruilhandel en leven op krediet.⁴

In de zeventiende-eeuwse samenleving was niet in alle takken van de economie plaats voor vrouwen. Het werk op zee was voorbehouden aan het mannelijk deel van de beroepsbevolking. Voorts waren vrouwen uitgesloten van bepaalde beroepen door gilde-bepalingen. De positie van mannen en vrouwen verschilde in economisch, sociaalcultureel en juridisch opzicht. Getrouwde vrouwen waren handelingsonbekwaam, zij konden geen rechtshandelingen verrichten zonder mannelijk voogd. Wanneer een vrouw weduwe werd, veranderde haar juridische status. Pas na de dood van haar echtgenoot kon zij zonder mannelijke tussenkomst haar zaken regelen.⁵

Zeemansvrouwen waren gedurende het grootste gedeelte van het jaar alleen. Dit bracht hen in een uitzonderlijke situatie. Vaak wordt verondersteld dat zeemansvrouwen door de maatschappij als 'mannelijk' bestempelde taken en werkzaamheden overnamen. Ook bestaat het idee dat zij zelfstandiger waren dan andere vrouwen in de vroegmoderne samenleving.⁶ Lorentz omschrijft de positie van zeemansvrouwen in de havenstad Bristol als *occupational widowhood*.⁷ De aard van het zeemanswerk bracht met zich mee dat de mannen van huis waren en een aantal taken binnen de gemeenschap niet konden uitoefenen. De sterke scheiding tussen de mannen- en vrouwenwereld resulteerde in een grotere verantwoordelijkheid en een zekere mate van vrijheid voor zeemansvrouwen. Zo konden zij bijvoorbeeld financiële transacties afwickelen, iets dat getrouwde vrouwen formeel niet mochten, en waren ze verantwoordelijk voor het huishoudbudget. Hierdoor was hun positie te vergelijken met die van weduwen. Dit is ook het beeld

4 Vergelijk Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 113, 296. Zie voor overlevingsstrategieën ook Knotter, 'Problemen van de family economy'. Olwen Hufton beschreef de gezinseconomie van armen in achttiende-eeuws Frankrijk als een *economy of makeshifts*. *The poor of eighteenth century France*, 15; Richard Wall introduceerde de term *adaptive family economy*. *Work, welfare and the family*, 265; Marco van Leeuwen gebruikte de term 'adaptieve gezinseconomie' bij zijn beschrijving van Amsterdamse armen in de negentiende eeuw. *Bijstand in Amsterdam*, 60; Van Wijngaarden koos voor 'een combinatie van inkomensbronnen' om de situatie van bedeelde zinnen in Zwolle te beschrijven. *Zorg voor de kost*, 25; zie ook Anderson, 'New insights', 131-133.

5 De Wit, 'Zeemansvrouwen aan het werk'.

6 Simonton, *A history of European Women's work*, 20, 35; Berggreen, 'Dealing with Anomalies', 116; Smith, 'Comments on the heuristic utility of maritime anthropology', 2-8; Van der Veen, 'Independent Willy-Nilly', 181; Lofgren, 'Marine ecotypes in Preindustrial Sweden', 101.

7 Lorentz, *Bristol fashion*, 283.

dat gewekt wordt in de reisverslagen van buitenlanders die de Republiek in de zeventiende eeuw bezochten. Zij verbaasden zich over de zelfstandige positie van vrouwen in de maatschappij en legden verband met het belang van zeevaart in de Nederlandse kustprovincies en de afwezigheid van mannen.⁸

De vraag is of de vermeende zelfstandigheid van zeemansvrouwen invloed had op hun positie op de arbeidsmarkt en in hoeverre zeemansvrouwen met hun werkzaamheden in staat waren om aan het gezinsinkomen bij te dragen. Er is nog maar weinig onderzoek gedaan naar de rol van vrouwen in de maritieme economie. Studies over vroegmodern Engeland, Portugal en Zweden hebben aangetoond dat zeemansvrouwen een belangrijk aandeel in die economie hadden. De arbeid die zeemansvrouwen verrichtten was doorgaans direct gelieerd aan de visserij of scheepvaart.⁹ Valerie Burton meent dat het inkomen van de zeemansvrouw in negentiende-eeuws Engeland de basis was van het huishoudbudget. Het geld dat de mannen inbrachten kon een zeemansgezin van wat extra comfort voorzien of er in het ongunstigste geval voor zorgen dat het gezin niet van de bedeling afhankelijk werd. Volgens Sölvi Sogner waren de verdiensten van de man in vroegmodern Noorwegen juist het hoofdkomen. De bijdrage van vrouwen aan het huishoudbudget, in geld of in natura, betekende het verschil tussen pure armoede en een redelijk bestaansniveau.¹⁰

In Nederland heeft het onderzoek naar zeemansvrouwen zich tot nu toe voornamelijk op de echtgenotes van Oost-Indiëvaarders gericht. Studies over voc-

8 Een Engelse reiziger, James Howell schreef in 1622: 'In Holland the wives are so wel versed in Bargaining, Cuphering & Writing, that in the Absence of their Husbands in long sea voyages they beat the trade at home & their words will pass in equal credit', geciteerd in Alice Clark, *Working Life* 37; Opmerkingen van gelijke aard maakte de Italiaanse reiziger Lodovico Guicciardini in zijn *Beschrijvinge van alle de Nederlanden*. Zie ook William Montague, *The delights of Holland*, 183; Jacobsen Jensen, 'Moryson's reis', 272. Het beeld van de zelfstandige vrouw in de Republiek is overigens niet eenduidig, tegelijkertijd werd de Hollandse huisvrouw beschreven die haar stoepje ijverig schrobde en haar huis poetste tot het glom. Zie: Schama, *The embarrassment of riches*, 376-378. Het burgerlijke gezinsmodel in zeventiende-eeuws Nederland zou hebben bijgedragen aan het ideaal van de huisvrouw die thuis was, zonder betaalde arbeid te hoeven verrichten. Zie De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 698. Voor kritische kanttekeningen bij het begrip huiselijkheid Zie ook Everard, 'Verandering en continuïteit in de arbeid van vrouwen'; De Vries, 'Toonbeelden van huiselijkheid of arbeidzaamheid?'

9 Abreu-Ferreira, 'Fishmongers and shipowners'; Lorentz, *Bristol fashion*; Hunt, 'Women against the Navy'; zie ook Nadel Klein and Lee Davis, 'Introduction: Gender in the maritime area', 5, 6; Simonton, *A history of European women's work*, 20; Lofgren, 'Marine Ecotype is Preindustrial Sweden', 84-109; Lofgren, 'Family and household', 17-54.

10 Burton, 'The myth of bachelor Jack'; Burton, 'Seafaring families and seafaring wages'. De vraag wie van beide huwelijkspartners het hoofdkomen inbracht, hangt samen met het vraagstuk van het (mannelijk) kostwinnerschap. Het feit dat zeelieden niet in staat waren om als (enige) kostwinner te fungeren had volgens Burton invloed op de status van deze mannen. De negentiende-eeuwse maatschappij schreef voor dat een man voor zijn gezin moest kunnen zorgen.

vrouwen in Enkhuizen, Amsterdam, Delft en Rotterdam hebben aangetoond dat sommige van deze vrouwen als volkhoudsters en zielverkoopsters¹¹ actief waren en dat de vriendinnen en echtgenotes van migranten die aanmonsterden bij de VOC niet zelden in de prostitutie belandden. Zowel Van der Heijden als Van den Heuvel hebben in hun respectievelijke onderzoek naar VOC-vrouwen in Rotterdam en Enkhuizen laten zien dat de positie van deze vrouwen bepaalde voordelen bood als het ging om toegang tot arbeid. Zo werkten zeemannsvrouwen als dienstbode, een beroep dat normaal gesproken voorbehouden was aan ongehuwde vrouwen, en werden vrouwen door hun echtgenoot gemachtigd handel te drijven.¹² Toch wijzen zowel Van der Heijden als Van den Heuvel er op dat er nog veel lacunes zijn in de kennis over arbeid die VOC-vrouwen verrichtten. Het onderzoek naar vroegmoderne vrouwenarbeid in het algemeen is nog lang niet voltooid, wat ook de vergelijking bemoeilijkt tussen zeemannsvrouwen en echtgenotes van mannen die in andere sectoren werkzaam waren.¹³

Lange tijd heeft de discussie over vrouwenarbeid in het teken gestaan van het werk van Alice Clark uit 1919. Zij beschreef hoe vrouwen in ‘de goede oude tijd’ – de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw – een gunstige positie op de arbeidsmarkt hadden, maar daar in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw van verdrongen werden.¹⁴ De zienswijze van Clark heeft veel navolging gevonden binnen de vrouwengeschiedenis; de mogelijke verklaringen voor de terugdringing van vrouwen uit het economisch leven variëren van economische oorzaken zoals de opkomst van het kapitalisme tot factoren als de verspreiding van het huiselijkheidsideaal. Dit ideaal zou in de Republiek al in de zeventiende eeuw zijn gevormd onder invloed van het burgerlijke gezinsmodel.¹⁵

Het zicht op de daadwerkelijke arbeidsparticipatie van vrouwen werd mede door het voortduren van deze ideologisch getinte discussie aan het oog onttrokken. In welke beroepen en sectoren van de economie vrouwen precies werkzaam

Ruth Wellis Herdorn sloot zich hier bij aan voor wat achttiende-eeuws Nieuw-Engeland betreft. De dorpsregering nam daar de taak van de zorg van het gezin over van zeelieden en bestempelde de zeelieden daarmee als mislukkelingen. Ze waren immers niet in staat om de meest basale invulling van mannelijkheid te vervullen: aan het hoofd staan van hun gezin. Herdorn: ‘The domestic cost of seafaring’; Sogner, ‘Young in Europe around 1700’, 512-532.

11 Zie hoofdstuk 4.

12 Van Alphen, ‘Handel en wandel van de transportkoper’; Van Alphen, ‘The female bond of Dutch shipping’; Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 136-150; Van de Pol, ‘Prostitutie en de Amsterdamse burgerij’, 203; Van der Horst, ‘Vrouwen aan de wal’; Van der Heijden, ‘Achterblijvers’; Van den Heuvel, ‘*Bij uijtlandigheid van haar man*’; Van der Vlis, *Leven in armoede*, 194-197. Zie ook Van der Heijden en Van den Heuvel, ‘Surviving strategies of Dutch seamen’s wives’.

13 Zie Schmidt, ‘Vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd’.

14 Clark, *Working life*. Overigens achtte Clark de arbeidsmarktpositie van vrouwen in de Republiek gunstiger dan die van vrouwen in Engeland.

15 Zie voetnoot 8.

waren, was tot voor kort niet duidelijk.¹⁶ De laatste jaren, echter, is veel regionaal en lokaal georiënteerd onderzoek verricht naar specifieke groepen vrouwen.¹⁷ Dergelijke *case studies* bieden inzicht in wat vrouwen nu eigenlijk precies deden in de vroegmoderne tijd.¹⁸

Het onderzoek in dit hoofdstuk naar zeemansvrouwen in Maassluis, Ter Heijde en Schiedam beoogt de kennis over vrouwenarbeid, in navolging van genoemde *case studies*, te verdiepen. De lokale benadering werpt licht op de verschillen tussen zeemansvrouwen en andere getrouwde vrouwen, maar doet ook recht aan de verschillen tussen de diverse groepen zeemansvrouwen die de drie gemeenschappen bevolkten. Het onderzoek naar vrouwenarbeid is echter niet eenvoudig. In belastingbronnen bijvoorbeeld zijn vrouwen nauwelijks terug te vinden. Dit komt deels doordat de man door de belastinginnehmer als kostwinner werd beschouwd¹⁹, maar ook doordat vrouwen verschillende werkzaamheden combineerden, waardoor ze niet één beroep uitoefenden.²⁰ Daar komt nog eens bij dat een gedeelte van de werkzaamheden binnen het huishouden werd uitgevoerd. Het huishouden functioneerde, zeker aan het begin van de zeventiende eeuw nog in belangrijke mate als productie-eenheid. Het werk dat zich binnen het huishouden voltrok is echter niet altijd eenvoudig in het aanwezige bronnenmateriaal terug te vinden. Voorts werd de continuïteit van het werk van vrouwen in hoge mate beïnvloed door de gezinsomstandigheden. Vrouwen met jonge kinderen moesten het werk met zorgen combineren, terwijl vrouwen met oudere kinderen, die kinderen juist konden betrekken in het arbeidsproces.

Door in het onderzoek een groot aantal verschillende bronnen te betrekken is het toch mogelijk om het werk dat zeemansvrouwen deden grotendeels te traceren. Daarbij worden de volgende vragen gesteld: bood de afwezigheid van hun echtgenoten zeemansvrouwen daadwerkelijk meer vrijheid en waren zij daardoor in andere beroepen werkzaam dan andere getrouwde vrouwen? Verrichtten vrouwen in zeevarende gemeenschappen bij afwezigheid van een groot deel van de mannelijke beroepsbevolking betaalde arbeid in sectoren die normaal gesproken door mannen gedomineerd werden of hadden zij hun eigen arbeidsterrein? Veranderde de arbeidsmarktpositie van zeemansvrouwen gedurende de zeventiende

16 Vergelijk De Vries en Van der Woude *Nederland 1500-1815*, 689-700.

17 Van Deursen, 'Werkende vrouwen'; Wijsenbeek-Olthuis, 'Van priseerstes en prostituées'; Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*; Van der Vliet, *Leven in armoede*; Schmidt, *Overleven na de dood*; Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*; Kloek, 'Vrouwenarbeid aan banden gelegd?', 373-402; Panhuysen, *Maatwerk*.

18 Zie: Sharpe, 'Continuity and change'; Schmidt, 'Vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd'.

19 Voor verklaringen over de opkomst van het mannelijk kostwinnerschap zie: Janssens, 'De mannelijke kostwinner'.

20 Schmidt heeft er voor gepleit om niet over vrouwenarbeid te spreken maar over 'werk'. Schmidt 'Vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd', 17; zie ook Zemon Davis 'Women in the arts mécaniques', 139-167. Zemon Davis introduceerde hierin het begrip van beperkte beroepscontinuïteit van vrouwen.

eeuw? Tot slot zal ook besproken worden in welke mate zeemansvrouwen aan het gezinsinkomen bijdroegen.

Vrouwen in de meerderheid?

Vrouwen waren in de vroegmoderne Republiek altijd in de meerderheid. In de pre-industriële Westerse samenleving lag de sekseratio, de verhouding tussen het aantal mannen en het aantal vrouwen ongeveer op 110. Op iedere honderd mannen, waren er 110 vrouwen. Dit is is een natuurlijk gegeven; er worden meer jongetjes geboren, maar er overleven meer meisjes.

In steden en dorpen waar de zeevaart een belangrijke bron van inkomsten vormde, was het aantal mannen en vrouwen in de samenleving uit evenwicht. In achttiende-eeuws Amsterdam, bijvoorbeeld, was de sekseratio 123. Er woonden vijf vrouwen op vier mannen. Amsterdam trok veel migranten, zowel van het mannelijk als vrouwelijk geslacht. De vrouwen zochten veelal een betrekking als dienstbode, van de mannelijke migranten monsterde een groot gedeelte aan als zeeman, waardoor ze de stad weer verlieten.²¹ In Delft was de invloed van de met de VOC vertrekkende mannen duidelijk merkbaar: in 1749 lag de sekseratio tussen 122 en 132.²²

Gezien het grote belang van de zeevaart in Maassluis, Ter Heijde en Schiedam kan verwacht worden dat ook hier het aantal vrouwen het aantal mannen oversteeg. Betrouwbare cijfers over de sekseratio ontbreken.²³ Op basis van belastingbronnen kunnen wel uitspraken gedaan worden over het aantal vrouwelijke gezinshoofden in de drie plaatsen. Het eerder in dit boek gebruikte zout-en zeepkohier uit 1680 biedt de meest volledige informatie, zowel over beroepsstructuur als de samenstelling van het huishouden. Helaas is het Schiedamse kohier niet bewaard gebleven. De meest volledige informatiebron voor deze plaats betreft het hoofdgeldkohier uit 1622. In onderstaande tabel zijn de resultaten weergegeven.

21 Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 106-107.

22 Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom* 108; zie ook Wijzenbeek, 'De invloed van de VOC', 100-102.

23 In Maassluis kunnen slechts de vrouwen en mannen uit de 288 rijkste huishoudens uit het zout- en zeepkohier in 1680 worden geteld: 266 vrouwen tegenover 231 mannen. Dit levert een sekseratio van 115 op. De dienstbodes en knechten zijn niet meegerekend, omdat dit het beeld te veel zou verstoren. Dienstbodes waren doorgaans van het vrouwelijk geslacht en zullen in de rijkste huishoudens het meest zijn voorgekomen. GAV, OA Maassluis, nr. 521.

Tabel 6.1 Aantal vrouwelijke gezinshoofden, Schiedam, Maassluis, Ter Heijde

Plaats	Jaar	Totaal aantal huishoudens	Aantal weduwen	Aantal alleenstaande vrouwen	Totaal aantal vrouwelijke gezinshoofden	% Vrouwelijke gezinshoofden	Aantal zeemansvrouwen	Totaal aantal huishoudens met een vrouw aan het hoofd	% Huishoudens met een vrouw aan het hoofd ³
Schiedam	1622	1565	82	267	349	22%	380 ¹	729	47%
Maassluis	1680	1232	207	35	242	20%	378 ²	620	50%
Ter Heijde	1680	54	13	3	16	30%	20	36	67%

1 Dit is een schatting, zie onderstaande tekst en voetnoot 24.

2 Dit is een schatting, omdat alleen van de vissers die deel uit maken van de 288 rijkste huishoudens in Maassluis direct uit het kohier te halen valt of ze getrouwd zijn. Voor het overige zijn hier ook de vrouwen van zeelieden werkzaam in andere takken van scheepvaart bijgeteld.

3 Dit is het totaal aantal huishoudens met een vrouw aan het hoofd, bestaande uit de in de kohieren terug te vinden vrouwelijke gezinshoofden en zeemansvrouwen.

Bron GA, OA, nr. 806 en OA nr. 1442; GAS, ONA, nrs. 740-770; GAD, OA, nr. 1763, GAV, OA Maassluis, nr. 521.

Volgens het Schiedamse kohier van het hoofdgeld uit 1622 hadden in dat jaar 349 van de 1565 huishoudens (ca. 22%) een vrouwelijk gezinshoofd. In ruim 5% van alle huishoudens stond een weduwe aan het hoofd van het huishouden. Onder de alleenstaande vrouwen werden ook de vrouwen van matrozen en soldaten in de Oost gerekend, omdat deze voor de belastinginner niet langer als kostwinner golden. Ook is het mogelijk dat er vrouwen van mannen die in Duinkerken of elders gevangen zaten werden meegeteld; de opsteller van het kohier vermeldde soms dat de man des huizes gevangen zat, of niet aanwezig was. Op grond van het geschatte percentage zeelieden in de eerste helft van de zeventiende eeuw en het geschatte percentage zeelieden dat getrouwd was kan gesteld worden dat er, naast de vrouwen van in de Oost verkerende bootsgezellen en matrozen, rond de 380 zeemansvrouwen in Schiedam moeten hebben gewoond.²⁴ Opgeteld bij de vrouwelijke gezinshoofden uit het kohier zou dit betekenen dat 47% van alle huishoudens het grootste gedeelte van het jaar door een vrouw geleid werden.

In 1680 stond in 242 van de 1232 Maassluisse huishoudens een vrouw aan het hoofd. (in circa 20% van alle huishoudens). In 207 van die huishoudens was het gezinshoofd een weduwe (ca. 17% van alle huishoudens). Dit percentage is opvallend veel hoger dan in Schiedam. Het is niet eenvoudig om hier een verklaring voor te vinden. We moeten er in ieder geval rekening mee houden dat er twee verschillende soorten bronnen zijn gebruikt voor deze analyse. Het kan zijn dat de opsteller van het hoofdgeldkohier in Schiedam minder nauwkeurig was dan de

24 Hierbij zijn we uitgegaan van de schatting van 35% zeevarenden in Schiedam in de eerste helft van de zeventiende eeuw (zie hoofdstuk 2 en 3) en van het totale percentage getrouwde zeelieden zoals berekend in hoofdstuk 4 (70%).

opsteller van het zout-en zeepkohier in Maassluis, waardoor Schiedamse weduwen ten onrechte in het kohier terecht kwamen als alleenstaande vrouw.

Het aantal zeemansvrouwen dat in Maassluis woonde, bedroeg naar schatting 378. Dit betekende in de praktijk dat ongeveer de helft van het aantal huishoudens gedurende het grootste gedeelte van het jaar door een vrouw gerund werd. In Ter Heijde hadden in 1680 zestien van de 54 huishoudens een vrouwelijk gezinshoofd (30% van alle huishoudens). Net als in Maassluis, was het aantal weduwen hoog: in dertien van de huishoudens stond een weduwe aan het hoofd van het huishouden (24% van alle huishoudens). Voorts woonden in het kustdorp minimaal twintig zeemansvrouwen. In totaal werden 36 van de 54 huishoudens door een vrouw gerund (ca. 67%).²⁵ Wel moet hierbij opgemerkt worden dat Heijdse zeelieden doorgaans alleen 's zomers voor langere tijd weg waren. In de winter keerden zij met hun schuiten iedere dag naar huis, waardoor ze zich in die periode intensiever met het huishouden bemoeid zullen hebben.

De conclusie dat vrouwen in zeevarende gemeenschappen gedurende het grootste deel van het jaar in de meerderheid waren is op grond van deze gegevens gerechtvaardigd.

Juridische status

In de vroegmoderne Republiek waren vrouwen juridisch ondergeschikt aan mannen. Deze juridische ongelijkheid vond zijn oorsprong in opvattingen over de vrouwelijke incompetentie. Hugo de Groot schreef in zijn *Inleidinge tot de Hollandse rechtsgeleerdheid* in 1631: 'Alzoo doorgaens der wijven geslacht, als kouder ende vochtiger, minder bequaemheid heeft tot zaken, verstand vereisschende, als 't geslacht der mannen, zoo is het mannelijk gheslacht genoegzaam aengeboren eenige opperheid over de wijven'.²⁶

Het gezin was de basis van de zeventiende-eeuwse samenleving en de man was binnen deze ordening de natuurlijke leider. Een meisje stond onder voogdij van haar vader en de echtgenote was aan de echtelijke macht van haar man onderworpen. De maritale macht van de echtgenoot had tot gevolg dat deze verantwoordelijk was voor de bescherming van zijn vrouw. In ruil voor zijn bescherming was de vrouw haar man gehoorzaamheid verschuldigd. Tevens viel het boedelbeheer van een echtpaar onder verantwoordelijkheid van de man. In principe werden de huwelijken in Holland in gemeenschap van goederen gesloten. De man had ook het beschikkingsrecht. Hij kon zonder toestemming van zijn vrouw, hun beider roerende en onroerende goederen verkopen of belasten. De vrouw daarentegen verloor bij het huwelijk het recht haar eigen goederen te verkopen of te belasten. Dit

²⁵ De Wit, 'Seamen and shrewomen', 3-4; De Wit, 'Zeemansvrouwen aan het werk', 66-67.

²⁶ De Groot, *Inleidinge tot de Hollandse rechtsgeleerdheid*, 11.

gold alleen bij haar leven, want getrouwde vrouwen hadden wel het recht zelfstandig, zonder toestemming van hun echtgenoot, hun testament te laten opmaken. In erfrechtelijk opzicht werden zonen en dochters overigens redelijk gelijk bedeed. Hierdoor leverden zowel mannen als vrouwen een belangrijke economische basis aan een nieuw te stichten gezin.²⁷ De echtelijke macht van de man had tenslotte tot gevolg dat hij zijn vrouw vertegenwoordigde in rechtszaken of bij overeenkomsten. Contracten die door gehuwde vrouwen werden afgesloten, zonder dat haar man daarbij aanwezig was of zonder zijn uitdrukkelijke toestemming had gegeven waren niet rechtsgeldig.²⁸

Er bestonden enkele uitzonderingen op de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen. Deze uitzonderingen kwamen vooral voort uit praktische overwegingen. Vrouwen waren bijvoorbeeld wel bevoegd uitgaven te doen ten behoeve van het huishouden. Er was echter niet vastgesteld hoe hoog de bedragen mochten zijn die zij mochten spenderen en welke aankopen precies onder het predicaat 'huishouden' vielen, een situatie die vooral in het geval van minder harmonieuze relaties tot problemen kon leiden. Voorts kon een bruid de invloed van haar aanstaande echtgenoot op haar goederen beperken door te trouwen op huwelijkse voorwaarden. Daarnaast kon ze in geval het gezin door wanbeheer van de man tot armoede dreigde te vervallen, alsnog een boedelscheiding aanvragen bij het gerecht.

Voorts was een gehuwde vrouw die zich bezighield met 'openbaar koopmanschap', ook wel 'openbare koopvrouw' genoemd, wat betreft de in- en verkoop voor haar nering gerechtigd de noodzakelijke contracten te sluiten en op eigen naam voor het gerecht te verschijnen. Haar status stond haar echter alleen toe zaken te regelen die direct met het handel drijven te maken hadden; zij had geen volledige handelingsbekwaamheid.²⁹

Tot slot konden echtgenoten door middel van voor notaris of schepenen opgestelde procuraties hun vrouwen machtigen om voorkomende zakelijke transacties af te handelen. Zeelieden in Maassluis, Ter Heijde en Schiedam maakten veelvuldig gebruik van deze mogelijkheid. In de havenstad Schiedam waren overigens naar verhouding meer procuraties in de archieven te vinden dan in het kustdorp Ter Heijde. Dit is niet verwonderlijk, Schiedam telde veel meer zeelieden die voor een aantal jaren van huis waren, terwijl de Heijdse vissers in de winter iedere dag terugkeerden.³⁰ De procuraties stelden vrouwen in staat zelfstandig een winkel of bedrijf te runnen en gaf hun zeggenschap over de goederen in het huwelijk. Daar-

27 Schmidt, 'Vrouwen en het recht', 26-44; Schmidt, 'Touching inheritance', 175-189.

28 Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld vroegmodern Engeland, Schmidt, *Overleven na de dood*, 55-61.

29 Kloek, 'De vrouw', 241-279; Schmidt, *Overleven na de dood*, 60; Van Aart, 'Tussen norm en praktijk', 29; Van den Heuvel, 'The capacity and incapacity of married female traders'; Van den Heuvel, 'De Openbaar Koopvrouw'.

30 De Wit, 'Sea men and shore women', 15; GAS, ORA, nrs. 601-604; GAS, ONA, nrs. 740-770.

naast konden door hun man gemachtigde zeemansvrouwen andere zaken regelen, zoals het innen van een erfenis. Niet iedere zeeman echter, gaf zijn vrouw een volledige machtiging. Procuraties golden dan alleen speciaal omschreven transacties en er werd voor de overige zaken een procureur of een mannelijk familielid als zaakwaarnemer aangesteld. Daarnaast waren de procuraties slechts geldig totdat de zeeman in kwestie terugkeerde. De juridische positie van zeemansvrouwen die een volledige machtiging van hun echtgenoot kregen was, totdat hun man weer aan de horizon verscheen, te vergelijken met die van een weduwe. Het al dan niet machtigen van een echtgenote bleef een vrije keuze van iedere individuele zeeman en was afhankelijk van zijn persoonlijke situatie. De vrouw van marinekapitein Eland du Bois uit Schiedam regelde alle voorkomende zakelijke transacties en was daartoe volledig bevoegd.³¹ Bootsgezel Cornelis Arijensz. daarentegen verleende zijn echtgenote slechts toestemming om een transportbrief te innen van 163 gulden.³² De vrouw van stuurman Jacob Jacobsz. werd opgenomen in het gasthuis, omdat zij krankzinnig was. Zij was niet langer in staat om voorkomende zaken af te handelen; daarom verleende Jacob een machtiging aan een bevriende weduwe. Hij liet zijn meubels, kleding en andere goederen opslaan en gaf de opdracht deze weer in het bezit van zijn vrouw te stellen, zodra zij genezen verklaard werd.³³ Dat sommige zeelieden hun vrouw niet volledig machtigden had met de kwaliteit van de relatie tussen de echtelieden te maken. Een zeeman wiens vrouw niet volledig te vertrouwen was kon voor rare verrassingen komen te staan. Heijman Corstiaensz. van der Mast bijvoorbeeld, trof bij zijn terugkeer uit zee zijn huis op de Dam in Schiedam niet aan zoals hij het had achtergelaten. Zijn vrouw, Grietgen Claesdr., had het huis en de boedel in zijn afwezigheid verkocht aan dominee Huijch Ariensz. van Beieren voor een bedrag van 4250 gulden, zonder Heijman daar in te kennen. Omdat Grietgen volledig gemachtigd was, viel deze beslissing niet zo maar terug te draaien. Bovendien had de vrouw de stad verlaten.³⁴

Voor vrouwen van zeelieden die geen machtiging van hun echtgenoot gekregen hadden bood de lokale overheid een oplossing. De vrouwen konden een rekest indienen om via die weg alsnog gemachtigd te worden om bepaalde zaken te regelen.³⁵ Veel voorkomend was bijvoorbeeld het verzoek tot machtiging voor het innen van een erfenis of tot verkoop van het huis, in verband met schulden. Voor vrouwen die in een penibele financiële situatie verkeerden, kon een honorering van dit verzoek het verschil betekenen tussen bittere armoede en een redelijk bestaan.

31 Bruijn en Van Eyck van Heslinga, 'Aan Wijfje lief', 118. GAS, ONA, nr. 763, 761, 31 december 1670; ONA, nr. 763, 745, 14 december 1670; ONA, nr. 784, 5, 24 november 1674.

32 GAS, ONA, nr. 758, 437, 8 maart 1650.

33 GAS, ONA, nr. 748, 1107, 7 februari 1629.

34 GAS, ORA, nr. 602, 21, 20 oktober 1612.

35 GAV, OA Maassluis, nr. 1090; HAW, ORA Monster, nr. 180; HAW, ONA Monster, 6101, 1 maart 1675. Van den Heuvel, *Bij uitlandigheid*, 71-75; Schmidt, *Overleven na de dood*, 69-72; Van der Heijden, 'Achterblijvers', 196.

Overigens waren het niet alleen zeemansvrouwen die gebruik maakten van dit recht, maar ook andere onbestorven weduwen, zoals vrouwen van wie de man in de gevangenis zat of op de vlucht was. Een man hoefde niet per se fysiek afwezig te zijn om zijn vrouw als onbestorven weduwe door het leven te laten gaan. Vrouwen met een echtgenoot die krankzinnig of voordurend dronken was vielen ook binnen deze categorie.³⁶

Over het algemeen werden de rekesten van zeemansvrouwen ingewilligd. De vrouwen werden blijkbaar voldoende betrouwbaar geacht om handelingsbevoegdheden te verwerven die gehuwde vrouwen normaal gesproken ontzegd werden.³⁷ Daarnaast moet de lokale overheid zich verantwoordelijk hebben gevoeld voor de grote groep zeemansvrouwen. Doordat de echtgenotes van zeelieden bepaalde bevoegdheden kregen, waren ze beter in staat hun huishouden draaiende te houden. Dit kon als bijkomend voordeel hebben dat er minder snel een beroep op de armenzorg werd gedaan.³⁸ De relatief soepele houding ten opzichte van zeemansvrouwen betekende niet dat alle rekesten die zij indienden zonder meer werden gehonoreerd. Schepenen informeerden in de sociale omgeving van de vrouwen naar hun gedrag. Had de vrouw in kwestie een bedenkelijke reputatie, dan kreeg zij geen bevoegdheden. De lokale overheid stelde ook eisen aan de aktes van procuratie die zeelieden lieten opstellen. Toen Annetge Ariensdr. Buijs, de vrouw van Oost-Indiëvaarder Leendert Ariensz. Ruijbrock, hun gezamenlijke huis in Ter Heijde wilde verkopen en daarbij een door haar man achtergelaten brief met toestemming toonde, werd de verkoop door de dorpsregering toch verhinderd, omdat de akte van procuratie niet volgens de regels was opgesteld.³⁹

Vrouwenberoepen?

De belastingregisters van Maassluis, Ter Heijde en Schiedam geven een goed beeld van de verschillende sectoren van de lokale economie.⁴⁰ Over vrouwenarbeid, echter, vertellen ze maar weinig. Beroepen die getrouwde vrouwen uitoefenden werden zelden of nooit genoemd. Bovendien hadden vrouwen vaak niet één beroep, maar combineerden ze verschillende werkzaamheden. Overigens stonden ze daarin niet alleen. Al eerder zagen we hoe zeevarenden in een opeenvolgende cyclus van seizoensarbeid verschillende soorten arbeid met elkaar combineerden. Zij beschouwden hun werkzaamheden als visser of zeeman echter wel als

³⁶ Zie: Schmidt, *Overleven na de dood*, 69-72.

³⁷ Van der Heijden, 'Achterblijvers', 196.

³⁸ Van den Heuvel, *Bij uitlandigheid*, 74; Wallis Herndorn, 'The domestic cost of seafaring'.

³⁹ HAW, ORA Monster, nr. 180.

⁴⁰ Zie hoofdstuk 2.

hun (hoofd)beroep. Bij vrouwen was deze beroepsidentiteit, enkele uitzonderingen daargelaten, zwakker.

In het Heijdsse kohier van 1680 worden geen beroepen van vrouwen vermeld. In de Schiedamse kohieren uit 1622 staan maar vier vrouwen met een beroepsvermelding: een 'peenwif', een 'vroedvrouw', een 'wollenaarster' en een 'bakster'.

De meeste gegevens zijn in het Maassluisse kohier uit 1680 te vinden. Op de vrouwenberoepen in deze plaats kunnen we daarom iets dieper ingaan. Van de 207 weduwen werd van 39 een beroep genoteerd, van de 35 alleenstaande vrouwen werd van zeven vrouwen het beroep opgenomen.⁴¹ De grootste groep weduwen was werkzaam in de detailhandel. Vijftien vrouwen verkochten producten variërend van kaas, mosterd en appels tot schotels, tin en aardewerk. Dat de detailhandel een typisch vrouwelijk arbeidsterrein was, is een gegeven dat bekend is uit de literatuur.⁴² Overigens zullen ook niet in het kohier als handelaarster aangeduide vrouwen landbouwproducten zoals appels aan de man hebben gebracht. Zij deden dit echter naast andere werkzaamheden. In het vervolg van dit hoofdstuk zullen we hier nader op terug komen.

Een tweede groep van elf weduwen werkte als ambachtsvrouw. Zo noteerde de belastinginner een 'kuipster', een 'lijndraaister' en drie 'zeilmaaksters'. Tot deze groep behoorden ook een viertal 'baksters'. Hoogstwaarschijnlijk hadden deze weduwen de zaak van hun overleden man voortgezet na diens dood. Vaak hadden ze de expertise daarvoor in huis, omdat ze het bedrijf samen met hun man hadden geleid. De gebruikelijke rolverdeling was dat de man goederen produceerde die de vrouw in een aan de werkplaats grenzende winkel verkocht. In Maassluis was het bovendien zo dat zeelieden hun werk op zee combineerden met een beroep aan de wal. De combinatie stuurman-lijndraaier en stuurman-kuiper kwam geregeld voor. In de tijd dat haar man op zee zat, was de vrouw verantwoordelijk voor het kuipers- of lijndraaiersbedrijf.⁴³

De overige weduwen in het Maassluisse belastingkohier verdienen geld met typische vrouwelijke bezigheden als het naaien van linnen, het bleken van was en het breien van kousen. Tot deze groep behoorden ook een turfstonster en een 'kleine kinder schoolhoudster'. Tevens werd een 'werkplochster' genoemd, die voorkomende losse arbeid verrichtte, zoals sjouwwerk of werk van agrarische aard en twee 'nettenbreisters'. Voorts woonden in het dorp twee renteniersters, die van hun bezittingen konden leven, een boekhoudster die zich bezighield met het uitre-

41 GAD, OA, nr. 1763, GAV, OA Maassluis, nr. 521.

42 Van Deursen, 'Werkende vrouwen'; Wijsenbeek-Olthuis, 'Van priseersters en prostitutees'; Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*; Van der Vlis, *Leven in armoede*.

43 Zie bijvoorbeeld Stijntje Leenderts, huisvrouw van Jan Pietersz Jongman, lijndraaier en visser, die na de dood van haar man doorging met het leveren van touwwerk, GAV, ORA Maassluis, nr. 158, 64, 30 mei 1665.

den van schepen en de handel in scheepsparten⁴⁴ en een handelaarster in lakense stoffen.

Van de zeven alleenstaande vrouwelijke gezinshoofden in het belastingkohier waren er drie werkzaam in de detailhandel, was er één uitdraagster (zij verkocht tweedehands spullen)⁴⁵, bestierde één een school en verdienden twee vrouwen hun brood met schoonmaken. Van de twee echtgenotes van Oost-Indiëvaarders die in het kohier worden genoemd had één vrouw een tapperij.

Naast de hierboven beschreven weduwen en alleenstaande vrouwen is in het belastingkohier nog een andere categorie werkende vrouwen te vinden, namelijk de dienstbodes. In de rijkste huishoudens van Maassluis waren in totaal 118 dienstbodes werkzaam.⁴⁶ De meeste huishoudens hadden slechts één dienstbode in dienst. De bakkers hadden over het algemeen twee dienstbodes in betrekking; waarschijnlijk stonden zij in de winkel. Ook de twee boeren in het kohier hadden meerdere vrouwen voor zich werken als 'bouwmeij' of landarbeidster. De weduwe die bleekster was, had twee blekersmeiden in dienst. Doorgaans waren dienstbodes alleenstaande vrouwen.⁴⁷

De belastingkohieren geven slechts een globale indruk van de soorten arbeid die door vrouwen in Maassluis verricht werden. In het vervolg gaan we nader in op het werk dat zeemansvrouwen deden.

Werkende zeemansvrouwen

In het voorafgaande is al kort besproken dat de positie van zeemansvrouwen in een aantal opzichten afweek van die van andere vrouwen in de samenleving. Zeemansvrouwen waren gedurende het grootste gedeelte van het jaar alleen en fungeerden daarom in de praktijk als hoofd van het huishouden. Ook konden zij een afwijkende juridische status hebben, doordat ze door hun man gemachtigd waren voorkomende zaken en financiële transacties te regelen. Anderzijds waren er overeenkomsten met andere getrouwde vrouwen. Zo bleef hun burgerlijke staat, zoals we nog zullen zien, bepalend voor hun positie op de arbeidsmarkt. Daarnaast waren alle vrouwen in de samenleving afhankelijk van lokale economische omstandigheden. Zeemansvrouwen hadden wel een belangrijk voordeel boven andere gehuwde vrouwen in zeevarende gemeenschappen; via het beroep van hun man maakten ze deel uit van een sociaaleconomisch circuit, waar ze gebruik van

44 Hij ging hier om de weduwe van Gijsbert van Loo, zie verderop in dit hoofdstuk.

45 Het betrof hier een zogenaamde uitdraagster. Zie: Van Wijngaarden, 'Barber Jacobs en andere uitdraagsters'.

46 Hoewel er in het kohier niet specifiek over het geslacht van de diensbodes gesproken wordt, gaan we er hier van uit dat het vrouwen betrof. Het mannelijke inwonende personeel wordt in het kohier namelijk als 'knecht' aangeduid.

47 Carlson, 'A trojan horse'.

konden maken. Het werk dat zeemansvrouwen deden was doorgaans direct gelieerd aan de tak van scheepvaart waar hun mannen in werkten.

Productie van netten en lijnen

Aan het einde van de zestiende eeuw en aan het begin van de zeventiende eeuw fungeerde het huishouden in het vissersbedrijf nog in belangrijke mate als productie-eenheid. Toen vissers nog mede-eigenaren waren van de schepen, brachten ze hun eigen netten en lijnen (backwant) in. Deze werden binnen het huishouden geproduceerd. Traditioneel hielden vissersvrouwen en hun dochters zich bezig met het breien en repareren (boeten) van haringnetten en met de fabricage van de lijnen die in de kabeljauwvisserij werden gebruikt. Vissersvrouwen werkten op een plaatsje achter het eigen huis, of bij één van de burens. Sporadisch waren ze ook op het strand of bij de haven aan het werk. De vrouwen werden geholpen door oudzeelieden die niet meer in staat waren de kost op zee te verdienen. Ook mannen beheersten de kunst van het breien en het repareren van gebruikte netten, omdat zij op zee wanneer de netten of lijnen kapot gingen in staat moesten zijn deze te repareren. Vissersdochters leerden het werk op jonge leeftijd. De meisjes waren acht à negen jaar oud als ze in het arbeidsproces werden opgenomen.⁴⁸ Het breien en boeten vereiste enige vaardigheid en het duurde dan ook geruime tijd voordat de meisjes zelfstandig konden werken. Pas na vijf jaar konden zij zich volleurde breisters en boetsters noemen.⁴⁹ In Maassluis werden weesmeisjes om het vak onder de knie te krijgen in de leer gedaan bij vissersfamilies.⁵⁰ Het garen voor de netten werd in Ter Heijde en Maassluis in deze tijd ook nog thuis gesponnen.⁵¹ In Schiedam werd dit niet meer binnen het huishouden gedaan, maar op spinbanen die zowel in bezit van de stad als in handen van particulieren konden zijn. De particuliere spinbanen werden volgens Van der Feijst veelal door vrouwen gedreven.⁵² Op de banen zelf werkten zowel mannen als vrouwen. Visserszonen die nog niet oud genoeg waren om naar zee te gaan, verrichten er ook werkzaamheden.⁵³

In de loop van de zeventiende eeuw werd het breien en boeten van netten in toenemende mate geprofessionaliseerd. Het bleef echter wel vrouwenwerk. Vissersvrouwen werkten niet langer in hun eigen huishouden, maar gingen voor derden werken. In Ter Heijde deden ze dit voornamelijk voor stuurmansvrouwen

48 De Wit, 'Seamen and shorewomen', 9; De Wit, 'Zeemansvrouwen aan het werk', 72; Vergelijk de leeftijden waarop de kinderen van Zwolse bedeeden gingen werken, Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 183.

49 Van Veen, 'Independent Willy-nilly', 184. Zie ook Van de Voort, 'Holland en de visserij', 162.

50 GAV, WHA Maassluis, 'Resoluties', 17^e eeuw.

51 Van den Eendenburg, 'De inwoners van Ter Heijde'.

52 Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 116.

53 GAS, OA, nr. 3028; GAS, ORA nr. 93, 2-4 e.v.; GAS, ONA, nr. 791, 485, 8 oktober 1688. Vergelijk: Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, 'Tussen arbeid en beroep', 24-50.

en weduwen die een kleine boetschuur exploiteerden.⁵⁴ De vrouwen die de boetschuren in Ter Heijde runden besteedden bij grote drukte werk uit aan Maassluise boetschuren.⁵⁵ In dit dorp waren enkele weduwen actief als werkgeefster voor breisters en boetsters.⁵⁶ Voorts werkten Maassluise vissersvrouwen voor kooplieden die daartoe speciale boetzolders inrichtten.⁵⁷ De breisters en boetsters werden per net betaald. In tegenstelling tot de oude situatie, waarin vrouwen met hun werk in natura bijdroegen aan de gezinseconomie, kregen de vrouwen nu beschikking over contant geld. Het nadeel was dat ze vaste werktijden hadden, waardoor ze de arbeid niet langer naast andere werkzaamheden konden verrichten en ook minder goed met de zorg voor jonge kinderen konden combineren. Overigens vond deze ontwikkeling parallel plaats aan het proces waarin vissers niet langer hun eigen netten inbrachten, maar als werknemers in de haringvisserij gingen werken. De kustvissers die nog wel met hun eigen vistuig uitvoeren, moesten dit nu kopen bij derden. Het repareren van de netten en lijnen gebeurde echter nog wel binnen het huishouden.

Op de boetzolders werden hoofdboetsters aangesteld die het reilen en zeilen van het nettenbedrijf controleerden. De netten die in de boetschuren en op de zolders werden vervaardigd, werden verhandeld. De financiële afwikkeling van de verkoop van de netten lag eveneens in handen van de hoofdboetsters. Eén van de grotere Maassluise boetzolders werd gerund door de vrouw van stuurman 'Alderse Pieter'. Zij kwam in conflict met koopman Cornelis Leendert Denick die zijn bestelde netten niet contant wilde afrekenen. De hoofdboetster voegde hem toe dat ze 'hem niet en wilde borgen'.⁵⁸ De netten werden deels rechtstreeks aan reders verkocht, en deels doorverkocht aan handelaren. De meeste van deze handelaren waren van het vrouwelijk geslacht. Zij kochten ook tweedehands op openbare verkopen van boedels in Ter Heijde en op veilingen van scheepsparten en netten in Schiedam.⁵⁹

Een belangrijke partij in de Schiedamse nettenindustrie werd gevormd door de zogeheten opreders, die in een gilde verenigd waren. Zij waren verantwoordelijk voor de uitreding van schepen wat netten, lijnen, touwen en aas betreft en leverden deze benodigdheden aan de stuurlieden en reders. Alleen mannen werden geaccepteerd als lid van het opredersgilde, maar in de praktijk runden veel vrouwen

54 HAW, ORA Monster, nr. 17, 1623.

55 Andersom bestelden Maassluise kooplieden ook netten bij boetschuren in Ter Heijde.

HAW, ONA Monster, nr. 6100, 26 mei 1665.

56 Twee van deze weduwen werden in het zout- en zeepkohier van 1680 genoemd: Maertge Jorisdr., weduwe van Cornelis Groen werd aangeslagen voor kapitalist, de weduwe van Arie Jansz. van der Hoeff voor halve kapitalist. GAV, OA Maassluis, nr. 521.

57 GAV, ONA Maassluis, nr. 5489, 29 maart 1638.

58 GAV, ONA Maassluis, nr. 5489, 29 maart 1638.

59 HAW, ORA Monster, nr. 110; GAS, ORA, nrs. 428-433.

Het verstellen of boeten van haringnetten, door Adriaan van der Laan, 1705. *Visserijmuseum Vlaardingen*

het opredersbedrijf, terwijl hun mannen op zee zaten.⁶⁰ Na de dood van hun echtgenoot was het de opredersweduwen toegestaan het bedrijf voort te zetten.

De Schiedamse vroedschap ging zich na 1650 met de productie van netten bemoeien. Er werd een zogenaamd Telhuis in de kelders van het stadhuis gevestigd. Alle netten op Schiedamse schepen moesten in dit Telhuis gekeurd worden.⁶¹ Ook werden in het Telhuis netten geproduceerd en gerepareerd. Vissersvrouwen vormden de grootste groep werknemers. Zij stonden onder supervisie van hoofdboetsters. De vrouwen in het Telhuis werkten zes dagen per week, 's zomers tien uur per dag en 's winters zes uur per dag. De boetsters werden betaald per geboet net. De bemoeienis van de Schiedamse vroedschap met het nettenbedrijf moet hoogstwaarschijnlijk gezien worden in het licht van de achteruitgang van de haringvisserij na 1650. Schiedam probeerde de kwaliteit van de vangst hoog te houden, terwijl er tevens werkgelegenheid werd geboden op de stadsspinbanen.

⁶⁰ GAS, OA nr. 3028; GAS, ONA, nr. 792, 257, 21 november 1691; ONA, nr. 764, 1545, 13 september 1676; ONA, nr. 795, 573, 6 februari 1699; Abbema, 'Het opredersgilde'.

⁶¹ GAS, OA, nr. 3028; De Wit, 'Reders en regels', 642.

Hier werd de Schiedamse hennep gesponnen die werd voorgeschreven als grondstof voor de Schiedamse netten. De vroedschap was rechtstreeks betrokken bij de verkoop van netten die in het Telhuis waren geproduceerd. Op openbare veilingen van netten en scheepsparten trad zij als aanbieder van netten op.⁶² In Maassluis duurde het tot de achttiende eeuw, voor de lokale overheid betrokken raakte bij de productie van netten. In het werkhuis waar arme vrouwen werkten die in ruil voor huisvesting moesten spinnen en naaien, werden ook netten vervaardigd.⁶³ Dit initiatief was er echter meer op gericht om arme vrouwen aan het werk te zetten dan om invloed uit te oefenen op de kwaliteit van de in de visserij gebruikte netten.⁶⁴

Het keuren van netten

De netten werden gekeurd door keurmannen en keursters die waren aangesteld door de dorps- of stadsregering. Zowel de provinciale overheid als de colleges van Visserij waren betrokken bij de regulering rondom de netten. Zo waren er instructies betreffende het materiaal waarvan de netten gemaakt moesten zijn en over de grootte van de mazen.⁶⁵

Vrouwen waren in deze branche in de meerderheid. De keursters van de netten in Maassluis, Ter Heijde en Schiedam werden 'gezworen telsters' genoemd. Gezworen wil zeggen dat de vrouwen een eed moesten afleggen voordat ze hun beroep konden uitoefenen. Over het algemeen waren de telsters echtgenotes of weduwen van stuurlieden. Een enkele telster was alleenstaand. De vrouwen werden betaald per gekeurd net. Aan de gekeurde netten werden loodjes gehangen, waarin het wapen van de stad en de eerste letter van de naam van de telster waren afgebeeld. De loodjes dienden overigens niet alleen ter identificatie van de netten, maar waren ook bedoeld om de netten in zee makkelijker tot zinken te laten brengen.⁶⁶ Soms goten de vrouwen deze loodjes zelf.⁶⁷ De telsters hadden een belangrijke positie in de vissersgemeenschappen. Iedere visser was verplicht zijn netten voor vertrek bij hen te laten keuren. Voordat het visseizoen begon, brachten de vrouwen bovendien een bezoek aan de schepen om de netten te controleren. Wanneer er onjuiste netten werden ontdekt was het de telsters geoorloofd boetes op te leggen.⁶⁸

⁶² De Wit, 'Reders en regels', 643.

⁶³ KAM, ADHG, 94.

⁶⁴ Het oprichten van werkhuisen gebeurde in veel steden in de achttiende-eeuwse Republiek, in Zwolle is een werkhuis uit de zeventiende eeuw bekend, Van Wijngaarden, 'Het Zwolse werkhuis'.

⁶⁵ GAS, OA, nr. 3028, GAD, OA, nr. 1, 5 ; Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen*, II, 62 e.v.; GAV, OA Maassluis, nr. 931; HAW, ORA Monster, nr. 104, 19 augustus 1677. Zie ook De Wit, 'Reders en regels'.

⁶⁶ Abema, 'Het opredersgilde'

⁶⁷ GAS, OA, nr. 3028. 'Annetje Arijens verzoekt haar eigen loden te mogen gieten'.

⁶⁸ HAW, ORA Monster, nr 103; GAS, OA, nr. 3028.

In Schiedam werkten de keursters na 1650 in het Telhuis. Zij werden per gekeurd net betaald. Het laten keuren van de netten kwam voor rekening van de stuurlieden en reders. Voor het keuren van de netten kregen de telsters voor iedere verrendeel tien penningen en voor ieder half verrendeel acht penningen. Bij onenigheid tussen de telsters en hun klanten kon men in hoger beroep gaan. Een commissie bestaande uit een keurmeester en twee hoofdlieden van het opredersgilde deed dan uitspraak. Wanneer zij de netten afkeurden moesten de breisters twee gulden boete betalen; de opreder die de slecht gebreide netten had geleverd aan de reder of stuurman kreeg een boete van 25 gulden opgelegd.⁶⁹

Overigens zouden vrouwen gedurende de achttiende eeuw hun positie als keursters of gezworen telsters verliezen. Het keuren van de netten werd steeds meer door keurmannen overgenomen.⁷⁰

Visverwerking en vishandel

Anders dan in hedendaagse visserijgemeenschappen was de visverwerkende nijverheid in het zeventiende-eeuwse Maasmondgebied vrijwel uitsluitend het domein van mannen.⁷¹ De haringpakkers en haringophogers, die de aangeleverde haring herpakten in nieuwe tonnen, moesten volgens de keuren voor deze branche van het mannelijk geslacht zijn.⁷² Ook de viskeurders en visruikers, die de vis op basis van de geur op versheid moesten beoordelen waren mannen.⁷³ Een uitzondering vormde de scholdrogerij in Ter Heijde. Deze vorm van visverwerking vond dan ook binnen het huishouden plaats. Vissersgezinnen hadden een plaatsje achter hun huis waar de schol aan stokken of 'scholpese' te drogen werd gehangen of een speciale droogschuur. Ook op de zolders hing vis. De gedroogde schol werd deels voor eigen consumptie gebruikt en deels verhandeld. Enkele gezinnen waren in het bezit van een schuit, waarmee ze hun waar naar het achterland vervoerden.⁷⁴

Vrouwen vonden van oudsher wel emplooi in de vishandel. Aanvankelijk vond deze handel plaats vanuit het huishouden. Stuurlieden en vissers kregen bovenop hun loon in geld, een deel van hun gage in vis uitbetaald. Een gedeelte van die vis werd 'vrouwervis' genoemd, omdat deze door de vissersvrouwen meteen na aankomst van de schepen werd verhandeld. De rest van de vis, zoodvis, soms ook wel rommelvis genoemd, was van inferieure kwaliteit en was bedoeld voor eigen consumptie.⁷⁵ Vissersvrouwen die de 'vrouwervis' huis aan huis verkochten, maak-

69 GAS, OA, nr. 3028.

70 Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen*, II, 62, e.v.

71 Zie bijvoorbeeld hedendaags Urk of de Faroereilanden.

72 Volgens De Vries en Van der Woude, werkten er wel vrouwen in de haringpakkery. In Maassluis en Schiedam zijn hier echter geen aanwijzingen voor te vinden. Zie bijvoorbeeld GAV, OA Maassluis, nrs. 932- 947; GAS, ONA nr. 768, 297, 29 jan 1690.

73 GAV, OA Maassluis, nr. 928.

74 Zie bijvoorbeeld HAW, ONA Monster, nr. 6100, 7 maart 1667 en 3 oktober 1673.

75 GAV, OA Maassluis, nr. 928 en nr. 930; Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen*, II, 17, 94.

ten deel uit van het straatbeeld in Ter Heijde, Maassluis en Schiedam. Sommigen van hen ventten ook vis uit in de nabijgelegen steden, zoals in Den Haag en Delft. De visventende vrouwen werden viswijven of 'ommeloopsters' genoemd.⁷⁶ In de loop van de zeventiende eeuw veranderde de positie van deze viswijven. Dankzij nieuwe regels, die voorschreven dat alle aangevoerde vis op de afslag moest worden verkocht, werd de hoeveelheid vis waarin de bemanning werd uitbetaald steeds minder. De lokale overheden probeerden op deze manier de kwaliteit van de verkochte vis te bewaken en zagen tegelijkertijd hun inkomsten stijgen uit de belasting die over de afgeslagen vis moest worden afgedragen.⁷⁷ Vrouwen die in vis wilden handelen waren voortaan aangewezen op de afslag. Zij waren overigens wel gerechtigd daar als handelaarster op te treden, maar hadden nu wel geld nodig om de vis te kunnen inkopen.

Op de Heijdse afslag speelden vrouwen een belangrijk rol. Het aantal viskopende vrouwen overtrof het aantal mannen en er was een vrouwelijk afslager en schrijver actief. De weduwe Meijnsge Harmensdr. werkte in de jaren zestig en zeventig jarenlang achtereen als afslager en schrijver.⁷⁸ Zij nam daarmee een sleutelpositie in binnen de Heijdse vishandel, omdat de afslager niet alleen de veiling leidde, maar ook de stuurlieden uitbetaalde en waar nodig kredieten verstrekke. Het ambt moet vrij lucratief geweest zijn. In de jaren zestig werd het honorarium van de schrijver in Maassluis bijvoorbeeld van tweehonderd naar 225 gulden per jaar opgeschroefd.⁷⁹ In het Maassluise geval betrof dit overigens een man.

De vis die op de Heijdse afslag was gekocht werd in manden gedaan, waarna de vrouwen deze op het hoofd landinwaarts droegen. De visverkoopsters droegen daartoe speciale hoeden of kapjes.⁸⁰ Degenen die het zich konden permitteren, gingen met paard en wagen of laadden de vis in een schuit, waarmee ze via de Monsterse Vaart het achterland invoeren. Een groot gedeelte van de vis werd op de Monsterse en Haagse vismarkt afgezet. De meerderheid van de kramen of banken in Den Haag was gereserveerd voor Scheveningse verkopers. Een klein gedeelte van de markt was bestemd voor verkopers uit andere plaatsen. Hoewel de meeste banken op naam stonden van mannen, waren het in de praktijk vaak getrouwde vrouwen die de vis verkochten. Ook enkele vrouwen uit Ter Heijde hadden een bank. Dit waren degenen die voldoende geld hadden om de huur te betalen.⁸¹ De meeste Heijdse vrouwen verkochten de vis echter aan de vrouwen die de banken bestierden. Vishandelaarsters uit Ter Heijde waren voornamelijk in deze kleinhandel actief; naast verse vis, verkochten ze garnalen en oesters. Ook de binnen het huishouden gedroogde schol behoorde tot hun handelswaar. Voor de groot-

⁷⁶ Stegeman, 'Scheveningse visverkoopsters', 47.

⁷⁷ GAV, OA Maassluis, nrs. 928 en 930.

⁷⁸ HAW, ONA, Monster, nr. 6100, 6 juni 1663; HWA, ORA Monster, nr. 104, 8 maart 1675.

⁷⁹ GAV, AGV Maassluis, nr. 73, 26 september 1661.

⁸⁰ Le Francq van Berkheij, *Natuurlijke historie van Holland*, III. (2), 707.

⁸¹ Stegeman, 'Scheveningse visverkoopsters', 48.

De vishandelaarster, door H.M. Sorgh, 1664. *Visserijmuseum Vlaardingen*

handel en export van gedroogde schol naar het Vlaamse en Duitse achterland ontbrak het de vrouwen aan kapitaal.⁸² Een uitzondering vormde Sijtge Was, de vrouw van een haringstuurman, die niet alleen in grote hoeveelheden schol, maar ook in haring handelde.⁸³

De vishandel in Maassluis en Schiedam was meer op export gericht. Voor de haringhandel en voor de handel in gezouten kabeljauw en schelvis was veel kapitaal vereist. Onder de haringhandelaren bevond zich slechts een enkele vrouw. Bij de openbare verkoop van haring uit de nagelaten boedel van Jan Leendertsz. Verkade, 'viskoper' in Maassluis, kwam slechts één vrouwelijke opkoopster opdagen. Maertge Jansdr. kocht een half vat en een half kinnetje haring. Maertge was een visventster, die met een mand langs de deuren ging. De mannen die bij deze gelegenheid haring in grote hoeveelheden opkochten, zoals Hugo Poortegael en Cornelis Overduijn, waren groothandelaren en reders. Zij bezaten een groot aantal schepen en scheepsparten. Uit families als die van Poortegael en Overduijn kwamen overigens wel weduwen voort die de haringhandel van hun overleden echtgenoot continueerden. Een typisch voorbeeld van zo'n weduwe was Nelletge Pietersdr. Poortegael, familie van van de eerder genoemde Hugo Poortegael en weduwe van Huijbert Stael, ook een haringhandelaar. Nelletge had vaste handelspartners. Met één ervan, Cornelis Rietvelt, die behalve handelaar ook schipper was, exporteerde ze geregeld ladingen haring naar Vlaanderen.⁸⁴ Ook gezouten kabeljauw en schelvis werden, hoewel in mindere mate, langs deze weg verhandeld. In Schiedam zette Grietge Cornelisdr. na de dood van haar man Eewout Juijst de haringhandel voort. Om zaken af te handelen wees ze zo nu en dan een mannelijk familielid als haar vertegenwoordiger aan, opdat ze zelf niet voortdurend op pad hoefde. Overigens vormde haring maar een klein gedeelte van het terrein waarop de familie Juijst werkzaam was. Er werd tevens in zout, wijn en andere producten gehandeld.⁸⁵

Ook in de Maassluisse en Schiedamse handel in verse kabeljauw- en schelvis vormden mannen de meerderheid. Op een lijst met 46 'verse viskopers' uit de jaren 1621 tot 1636 werden maar zes Maassluisse vishandelaarsters genoemd. Van deze zes vrouwen was er minstens één die de handel samen met haar man dreef, Pietertge Koijs. Ook haar zus, Maertge Koijs, was in de vishandel actief. De overige vier vrouwen waren naar alle waarschijnlijkheid weduwe. Op dezelfde lijst stonden negen Schiedamse vishandelaren, waarvan één vrouwelijke.⁸⁶

Hoewel er zeker vrouwen in de vishandel vanuit Ter Heijde, Maassluis en Schiedam actief waren, was hun aandeel vanuit financieel oogpunt bezien niet groot.

82 Kranenburg, 'Het visserijbedrijf van de Zijdenaars', 332.

83 HAW, ORA Monster, nr. 103, 27 november 1632.

84 GAV, ORA Maassluis, nr. 157 en 158.

85 GAS, ONA nr. 761, 549, 7 april 1663.

86 OAD, AHD, nr. 2730.

Wanneer vrouwen bij de export van vis betrokken waren betrof dit weduwen uit rijke handelsfamilies.⁸⁷ Voor de doorsnee vissersvrouw in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde behoorde de groothandel niet tot de mogelijkheden.⁸⁸

Rederij

In de vroegmoderne Republiek hadden vrouwelijke erfgenamen dezelfde rechten als hun mannelijke familieleden. Dit betekende dat vrouwen ook eigenaar konden worden van scheepsparten. Wanneer in Ter Heijde de stuurman-eigenaar van de scholschuit overleed, erfde zijn weduwe in principe de schuit of een gedeelte ervan. Als er geen zonen waren om het bedrijf over te nemen kon de weduwe besluiten de schuit te verkopen of een stuurman in te huren. In het laatste geval sloot zij een contract af, waarin bepaald werd hoe de opbrengst verdeeld zou worden. Indien er een mede-eigenaar was, meestal een broer van de overledene, behield de weduwe haar part en werd aan haar over iedere reis een gedeelte van de winst uitbetaald.⁸⁹ Of vrouwen in Ter Heijde ook actief deelnamen in de rederij wordt op grond van het beschikbare bronnenmateriaal niet duidelijk. In Ter Heijde waren geen scheepspartenveilingen zoals in Maassluis en Schiedam. Scheepsbezit was familiegebonden, waarschijnlijk werden vrouwen alleen via erfenissen mede-eigenaar van een scholschuit.

In Maassluis en Schiedam traden vrouwen wel actief op in de scheepspartenhandel. Zowel getrouwde vrouwen als weduwen waren geregeld op veilingen van schepen en scheepsparten te vinden. De meeste vrouwen verkochten aandelen. Doorgaans waren dit weduwen die geld nodig hadden en die daarom de scheepsparten van hun overleden man te gelde maakten. Een kleine groep vrouwen kocht scheepsparten. Voor een enkeling was dit slechts een privé-investering, maar de meeste handelaarsters waren boekhouder die samen met hun man of alleen een redersbedrijf bestierden.

In Maassluis traden twee weduwen op de voorgrond. In de jaren dertig was Anneken van Cleef actief als boekhoudster. Zij was verwant aan de koopmansfamilie Van Cleef in Schiedam en had voornamelijk parten in haringschepen.⁹⁰ Aan het einde van de zeventiende eeuw bouwde Marija de Lange een florerende onderneming op. Zij had voordat haar man, de reder en koopman Gijsbert van Loo, stierf al veel scheepsparten in haar bezit. Een gedeelte hiervan had zij geërfd van haar

87 Vergelijk Quast, 'Vrouwenarbeid omstreeks 1500', 58. In Utrecht waren weduwen van visverkopers een tijd lang de enige vrouwen die vis mochten verkopen.

88 In Portugal was de vishandel wel grotendeels in handen van vrouwen, zie Abreu-Ferreira, 'Fishmongers and shipowners'. Volgens Clark hadden vrouwen in de vroegmoderne Republiek een belangrijk aandeel in de vishandel. *Working life*, 36; zie ook Stegeman, 'Schevevingse visverkoopsters'.

89 HAW, ONA Monster, nr. 6038, 7 december 1653 en 28 oktober 1653.

90 GAV, ONA Maassluis, nr. 5489, 24 mei 1636 en 4 november 1636.

familie. De familie De Lange was een bekende redersfamilie in Maassluis.⁹¹ Na de dood van haar man zette Marija het redersbedrijf alleen voort, ze deed geregeld forse investeringen. Haar vermogen werd in 1682 op 4000 gulden geschat.⁹² Haar zakenpartners bleef ze overigens veelal in eigen familiekring zoeken. Zo sloot ze in 1674 een bentcontract af met haar broer Gijsbert de Lange.⁹³ Ook kocht ze op 13 november 1675 in herberg 'de Noortzee' een haringhoeker van tien jaar oud voor 2905 gulden. Tot haar medereders behoorden haar schoonzuster en haar broer, Jan de Lange.⁹⁴

Ook in Schiedam waren het voornamelijk weduwen uit rijke koopmansfamilies die scheepsparten bezaten. Net als hun echtgenoten verspreidden zij hun bezit over verschillende takken van scheepvaart. Een aantal weduwen was naast reedster en boekhoudster ook handelaarster in producten als graan, rogge en wijn. Geertje Anthonisdr., de weduwe van koopman Mathijs Kiesgens, had vooral aandelen in schepen die op La Rochelle voeren en handelde in wijn.⁹⁵ Maertge Andriesdr. en Zegjen Jacobsdr. van Burch, die reder waren, verdienden hun fortuin in de handel in rogge en gerst.⁹⁶

In Schiedam was het aantal koopmansweduwen dat het bedrijf van hun man voortzette naar verhouding groter dan in Maassluis. De rijkdom van deze weduwen was ook groter dan die van hun Maassluisse tegenhangers. In een handelsstad als Schiedam waren de mogelijkheden voor weduwen om de handel van hun echtgenoot te continueren wellicht beter dan in Maassluis. De kohieren van de vermogensbelastingen van Schiedam en Maassluis uit de jaren dertig van de zeventiende eeuw laten zien dat er in Schiedam toen relatief meer rijke vrouwen woonden dan in Maassluis. In Schiedam was 21% van alle mensen met een vermogen van meer dan duizend gulden een vrouw, in Maassluis was dat 17%.⁹⁷

Kroeghoudsters, herbergiersters en tapsters

Veel zeemansvrouwen vonden emplooi in het tappers- en kroegwezen. In Schiedam, waar altijd een groep naar werk zoekende zeevarenden en soldaten rondzwierf was het aantal herbergen en kroegen groot. Volgens het notarieel archief waren er in de eerste helft van de zeventiende eeuw minimaal 33 herbergen. In Maassluis, waar reizigers die via Hellevoetsluis op weg waren naar Engeland overnachtten, waren eveneens veel herbergen te vinden. Volgens het kohier op het gemaal van 1680 telde Maassluis in dat jaar negen herbergen. Eén van de grootste logementen was stadsherberg 'de Moriaan', waar zo'n vijftien slaapplekken

⁹¹ De Wit, *Work and property*, 95.

⁹² GAV, OA Maassluis, nr. 538.

⁹³ GAV, OA Maassluis, AGV Maassluis, nr. 31.

⁹⁴ GAV, ORA Maassluis, nr. 104, 61.

⁹⁵ GAS, ONA nr. 756, 315, 25 februari 1643.

⁹⁶ GAS, ONA, nr. 750,119 en ONA, nr. 770, 763, 5 juli 1651.

⁹⁷ GAS, OA, nrs. 1448-1449 (1631); GAV, OA Maassluis, nr. 262 (1631, 1635)

waren.⁹⁸ Ook het kleine Ter Heijde kende aan het begin van de zeventiende eeuw een relatief groot aantal herbergen. Er waren er tussen 1590-1630 ongeveer vijf. De grootste, 'Het Vliegend Hart', bood de gasten een fraai uitzicht op zee. Overigens wisselden de herbergen nogal eens van eigenaar en naam.⁹⁹ De overstromingen die het kustdorp gedurende de zeventiende eeuw teisterden zorgden er voor dat het aantal herbergen in het dorp allengs verminderde.

Naast herbergen waar mensen konden overnachten waren in de drie zeevarende gemeenschappen ook allerhande tapperijtjes gevestigd, waar drank geschonken werd. In Maassluis waren in 1680 vijf officiële brandewijntappers bekend, maar dit waren niet de enige plaatsen waar men terecht kon voor bier en andere dranken. Verspreid over het dorp stonden diverse biertenten. Ook werd aan huis drank verkocht hoewel dit officieel niet toegestaan was.¹⁰⁰ Herbergen en tapperijen stonden vaak op naam van de (zee)man, terwijl ze in de praktijk door de vrouw des huizes werden bestierd. De Maassluisse Pleuntje Pieters, alias 'Dikke Pleun op de trappen' was uitbaatser van een klein tapperijtje dat officieel op naam van haar man, stuurman Arij Gerritsz. Pavija, stond.¹⁰¹ Tapsters en herbergiersters, waaronder Dikke Pleun, waren doorgaans ook betrokken bij de levering van scheepsbier, een winstgevende nevenverdiensde.¹⁰² In Schiedam wemelde het van kleine (illegale) tapperijtjes. De huizen waar drank geschonken werd, waren geregeld toneel van vechtpartijen, waar zeelieden en soldaten bij betrokken waren.¹⁰³ Vooral bij Maertge Claes, huisvrouw van varentsgezel Gerrit Coenen, sloeg meermalen de vlam in de pan. Illustratief is de zaak die het gerecht tegen Pieter Rochusz. Doesens had lopen omdat hij 's nachts bij Maertge had aangeklopt om brandewijn. Nadat Maertge hem had geantwoord dat zij 's nachts niet tapte, was hij het huis binnengedrongen, had met een mes gezwaaid en was hij er met brandewijn vandoor gegaan. Twee uur later stond hij opnieuw op de stoep.¹⁰⁴

Ook bij 'Aeltge wonende achter de Molenstraat' was het een komen en gaan van zeelieden. In haar huis logeerden veel mannen die terug waren gekeerd van een reis naar de Oost.¹⁰⁵ Het is zeer waarschijnlijk dat Aeltge een volkhoudster was.¹⁰⁶ Een goed voorbeeld van een andere volkhoudster in Schiedam was Teetge Pieters. Niet alleen heette haar herberg 'De Batavia', ook logeerden daar regelmatig buitenlandse zeelieden, vooral Duitsers. Enkele zeelieden machtigden Teetge om hun loon

98 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 176.; GAV, ONA Maassluis, nr. 5498, 20, 18 februari 1676.

99 Van Eendenburg, 'De inwoners van Ter Heijde', 13, 19.

100 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 166.

101 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 205.

102 GAV, ONA Maassluis, nr. 5515, 75, 16 oktober 1698; ONA, nr. 5497, 1.

103 GAS, ORA, nrs. 90-103.

104 GAS, ORA, nr. 92, 18.

105 GAS, ORA, nr. 92, 21.

106 Zie hoofdstuk 4; Van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, 137-145; Van Alphen, 'The female bond of Dutch shipping'; Van Alphen, 'Handel en wandel van de transportkoper'.

te innen bij de VOC. Teetge handelde tevens in celen, zij kocht deze op van andere volkhoudsters. De herbergierster was met een Oost-Indiëvaarder getrouwd. Al tijdens diens leven runde ze de herberg, waarmee ze na zijn dood doorging. Enkele jaren later hertrouwde ze met een scheepskok die op zijn beurt aanmonsterde bij de Compagnie en overleed. Opnieuw weduwe geworden bleef Teetge eigenaresse van 'de Batavia'.¹⁰⁷ Het leven dat Teetge leidde, met de vele banden die ze zowel op het persoonlijk vlak als beroepsmatig met de Compagnie onderhield, was typerend voor veel VOC-vrouwen. De Compagnie was voor de werving van manschappen deels afhankelijk van deze vrouwen. Ook in de achttiende eeuw bleef de rol van volkhoudsters van belang, de vrouwelijke transportopkopers werden in deze periode echter steeds meer uit de markt gestoten door mannen.

Bevoorrading van schepen, detailhandel en venterij

De bevoorrading van de scholschuiten vond in Ter Heijde vanuit het huishouden plaats. Echtgenotes van stuurlieden moesten zorgen dat er voldoende mondkost aan boord was. Aangezien de scholschuiten meestal niet langer dan een dag van huis waren, ging het daarbij niet om grote hoeveelheden. De bevoorrading van de vissers- en koopvaardischepen die vanuit de Maassluis en Schiedamse havens vertrokken, was de verantwoordelijkheid van de boekhouders van de schepen. Zij kochten victualiën bij lokale of regionale leveranciers. Bij de handel in victualiën en andere scheepsbenodigdheden waren veel vrouwen betrokken. Maertge Jansdr., de vrouw van stuurman Arij de Zeeuw, handelde in scheepsbenodigdheden en kaarsen. In 1665 leverde ze aan het college van visserij in Maassluis 648 bakenkaarsen voor de bakens in de havens. Voor deze leverantie ontving ze een bedrag van 155 gulden.¹⁰⁸ In Schiedam verkocht stuurmansweduwe Dirkge Jansdr. kruidenierswaren aan boekhouders.¹⁰⁹ Zowel Maertge in Maassluis als Dirkge in Schiedam profiteerden bij het opbouwen van hun klantenkring van de contacten van hun (overleden) man. De boekhouders zullen eerder geneigd zijn geweest hun spullen in te kopen bij iemand die banden had met de scheepvaart dan bij een onbekende.

De bewindhebbers van de VOC regelden de inkopen van scheepsvictualie niet in Schiedam, maar in de steden waar de kamers van de VOC gevestigd waren. Anders lag dat bij de Admiraliteit. Aan boord van de marineschepen waren de kapiteins zelf verantwoordelijk voor de voedselvoorraad. De hoeveelheden en soorten voedsel werden door de Admiraliteit vastgelegd. De kapiteins ontvingen een bedrag per bemanningslid per dag, de zogenaamde kostpenningen. In de eerste helft van de zeventiende eeuw was de hoogte van deze kostpenningen ongeveer vijf à zes stui-

¹⁰⁷ GAS, ONA, nr. 757, 209, 21 mei 1647; ONA, nr. 757, 567, 10 januari 1648; ONA, nr. 757, 611, 28 januari 1648; ONA, nr. 779, 471, 1 december 1657; ONA, nr. 773, 595, 31 augustus 1667.

¹⁰⁸ GAV, OA Maassluis, AGV Maassluis, 'Rekening van de penningmeester' 1672/1673.

¹⁰⁹ GAS, ONA, nr. 758, 1109, 25 januari 1652.

vers. Rond 1672 werd dit bedrag naar zeven stuivers verhoogd. De vergoeding werd geacht de hoogte van de werkelijke uitgaven aan vicualie te overtreffen. Wanneer de kapiteins hun inkopen gunstig deden konden ze winst maken op deze voedselvoorziening. Het inkopen van het voedsel deden de kapiteins niet zelf. Ze lieten deze belangrijke taak over aan vrouwelijke familieleden, meestal hun vrouw of hun moeder.¹¹⁰

De schepen werden niet alleen voor vertrek, maar ook tussentijds bevoorrad, als de schepen voor de kust voeren. In zijn brieven aan zijn echtgenote Maria van Bleijswijck verzocht de Schiedamse marinekapitein Eland du Bois zijn vrouw diverse malen om de toezending van extra voedsel: 'Sent mij als Ul. weer wat stiert, gerst, haver en boonen'. Naast het voedsel voor de bemanning zorgde Maria ook voor het eten en het eetgerei in de kajuit. Eland du Bois verzocht onder andere om twaalf tinnen borden en servetten en om een extra partij hoenderen.¹¹¹ De afrekening van de kostpenningen vond, afgezien van een voorschot van twee maanden pas plaats na afloop van de reis. Bovendien werd door de Admiraliteit geen prioriteit aan het uitbetalen van de kostpenningen gegeven, zeker als de kas bijna uitgeput was. De vrouwen van de kapiteins hielden daarom een nauwkeurige administratie bij.¹¹² Eland du Bois hield zijn vrouw nauwkeurig op de hoogte van de inkopen die hij zelf had gedaan: zo liet hij weten dat hij in Hellevoetsluis 1475 roggebroden had ingeslagen. De prijs vermeldde hij erbij.¹¹³

Voor de vrouwen die de bevoorrading regelden ontstonden vaak problemen als de commandant van een oorlogsschip op zee overleed en zijn opvolger de bevoorrading moest overnemen. De weduwen verzochten dan het Admiraliteitsbestuur te bemiddelen en de financiële zaken af te wikkelen. Cornelia Coleur, de weduwe van de Schiedamse commandant Jacob Bisschop, diende bijvoorbeeld een rekest in bij het Rotterdamse Admiraliteitsbestuur tot vereffening van de schulden voor de inkoop van victualie.¹¹⁴ Bij de weduwe van Jacob le Beau werd het geld dat ze nog te goed had voor gekocht scheepsvoedsel opgeteld bij het pensioen dat haar werd toegekend.¹¹⁵

De scheepsbevoorrading was van groot belang. Goed voedsel aan boord had niet alleen een gunstig effect op de gezondheidstoestand van de bemanning, maar het eten kon ook het moreel van het scheepsvolk hoog houden. Als er iets mankeerde aan de voedselvoorziening, werd dit de vrouwen die het eten hadden ingekocht nadrukkelijk meegedeeld. In 1610 kreeg de weduwe van kapitein Lambert Lem, die tijdens een reis naar de Canarische eilanden was overleden, klachten over

110 Bruijn, *Varend verleden*, 66-67; Bruijn en Van Eyck van Heslinga, 'Aan Wijffje lief', 123.

111 Bruijn en Van Eyck van Heslinga, 'Aan Wijffje lief', 131.

112 Bruijn, *Varend verleden*, 67.

113 Bruijn, *Varend verleden*, 124.

114 GAS, ONA, nr. 794, 397, 3 november 1696.

115 GAS, ONA, nr. 794, 305, 18 september 1696.

bedorven voedsel aan boord van het schip van haar man.¹¹⁶ Opvallend is ook het verhaal over scheepskoksvrouw Maertge Maertensdr. die naar aanleiding van de verhalen over de slechte kookkunst van haar man op bezoek ging bij de vrouw van de bottelier. Deze bleek een grote hoeveelheid voedsel achterovergedrukt te hebben om voor eigen gewin te verhandelen.¹¹⁷

In de loop van de achttiende eeuw werd getornd aan de rol die marinekapiteinsvrouwen in de voedselvoorziening van marineschepen hadden. De bevoorrading van de schepen werd een taak voor makelaars of solliciteurs. Deze ‘professionals’ waren over het algemeen van het mannelijk geslacht.¹¹⁸

Naast de belangrijke handel in scheepsvictualiën waren zeemansvrouwen betrokken bij allerlei vormen van kleinhandel. De rekeningen van het weeshuis te Maassluis laten zien dat driekwart van de leveranciers van levensmiddelen en kleding aan deze instelling van het vrouwelijk geslacht waren.¹¹⁹ Sommige vrouwen hadden een kleine winkel aan huis, maar veel vaker trokken ze rond om spullen of etenswaren te verkopen. Vishandelaarsters uit Ter Heijde handelden ook in appels, die ze waarschijnlijk bij de fruittelers in Monster en omstreken opkochten.¹²⁰ In Schiedam hadden de vrouwen van koopvaardijshippers kleine kruidenierswinkeltjes of een zaakje waar ze linnen verkochten.¹²¹ Ook waren in de tweede helft van de zeventiende eeuw verschillende zeemansvrouwen als handelaarster in tweedehands spullen of ‘uitdraagster’ werkzaam.¹²² Verder liepen overal echtgenotes van zeelieden uit de onderste rangen van de VOC en marine te venten. Dit waren ook vrouwen uit nabije steden als Rotterdam en Delft. Niet zelden werden zij gearresteerd vanwege bedelarij. In 1644 werd de Delftse Aeltge Jansdr. voor het Schiedamse gerecht gebracht, op beschuldiging van het vragen om aalmoezen. Zij vertelde dat haar man, Steven Stevensz., in dienst was op het schip van vice-admiraal De With en dat zijzelf gewoonlijk noten verkocht en ‘speldewerk’ (naaiwerk) deed.¹²³

Huishoudelijk werk

Net als voor de overige vrouwen in vroegmodern Maassluis, Ter Heijde en Schiedam was de zorg voor het huishouden één van de belangrijkste taken van zeemansvrouwen. Het koken van de dagelijkse maaltijd, het naaien en verstellen van kleding, het schoonhouden van het huis en de zorg voor de kinderen vormden de belangrijkste onderdelen van het huishoudelijk werk. Overigens werden sommige

116 GAS, ONA, nr. 748, 87, 31 mei 1610.

117 GAS, ONA, nr. 790, 153, 17 maart 1683.

118 De Wit, ‘Zeemansvrouwen aan het werk’, 77.

119 GAV, OA Maassluis, nrs. 712-723.

120 HAW, ONA Monster, nr. 6100, 7 maart 1667.

121 GAS, ONA, nr. 789, 1461, 3 sept 1692; ONA, nr. 775, 403, 3 januari 1676.

122 GAS, ONA, nr. 774, 111, 10 april 1670.

123 GAS, ORA, nr. 92, 74-75.

van deze taken niet alleen als onderdeel van het eigen huishouden gedaan, maar ook voor geld op de markt uitgevoerd.

Een gedeelte van het binnen het huishouden geconsumeerde voedsel werd gekocht, een ander gedeelte werd door de gezinnen zelf verbouwd. Hoewel de agrarische sector binnen de drie zeevarende gemeenschappen niet of nauwelijks meer aanwezig was, waren wel overal kleine tuintjes waar groente geteeld werd of pluimvee werd gehouden. Zelfs in de stedelijke omgeving van Schiedam waren dergelijk tuintjes te vinden. Zelf broodbakken was overigens niet nodig. In Schiedam, Maassluis en Ter Heijde waren ruim voldoende bakkers aanwezig om de gehele bevolking van brood te voorzien.¹²⁴ Het naaien en verstellen van kleding was een belangrijke taak. Kleding was naar verhouding duur en werd daarom ontelbare keren versteld. Voor tweedehandskleding was een goede markt. Leentge Thijsdr., de weduwe van de Schiedammer Jacob Theunisz., wachtte dan ook met smart op de zak scheepskleren van haar aan boord van een oorlogsschip overleden man. De kleding kwam haar toe als wettig erfgename. Hoewel zij meermalen om de kleding van haar man had verzocht, was deze nog steeds niet afgeleverd. Leentge vroeg verschillende bevriende zeemansvrouwen hierover te getuigen. Het herhaaldelijk aandringen van Leentge zal niet zo zeer te maken hebben gehad met de sentimentele waarde die ze aan de kleding van haar man hechtte maar veeleer met de financiële waarde die deze vertegenwoordigde.¹²⁵ Ook de echtgenotes van de Schiedammers Louweris Theunisz. en Pieter Capiteijn maakten zich ongerust toen het zeegoed van hun mannen niet arriveerde. Louweris en Pieter lagen voor anker in de haven van Hellevoetsluis en hadden de kleding met een lichter meegestuurd om deze door hun vrouwen te laten wassen. De vrouwen die in een herberg in Rotterdam naast het Admiraliteitshof zaten te wachten waren bang dat de kleding ontvreemd was.¹²⁶ Dit was niet geheel ten onrechte, want kleding werd veel gestolen. Gezien de grote vraag naar tweedehands spullen was deze gemakkelijk door te verkopen.¹²⁷

Zeemansvrouwen maakten zelf kleding voor hun echtgenoten en andere gezinsleden. Een spinnenwiel behoorde tot de standaarduitzet van een zeemansvrouw, te oordelen naar het grote aantal boedelinventarissen waarin deze werktuigen terug

124 In Schiedam treffen we tussen 1604 en 1650 38 bakkers aan, het inwoneraantal lag in deze periode op ongeveer zesduizend. Op iedere 158 inwoners was er een bakker. In Maassluis in 1680 woonden twintig bakkers en baksters, op een totaal van ongeveer 4.000 inwoners. Op iedere tweehonderd inwoners was hier dus een bakker. Vergelijk De Vries, van der Woude *Nederland*, 594. Een bakker op iedere tweehonderd inwoners wil zeggen dat mensen niet zelf hoefden te bakken. Van den Eendeburg concludeert dat ook in Ter Heijde aan het begin van de zeventiende eeuw voldoende bakkers woonden. 'De inwoners van Ter Heijde', 12.

125 GAS, ONA, nr. 748, 1895, 1 januari 1632.

126 GAS, ONA, nr. 792, 569, 29 september 1692.

127 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 64.

te vinden zijn.¹²⁸ In Delft kregen vrouwen van Oost-Indiëvaarders spinnenwielen van de Armenzorg. Hiermee konden ze niet alleen hun eigen huishouden van stof voorzien, maar ook voor derden werken.¹²⁹ De Maassluisse diaconie stimuleerde huisvlijt door stof uit te delen, zodat bedeelde gezinnen kleding konden maken om zelf te dragen, maar ook om eventueel te verkopen.¹³⁰

Voor zeemansvrouwen vormde spinnen en naai-en verstelwerk een goede extra bron van inkomsten. Een belangrijke werkgever voor Maassluisse vissersvrouwen was het lokale weeshuis. De vrouwen breiden kousen, naaiden mutsen of verstelden de kleding van de wezen. Zij werkten op min of meer regelmatige basis voor het tehuis. Zo ontving Annetge Sandersdr. in 1661 en 1662 voor het merken van de 'armenklederen' een jaarloon van 111 gulden, 12 stuivers en 8 penningen.¹³¹ Naast naai- en verstelwerk vulden zeemansvrouwen hun inkomen aan met het wassen en bleken van kleding. In Maassluis runden zeemansvrouwen zoals Neeltge Fransdr., de vrouw van stuurman Jan Jorisz. Buijs, grote blekerijen.¹³² Doorgaans hadden deze bleeksters personeel in dienst. De weduwe van Cornelis Was werkte met twee blekersmeiden- en knechten in haar bedrijf.¹³³ Ook voor Schiedamse vrouwen leverde het wassen van zeemanskleding veel werk op. Ongehuwde zeelieden gaven hun kleding aan wasvrouwen. Niet alle wasvrouwen waren echter even betrouwbaar. De was van kajuitskok Pieter Fransz. van Nol kwam via zo'n wasvrouw terecht bij uitdraagster Lijsbet Wiggers die de kleren 'nietsvermoedend' van deze wasvrouw had gekocht.¹³⁴

Het voordeel van huishoudelijke bezigheden was dat deze goed gecombineerd konden worden met de zorg voor de kinderen.¹³⁵ Het nadeel was dat het vaak onregelmatig werk betrof en geen vaste bron van inkomsten kon garanderen. VOC-vrouwen uit Delft en Rotterdam, die in Schiedam werden opgepakt vanwege bedelarij, gaven aan normaliter de kost te verdienen met naai- en breiwerk. Zij zullen niet het geluk hebben gehad voor een vaste afnemer te kunnen werken, zoals dat bij de Maassluisse Annetge Sandersdr. wel het geval was. De onregelmatigheid van het werk gold voor meer bezigheden. Soms waren het éénmalige klusjes die zeemansvrouwen ten deel vielen. Zo werd ten huize van de Schiedamse schipper Claes Jansz. beverhaar geplozen en schoongemaakt door vrouwen. De lading

128 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 62.

129 Van der Horst, 'Vrouwen aan de wal', 8.

130 KAN, ADHG, 51.

131 GAV, OA Maassluis, nrs. 712-723.

132 GAV, ONA Maassluis, nr. 5497, 22.

133 GAV, OA Maassluis, nr. 521.

134 GAS, ONA, nr. 789, 1461, 3 september 1692.

135 Het onderzoek van Van Wijngaarden naar arme gezinnen in Zwolle heeft uitgewezen dat de meeste arme vrouwen thuis spinwerk deden, zeker in de periode van hun leven dat de kinderen nog klein waren.

Vrouwen aan het werk op een bleekveld, door Adriaen van der Venne, 1620-1626. *British Museum, Londen*

beverhaar was afkomstig van een galjoot die bij Brielle was vastgelopen.¹³⁶ Het haar was hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit Nieuw-Nederland. Normaliter vond de bewerking van beverhaar in Moscovië plaats.

De als dienstbode werkzame zeemannsvrouwen konden wel op een vast inkomen rekenen. Hoewel het beroep van dienstbode vooral door ongehuwde vrouwen werd uitgeoefend, werkten in Schiedam ook echtgenotes van Oost-Indiëvaarders als dienstmeid.¹³⁷

Kostgangers en pleegkinderen

Het in huis nemen van kostgangers was een andere manier om via huishoudelijk werk inkomsten te genereren. Doorgaans waren de kostgangers familieleden die niet zelfstandig konden of wilden wonen. Het bedrag van het kostgeld

¹³⁶ GAS, ONA, nr. 759, 1229, 19 maart 1657.

¹³⁷ GAS, ONA, nr. 762, 1023, 28 juni 1667. Zie ook Carlson, *Domestic service*, 179-218.

werd meestal van te voren afgesproken. De moeder van de Schiedamse schipper Antonij Hemeltek sprak met haar zoon en schoondochter af dat ze tweehonderd gulden per jaar aan kostgeld zou betalen.¹³⁸ In zeevarende gemeenschappen zochten veel ongehuwde en oude zeelieden onderdak. Ook zij vonden vaak een thuis bij zeemansvrouwen. Meestal waren deze kostgangers scheepsmaten of werknemers van de man des huizes.¹³⁹ Matheus Schilderij, van oorsprong afkomstig uit Ierland, had bij de Schiedamse kapitein Arijn Leenderstz Kruijck aangemonsterd op diens schip *De Jager*. Bij terugkeer werd hij als kostganger in het huis van de schipper opgenomen. Na de dood van Kruijck vertrok Schilderij naar de Oost. Hij benoemde zijn kostvrouw tot erfgenaam.¹⁴⁰

Een aparte categorie kostgangers vormden de wezen. In de wat beter gesitueerde gezinnen werden meestal voogden of pleeggezinnen aangewezen, voor het geval de ouders van kinderen kwamen te overlijden. Doorgaans waren de voogden familie van één of beide ouders. Zeelieden vroegen ook collega's als voogd te fungeren.¹⁴¹ Het lot van de arme wezen lag in handen van de Heilige Geestmeesters, die ervoor zorgden dat deze onder dak kwamen. Later in de zeventiende eeuw werden de wezen in Schiedam en Maassluis in weeshuizen opgevangen.

In veel zeemans- en vissersgezinnen werden één of meer wezen ondergebracht. Een groot gedeelte van deze kinderen was afkomstig uit zeemansfamilies en het zou kunnen dat altruïsme en een gevoel van solidariteit een rol hebben gespeeld bij het opnemen van de kinderen. Een belangrijk motief was dat het ook financieel gunstig was. De pleegouders kregen een bedrag voor de onderhoudskosten van de kinderen. Dit bedrag was meestal ruim voldoende en wanneer de vrouw des huizes tekort kwam, klopte ze met een verzoek om meer geld bij de meesters aan. Tegelijkertijd droegen de weeskinderen bij aan het gezinsinkomen door uit werken te gaan. De pleegouders waren verplicht de kinderen te voeden en te kleden en moesten tevens voor een opleiding zorgen. Die opleiding bestond doorgaans uit leren lezen en schrijven. Daarnaast werden meisjes geschoold in het breien van netten en in naaien. Zoals in hoofdstuk 4 reeds besproken, vertrokken de jongens met hun pleegvader naar zee. Het pleeggezin moest dan zorg dragen voor de scheepsuitzet van de jongen en hem een fooi toestoppen. De rest van de verdiensten van het pleegkind vloeiden rechtstreeks in de gezinskas. De jongens waren verplicht tot hun eenentwintigste in het gezin te blijven en wanneer ze daarna de familie verlieten, kregen ze een uitzet mee, die ook voor rekening van de pleegvader- en moeder was.¹⁴² Dat het hebben van een pleegkind gunstig uitpakte voor de gezinnen, blijkt uit het feit dat de Heilige Geestmeesters niet zelf de boer ophoefden, maar veel ver-

138 GAS, ONA, nr. 793, 421, 30 september 1694.

139 GAS, ONA, nr. 748, 97, 8 juni 1610.

140 GAS, ONA, nr. 748, 393, 9 februari 1614.

141 GAV, WHA Maassluis, 'Losse stukken', 17^e eeuw.

142 GAV, WHA Maassluis, 'Resoluties'.

zoeken voor het opnemen van pleegkinderen binnenkregen. Ook na de bouw van het weeshuis werden nog steeds kinderen bij zeemansgezinnen geplaatst. Overigens werd doorgaans de voorkeur gegeven aan een jongen, omdat hij met zijn werk op zee direct kon bijdragen aan het gezinsinkomen.

Overige bronnen van inkomsten

Zelfvoorziening, ruilhandel, leven op krediet en onderlinge hulp

Naast het verrichten van betaalde arbeid, waren er voor zeemansgezinnen verschillende andere manieren om hun inkomen aan te vullen. Zelfvoorziening en betaling in natura was een veelvoorkomend verschijnsel bij (zeemans)gezinnen.¹⁴³ Eerder in dit hoofdstuk werd al besproken hoe zeemansvrouwen zelf kleding maakten en groenten verbouwden. Waarschijnlijk vond in Maassluis, Ter Heijde en Schiedam ook ruilhandel plaats tussen gezinnen. Het is echter lastig om hier zicht op te krijgen omdat dergelijke transacties zelden op papier werden gezet. Wel wordt uit de bronnen duidelijk dat zeemansgezinnen kredieten hadden uitstaan bij lokale bakkers en kruideniers. In de schuldlijsten die in afrekeningen van boedels zijn opgenomen worden veel zeemansvrouwen als debiteur genoemd.¹⁴⁴ Het kopen op krediet was niet uitzonderlijk voor de vroegmoderne periode. Het is uit de literatuur bekend dat dit in de zeventiende eeuw veel gebeurde.¹⁴⁵ Vrouwen van stuurlieden in Ter Heijde leenden ook geld van de lokale diaconie of van de afslager op de visafslag voor het opknappen van een scholschuit of voor de aankoop van visgerei.¹⁴⁶ De echtgenotes van Maassluisse stuurlieden leenden namens hun mannen geld van reders om deel te kunnen nemen in de onderlinge verzekering, het zogenaamde bentcontract.¹⁴⁷

Naast deze vormen van inkomsten bestond een systeem dat Van Wijngaarden in haar onderzoek naar arme gezinnen in Zwolle als 'onderlinge hulp' heeft betiteld. Vooral burens bleken actief bij het bieden van deze hulp. Lorentz concludeerde bij zijn studie naar zeemansvrouwen in Bristol dat er tussen deze vrouwen onderling een *survival network* bestond.¹⁴⁸ De achtergeblevenen probeerden elkaar zoveel mogelijk te steunen. In de drie Maasmondse zeevarende gemeenschappen bestond ook zo'n netwerk voor onderlinge hulp van zeemansvrouwen. Daarbij hielden de vrouwen zich wel bij hun eigen sociale omgeving, vissersvrouwen hielpen vissersvrouwen en marinevrouwen hielpen marinevrouwen. Een veelvoor-

143 Zie ook Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 113, 296.

144 GAS, ONA, nr. 773, 895, 7 mei 1668; ONA, nr. 756, 1573, 17 april 1646.

145 Van der Vlis, *Leven in armoede*, 243; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 112, 127.

146 Zie ook hoofdstuk 5.

147 KAM, ADHG, nrs 51-52; GAS, OA, nrs. 1663-1664.

148 Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 209-220; Lorentz, *Bristol fashion*, 296-297. Zie ook Prior, *Fisher row*, 235-236, 242.

komende vorm van onderlinge hulp was bijvoorbeeld het lenen van geld. In 1637 leende de vrouw van stuurman Jacob Leversteijn, Tanneke Joosten, geld aan vissersweduwe Neeltge Claesdr., die haar huishuur aan stuurman Cornelis Pleunen al geruime tijd niet had voldaan. Tanneke Joosten schoot drie jaar (!) huishuur voor aan Neeltge Claesdr., die het zonder rente in termijnen terugbetaalde.¹⁴⁹

De onderlinge hulp bestond niet alleen uit materiële ondersteuning. Wanneer een zeemansvrouw voor het gerecht moest verschijnen of een verklaring wilde afleggen, nam zij medezeemansvrouwen mee als getuigen. Marineweduwe Leentje Jansdr. die op de kleding van haar overleden man wachtte liet hierover drie andere marinevrouwen bij de notaris getuigen.¹⁵⁰ In Maassluis verklaarden twee vissersvrouwen er getuige van te zijn geweest dat koopman Cornelis Leendert Denick aan een vissersweduwe had beloofd een som van vijftig gulden uit het bent uit te keren. De man van de weduwe had met de echtgenoten van de twee getuigende vrouwen gevaren op een schip van Denick en had onderweg het leven gelaten. Hoewel het bent hem er toe verplichtte had Denick de vijftig gulden niet betaald.¹⁵¹

Ook wanneer zeemansvrouwen om de één of andere reden een bewijs van goed gedrag nodig hadden vroegen ze medezeemansvrouwen te getuigen over hun handel en wandel. Zo werd de Heijdsse vissersvrouw Geertje Claesdr. die in het gasthuis woonde beschuldigd van overspel. Drie andere vissersvrouwen verklaarden desgevraagd dat Geertje een vrome en fatsoenlijke vrouw was.¹⁵²

Criminaliteit

Een kleine groep zeemansvrouwen brak met de wet om aan inkomsten te komen. Delftse en Rotterdamse vrouwen werden in Schiedam voor het gerecht gebracht wegens bedelarij. Een aantal van hen werd in hun eigen stad door de diaconie of armenkamer ondersteund. In Delft hadden de echtgenotes van de voc-soldaten en matrozen over het algemeen recht op bedeling. Het geld dat ze ontvingen was niet toereikend om een gezin van te kunnen onderhouden. Wanneer de bedeelde zeemansvrouwen in eigen stad zouden gaan bedelen, was de kans groot dat ze herkend werden. Het nabijgelegen Schiedam vormde voor deze zeemansvrouwen een goede uitwijkmogelijkheid voor hun bedelpraktijken. Als de vrouwen gepakt werden, kwamen ze er meestal met een preek en een belofte van beterschap vanaf.¹⁵³

Zo niet Lijsbet Ijmants, ook wel Frouck Ijmants genoemd, die oorspronkelijk afkomstig was van Ameland en in Hoorn en Rotterdam had vastgezeten vanwege bedelen. Zij werd op beschuldiging van 'kwaad, dronken en bedelachtig gedrag'

149 GAV, ONA Maassluis, 5489, 15 maart 1637.

150 GAS, ONA, nr. 748, 1895, 1 januari 1632.

151 GAV, ONA Maassluis, nr. 5489, 18 juni 1637.

152 HAW, ONA Monster, nr. 6100, 29 augustus 1671.

153 GAS, ORA, nr. 92, 12 februari 1638.

verbannen uit Holland en West-Friesland.¹⁵⁴ Aeltge Jansdr. liep rond met een briefje waarop te lezen was dat ze om aalmoezen verzocht voor ‘de gevangenen in Turkije’. In een plaats als Schiedam waar zeelieden menigmaal in handen vielen van Barbarijse kapers moet dit verhaal wel aangeslagen zijn. Aeltge bekende dat ze het schrijven van het briefje had laten regelen door een andere Aeltge, ‘de vrouw van Cornelis, ‘hebbende een rooden baert gaende aen wedsijde manck met een stock’ uit de Swanensteech, die het briefje door weer een andere vrouw had laten schrijven. De beide Aeltges waren zelf de schrijfkunst kennelijk niet machtig. De heren van de Wet namen het bedrog hoog op en de eerste Aeltge werd verbannen. Cornelis met den rooden baert werd overigens door meerdere vrouwen genoemd als bron van de aalmoesbriefjes. Of ook hij werd vervolgd vertellen de bronnen niet.

Kleine diefstallen behoorden tot de vergrijpen die door zeemansvrouwen begaan werden. Veelal ging het dan om diefstal van eerste levensbehoeften, zoals voedsel en kleding. Maria Willemsdr. had vis en andere goederen gestolen en die buiten de stad geprobeerd te verkopen. Haar man, die op dat moment in garnizoen lag in Schiedam, werd geconfronteerd met het gedrag van zijn vrouw, maar beweerde van niets te weten. Hij was er van uitgegaan dat zijn vrouw naar Utrecht vertrokken was.¹⁵⁵ De Heijdse stuurmansvrouw Maria Verdoorne werd beschuldigd de dienstmeid van de dominee te hebben aangezet tot diefstal van wijn en bier uit de kelder van haar werkgever. Maria had de drank nodig om haar herbergje draaiende te houden. Ook verzocht ze de dienstmeid om appels voor haar kind en om vlees.¹⁵⁶

Verschillende zeemansvrouwen pleegden fraude. Aeltge uit de Schiedamse Kerkstraat verkocht stiekem bier. Dit bleek uit een verklaring van de vrouw van de pachter van de impost op bieren, waar Aeltge steeds biljetten voor een kinnetje bier kwam halen. De vrouw van de pachter had geweigerd om het biljet nog langer aan haar te verstrekken, omdat ze had gehoord dat Aeltge illegaal bier verkocht. Aeltge reageerde furieus en begon te schelden en te slaan.¹⁵⁷ In de zomer van 1638 werd in Ter Heijde een groep stuurmansvrouwen door de belastingpachter bezocht, omdat ze de belasting op bier en sterke drank ontdoken zouden hebben. De vrouwen ontkenden dit ten stelligste. Het bier dat zij hadden ingekocht was, zo beweerden zij, immers bestemd voor de schepen van hun echtgenoten en over dit zogenaamde ‘visserbier’ werd nu eenmaal minder belasting geheven. De stuurmansvrouwen maakten in hun verhaal naar de belastingpachter handig gebruik van het feit dat hun mannen op dat moment op de haringvloot zaten; deze konden daardoor immers niet komen getuigen van hun ‘onschuld’.

154 GAS, ORA, nr. 92, 13 februari 1638.

155 GAS, ORA, nr. 98, 23, 1664.

156 HAW, ONA Monster, nr. 6038, 1 april 1676.

157 GAS, ORA, nr. 94, 18 dec 1638.

Een grootscheepse fraude kwam in de jaren zestig van de zeventiende eeuw aan het licht, toen in Schiedam een groot aantal vissersvrouwen werd opgepakt in verband met de verkoop van illegaal gebreide netten. De zaak kwam aan het rollen toen spinner Jochum Jansz. werd gearresteerd op beschuldiging van het stelen van hennep. Hij verkocht de hennep door aan twee turftonsters, ‘Ermpege’ en ‘Turfge’, die de hennep lieten breien door nettenbreisters en zorg droegen voor de verkoop hiervan aan twee opreders. De nettenbreisters werden in geld of gestolen spullen betaald. Turfge verliet de stad toen de diefstal werd ontdekt. Zij was van plan naar Zeeland te vluchten, maar op verzoek van haar dochter keerde ze terug naar Schiedam. Aldaar werd ze opgebracht in het blauwhuis. De nettenbreisters die in het complot betrokken waren, overigens opvallend vaak moeders met dochters, vroegen Turfge niets te vertellen en beloofden op hun beurt te ontkennen. Uiteindelijk was het Jochum Jansz. die het eerst bekende, waarna de vrouwen volgden, daartoe aangespoord door de dreiging van de pijnbank. De opreders die de netten gekocht hadden werden eveneens gearresteerd.¹⁵⁸ In 1676 werd opnieuw een netwerk van illegale nettenbreisters- en handelaarsters opgerold.¹⁵⁹ Deze zaken werden hoog opgenomen door de lokale overheid. Naar alle waarschijnlijkheid had dit niet alleen te maken met het feit dat er in gestolen goederen gehandeld werd, maar ook dat het netten betrof die nu zonder dat ze gekeurd waren op de markt gebracht werden.

Een typische vorm van vrouwelijke criminaliteit was prostitutie.¹⁶⁰ De Schiedamse Annetge Jans sloop geregeld aan boord van oorlogsschepen die in de haven van Hellevoetsluis lagen. Volgens ooggetuigen bood ze haar diensten aan meerdere mannen aan.¹⁶¹ In Schiedam fungeerden veel tapperijtjes en herbergen als hoerhuizen. Berucht was het huis van VOC-vrouw Jannitjen Hubrechts die op de Achterweg woonde. In 1645 bekende zeesoldaat Bernardt van der Linde op tweede kerstdag met nog acht andere soldaten het hoerhuis te hebben bezocht. Hij wilde eens kijken wat er zoal gebeurde. Bernardt was 's nachts teruggegaan met een andere soldaat, Kandelaar genaamd, zonder 'enig kwaad' gedaan te hebben. Eén van de hoeren echter 'begekete' hem, waarop Bernardt de ruiten van het etablissement met zijn degen had stukgeslagen. Ook een andere man, Daniel Landrije, in de wandeling genaamd 'schampagnie', bekende het hoerhuis te hebben bezocht en aan Jannitje te hebben gezeten. Een andere vrouw, Annitge Andriesdr., had Daniel meermalen verzocht te blijven slapen.¹⁶²

158 GAS, ORA, nr. 98, 3-14, 1664.

159 GAS, ORA, nr. 99, 15 december 1676.

160 Lotte van de Pol heeft op fraaie wijze beschreven hoezeer zeevaart en prostitutie in de zeventiende eeuw met elkaar verbonden waren. Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 136-145.

161 GAS, ONA, nr. 773, 1, 5 jan 1665.

162 GAS, ORA, 94, 5 januari 1645.

In Maassluis baarde het bordeel van de (onechte) dochters van voormalig zeeman Stomme Jan de kerkenraad grote zorgen. De burens klaagden dat het er aldaer 'seer vuyl' aan toeging en de moeder op de hoogte was van de werkzaamheden van haar dochters. De moeder werd het avondmaal geweigerd en de leden van de kerkenraad probeerden het godloos huis te laten sluiten.¹⁶³ Tegelijkertijd werden enkele prostituees door diezelfde kerk ondersteund. 'Wilde Anna' alias 'Anna met de borsten' en zeemanvrouw 'Zwarte Belij' kregen meerdere malen kleine bedragen van de diaconie.¹⁶⁴

Ook in Ter Heijde waren prostituees actief. De vrouw van stuurman Pieter Ariensz. de Goede, Maertge Jansdr., die meermalen van promiscue gedrag beschuldigd werd, zou als hoer hebben gewerkt. Ze toonde in gezelschap haar naakte lichaam en terwijl ze haar kleren van de grond oprapte sloeg ze op haar achterwerk, zo vertelden enkele getuigen. Voorts werd bakker Arij Gerritsz. van Wijn door haar lastig gevallen. Maertge had aan hem gevraagd hoe het met hem ging, waarop hij 'slapjens' had geantwoord. De bakker verklaarde dat Maertge hem vervolgens in 'in sijn boxen (also hij in sijn backbroekje was)' had gevat, en 'hem onbeschaemd aentaste in zijne mannelijkheit'. Toen de bakker aangaf niet van de avances van Maartje gediend te zijn, werd zij boos, uitroepend 'spieringje, spieringje', daarbij doelend op het geslacht van Arij.¹⁶⁵

Bedeling

Ondanks het grote scala aan werkzaamheden dat zeemansvrouwen verrichtten om aan het gezinsinkomen bij te dragen, hadden ze vaak toch nog te weinig verdiensten om het huishouden draaiende te houden. Bovendien konden veranderende omstandigheden leiden tot een daling van het gezinsinkomen. Als zeemansvrouwen officieel ingezetene waren van hun dorp of stad konden ze een beroep doen op de diaconie van hun kerk of op de van overheidswege ingestelde armenzorg. Het grootste gedeelte van de door de kerk of stad bedeelde personen in de drie zeevarende gemeenschappen bestond uit vrouwen. Ongeveer de helft van het aantal bedeelde huishoudens in Maassluis had een vrouwelijk gezinshoofd. In Ter Heijde werden twaalf van de zeventien bedeelde gezinnen door een vrouw gerund. In Schiedam ontbreken gegevens over de permanente bedeelde. Bij de zogenaamde extraordinaris bedeelde – bedeelde die alleen sporadisch of bij speciale omstandigheden geld ontvingen – was ruim zestig procent van het vrouwelijk geslacht.¹⁶⁶ Overigens was dit geen uitzonderlijke situatie in de zeventiende eeuw. In Delft en Zwolle bestond het grootste gedeelte van de bedeelde eveneens uit vrouwen.¹⁶⁷

¹⁶³ KAM, KRN, folio 26, 1692.

¹⁶⁴ KAM, ADHN, 51-52.

¹⁶⁵ HAW, ORA Monster, nr. 104, 8 april 1658.

¹⁶⁶ HAW, OA Monster, nr. 2059.

¹⁶⁷ Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, Ingrid van der Vlis, *Leven in armoede*.

In veel bedeelde huishoudens stond een weduwe aan het hoofd van het gezin. Dankzij de voortwoedende zeeoorlogen en het natuurgeweld was het aantal weduwen in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde nu eenmaal hoog.¹⁶⁸ Hoewel er voor vissers- en zeemansweduwen wel verzekeringen bestonden, waardoor de vrouwen een eenmalige uitkering van vijftig tot honderd gulden ontvingen, waren deze bedragen lang niet toereikend om verder van te leven. De uitkering werd daarom in voorkomende gevallen aangevuld met geld van de diaconie of armenkamer. Getrouwde vissersvrouwen deden vooral tijdens oorlogsjaren een beroep op armenzorg. De bedelingsregisters van Maassluis, Ter Heijde en Schiedam laten zien dat deze vrouwen zelden gedurende hun hele leven financiële ondersteuning ontvingen. Daarbij waren niet alleen oorlogen en de economische conjunctuur van belang, maar had ook de gezinssamenstelling duidelijk invloed. Vrouwen met jonge kinderen deden vaker een beroep op de bedeling dan vrouwen met wat oudere kinderen, die aan het gezinsinkomen konden bijdragen.¹⁶⁹ Zodra de zonen oud genoeg waren om mee naar zee te gaan, hadden de vrouwen iets meer financiële armslag. Niet alleen verdienden de jongens geld, ook waren er gedurende hun afwezigheid minder monden te voeden.

Wanneer hun man overleed kregen vissersvrouwen vaak wat extra geld. De diaconen noteerden dan: 'voor een bedroefd huisgezin'. Ook werd meebetaald aan het losgeld voor hun man die gevangen was genomen door de Duinkerkers of de Engelsen.¹⁷⁰ Voorts kochten vissersvrouwen tweedehands spullen bij de diaconie, zoals stoffen of kleding. De meeste vrouwen beloofden deze te betalen van het loon dat ze zouden ontvangen als hun man of zoon terug was uit zee.¹⁷¹ Daarnaast ontvingen sommige vrouwen geld voor het opnemen van vluchtelingen in hun huis.¹⁷² Andere vrouwen klopten voor steun aan bij het visserijcollege. Het college ging niet altijd op dit soort smeekbedes in, wel betaalden de gecommiteerden van de visserij de vroedvrouwen die arme vissersvrouwen hielpen bij de bevalling.¹⁷³

Een aparte positie namen de getrouwde VOC- en marinevrouwen in. Hoewel hun mannen een gedeelte van hun inkomen overmaakten, was dit voor de echtgenotes van de laagste rangen aan boord nooit voldoende om van te leven. Zowel Oost-Indiëvaarders als zeelieden op de oorlogsvloot maakten daarom hun salaris

¹⁶⁸ Zie ook hoofdstuk 8.

¹⁶⁹ Historici hebben in navolging van de Engelse sociale hervormer Benjamin Seebohm het verband tussen armoede en de fase van de gezinscyclus beschreven. Jonge gezinnen met kleine kinderen en oude echtparen zonder kinderen hadden de meeste kans om in armoede te vervallen. In die perioden van hun leven deden zij het vaakst een beroep op armenzorg. Zie: Henderson en Wall, 'Introduction', 4-8; Prak, *Armenzorg 1500-1800*, 76-77; Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 94-95; Schmidt, *Overleven na de dood*, 172-173.

¹⁷⁰ KAM, ADHN, 257-265.

¹⁷¹ KAM, ADHN, nr. 51.

¹⁷² GAV, OA Maassluis, nr. 705.

¹⁷³ GAV, AGV Maassluis, 'Rekeningen van de penningmeester'.

aan de Schiedamse armenkamer of diaconie over. Hiertoe lieten ze voor vertrek een notariële akte opmaken.¹⁷⁴ Ook konden zeemansvrouwen hun maandbrief zelf inleveren bij de diaconie, waarna ze eveneens recht hadden op bedeling.¹⁷⁵ Overigens werd ervan uitgegaan dat de vrouwen ook werkten om hun inkomen aan te vullen, want de bedragen die de zeemansvrouwen ontvingen waren niet voldoende om van te kunnen leven.¹⁷⁶ In een enkel geval waren vrouwen niet in staat om te werken. Ze werden dan onder curatele geplaatst. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de Schiedamse Hester Adams. Haar huis werd verkocht, waarna zij met haar gezin in een armenhuisje geplaatst werd en een uitkering ontving.¹⁷⁷

Het maritieme huishouden als economische eenheid

Het zeventiende-eeuwse maritieme huishouden werd gekenmerkt door een hoge mate aan flexibiliteit. Alle leden van het gezin droegen bij aan het inkomen door verschillende soorten werk met elkaar te combineren. Niet alleen de vrouwen, maar ook de kinderen werkten.¹⁷⁸ Jongens gingen met hun vader naar zee, meisjes werden vooral in het huishouden ingezet, waar ze overigens wel werk deden, waar geld mee verdiend kon worden. Hoewel zij hun eigen inkomen genereerden, leken zeemansvrouwen over het algemeen toch (mede) afhankelijk te blijven van de verdiensten van hun man. Dit blijkt onder andere uit de opmerkingen die vrouwen tegen de belastingpachter van Maassluis maakten. Veel zeemansvrouwen zeiden pas te kunnen betalen als hun man uit zee terug was.¹⁷⁹ Cornelia Sasdr. kwam bij de bakker brood op de pof halen en beloofde te betalen 'als haar man uit zee terug kwam'.¹⁸⁰ In Maassluis leenden vrouwen geld of spullen van de diaconie met de belofte dat ze zouden betalen zodra hun man of zoon 'terug was van zijn reis'.¹⁸¹

Ook de VOC-vrouwen die door het Schiedamse gerecht van bigamie beschuldigd werden, gaven aan niet zonder het inkomen van hun man te kunnen leven en daarom met een andere man in het huwelijk te zijn getreden.¹⁸² Voor veel weduwen betekende het gemis van het inkomen van hun echtgenoot immers dat ze bij

174 Helaas zijn de bedelingsgegevens voor de zeventiende eeuw niet bewaard gebleven. Voor de achttiende eeuw wel: GAS, MAK, 1663-1664, 1666.

175 Van den Heuvel, 'Getrouwd met Jan Compagnie', 37.

176 Vergelijk Van der Horst, 'Vrouwen aan wal', 12-13.

177 GAS, ONA, nr. 775, 324, 1 maart 1676 en ONA, nr. 760, 1223, 24 september 1661.

178 Over kinderarbeid in de vroegmoderne tijd zie: Van Nederveen Meerkerk en Schmidt 'Tussen arbeid en beroep'.

179 GAV, OA Maassluis, nr. 521.

180 GAS, ONA, nr. 752, 217, 29 juli 1655. Zie ook Annetje Arentsz die 125 gulden aan geleverde winkelwaren schuldig was aan marktschipper Doom. GAS, ONA, nr. 756, 1573, 17 april 1646.

181 KAM, ADHG, nrs. 50-51.

182 GAS, ORA, nrs. 90-103.

de lokale diaconie aan moesten kloppen. Piaternella Jansdr. probeerde dit te voorkomen door aan marktschipper Jan Westerdael te vragen de buitgelden die haar overleden man te goed had van de Admiraliteit te gaan innen in Amsterdam, 'aangezien zij overzulk mede gerechtigd is in het buitgeld en zij een arme vrouw is van onvermogen zeer armelijk hier achtergebleven'.¹⁸³

Dat zeelieden zichzelf als kostwinner beschouwen blijkt uit verschillende bronnen. Mannen gaven expliciet aan 'de kost op zee te verdienen voor vrouw en kinderen'. In de meeste gevallen machtigden de mannen hun vrouwen om hun gage te innen. Soms stelden ze iemand anders aan om dit voor hun vrouw te doen of lieten ze hun gage aan de lokale diaconie overmaken die vervolgens zorg droeg voor hun gezin.¹⁸⁴ Ook zagen we in het voorafgaande dat mannen contracten sloten met leveranciers, om te zorgen dat hun gezin in hun afwezigheid voorzien werd van bijvoorbeeld brood.¹⁸⁵ Toch konden mannen ook niet zonder de verdiensten die vrouw en kinderen inbrachten, zeker in de visserij, waar de opbrengsten niet altijd even stabiel waren. Als gevolg van oorlog belandden veel mannen in gevangenschap door toedoen van Duinkerker, Engelse of Barbarijse kapers. Het losgeld moest dan door het thuisfront worden opgebracht. In tijden van oorlog, wanneer het visserijschepen verboden werd uit te varen, konden stuurlieden het zich veroorloven om een seizoen over te slaan, omdat ze in staat waren van de inkomsten van hun bedrijf aan de wal te leven. Dit bedrijf werd doorgaans door hun vrouw gerund. In de huishoudens van gewone vissers daarentegen waren de verdiensten vaak niet voldoende, waardoor de man des huizes gedwongen werd aan te monstere bij de marine.¹⁸⁶

Zeemansvrouwen waren verantwoordelijk voor het huishoudbudget. Zij deden de inkopen en knoopten de eindjes aan elkaar. In de schuldlijsten van verschillende leveranciers, zoals kruideniers, bakkers en schoenmakers, komen bijna alleen vrouwen als debiteur voor. Ook uit de diaconieregisters blijkt dat (getrouwde) vrouwen het geld kwamen innen.¹⁸⁷ In hoeverre zeelieden hun vrouw de financiën lieten regelen die niet direct betrekking hadden op het huishoudbudget verschilde van individu tot individu. Dit kwam onder andere tot uiting in de al dan niet volledige procuraties die de mannen voor hun vrouw op lieten stellen. In de notariële akten in de drie zeevarende gemeenschappen komen wel conflicten over uitgaven binnen het maritieme huishouden voor, maar over het algemeen kan gezegd worden dat er sprake was van een wederzijdse (economische) afhankelijkheid en dat vrouwen het huishouden financieel bestierden. Van de lokale overheid kan gezegd worden dat zij zeemansvrouwen de nodige vrijheid gunde. Al eerder werd besproken dat

183 GAS, ORA, nr. 604, 38, folio 15, 1 maart 1666.

184 GAS, ADHG, KAM, ADHG, KAT, ADHG.

185 GAS, ONA, nr. 756, 569, 9 januari 1644.

186 De Wit, 'Work and property', 91; De Wit, 'Zeemansvrouwen aan het werk', 79.

187 De Wit, 'Zeemansvrouwen aan het werk', 78.

de rekesten van niet door hun echtgenoot gemachtigde zeemanvrouwen om zaken af te kunnen handelen, doorgaans werden ingewilligd.

Tot besluit

Door de lage en onregelmatige verdiensten in de zeevaart, was het inkomen van zeevarende gezinshoofden ontoereikend om het maritieme huishouden draaiende te houden. Zeemansvrouwen waren daardoor gedwongen hun steentje aan het gezinsinkomen bij te dragen. In de vroegmoderne maatschappij was de toegang tot arbeid voor mannen en vrouwen niet gelijk. Vrouwen werden in bepaalde beroepen geweerd en hun burgerlijke status was in hoge mate bepalend voor hun mogelijkheden om geld te verdienen.

In Maassluis, Schiedam en Ter Heide waren vrouwen gedurende het grootste gedeelte van het jaar in de meerderheid. Dit kwam niet alleen door het grote aantal zeemansvrouwen, maar ook doordat er als gevolg van het zeevarend karakter van de gemeenschappen veel weduwen woonden. Zeemansvrouwen fungeerden in de praktijk als hoofd van het huishouden. Dankzij het feit dat ze door hun man gemachtigd werden was het hen toegestaan voorkomende zaken en financiële transacties te regelen. De afwijkende positie die zeemansvrouwen innamen betekende niet automatisch dat zij meer kansen hadden op de arbeidsmarkt. Net als voor overige getrouwde vrouwen bleef de toegang tot de door de maatschappij als ‘mannelijk’ bestempelde werkzaamheden afgesloten. De op de zeevaart gerichte economie bood vrouwen echter wel kansen om geld te verdienen in de aan de scheepvaart verwante handel en nijverheid. Zeemansvrouwen hadden als bijkomend voordeel dat ze daarbij gebruik konden maken van het sociale netwerk van hun man. De boetschuurhoudsters, keursters van de netten, volkhoudsters, handelaarsters in scheepsbenodigdheden en de kapiteinsvrouwen die verantwoordelijk waren voor de bevoorrading van de schepen droegen in belangrijke mate bij aan de maritieme economie. Hun mogelijkheden werden wel mede bepaald door de tak van zeevaart waarin hun echtgenoot werkzaam was. Net als bij zeelieden bestond de arbeidsmarkt voor zeemansvrouwen uit verschillende segmenten. Vissersvrouwen verrichtten ander werk dan de echtgenotes van Oost-Indiëvaarders en mannen op de oorlogsvloot. Bovendien waren er duidelijke sociale verschillen. Een stuurmansvrouw had meer financiële armslag dan een vrouw van een bootsgezel en had daardoor doorgaans meer startkapitaal om een kleine nering te beginnen. Ook waren haar contacten daartoe beter, daar ze via haar man in contact stond met de reders en boekhouders. De meeste zeemansvrouwen echter, ook die uit de hogere sociale regionen, combineerden verschillende soorten werkzaamheden om rond te komen. Daarnaast waren ruilhandel, betaling in natura en onderlinge hulp van belang.

In de loop van de zeventiende eeuw vond een aantal ontwikkelingen plaats die nadelig waren voor de mogelijkheden om geld te verdienen. Het betrof hier vooral ontwikkelingen die afbreuk deden aan het huishouden als productie-eenheid. Het breien en boeten van netten vond niet langer binnen het huishouden plaats, maar vissersvrouwen moesten voor derden gaan werken, waardoor ze vaste werktijden kregen en het moeilijker werd verschillende soorten werk met elkaar te combineren. De visventsters konden niet langer rekenen op de vis die hun mannen in natura uitbetaald kregen, maar werden gedwongen hun handelswaar op de afslag te kopen. In de loop van de achttiende eeuw zouden vrouwen in de maritieme economie op een aantal terreinen uit de markt worden gedrongen door mannen. Zo werden de keursters van netten grotendeels vervangen door keurmannen en verloren de kapiteinsvrouwen hun rol in de voedselbevoorrading aan mannelijke sollicitateurs.

Wat de bijdrage van vrouwen aan het gezinsinkomen betreft kan gesteld worden dat deze essentieel was. De inkomsten uit zeevaart waren onregelmatig en in oorlogstijden moesten periodes waarin er niet gevaren kon worden overbrugd worden. Uit diverse bronnen blijkt echter dat de vrouwen het zonder het inkomen van hun man niet redden. Er was sprake van een wederzijdse (financiële) afhankelijkheid.

Hoofdstuk 7

Het zeemanshuwelijk

‘Soo menigh haven, soo meenigh wijf berght schipper en bootsman sijn lijf’ verzuchtte dominee Adam Westerman in zijn veelgelezen zeemanshandboek de *Groote Christelyke Zeevaert* (1625). Westerman waarschuwde zeelieden in een preek getiteld ‘Onkuysheydt, hoererye ende overspel’ veelvuldig voor deze ‘angel des kwaads’. Zijn preek was niet alleen gericht op de rondzwerfende, vrijgezelle zeeman, maar richtte zich ook op getrouwde zeelieden die het grootste gedeelte van het jaar gescheiden leefden van hun vrouwen.¹

Zoals in het voorafgaande al een aantal malen besproken is, wordt in recente literatuur niet langer voetstoots aangenomen dat het zwerfende bestaan van zeelieden een huwelijk in de weg stond. De getrouwde zeeman heeft zijn intrede gedaan in de maritieme geschiedschrijving. Zo is onderzoek gedaan naar de demografische aspecten van het zeemanshuwelijk. In vroegmodern Liverpool leidde de snel groeiende zeevarende populatie bijvoorbeeld tot een breuk in de demografische groei, omdat zeemansgezinnen aanzienlijk kleiner waren dan andere gezinnen. Zeelieden waren in deze stad te weinig thuis om meer kinderen te kunnen verwekken.²

Relatief veel aandacht is besteed aan de economische betekenis van het zeemanshuwelijk. Volgens Burton had dit huwelijk in de eerste plaats een praktische functie: de zeeman werd voorzien van voedsel, een bed, schone kleding en seksueel verkeer, zaken waar ongehuwde zeelieden doorgaans voor moesten betalen.³ Voorts wordt in de literatuur over vissersgemeenschappen het belang van het huwelijk voor vissers benadrukt. De bedrijfstak was immers in hoge mate familie-georiënteerd, vrouw en kinderen zorgden, zoals we in hoofdstuk 6 zagen, voor continuïteit in het gezinsbedrijf.⁴

Voorts hebben verschillende historici de sociale aspecten van het zeemanshuwelijk besproken. Fury heeft in haar studie over zeelieden in vroegmodern Engeland

1 Westerman, *Groote Christelyke Zeevaert*, (1653), 47.

2 Lewis, *The demographic and occupational structure of Liverpool*, 264.

3 Burton, ‘The myth of bachelor Jack’, 87-188.

4 Zie ook Nadel-Klein, ‘A Fisher laddie needs a Fisher lassie’.

gewezen op het feit dat zeemannsvrouwen stressvolle situaties, zoals de geboorte van een kind of het overlijden van een familielid, alleen moesten verwerken.⁵ Van der Heijden en Van den Heuvel beschreven beiden de onzekerheid waarmee vrouwen van Oost-Indiëvaarders te kampen hadden, doordat ze soms jarenlang gescheiden waren van hun echtgenoten en in het duister tastten omtrent het lot van hun mannen als gevolg van de gebrekkige informatievoorziening.⁶ Volgens Van der Heijden pleegden vrouwen van Oost-Indiëvaarders in zeventiende-eeuws Rotterdam relatief vaak overspel als gevolg van deze situatie.⁷

Omgekeerd worden ook de problemen die zeelieden ondervonden in de literatuur behandeld. Na lange tijd in de besloten ruimte van het schip te hebben moeten leven, zonder vrouwelijk gezelschap, gingen bij veel zeevarenden alle remmen los bij het bezoek aan vreemde havens. Dronkenschap, ruzies, gokken en het bezoek aan hoeren moeten, hoe clichématig ook, tot het vaste repertoire in die havens hebben behoord. Of, zoals Fury het uitdrukte: ‘er is een zekere tijdloosheid als het gaat om zeelieden, problemen en verlof aan wal’.⁸

Het onderzoek naar zeemanshuwelijken tot nog toe betreft een groot aantal verschillende gebieden en periodes. Net als bij het onderzoek naar werkende zeemannsvrouwen geldt hier dat lokale omstandigheden van grote invloed geweest zullen zijn op het functioneren van het zeemanshuwelijk. Desalniettemin is er een aantal overeenkomsten. Zeemanshuwelijken werden gekenmerkt door het feit dat beide partners gedurende lange perioden van elkaar gescheiden waren. De rolverdeling tussen mannen en vrouwen week hierdoor af van het gebruikelijke patroon. De veelvuldige afwezigheid van mannen kon zowel demografische, economische als sociale gevolgen hebben.

In dit hoofdstuk worden de zeemanshuwelijken in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde geanalyseerd. Na een korte inleiding over het huwelijk in de vroegmoderne Republiek staan allereerst de huwelijkspatronen in de drie zeevarende gemeenschappen centraal. Wanneer trouwden zeevarenden en had hun veelvuldige afwezigheid invloed op het aantal kinderen dat hun echtgenotes baarden? Vervolgens wordt gekeken naar de partnerkeus van zeevarenden. Hoe verliep hun verkeringsperiode en met wie huwden zij? Daarna worden de gescheiden sferen waarin mannen en vrouwen leefden geschetst en wordt de invloed van de afwezigheid van mannen op emotioneel en seksueel vlak besproken. Tot slot wordt besproken hoe zeemannsvrouwen een brug vormden tussen de mannen op zee en de samenleving aan de wal.

5 Fury, *Tides in the affairs of men*, 472; Fury, ‘The impact of war upon sailors wives’, 3; Hubbard, ‘Alone, yet not alone’, 5.

6 Van der Heijden, ‘Achterblijvers’, 197-198; Van den Heuvel, ‘Bij uijtlandigheid van haar man’, 81-83.

7 Van der Heijden, ‘Achterblijvers’, 198-200.

8 Fury, *Tides in the affairs of men*, 443; zie ook Fingard, *Jack in port*, 126-139; Burg, *Sodomy and the perception of evil*, 155.

Het vroegmoderne huwelijk

Wetgeving

Tot 1572 was het huwelijk in de Nederlanden een kerkelijke aangelegenheid. Volgens de leer van de katholieke kerk was het huwelijk één van de sacramenten. Het belangrijkste doel van de verbintenis was het voortbrengen van kinderen. Na de Reformatie werd het huwelijk een zaak van de wereldlijke overheid, hoewel die overheid onder sterke invloed van de (gereformeerde) kerk bleef staan. In 1580 kwam in Holland de eerste wereldlijke huwelijkswetgeving tot stand door de zogenaamde Politieke Ordonnantie.⁹ Daarin bepaalden de Staten van Holland aan welke voorwaarden het voorgenomen huwelijk moest voldoen en met wie men wel en niet mocht trouwen. In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw werden voor alle gewesten van de Republiek dergelijke huwelijkswetten opgesteld.

In de Politieke Ordonnantie werd vastgesteld dat het huwelijk een openbare aangelegenheid was. Ieder paar dat besloten had te trouwen was verplicht dit te melden bij de magistraat of predikant van hun woonplaats. Het huwelijk moest daarna op drie achtereenvolgende zondagen worden afgekondigd. Bezwaren van derden konden dan naar voren gebracht worden. Vervolgens kon het huwelijk gesloten worden in de kerk of op het stadhuis. Een belangrijke voorwaarde in de ordonnantie was die van de ouderlijke toestemming.¹⁰ Deze moest voorkomen dat er onbezonnen huwelijken gesloten werden, bijvoorbeeld tussen jongeren van verschillende sociale komaf. Hoewel de ouderlijke toestemming in principe alleen voor minderjarigen gold, voor jongens lag de grens bij 25 jaar en voor meisjes bij twintig jaar, konden ouders van meerderjarigen hun afkeuring van een voorgenomen huwelijk wel laten blijken. Meerderjarigen konden in zo'n geval een beroep doen op de kerkenraad of magistraat. Ouders werden dan verplicht om een geldige reden voor hun weigering aan te voeren.¹¹ Als zij vervolgens in hun weigering volhardden en de pogingen van predikant of magistraat om te bemiddelen faalden, werd de zaak aan de rechtbank voorgelegd. Volgens D. Haks werden dergelijke processen overigens niet op grote schaal gevoerd en werden de jongeren doorgaans in het gelijk gesteld.¹²

Een ander belangrijk onderwerp binnen de ordonnantie was overspel. Er werden verschillende typen onderscheiden. De zwaarste vorm van overspel was een relatie tussen een getrouwde man en een getrouwde vrouw. Hier stonden straffen op van vijftig jaar verbanning voor beide partners. Als één van de overspeligen ongehuwd was, waren de straffen minder eenduidig. Er werd onderscheid gemaakt tussen

9 Cornelis Cau, *Groot-placaetboek, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden ...[etc]*, (1655); zie ook Haks, *Huwelijk en gezin*, 39 e.v.

10 Helmers, *Gescheurde bedden*, 17-30.

11 Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 46.

12 Haks, *Huwelijk en gezin*, 118.

de seksen. Overspelige gehuwde vrouwen konden beduidend zwaarder gestraft worden dan gehuwde mannen. Voor vrouwen gold dat ze al na de eerste maal een straf van vijftig jaar verbanning opgelegd kregen. Een man kreeg in eerste instantie een boete opgelegd van honderd gulden, pas bij de tweede keer stond hem verbanning te wachten. Waren beide partners ongehuwd, dan waren de straffen tamelijk mild. Ongehuwde vrouwen werden veertien dagen op water en brood gezet, ongehuwde mannen kregen daarnaast een boete van honderd gulden. Overspel werd overigens als echtscheidingsgrond aangemerkt.¹³

Tot slot was in de ordonnantie van 1580 bepaald dat het verboden was met directe bloedverwanten in het huwelijk te treden. Hieronder werden verstaan ouders met kinderen, broers met zusters en ooms of tantes met nichten of neven. Daarnaast waren er verboden graden van aanverwantschap. Het was verboden te trouwen met de achtergelaten partner van een overleden broer of zus of van overleden neven of nichten. Stiefvaders en -moeders mochten evenmin in het huwelijk treden met hun stiefkinderen.¹⁴

Naast de ordonnantie van 1580 werden in steden aanvullende keuren opgesteld, die vaak een nadere uitwerking van de verordening behelsden. Zo verscheen in Schiedam in 1589 een 'resolutie raakende het heimelijk trouwen der mennonieten'. Hierin werd nog eens vastgesteld dat alle huwelijken die in Schiedam gesloten werden afgekondigd moesten worden en alleen voor de magistraat of de gereformeerde kerk plaats mochten vinden. De doopsgezinden trouwden volgens de resolutie in hun eigen gemeente en deden daar pas achteraf melding van bij de secretaris op het stadhuis.¹⁵

Ook de Staten van Holland scherpten gedurende de zeventiende eeuw een aantal artikelen uit de oorspronkelijke ordonnantie aan. Daarnaast werd de wetgeving beïnvloed door het zogenaamde Echteglement dat in 1656 in de Generaliteitslanden was uitgevaardigd. Verschillende Hollandse steden namen bijvoorbeeld uit dit reglement over dat naast overspel ook kwaadwillige verlating een (rechtsgeldige) reden voor echtscheiding was.¹⁶

Van ideaalbeeld naar praktijk

Tot nu toe zijn vooral de juridische aspecten van het vroegmoderne huwelijk aan de orde gekomen, maar hoe dacht men in de zeventiende eeuw over de partnerkeuze en de inhoud van het huwelijk? Algemeen werd aangenomen dat het verstandig was een partner te kiezen van ongeveer dezelfde leeftijd en afkomstig uit eenzelfde sociaal milieu. Een huwelijk tussen gelijken zou de meeste kans van

¹³ Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 48.

¹⁴ Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 49.

¹⁵ Isaac & Jacobus Scheltus, *Groot-placaetboek, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden[etc]'*, deel 6 (1746).

¹⁶ Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 53.

slagen hebben. Hoewel men in theorie een huwelijk gebaseerd op vrije wil en affectie prefereerde, werd erkend dat sociale en economische factoren ook van belang waren bij het kiezen van een partner.¹⁷ Moralisten waren het er voorts over eens dat onderlinge vriendschap en wederzijds hulpbetoon het huwelijk inhoud moesten geven. Deze overtuiging was waarschijnlijk geënt op de ideeën van Calvijn die de kameraadschappelijke functie van het huwelijk had beschreven.¹⁸ Daarnaast waren het voortbrengen en het opvoeden van kinderen van belang.

Hugo de Groot beschreef in zijn *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid* het huwelijk als volgt : 'gemeen leven en vrij gebruik van elkaars lichaam'. Jacob Cats baseerde zich in zijn werk over het huwelijk zowel op de ordonnantie uit 1580 als op De Groot. Een vrouw moest inschikkelijk, kuis en deugdzaam zijn. Mooie kleding en uithuizig zijn paste niet bij het gedrag van een goede echtgenote. De man moest zijn vrouw leiden, haar met respect behandelen en bescherming bieden. Ook moest hij open staan voor haar kritiek. Geweld was uit den boze. Deze gedragsregels leidden tot een duidelijke rol- en taakverdeling binnen het gezin, waarbij er vanuit gegaan werd dat de man de rol van hoofdkostwinner vervulde en de vrouw verantwoordelijk was voor het huishouden.¹⁹ Cats schetste een ideaalbeeld. De alledaagse praktijk kon hier behoorlijk van af wijken, zeker in het geval van zeemanshuwelijken. Zo waren veel zeelieden geen hoofdkostwinner, omdat ze mede afhankelijk waren van het inkomen dat hun echtgenote inbracht en konden ze door hun voortdurende afwezigheid hun rol als leider en beschermer van hun echtgenote nauwelijks vervullen. In het vervolg van dit hoofdstuk zullen we zien in hoeverre het ideaalbeeld met de dagelijkse praktijk botste en in hoeverre de (zeevarende) samenleving het afwijkende patroon van de zeemanshuwelijken accepteerde.

Demografische aspecten van het zeemanshuwelijk

In hoofdstuk 4 is beschreven dat de grootste groep zeelieden in Schiedam, Maasvluis en Ter Heijde getrouwd was en dat de gemiddelde huwelijksleeftijden van zeevarende bruidegoms en hun bruiden nauwelijks afweken van die van de niet-zeevarende bevolking. In deze paragraaf besteden we in het kort aandacht aan andere demografische aspecten van het zeemanshuwelijk: de maand waarin getrouwd werd, de conceptie en de gemiddelde gezinsgrootte.

¹⁷ Haks, *Huwelijk en gezin*, 106.

¹⁸ Haks, *Huwelijk en gezin*, 30.

¹⁹ Helmers, *Gescheurde bedden*, 24-25.

Het ritme van de zeevaart

Zeelieden waren gedurende het grootste gedeelte van het jaar afwezig en konden slechts in een beperkte periode van dat jaar een huwelijk aangaan. De trouwboeken uit Maassluis en Ter Heijde laten zien dat de meeste zeelieden in mei trouwden, vlak voor het nieuwe haringseizoen begon. Ook niet-zeevarenden hadden overigens een voorkeur voor de traditionele meimaand. Dit komt grotendeels overeen met de gegevens die uit andere delen van de Republiek bekend zijn.²⁰ In Schiedam was naast de meimaand, december favoriet. Vooral zeevarenden die alleen 's zomers hun brood in de scheepvaart verdienden traden in deze maand in het huwelijk.²¹ De conceptie van kinderen werd eveneens beïnvloed door het seizoensgebonden karakter van de zeevaart. In zeemansgezinnen werd het grootste gedeelte van de kinderen logischerwijs buiten het vaarseizoen verwekt. De meeste concepties vonden dientengevolge in de herfst, winter of in het (vroeg) voorjaar plaats.²²

Gezinsgrootte

In hoeverre had het zeevarend karakter van Maassluis, Ter Heijde en Schiedam invloed op de grootte van de gezinnen?

Zoals in hoofdstuk 2 berekend, bestond het gemiddelde huishouden in Maassluis volgens het kohier op het gemaal uit 1680 uit 3,2 personen. Dit cijfer is aan de lage kant omdat kinderen onder de acht maar voor een half werden geteld. Een gemiddeld vissershuishouden telde volgens dit kohier 3,1 personen. In dit kohier werd niet van alle huishoudens de precieze samenstelling van dat huishouden genoteerd.²³ Dit was wel het geval met het zout-en zeepkohier uit hetzelfde jaar, dat alleen de 288 rijkste huishoudens betrof. Deze huishoudens bestonden gemiddeld uit 4,3 personen. De vissers in dit kohier hadden een huishouden van gemiddeld 3,7 personen. Overigens betrof het hier alleen stuurlieden. Dat de rijke vissershuishoudens gemiddeld kleiner waren dan de andere huishoudens in deze inkomensgroep is vooral te verklaren doordat vissers zelden of nooit inwonende knechten of meiden hadden. Mensen die een bedrijf aan huis runden, zoals brandewijntappers, bakkers en zeilmakers hadden vaker inwonend personeel.²⁴

Gemiddeld telden de rijkste 288 huishoudens 1,7 kind. De rijkste vissershuishoudens weken hier niet van af. Gemiddelde woonden er 1,8 kinderen in zo'n huishouden. Omdat dit cijfer nogal laag lijkt, is aanvullend onderzoek in de doop-

20 HAW, DTB Monster/Ter Heijde, trouwboeken GAV, DTB Maassluis, trouwboeken; zie ook Van der Woude, *Het Noorderkwartier*.

21 GAS, DTB, trouwboeken. Zie ook Piet Boon, 'Koopvaardij en walvisvaart' 59-88; vergelijk de huwelijkspatronen in vroegmodern Bristol, R. Houlbrooke, *The English family*, 85.

22 HAW, DTB Monster/Ter Heijde, trouwboeken; GAV, DTB Maassluis, 'trouwboeken'. Met dank aan de heer P. Hollander.

23 GAD, OA, nr. 1763.

24 GAV, OA Maassluis, nr. 521.

boeken gedaan. Gemiddeld werden er tussen de vier en de vijf kinderen per vissersgezin geboren.²⁵ Uit de doop- en begraafboeken valt ook op te maken dat de kindersterfte hoog was.²⁶ Overigens week het gemiddeld aantal kinderen dat in vissersgezinnen geboren werd niet af van het aantal kinderen in niet-zeevarenden gezinnen.

In Ter Heijde bestond het gemiddelde huishouden in 1680 uit 3,7 personen. Ook hier werden kinderen onder de acht maar half gerekend en werden inwonende familieleden en personeel volledig meegeteld. Vissershuishoudens volgden het algemene patroon in de gemeenschap; deze bestonden gemiddeld uit 3,8 personen. Vergelijken we deze cijfers met die van een beroepsgroep uit het naburige Monster, namelijk de boeren, dan zien we een duidelijk verschil. Een gemiddeld boerenhuishouden bestond uit 5,5 personen. Dit verschil is onder andere te verklaren doordat boerenhuishoudens vaker inwonende knechten en meiden hadden. Helaas biedt het kohier van Ter Heijde geen informatie over de samenstelling van het huishouden en dus ook niet over het precieze aantal kinderen. Om hier toch uitspraken over te kunnen doen is raadpleging van de doopboeken noodzakelijk: Ook in Ter Heijde bleek het aantal geboren kinderen per gezin tussen de vier en de vijf te zijn en opnieuw was er geen onderscheid tussen vissersgezinnen en gezinnen van niet-zeevarenden.²⁷

Voor Schiedam ontbreekt het zout- en zeepkohier met gedetailleerde gegevens over gezinsgrootte en samenstelling. Volgens de hoofdgeldtelling in 1622 bestond een gemiddeld huishouden in de havenstad uit 3,8 personen. Niet bij alle personen in het kohier staat een beroep vermeld, waardoor er op grond van deze bron geen betrouwbare uitspraken kunnen worden gedaan over de gemiddelde grootte van zeemansgezinnen ten opzichte van de gezinnen van niet-zeevarenden. Een steekproef uit het Notarieel Archief in de periode 1650-1699, gecombineerd met de gegevens uit de haringcertificatieboeken en de doopboeken levert wel een beeld op. Ook in Schiedamse vissersgezinnen werden gemiddeld tussen de vier en de vijf kinderen geboren. Bij de gezinnen van Oost-Indiëvaarders lag het aantal kinderen beduidend lager. Hier werden tussen de twee en drie kinderen geboren. Dit resultaat komt overeen met het beeld zoals Thera Wijsenbeek dit voor achttiende-eeuws Delft heeft geschetst.²⁸ De vaart naar de Oost had, zoals te voorspellen, meer invloed op de demografische samenstelling van de bevolking dan de visserij.

²⁵ Steekproef op basis van het zout- en zeepkohier uit 1680, GAD, OA nr. 1763, GA, DTB Maas-sluys, 'Doopboeken'.

²⁶ Zie De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 67.

²⁷ HAW, DTB Monster/Ter Heijde, doopboeken.

²⁸ Het aantal gezinnen met maar één kind in Delft was zeer hoog doordat er een groot gedeelte van de mannen aanmonsterde bij de VOC; Wijsenbeek-Olthuis, 'De invloed van de VOC', 102.

Vrijen

Verkering

Trouwlustige jongeren konden elkaar in de vroegmoderne Republiek vrij ontmoeten, zonder ouderlijk toezicht.²⁹ Jongens en meisjes kwamen elkaar niet alleen tijdens de zondagse kerkdienst tegen, maar spraken ook elders in de stad of in het dorp af. De Maassluise jeugd was bijvoorbeeld vaak te vinden bij de zogenaamde klapwakersbank die uitzicht bood over de haven. Heijdse visserszonen en dochters troffen elkaar net buiten het dorp, op het strand of in de duinen, waar ze 's avonds rondom een vuur bijelkaar zaten.³⁰ Ook kroegen en herbergen boden ruimte aan ontmoetingen. In de Republiek behoorden kroegen niet noodzakelijk tot het domein van mannen. Wel werd van beide seksen verwacht dat zij zich netjes gedroegen. Zo getuigde Cornelis Kuijp, herbergier in de Schiedamse herberg 'Gouwe Leeuw' dat er vier mannen en drie vrouwen in zijn kroeg waren gekomen en daar wijn en bier hadden gedronken, tabak hadden gerookt en 'onbehoorlijke taal' hadden gebruikt.³¹

Uit de bronnen spreekt een duidelijk verschil tussen openbare, eerbare ontmoetingsplaatsen en plekken waar (toekomstige) vrijers elkaar in het verborgene konden treffen. Een herberg of kroeg mag dan wel niet de meest nette plaats geweest zijn om zich op te houden, in ieder geval kon iedereen zien wat daar gebeurde. Anders lag dat wanneer er in Maassluis 'achter de dijk' werd afgesproken. In notariële akten waarin sprake was van voorechtelijke seksualiteit of overspel werd deze plaatsaanduiding gebruikt.³² In Schiedam vonden dingen die het daglicht niet konden verdragen plaats in stegen of 'achter de huizen'. Scheepstimmermansdochter Maertgen Ewoutsdr. werd 's avonds betrapt terwijl zij met een 'manspersoon' achter het huis van Pieter Jochimsz. Cabelgaren lag. Twee jonge mannen spraken Maertgen op haar gedrag aan zeggende 'Roos, hoe legt ghij hier dus' en trokken de betreffende man van haar af. Maertgen schold hen daarop uit voor 'straetschenders'.³³

De gelegenheid bij uitstek om een toekomstige huwelijkspartner te vinden was de jaarlijks terugkerende kermis in Schiedam en Maassluis. Daarnaast waren er jaarmarkten, zoals de Paardenmarkt in Schiedam. Jonge mannen uit Ter Heijde reisden in groepjes naar Schiedam, Kethel en Pernis om daar naar de kermis te gaan.³⁴ De drank vloeide rijkelijk tijdens deze feestdagen, getuige het grote aantal

²⁹ Zie ook Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 227.

³⁰ HAW, ORA Monster, nr. 104, 14 mei 1658.

³¹ GAS, ONA, nr. 780, 1239, 24 mei 1681.

³² Bijvoorbeeld GAV, ONA Maassluis, nr. 5488, 13 januari 1615.

³³ GAS, ORA, nr. 572, 530, 13 februari 1592.

³⁴ GAV, ORA Maassluis, nrs. 16-22; GAS, ONA, nr. 775, 443, 21 april 1676.

verklaringen over openbare dronkenschap en vechtpartijen tijdens de Schiedamse kermis en de aanscherping van de keuren rondom de Maassluisse kermis.³⁵

Als er op de kermis of elders een stelletje was gevormd werd hun omgang als 'conversatie' aangeduid. Werde de omgang serieus, dan deed de (toekomstige) minnaar een verzoek tot 'acces' of 'verkeering'. Op de Waddeneilanden en in Waterland bestond het verschijnsel van het 'queesten' of nachtvrijen. Een jongen stond 's nachts aan het raam bij het meisje van zijn keuze en vroeg of hij binnen mocht komen, vervolgens bracht hij de nacht bij het meisje door. Voor het aanbreken van de dag vertrok hij weer, om de volgende avond terug te keren. Geslachtelijke omgang vond in eerste instantie niet plaats. Pas als het paar het eens was geworden nam de relatie meer intieme vormen aan.³⁶

Of deze vorm van vrijen ook in het Maasmondgebied plaatsvond, wordt niet duidelijk uit de bronnen. Wel valt keer op keer te lezen dat jongens en meisjes gedurende lange tijd met elkaar omgingen zonder dat daar noodzakelijkerwijs een huwelijk uit voort kwam. Zo verklaarde bootsgezel Eewout Jacobsz, alias Ewit Smock nog nooit van zijn leven Maertgen Ewoutsdr. 'vleselijk bekend te hebben' maar dat hij 'lange tijd goede kennis met Maertgen Ewoutsdr. in deugd en eer gehad heeft'.³⁷ Het is overigens maar de vraag of Smock de waarheid sprak want Maertgens reputatie was zoals we eerder zagen, bepaald niet die van een eerbare jonge vrouw.

In Ter Heijde bestond de gewoonte dat een vrijer zijn meisje een eindje de zee in droeg. Het meisje werd vervolgens met zand ingewreven en van een duin gerold. Vond ze de jongen in kwestie daarna nog steeds leuk, dan gold dat als een bewijs van echte liefde. Dit gebruik, ook wel 'vrouwenpoelierij' genaamd, bezegelde op deze wijze de verkering.³⁸

De trouwbelofte

Wanneer geliefden van plan waren in het huwelijk te treden deden zij een trouwbelofte. Vaak ging dit mondeling, slechts een enkeling liet een schriftelijke overeenkomst opstellen. Tevens wisselde men panden, bijvoorbeeld een zakdoek of een ring, uit. In gegoede kringen ging het vaak om meerdere geschenken die een grotere geldwaarde vertegenwoordigden.³⁹

35 GAS, ONA, nr. 775, 439, 30 maart 1676; ONA, nr. 781, 415, 18 september 1666; GAV, OA Maassluis, nr. 17.

36 Haks, *Huwelijk en gezin*, 109-125; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 228.

37 GAS, ORA, nr. 572, 592, 18 november 1592.

38 Busken Huet, *Het land van Rembrandt*, I, 151; Van Gelder, 'Vrouwenpoelierij'. Volgens Vermaas kwam aan het begin van de zeventiende eeuw een einde aan dit gebruik, Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen*, II, 389-390.

39 Bijvoorbeeld GAS, ONA, nr. 793, 417, 26 september 1694.

In een zeemanslied getiteld ‘wat leyd een zeeman al verdriet’ wordt op fraaie wijze verhaald hoe een meisje trouw belooft aan haar vrijer, die op het punt staat te vertrekken.⁴⁰

Maar toen ik nam myn afscheid
 Van haar, dien zoeten engel
 Ik heb haar adieu gezeid
 Met traanen vol van mengel
 Wat gaf zy my toen te pand
 Het was trouw op haar rechterhand
 Ik gaf haar een zoentje en trok van kant.

De trouwbelofte was alleen met wederzijds goedvinden ontbindbaar. Een verloofde kon zijn of haar partner voor de rechter dagen en eisen dat de gedaagde veroordeeld zou worden de trouwbelofte na te komen.⁴¹ Toch verschenen voor de notaris in de drie zeevarende gemeenschappen geregeld jongeren die hun trouwbelofte introkken. Doorgaans werd hier niet zo zwaar aan getild. Processen om trouwbelofte kwamen gedurende de zeventiende eeuw dan ook maar zelden voor.⁴² In bepaalde gevallen waren er bovendien goede redenen voor het intrekken van de belofte. Maria Braat, de minderjarige dochter van de schout van Vlaardingen, verscheen bijvoorbeeld voor de Schiedamse notaris om haar huwelijksbelofte aan Leendert Jacobsz. Crijger in te trekken, omdat zij geen toestemming voor het huwelijk van haar vader kreeg.⁴³ Soldaat Jan de Schot liet vastleggen dat hij een trouwbelofte had gedaan aan Margareta Jansdr., afkomstig uit Westphalen, maar dat hij plotseling orders had gekregen om naar Schotland te vertrekken, zodat hij Margareta niet kon huwen. Hij vermaakte wel zijn bezittingen aan haar.⁴⁴ Ook Pieter Hermansz. Kruiskercke, die in het huwelijk zou treden met Christina Visnich, vermaakte zijn bezittingen aan zijn vriendin, omdat hij ‘voor de voltrekking van dit huwelijk’ naar Oost-Indië zou vertrekken.⁴⁵ Bootsgezel Dirck Dirksz., op het punt staand om naar Lissabon te varen, wist dat zijn vriendin zwanger was en regelde voor vertrek in ieder geval dat zijn bezittingen wanneer hij zou overlijden aan dit kind zouden komen te vervallen.⁴⁶ Getuige het grote aantal notariële akten

40 Davids, *Wat lijdt den zeeman al verdriet*, 127.

41 Haks, *Huwelijk en gezin*, 119.

42 Haks, *Huwelijk en gezin*, 120.

43 GAS, ONA, nr. 809, 151, 29 oktober 1699. Volgens Haks probeerden ouders vaker onder een ongewenst huwelijk uit te komen met een beroep op de minderjarigheid van hun kind, Haks, *Huwelijk en gezin*, 122.

44 GAS, ONA, nr. 755, 161, 26 november 1633.

45 GAS, ONA, nr. 748, 1031, 18 april 1628.

46 GAS, ONA, nr. 748, 201, 18 oktober 1611; ONA, nr. 771, 982, 11 maart 1659; ONA, nr. 748, 1039, 19 april 1628.

met dezelfde strekking, vormde het plotselinge vertrek van zeelieden wel vaker een obstakel bij het nakomen van de huwelijksbelofte.⁴⁷

Over het algemeen ontstonden er pas problemen bij het verbreken van de huwelijksbelofte wanneer er sprake was geweest van bijslaap. De ontkenning van de trouwbelofte door de beoogde bruid kon in dat geval kwaad bloed zetten bij haar gewezen minnaar of diens verwanten, zeker als de vrouw in kwestie met een ander wilde trouwen. In het geval van de Schiedamse Jorisge Jacobs bijvoorbeeld, ontstond enige onrust toen haar huwelijk met Jan Pietersz. Post werd aangekondigd. Zou haar gewezen minnaar Gerrit Jansz. Keth geen bezwaar tegen het huwelijk hebben? Enkele getuigen verklaarden dat Gerrit de zaak sportief opvatte. Hij zou gezegd hebben dat hij niet met Jorisge wenste te trouwen, ‘ook niet al was zij zo zwaar van goud en zilver als zij van vlees en bloed is’. Bovendien had hij hieraan toegevoegd dat hij ‘Jorisge en Jan Pietersz. Post veel geluk en zaligheid wenste, zijnde het kwaadste dat hij haar gunde’.⁴⁸ Overigens bleef Jorisge ontkennen Keth ooit een (fysieke) trouwbelofte te hebben gedaan.⁴⁹

Voor een vrouw had een afhakende bruidegom in spé veel meer consequenties dan voor een man. Als de geliefden met elkaar geslapen hadden, stond haar eer immers op het spel. Dit was zeker het geval als het fysieke bewijs hiervan geleverd werd door een zwangerschap.⁵⁰ De enige optie die een vrouw in dat geval had, was het daadwerkelijk aanspannen van een proces om trouwbelofte. Wanneer een zwangere vrouw de eiseres was ging het haar overigens meestal niet om het doorzetten van de trouwerij, maar om een regeling af te dwingen om de financiële gevolgen van de zwangerschap te verlichten. Als het kind eenmaal was geboren dan kon de vrouw alsnog overgaan tot een proces van vaderschapsactie, om op die manier de man te dwingen tot trouwen of tot financiële ondersteuning van het kind.⁵¹ Het kon lang duren voordat dergelijke zaken waren afgewikkeld, zeker als de vader van het kind zeeman was. In 1647 had Dirckje Pieters een kind gekregen van de Schiedammer Dirck Dammisz. die naar West-Indië vertrokken was. Dirckje trouwde met een andere man, maar probeerde Dammisz. wel verantwoordelijk te stellen voor het onderhoud van het kind. De geografische afstand tussen de ex-geliefden zal zeker van invloed zijn geweest op het moeizame verloop van de zaak. Pas in 1655 kwamen Dirckje en haar man bij de notaris om daar met een oom

47 Bijvoorbeeld GAS, ONA, nr. 775, 731, 8 januari 1678; ONA, nr. 789, 461, 5 september 1685. OAN, nr. 789, 539, 2 februari 1687; zie ook Fury, ‘The impact of war’, 12-13. Met dank aan Cheryl Fury.

48 GAS, ONA, nr. 772, 1602 en 1604, 3 en 6 februari 1664.

49 GAS, ONA, nr. 772, 1640, 15 maart 1664.

50 Roodenburg, *Onder censuur*, 244-254, Leuker en Roodenburg, ‘Die den wyven laten afweyen’, 61-85; Leuker, *De last van 't huys, de wil des mans*, 250-292.

51 Haks, *Huwelijk en gezin*, 88-104. Ook deze processen kwamen niet zo vaak voor. Haks heeft berekend dat er in Maassluis tussen 1671 en 1700 slechts zes van dergelijke processen gevoerd werden.

van Dirck Dammisz. een contract af te sluiten over het onderhoud van het kind dat door Dammes verwekt was. Overeengekomen werd dat uit het tegoed aan gage dat Dirck bij de wic had uitstaan, 250 gulden werd getrokken als alimentatie van het kind.⁵²

Ook Baertge Jansdr. was ongetrouwd zwanger geraakt van een zeeman, Jan Jacobsz. Gijse 'in de wandeling genaamd dove Jan'. De vroedvrouw was verplicht om naar de naam van de vader te vragen wanneer de kraamvrouw in barensnood was. Dit gebruik werd 'opzweren' genoemd.⁵³ De vroedvrouw moest de naam van de vader vervolgens doorgeven aan het gerecht. Bij de bevalling van Baertge waren twee buurvrouwen en een buurman aanwezig die getuigden dat Baertge de naam van dove Jan had geroepen. Jan werd, terug uit zee, ter verantwoording geroepen en verklaarde dat hij het kind zou adopteren.⁵⁴

Zeemansvriendinnen als ongehuwde moeders?

Hoewel zeelieden opvallend vaak voorkomen in de notariële akten waarin de erkenning van hun voorechtelijke verwekte kinderen aan de orde was, kunnen we op grond hiervan niet concluderen dat zeelieden en hun vriendinnen vaker voorechtelijk seksueel contact hadden dan andere beroepsgroepen. Een steekproef uit de huwelijksklappers van Maassluis laat zien dat van de huwelijken die tussen 1609 en 1683 gesloten werden, het eerste kind in 15% van de gevallen binnen negen maanden geboren werd. Omdat er in deze steekproef geen beroepsvermeldingen voorkomen, is het niet mogelijk een onderscheid te maken tussen zeevarende en niet-zeevarende bruidegoms.⁵⁵

Volgens Le Francq van Berkhey was voorechtelijk seksueel contact juist wel gebruikelijk onder zeelieden. Hij schreef over de bijzondere band die jonge vissers aan de Hollandse Noordzeekust hadden met hun vrijsters. Veel bruiden waren al zwanger voor de bruiloft. Men vond dat volgens Van Berkhey geen schande. Eén van de redenen voor voorechtelijke seksualiteit was de angst van de visser dat zijn geliefde met een andere man zou gaan verkeren wanneer hij gedurende de hele zomer op zee was. Nu waren zij verbonden door den 'natuurlijken liefdesband voor een kind'.⁵⁶ Ook in zeventiende-eeuwse zeemans- en vissersliederen wordt gerefererd aan seksuele activiteiten vóór het huwelijk. In 'een schonen samenspraak tussen een jongman en een dochter' smeekt een meisje haar verloofde om niet uit te varen voordat ze getrouwd zijn omdat zij bang is dat hun seksuele relatie uit zal

⁵² GAS, ONA, nr. 752, 81, 20 maart 1655 en ONA, nr. 752, 829, 20 maart 1655.

⁵³ Roodenburg, *Onder censuur*, 269.

⁵⁴ GAS, ONA, nr. 773, 669, 10 november 1667.

⁵⁵ Onderzocht zijn 1558 huwelijken. Met dank aan de heer P. Hollander.

⁵⁶ Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland*, III, 856.

komen nu ze zwanger is geraakt. De visser belooft haar dat ze zullen trouwen, zo gauw hij terug is gekeerd van zee.⁵⁷

Overigens werd van overheidswege weinig actie ondernomen als achteraf bleek dat de bruid bij het huwelijk zwanger was. Wel probeerde men te voorkomen dat zeelieden een zwangere vriendin achterlieten. In de stad Amsterdam werd in 1702 bij de Staten van Holland dispensatie voor zeelieden gevraagd op de regel dat een huwelijk driemaal afgekondigd moest worden 'daar dat nochtans de schielijckheyt van het vertreck der zeevarende Luyden, nochte der selver seer geringe middelen, ordinaris niet en permitteerden, dat de selve Luyden hunne versoecken van dispensatie der huwelijcks Gebooden aan haar Edele Groot Mog. selfs souden doen'.⁵⁸ Deze dispensatie was een uitbreiding op de regel die de Staten van Holland in 1678 hadden uitgevaardigd ten aanzien van mannen die in het leger gingen of 'naar verre gewesten vertrokken'.⁵⁹ Zoals eerder besproken, werd het plotselinge vertrek van zeelieden inderdaad vaak aangehaald bij het verbreken van een trouwbelofte.

Ook de kerkenraad stelde zich op het standpunt dat een 'moetje' te prefereren was boven een ongehuwde moeder. In Schiedam werd genoteerd: 'In verdenking gekomen het ontijdig kramen van Ariaentje Leenderts, huisvrouw van Stoffel Cornelis de Voogt, nog geen seven maanden met elkander getrouwt gewesen, hebben zij geantwoord dat zij niet buiten schult waren'. Het echtpaar werd verder niet gestraft. Overigens was dezelfde kerkenraad ook tamelijke coulant tegen ongehuwde moeders, zeker als het om in de steek gelaten zeemansvriendinnen ging. Hoewel deze in eerste instantie van het avondmaal afgehouden werden, werden ze na betoond berouw weer toegelaten.⁶⁰ In enkele gevallen noteerden de ouderlingen zelfs 'buiten haer schult' als het een geliefde van een zeeman betrof.

Trouwen

Jongeren waren vrij om elkaar te ontmoeten, maar de zeventiende-eeuwse moraal schreef voor dat een huwelijk tussen gelijken het beste was. Huwelijkspartners mochten niet te veel in leeftijd schelen, maar moesten bovenal een eendere sociale achtergrond hebben. De ondertrouwregisters van Maassluis, Schiedam en Ter Heijde laten zien dat huwelijkspartners hier in ieder geval bij voorkeur kozen voor iemand die uit de eigen gemeenschap afkomstig was. In alle drie de plaatsen was

57 'Een schone samenspraak tussen een jongman en een dochter', Liederensbank Meertensinstituut.

58 Jacobus Scheltus, *Groot-placaetboek, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden*.[etc], deel 5.

59 Simon van Leeuwen, *Groot-placaetboek, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden*[etc], deel 3 (Den Haag, 1683).

60 GAS, AHG, KRN (1669-1700).

in ongeveer de helft van de gevallen sprake van een huwelijk, waarvan beide partners uit de eigen woonplaats afkomstig waren.⁶¹

Uit de literatuur is bekend dat er in vissersgemeenschappen door de eeuwen heen sprake is geweest van een grote mate van endogamie. Er werd over het algemeen binnen de eigen beroepsgroep getrouwd.⁶² Naast de praktische voordelen, een vissersdochter leerde de taken van een vissersvrouw van haar moeder, kunnen ook beroepstrots en gemeenschapsgevoel een rol hebben gespeeld bij de keuze voor een vissersdochter.⁶³ Een steekproef uit de ondertrouwregisters in Maassluis, Ter Heijde en Schiedam waarbij we het beroep van de vader van de bruid hebben weten te achterhalen laat zien dat vissers inderdaad voor een huwelijkspartner uit de eigen beroepsgroep kozen.

De hoogste graad van endogamie was in Ter Heijde waar te nemen, de laagste graad in Schiedam. Dit is niet zo verwonderlijk, in Ter Heijde was meer dan de helft van de mannelijke beroepsbevolking werkzaam in de visserij. Het lag nogal voor de hand om met een vissersdochter te trouwen. In Schiedam vormden de vissers een minder gesloten groep dan in Maassluis en Ter Heijde. Vissers werkten hier ook in de walvisvaart of koopvaardij en hadden 's winters soms andere werkzaamheden. Wellicht dat ze hier door minder vasthielden aan het trouwen met een vissersdochter. Wanneer we de tussen visserszonen en vissersdochters gesloten huwelijken nader beschouwen, tekent zich een duidelijk patroon af: over het algemeen trouwden stuurmanszonen met stuurmansdochters. In Maassluis was dit bij acht op de tien stuurmanszonen het geval. In Ter Heijde bij zes op de tien.⁶⁴ Ook in Schiedam kozen stuurmanszonen vaak voor een stuurmansdochter, in iets meer dan de helft van de gevallen.⁶⁵ Daarnaast putten de stuurmanszonen uit het huwelijksreservoir van de koopmansdochters. Koopmans- en zeemansfamilies waren dan ook vaak aan elkaar gelieerd in de havenstad.

De partnerkeuze van Schiedamse Oost-Indiëvaarders is moeilijker te achterhalen, omdat veel Oost-Indiëvaarders en hun vrouwen oorspronkelijk van buiten Schiedam afkomstig waren. Zeelieden bij de VOC vormden een veel minder gesloten groep dan de vissers. In het Schiedamse archief zijn slechts enkele voorbeelden te vinden van dochters van VOC-zeelieden, die trouwden met een VOC-zeeman. Dit waren over het algemeen zeelieden uit de hogere rangen. In deze kringen was het

61 GAV, DTB Maassluis, trouwboek, (1609-1633) GAS, DTB, trouwboek 1610-1668 (steekproef bestaande uit huwelijken in 1610/1611, 1625, 1638, 1668). Met dank aan de heer P. Hollander; HAW, DTB Monster, trouwboek Ter Heijde (1647-1700).

62 Zie bijvoorbeeld Nadel Klein, Davis, *To work and to weep*.

63 Zie Nadel Klein, 'Endogamy and work in a scottish fishing village'; Trevor Lummis, *Occupation and society*.

64 GAD, OA, nr. 1763, GAV, OA Maassluis, nr.521; GAV, DTB Maassluis, GAV, ONA Maassluis, nr. 5490 e.v.; HAW, DTB Monster/Ter Heijde; HAW, ONA Monster nrs. 6100-6101.

65 GAS, OA, nr. 806, 1442; GAS, ONA nrs. 740-770; GAS, Kaartenbak samengesteld door de heer J. Mulder; GAS, DTB.

Huwelijkspenning van Eland du Bois en Maria van Bleyswijck.
Geldmuseum, Utrecht

ook gebruikelijk dat er onderling getrouwd werd. Het was hier echter niet zozeer het beroep van de vader van de bruid dat telde, maar eerder diens welstand en de daaraan verbonden sociale status.⁶⁶

Hetzelfde gold voor Schiedamse zeelieden in dienst van de Admiraliteit. Kapiteins en officieren kozen niet zo zeer voor een zeemansdochter als wel voor een vrouw die uit dezelfde sociale laag van de bevolking afkomstig was. Meestal waren de echtgenotes van kapiteins regentendochters. Het huwelijk van het eerder ter sprake gekomen Schiedamse echtpaar Du Bois toont de verwevenheid van (de top van) de marine met het lokale bestuur goed aan. De vader van Eland du Bois diende verschillende regeringstermijnen als burgemeester van de stad en Maria van Bleijswijck was de dochter van Hugo van Bleijswijck, lid van de Schiedamse vroedschap en meervoudig burgemeester.⁶⁷ Dezelfde Hugo van Bleijswijck was tevens een belangrijk koopman-reder met aandelen in tal van schepen. Langs deze kant was er dientengevolge ook een connectie met zeevaart.⁶⁸ De eerstgeboren dochter van Eland en Maria, Cornelia du Bois, huwde op haar beurt weer met een kapitein, Jacob Hoeck.⁶⁹ Hun dochter Wilhelmina Jacobsdr. Hoeck trouwde met

66 Zie Lorentz, *Bristol fashion*, Fury, 'Elizabethan seamen'.

67 Bruijn en Van Eyck van Heslinga, 'Aan wijffje lief', 113-116.

68 GAS, ONA, nr. 758, 565, 22 juni 1650; ONA, nr. 716, 533, 2 april 1663.

69 GAS, ONA, nr. 793, 371, 28 juni 1694.

een commandeur van een walvisschip, Adriaen Cornelisz. Poort. Ook de laatste was afkomstig uit een bekend zeevaarders- en regentengeslacht.⁷⁰

Zowel voor de (maritieme) elite als voor de lagere rangen aan boord gold overigens dat het voor een zeeman voordelen bood wanneer zijn toekomstige bruid uit een zeevaardersfamilie afkomstig was. Zeemansdochteren waren in principe beter voorbereid op een zeemanshuwelijk dan andere vrouwen. Hun verwachtingen moeten zijn gevormd door de ervaringen van hun moeders en zusters. Hierdoor konden ze, althans in theorie, beter omgaan met de verantwoordelijkheden en ontberingen waarmee het bestaan als zeemansvrouw gepaard gingen. Bovendien werd dat bestaan verlicht door het feit dat ze deel uitmaakten van een familienetwerk dat voor het grootste gedeelte bestond uit medezeemansvrouwen.⁷¹

Hertrouwen

Het zeventiende-eeuwse bestaan werd gekenmerkt door een grote mate van onzekerheid. Zeelieden waren zich hiervan terdege bewust en maakten, als ze dit in een eerder stadium van hun leven nog niet hadden gedaan, doorgaans vóór vertrek een testament op.⁷² Schipper Cornelis Cornelisz. Boer verscheen op 25 oktober 1627 voor de notaris en verklaarde dat hij 'zeilree lag om een zeereis te maken, en op die zeereis bloot stond aan velerlei gevaren, ja zelfs zijn leven kon verliezen'.⁷³ Blijkens de formuleringen in de testamenten van zeelieden gingen velen ervan uit dat hun eventuele weduwe zou hertrouwen. In deze testamenten werd geanticipeerd op een volgend huwelijk door bijvoorbeeld te zorgen dat het kindsdeel van de zonen en dochters werd uitgekeerd voordat de weduwe opnieuw in het huwelijk trad.⁷⁴ Het gebeurde ook wel dat eventuele legaten die aan kinderen moesten worden uitgekeerd werden verhoogd, of dat er in het testament opgenomen werd dat een gedeelte van de bezittingen in handen bleef van de weduwe of weduwnaar, totdat hij of zij hertrouwde. Een weduwe zou bij een volgend huwelijk, als gehuwde vrouw, het beschikkingsrecht over het goed verliezen. Met de bepalingen voorkwam men dan ook dat het goed in handen zou komen van een voor hen onbekende man.⁷⁵

70 GAS, ONA, nr. 768, 1724, 8 mei 1695.

71 Zie Fury, 'The impact of war', 14-15.

72 Zeelieden van goeude komaf lieten huwelijkse voorwaarden opstellen, zodat het opmaken van een testament niet noodzakelijk was.

73 GAS, ONA, nr. 749, 1009, 25 oktober 1627 en ONA, nr. 750,35, 1 juli 1623.

74 Volgens Schmidt gebeurde dit in Leiden ten overvloede omdat al in de Weeskeuren was vastgelegd dat weduwen en weduwnaars niet mochten hertrouwen voordat de kinderen hun erfdeel hadden gekregen, Schmidt, *Overleven na de dood*, 97.

75 Schmidt, *Overleven na de dood*, 98.

Dat vertrekkende partners er terecht vanuit gingen dat hun achterblijvende weduwe zou hertrouwen blijkt uit de huwelijksregisters in de drie zeevarende gemeenschappen. Bij de tussen 1647 en 1700 gesloten huwelijken in Ter Heijde was het in 36% van de gevallen voor één of beide partners niet de eerste keer dat ze trouwden.⁷⁶ Ook in Maassluis en Schiedam zijn veel weduwen en weduwnaars in de trouwregisters te vinden.

In principe was een tweede huwelijk voor wet en kerk mogelijk. Er moest echter wel aan voorwaarden voldaan worden. Het moest duidelijk zijn dat er tijdens het eerste huwelijk geen overspel gepleegd was met de nieuwe partner en de nieuwe partner mocht geen directe verwant zijn van de gestorvene. De Maassluisse visser Pieter Arijensz. werd het dan ook verboden met de weduwe van zijn broer Joost te trouwen. Bovendien werd hij over dit voornemen ook nog eens stevig onderhanden genomen door de dominee.⁷⁷

Om bigamie te voorkomen moesten weduwen en weduwnaars voorts kunnen bewijzen dat hun echtgenoot daadwerkelijk was gestorven.⁷⁸ In het geval van zeemanshuwelijken leverde dit nogal eens problemen op. Het kwam voor dat vrouwen jaren niets meer van hun man hadden vernomen, zonder dat er van een officieel overlijdensbericht sprake was. In het geval van weduwen van Oost-Indiëvaarders werd alleen een officiële doodbrief van het VOC-kantoor geaccepteerd. Daarnaast konden vrouwen een akte bij de notaris laten opstellen, waarin medebemanningsleden van het overlijden van hun echtgenoot getuigden.⁷⁹ Al eerder in dit boek zagen we hoe in 1674 vier uit de Oost teruggekeerde zeelieden voor de Schiedamse notaris verklaarden dat hun onderstuurman, Heijndrick Dircksz. de Graeff, met wie ze in 1669 naar de Oost waren vertrokken, tijdens een intra-Aziatische reis was doodgeslagen door de Chinezen. De weduwe van De Graeff kreeg dus vijf jaar na het vertrek van haar echtgenoot pas een bevestiging van diens overlijden.⁸⁰ De weduwe van scheepschirurgijn Jacob Raad hoefde gelukkig minder lang op de onheilstijding te wachten. De schipper en een bootsgezel van het pinasschip de *Swarte Arend* kwamen verklaren dat Raad een half jaar daarvoor in een storm voor de kust van Jutland verdronken was.⁸¹

Wanneer vaststond dat haar echtgenoot was overleden kon de weduwe nog niet onmiddellijk in een volgend huwelijk stappen. Van kerkelijke zijde werd aangedrongen op een bepaalde termijn tussen de dood van een echtgenoot en het

76 HAW, DTB Monster, trouwboeken Ter Heijde.

77 GAV, DTB Maassluis, trouwboeken, 5 oktober 1625.

78 Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 75.

79 Van der Heijden, 'Achterblijvers', 203-204.

80 GAS, ONA, nr. 764, 857, 22 november 1674.

81 GAS, ONA, nr. 762, 28 januari 1667; Volgens het Ehtreglement van 1656 mochten vrouwen na vijf jaar overigens wel hertrouwen als zij niets meer van hun man vernomen hadden.

Dit reglement gold niet voor Holland, maar het kan toch zijn dat de opvattingen hieruit de dagelijkse rechtspraktijk in de Maasmondse gemeenschappen beïnvloedden.

nieuwe huwelijk. Deze termijn gold alleen voor vrouwen, aangezien hun eerbaarheid anders in het geding zou komen. De classis Den Haag, waartoe de gereformeerde gemeenten van Maassluis en Ter Heijde behoorden schreef een termijn van een half jaar voor.⁸²

Of een weduwnaar of weduwe wilde hertrouwen hing af van zijn of haar persoonlijke omstandigheden. Een huwelijk werd immers niet alleen uit liefde gesloten maar leverde vaak ook een economisch of sociaal voordeel op. Voor vrouwen was het weduwdom maatschappelijk gezien niet zo'n ongunstige uitgangspositie, wanneer ze tenminste in hun eigen onderhoud konden voorzien. Van Deursen heeft voor zeventiende-eeuws Graft aangetoond dat weduwen in de bovenste sociale laag van de bevolking minder snel geneigd waren tot een tweede huwelijk dan weduwen uit de middengroep. Voor de vrouwen uit de middengroep was het vaak wel noodzakelijk om een tweede huwelijk aan te gaan. In de onderste lagen van de samenleving waren juist weer veel weduwen te vinden, zij waren waarschijnlijk minder aantrekkelijk als huwelijkspartner.⁸³

Het Grafter patroon lijkt ook op te gaan voor Maassluis. Volgens het zout- en zeepkohier uit 1680, waren in Maassluis veel weduwen te vinden in de bovenste laag van de samenleving (zo'n 20%). Veel bemiddelde weduwen runden een eigen bedrijf of zetten het bedrijf van hun overleden man voort. In de middenklasse waren relatief weinig weduwen te vinden, terwijl in de onderste klassen, die van het gewone volk en de armen, hun aantal juist aanzienlijk was.

Tabel 7.1 Weduwen in Maassluis 1680

Klasse	Vermogen in guldens	Aantal weduwen
Rijk	> 1000	37
Zelfstandig	500-1000	8
Onvermogend	< 500	119
Armlastigen	afhankelijk van bedeling	43
Totaal		207

Bron GAD, OA, nr. 1763; GAV, OA Maassluis, nr. 521.

Het aantal weduwnaars in de hoogste klasse was opvallend veel lager (9). Dit zou kunnen betekenen dat rijke weduwnaars eerder trouwden dan rijke weduwen. In de trouwregisters komen ook meer weduwnaars voor dan weduwen. Hieruit valt op te maken dat mannen eerder hertrouwden dan vrouwen.⁸⁴ Opvallend is dat zich onder de vissers in het Maasluisse kohier van 1680 verhoudingsgewijs minder weduwnaars bevonden dan onder de andere beroepsgroepen. Hieruit zou gecon-

⁸² Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 75.

⁸³ Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 120-121.

⁸⁴ Ook dit patroon is herkenbaar in Graft, Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 121.

cludeerd kunnen worden dat vissers sneller hertrouwden dan andere Maassluise mannen. Dit lijkt plausibel, zeker wanneer de mannen jonge kinderen hadden waarvoor gezorgd moest worden.

In Ter Heijde waren weduwen en weduwnaars ongeveer gelijk in de registers vertegenwoordigd.⁸⁵ Wellicht is dit te verklaren door de relatieve armoede, waar de Heijdse bevolking zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw in bevond. Weduwen konden het zich in het vissersdorp economisch gezien niet permitteren om alleen te blijven.

Met wie traden de weduwen en weduwnaars voor de tweede maal in het huwelijk? Nieuwe huwelijkspartners werden doorgaans in hetzelfde milieu gevonden. Voor vissers viel de keus vaak op een vissersweduwe. Het sociale onderscheid tussen stuurlieden en de rest van de bemanning deed zich daarbij opnieuw gelden.⁸⁶ Hoewel de meeste vissersweduwen al een man aan de zee waren kwijtgeraakt, trouwden velen van hen opnieuw met een zeeman. Het huwelijk met een zeeman had ongetwijfeld nadelen, maar het bestaan als zeemansvrouw bood niet bemiddelde weduwen meer zekerheden dan dat van enige kostwinner. Zo moet ook de eerder ten tonele verschenen Schiedamse Teetge Pieters hebben geredeneerd toen ze voor de tweede maal in het huwelijk trad met een Oost-Indiëvaarder.⁸⁷

Gescheiden sferen: het zeemanshuwelijk in de praktijk

Vrouwen aan boord?

Een van de belangrijkste kenmerken van het zeemanshuwelijk was het feit dat mannen en vrouwen gedurende lange periodes van elkaar gescheiden waren. Daarenboven leefden zij gedurende die periodes ook nog eens in totaal verschillende werelden.

Het visserijbedrijf in Maassluis en Schiedam werd gekenmerkt door een strikte arbeidsdeling tussen de seksen. En hoewel de scholschuiten in Ter Heijde nooit langer dan een dag van huis waren, werkten ook hier geen vrouwen aan boord. De afwezigheid van vrouwen op zee gold niet alleen de visserij. Ook op koopvaardij schepen waren vrouwen een zeldzaamheid. De Maassluise Lijsbet Arentsdr. Hasendonck die 'samen met schip ende goet ende alle haere kinderen in zee verongeluckte' was een uitzondering. Waarschijnlijk stond het koopmansgezin – de man des huizes Huijbrecht Pietersz. Abbenbroeck was ook aan boord – op het punt om te emigreren.⁸⁸

⁸⁵ HAW, DTB Monster, 'Trouwboeken', Ter Heijde 1647-1700.

⁸⁶ GAS, OA, nr. 1763; GAV, OA Maassluis, 521; GAV, DTB Maassluis, 'Trouwregisters' (1600-1700).

⁸⁷ GAS, ONA, nr. 777, 471, 1 december 1657 en ONA, nr. 757, 209, 1 mei 1647.

⁸⁸ GAV, ORA Maassluis, nr. 159, 5 oktober 1668.

Ook op marineschepen hadden vrouwen doorgaans niets te zoeken. In de Republiek bestond, voor zover bekend, niet de gewoonte om marinevrouwen mee op zee te nemen. Dit in tegenstelling tot vroegmodern Engeland waar het vanaf het midden van de zeventiende eeuw gebruik werd dat echtgenotes van mannen in de hogere rangen en het middenkader aan boord verbleven.⁸⁹ Omdat deze vrouwen officieel niet bestonden moesten ze slaappleats en voedsel met hun man of geliefde delen. Hetzelfde gold voor de eventuele kinderen die ze bij zich hadden. In Schiedam kwamen de echtgenotes van marineofficieren alleen aan boord van de voor vertrek gereed liggende konvoischeepen. Soms brachten zij daar de nacht door.⁹⁰ Ook was het gebruikelijk dat marinevrouwen meevoeren tot aan de rede van Texel.⁹¹ Verder glipten er als de schepen in de haven lagen geregeld prostituees aan boord.⁹² De verklaring voor het verschil tussen Engeland en de Republiek is mogelijk te vinden in de rekruteringsmethoden in beide landen. In Engeland werden zeelieden gedwongen dienst te nemen. De mannen mochten het schip na de aanmonstering niet meer verlaten; het risico dat zij zouden vluchten was te groot. Om opstanden en muiterij te voorkomen zag de Engelse Admiraliteit het verblijf van vrouwen aan boord waarschijnlijk door de vingers. De angst voor homoseksuele contacten tussen bemanningsleden kan daarbij ook mee hebben gespeeld.

Aan boord van de uit de Republiek vertrekkende Oost-Indiëvaarders waren vrouwelijke passagiers een tamelijk normaal verschijnsel. Naast familieleden van de schippers en kooplieden reisden er vrouwelijke emigranten naar Azië. Begin zeventiende eeuw werd deze migratie door een aantal bewindhebbers van de Compagnie enige tijd gestimuleerd. Het doel was de vrouwen als (blanke) bruiden te laten dienen voor de in de Oost verblijvende mannen uit de Republiek. Jan Pietersz. Coen klaagde over het eerloze gedrag van de vrouwen die tot dan toe in de Azië waren gearriveerd. Het waren voornamelijk vrouwen uit de onderste lagen van de bevolking, vaak afkomstig uit spinhuizen. Om voor fatsoenlijk volk te zorgen werden in de jaren twintig van de zeventiende eeuw complete huisgezinnen verscheept en jonge meisjes naar Azië vervoerd. Deze meisjes, ook wel 'Compagniedochters' genoemd, ontvingen geen loon, maar kregen van de VOC kleren en een huwelijksuitzet. Ze moesten een contract ondertekenen waarin ze beloofden vijf jaar in dienst te blijven bij de Compagnie.⁹³ Veel van deze Compagniedochters waren afkomstig uit weeshuizen. Vanuit het Delftse weeshuis vertrokken in 1628 zeven meisjes op het schip *Het Wapen van Delft* richting Batavia. Niet één van hen overleefde de tocht.⁹⁴ Deze gebeurtenis moet koren op de molen zijn geweest

89 Stark, *Female tars*, 9-14; Cordingly, *Women sailors & sailor's women*, 21, 88-108; Druett, *She Captains*, 15-28.

90 RAZ, ACGV, 'Resoluties' 18, 67.

91 Bruijn, *The Dutch navy*, 60.

92 GAS, ONA, nr. 773, 1, 5 januari 1665.

93 Barend-van Haeften, *Op reis met de VOC*, 13.

94 Hallema, *Geschiedenis van het weeshuis*, 189.

van de tegenstanders van vrouwelijke migratie. Zij beweerden dat vrouwen uit de Republiek niet tegen het tropische klimaat bestand waren. Bovendien zouden de vrouwen slechts op geldelijk gewin uit zijn en, eenmaal in Azië, hun mannen overhalen om terug te keren naar het vaderland. Verder zorgden ze onderweg voor problemen aan boord. Het kwam voor dat er liefdesrelaties ontstonden tussen bemanningsleden en vrouwelijke passagiers.⁹⁵ In de tweede helft van de zeventiende eeuw besloot de VOC haar pogingen om grote groepen vrouwen naar Azië te sturen te staken. Vanaf die tijd kregen alleen vrouwen en familieleden van hoge dienaren nog toestemming om de overtocht te maken. Ze moesten hiervoor transport- en kostgeld betalen.

Voor vrouwen uit de lagere regionen van de samenleving behoorde de overtocht niet langer tot de mogelijkheden, behalve wanneer zij zich als man verkleedden. In de archieven van de VOC zijn ongeveer honderd als man verklede vrouwen te vinden. Omdat het hier alleen degenen betreft die ontmaskerd werden, zou het werkelijk aantal vrouwen dat vermomd reisde wel eens hoger geweest kunnen zijn. Waarschijnlijk probeerde ieder jaar wel een vrouw als man verkleed de Oost te bereiken.⁹⁶ Problemen in het vaderland of armoede dwongen de vrouwen tot het aanmonsteren bij de Compagnie. Andere vermomde vrouwen reisden hun geliefde achterna en voor een aantal van hen was het leven als man een uiting van hun seksuele identiteit.⁹⁷

Ontmaskering van de vrouwelijke zeelieden bracht een schok teweeg, niet alleen vanwege de sekseverandering, maar ook door het feit dat er vrouwen indrongen in de overwegend mannelijke wereld van het schip. Vrouwen werden als zwak, hysterisch en onhandig beschouwd, bovendien was er aan boord eenvoudigweg niet genoeg ruimte om hen gescheiden van de mannen te laten slapen en leidden ze de bemanning af. Daarnaast konden ze zwanger zijn, wat een enkele keer leidde tot een bevalling aan boord. Hoe lastig dit was ondervond de Schiedamse schipper Jan Govertsz. de Vos toen hij de zwangere Stijntge Meijnderts vanuit Moscovië mee terug nam naar Amsterdam. Stijntge had als dienstmeid bij een Nederlandse koopman gewerkt en was zwanger van de broer van deze koopman, zoals later bleek. Hoewel de schipper aanvankelijk weigerde Stijntge mee te nemen, was hij hier 'na bepaalde dreigementen' van de koopman toch wel toe bereid. Stijntge beviel aan boord van een zoon, die na enkele uren overleed.⁹⁸

95 Bekend is het verhaal over de schipper van de *Batavia* die eerst verliefd werd op een vrouwelijke passagier en na afgewezen te zijn een affaire begon met het dienstmeisje van deze vrouw, Roeper, *De schipbreuk van de Batavia*; zie ook Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 199-204.

96 Bruijn, Gaastra, Schöffer (red.), *Dutch-Asiatic shipping*, 1, 148.

97 Dekker en Van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren*. Zie ook Dugaw, 'Female sailors Bold'; Dugaw 'Rambling female sailors'; Grant de Pauw, *Seafaring women*; Rediker, 'Liberty beneath the Jolly Roger'; Stark, *Female tars*.

98 GAS, ONA, nr. 772, 1458, 13 juli 1663.

Dat bevellingen op een schip lastig waren behoeft geen betoog. Toch waren niet alle bezwaren die er tegen (werkende) vrouwen op schepen bestonden even steekhoudend. Zo zou de fysieke inspanning aan boord te groot zijn voor het zwakke geslacht, maar werden aan de wal minstens even grote fysieke inspanningen verricht door vrouwen. Juist in sectoren van de economie waar gesjouwd en gesleept moest worden, zoals in de turfgraverij, zoutziederij en steenbakkerij waren veel vrouwen werkzaam.⁹⁹ Bovendien zijn er door de eeuwen heen samenlevingen geweest waar vrouwen wel aan boord van schepen werkten.¹⁰⁰

Het idee dat vrouwen niet op een schip hoorden stamde uit de middeleeuwen en had te maken met de diep gewortelde overtuiging dat vrouwen aan boord ongeluk brachten.¹⁰¹ De angst voor de zee werd in de middeleeuwen nog gecombineerd met volksgeloof over vrouwen. Zo zouden heksen zich op bundels stro naar zee laten drijven om daar met de duivel te paren. Zeelieden verhaalden over gezelschappen van heksen die bijeen kwamen om slecht weer te brouwen.¹⁰² In Schiedam werd in 1591 een vrouw van toverij beschuldigd omdat ze haar buurman, die met een wagen richting Maassluis reed om naar zijn gereedliggende schip te gaan, bedreigd zou hebben. De man had geweigerd de vrouw op zijn wagen mee te nemen waarop de vrouw zou hebben gezegd: 'Wilt ghij myn nyet laten mederyden? Tzaldet u naer vergaen'. De zeeman was nooit meer teruggekeerd. Hij was volgens de baljuw met schip, volk en goed in zee vergaan, als gevolg van de toverijpraktijken van zijn buurvrouw. In hetzelfde jaar werd nog een Schiedamse vrouw van hekserij beschuldigd. Ook zij zou een schipbreuk hebben veroorzaakt.¹⁰³ Beide vrouwen werden in 1593 van alle blaam gezuiverd. Hoewel de inwoners van de kustprovincies in de zeventiende eeuw over het algemeen een meer beredeneerde houding tegenover de zee gingen aannemen,¹⁰⁴ bleef de relatie tussen de zee, vrouwen en het bovennatuurlijke bestaan.¹⁰⁵

Het lijkt geen twijfel dat de maritieme sector in de zeventiende-eeuwse Republiek door mannen gedomineerd werd. In liederen en toneelstukken werd het

99 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 690; zie ook Everard, 'Veranderingen en continuïteit in de arbeid van vrouwen', 81-102.

100 In de kustvaart vanuit negentiende eeuws Groningen bijvoorbeeld bestierde de schipper het schip samen met zijn vrouw. Zie Van Herwerden, *Uit de geschiedenis van de zeilvaart*, 67-68. Over kapiteinsvrouwen zie ook Rosenberger, *Auf grosser Fahrt*; Berggreen, *Dealing with anomalies?*, 120. Chreighton, *Rites and passages*, 163-170.

101 Stark, *Female tars*, 1-2.

102 Knottnerus, 'Angst voor de zee', 61. Zie ook Delumeau, *La peur en occident*; Corbin, *Het verlangen naar de kust*; Schama, *Overvloed en onbehagen*, 36-62.

103 De Waardt, 'Open en gesloten havens'.

104 Knottnerus, 'Angst voor de zee', 66; Schama, *Overvloed en onbehagen*, 36-62; zie ook hoofdstuk 9.

105 Zie Blom, 'Volkskunde van Maassluis', 357-362; Beets. 'Leven en bedrijf aan boord', 1-60.

mannelijk karakter van de zeevaart dan ook benadrukt.¹⁰⁶ In de achttiende en negentiende eeuw werd de stoere zeeman in de literatuur steeds vaker tegenover de eenzame aan huis gekluisterde zeemansvrouw gezet.¹⁰⁷ Dit gebeurde onder invloed van het heersende huiselijkheidsideaal, dat zijn oorsprong had in de zeventiende eeuw. Jacob Cats en zijn tijdgenoten benadrukten immers al dat een goede echtgenote niet uithuizig was.¹⁰⁸ De werkelijkheid in de zeevarende gemeenschappen was echter anders. Zeemansvrouwen werkten, zoals we eerder zagen, buitenshuis. Bovendien namen ze juist vanwege het feit dat hun echtgenoten op zee zaten, in belangrijke mate deel aan het openbare leven. In het vervolg van dit hoofdstuk komen we hier op terug.

Afscheid en thuiskomst

Het zeemansleven werd gekenmerkt door een patroon van afscheidnemen en thuiskomen. De beschikbare bronnen vertellen weinig over de rituelen waarmee dit gepaard ging. Duidelijk is dat er in de periode vóór vertrek veel geregeld moest worden. Dominee Westerman raadde zeelieden aan hun testament op te laten maken, om te voorkomen dat nabestaanden na hun dood zouden ruziën om de erfenis.¹⁰⁹ Zoals we eerder zagen namen de zeelieden in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde deze raad ter harte. Het maken van een testament was echter niet voldoende omdat er ook andere regelingen moesten worden getroffen voor het gezin dat achterbleef. De mannen machtigden hun echtgenotes om voorkomende zaken te regelen door middel van een akte van procuratie. Als zij hun vrouw deze zaken niet toevertrouwden, stelden zij iemand anders als zaakwaarnemer aan. Gewoonlijk was dit een mannelijk familielid. Voorts moesten zeelieden die bij de marine en VOC aanmonsterden zorg dragen voor het feit dat (een deel van) de gage aan hun vrouw werd overgemaakt. Anderen zorgden er voor dat de gage bijvoorbeeld aan de huisbaas werd overgemaakt, zodat het gezin in ieder geval verzekerd was van een dak boven hun hoofd. Alleenstaande zeelieden met kinderen moesten onderdak regelen voor hun kroost. In Maassluis en Schiedam werden 'halfwezen' in het weeshuis opgenomen, totdat hun vader uit zee terugkeerde.

Nadat mannen hadden aangemonsterd kon het nog geruime tijd duren voor ze hun gezin daadwerkelijk verlieten. Het uitvaren kon vertraagd worden door tal van omstandigheden, bijvoorbeeld door slecht weer, verkeerde wind of een plotselinge dreigende situatie als gevolg van oorlog.¹¹⁰ Wanneer het schip uiteindelijk uitvoer,

106 Davids, *Wat lijdt den zeeman al verdriet*. Voor de verbeelding van zeevaart in de zeventiende eeuw zie ook Davids, 'De zeeman'.

107 Norling, 'The sentimentalization of American seafaring', 164-178; Norling, *Captain Ahab had a wife*, 260.

108 Voor de discussie omtrent het zeventiende-eeuwse huiselijkheidsideaal zie De Vries, 'Toonbeelden van huiselijkheid of arbeidzaamheid?', 103-125.

109 Westerman, *Groote Christelyke Zeevaart*, 45.

110 GAS, ONA, nr. 771, 346, 9 mei 1657.

liepen de zeemansvrouwen mee naar de haven om hun man uitgeleide te doen. Schiedamse marinevrouwen reisden mee aan boord van het schip van hun man om pas op de rede van Texel of op de rede van Goeree afscheid te nemen. Voor de vrouwen van zeelieden die bij de VOC hadden aangemonsterd lagen de zaken anders. Hun mannen moesten immers eerst naar Rotterdam, Delft of Amsterdam om daar aan boord te gaan. Of Schiedamse vrouwen meegingen om hun man uitgeleide te doen hing af van hun persoonlijke situatie. Reizen kostte geld en de vrouwen moesten werken en voor de kinderen zorgen.

Het uitvaren van de VOC-schepen ging gepaard met veel tromgeroffel. Een lange stoet volgde de zeelieden naar de haven. Veel vrouwen zullen gehuild hebben. Volgens Wouter Schouten die in zijn 'Reys-tochten door Oostindien' verslag deed van het afscheidsritueel waren deze tranen echter niet altijd oprecht. Hij schreef dat er wel veel geschreid wierd'. 'Doch vele geloof ick heel geveijndeslijck: want ik meende dat onder de selve haer ook hoeren en lichtekooien lieten vinden: sommige waren oock ongetwijfelt meer verheugt dan zij uytterlijck dorsten laten blijcken, omdat sij van haar optrekkers, dronckaerts speelders en diergelijke nu eenmael vonden ontlast'.¹¹¹ Voor sommige vrouwen zal het vertrek van hun man inderdaad een opluchting zijn geweest. Hendricka Speerdenbrink uit Ter Heijde was waarschijnlijk blij dat haar echtgenoot, na haar jarenlang mishandeld te hebben, via het Delfste tuchthuis op een Oost-Indiëvaarder terecht kwam.¹¹² De meeste echtparen zullen echter met een gevoel van weemoed uit elkaar zijn gegaan en de raad van dominee Westerman hebben opgevolgd, om ruzies voor vertrek bij te leggen.

De thuiskomst van de zeelieden moet een feestelijke gebeurtenis geweest zijn. Wanneer de Oost-Indiëvaarders terugkeerden in de havens waar de zes kamers van de VOC gevestigd waren, zag het zwart van het volk op de kade. De terugkerende zeelieden vormden met een exotisch geworden uiterlijk een sensatie, evenals de spullen die van boord werden geladen. In Maassluis en Schiedam werd de terugkomst van de vissersschepen aangekondigd door de klapwakers, die wachten in de haven. Op het strand van Ter Heijde zaten zowel de klapwaker als de vuurboetstoker op de uitkijk. Ook hier zullen vrouwen en kinderen zijn toegestroomd. Veel gezinnen zullen reikhalzend hebben uitgekeken naar de terugkomst van de man des huizes. Niet alleen vanwege emotionele, maar ook vanwege financiële redenen.

De haringvissers werden onmiddellijk na aankomst uitbetaald, de vissers op verse vis kregen op de afslag een voorschot van de opbrengst. Ook zeelieden aan boord van koopvaardijsschepen kregen hun loon na aankomst, terwijl de VOC'ers en zeelieden in dienst van de Admiraliteit hun tegoeden konden gaan opnemen op de kantoren. Naast geld brachten zeelieden ook goederen mee. Vooral stoffen uit

¹¹¹ Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 145.

¹¹² HAW, ORA Monster, nr. 180, 19 februari 1729.

Stemme: Edel Karffouw.

A Dieu Maag-Sluyſ /
Wij hoopen nu te ſcheyden /
Al na 't Rijk Aſia /
Ik hoop zeer kuyſ /
Dat ons Godt zal geleyden /
In zijn groote gena /
Om kozt en vza /
Al in het Land te komen /
In de Stad Watabia /
Als Bootſ-gezellen vzoomen.
2 Sumatera /
Hoopen wy te aanschoutwen /
Met gezondheid en vzeugd /
Ambon / Banda /
Combodia zeer troutwe /
Caitwan vzoeg ende ſpa /
Met ons gewa /
Zullen wy compareeren /

Scheyd-Lied van een Viſcher
die na Ooſt-Indië is gevaren, hoe hy
zijn Af-ſcheyd heeft genomen van
zijn Vrouw en Kinderen en-
de Vrienden.

Afscheidslid van een visser die naar Oost-Indië is gevaren, uit C.L. Denik, *Het nieuw Maas-Sluyſche Hoekertje*, editie uit 1755. Universiteitsbibliotheek Amsterdam

de Oost waren populair bij hun vrouwen.¹¹³ Er zullen zeker vrouwen geweest zijn die te laat arriveerden om hun man te verwelkomen en dan ook te laat waren om van het uitbetaalde loon van hun man te kunnen meegenieten.¹¹⁴ In veel zeemansliederen vormt die verkwisting van geld na aankomst een thema:

In plaats van God sou danken
Voor een behouden reys
Zo gaen zij (wat te ranken)
By Hoere, vuyl van vleys
Haer schoon en zuur verdiende geld
Verteeren en versmeeren
Tot d'alderlaetste spelt.¹¹⁵

Overigens heeft Van Gelder gesteld dat dit beeld van 'Heren van zes weken' enige nuancering behoeft. De teruggekeerde zeelieden zouden in zijn optiek te uitgeput zijn geweest om te gaan feesten. Van den Heuvel voegde er aan toe dat er zeker ook

113 Van Megen, 'Ick leer nu mij lezen en schrijven', 152-153.

114 Stark, *Female tars*, 21-22.

115 Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 142.

mannen zullen zijn geweest die zich verantwoordelijk voelden voor het gezin dat ze achtergelaten hadden.¹¹⁶

Ook voor mannen moet de thuiskomst soms op een teleurstelling zijn uitgelopen. Teruggekeerde zeelieden konden een kind van een ander aantreffen of er achter komen dat hun vrouw in hun afwezigheid de zaken niet goed had beheerd. Eerder zagen we hoe de echtgenote van Heijmen Corstiaensz. van der Mast hun gezamenlijke huis verkocht had en met de noorderzon vertrokken was.¹¹⁷ De vrouw van Rochus van Pomeran had tijdens diens afwezigheid het grootste gedeelte van hun huismeubelen laten wegvoeren door markschipper Jan Claesz. Doom.¹¹⁸

Wanneer de echtgenoot met of zonder geld zijn intrede deed in huis, brak een drukke periode aan voor het gezin: kleding moest gewassen worden en hersteld. De vissersvrouwen in Ter Heijde moesten het want van hun man repareren, terwijl de vis die hij had meegebracht verwerkt of verkocht moest worden. De thuiskomst van de man betekende voor vrouwen echter ook een verstoring van het normale leefpatroon.¹¹⁹ Volgens Burton was het belangrijkste aspect hiervan dat de man zijn positie als gezinshoofd weer in moest nemen, zowel binnen het gezin als in de zeevarende samenleving.¹²⁰ Dat die aanpassing niet in alle gevallen geruisloos verliep getuigen de vele echtelijke ruzies in de notariële en rechterlijke archieven. In het geval van Van Pomeran en zijn vrouw liepen de ruzies zo hoog op dat zij besloten tot een echtscheiding. Door tussenkomst van enkele 'arbiters', onder wie de stuurman van Van Pomeran, werd een proces voorkomen. De echtelieden verklaarden 'met elkander opnieuw in liefde te willen leven, alles te vergeven en vergeten, onder conditie dat de weggevoerde meubilaire goederen van Delft naar Rotterdam zullen worden gebracht'.¹²¹ Het huwelijk van Heijmen Corstiaensz. van der Mast, kon echter niet meer gered worden. Toen de pogingen tot bemiddeling faalden, werd de scheiding een feit. Van der Mast en zijn vrouw vormden echter een uitzondering. Er werd maar weinig gescheiden in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde. Misschien was dit juist te danken aan het feit dat veel mannen een zeevarend bestaan leidden. Van Deursen heeft opgemerkt dat de zeevaart wellicht huwelijken in stand hield, die anders door oplopende spanningen al lang ten dode opgeschreven zouden zijn.¹²²

116 Van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, 216-217; Van den Heuvel, 'Getrouwd met Jan Compagnie', 36.

117 GAS, ORA, nr. 157, 20 oktober 1612.

118 GAS, ONA, nr. 764, 603, 4 juni 1676.

119 Over vroegmodern Stavoren is bijvoorbeeld bekend dat de mooie kamer in zeemanshuizen alleen maar gebruikt werd, wanneer de man des huizes terugkeerde. De rest van de tijd woonden de vrouwen in de keuken. Zie voor deze thematiek ook Hagmark, *Women in maritime communities*, 190 e.v.

120 Burton, 'The myth of bachelor Jack', 193.

121 GAS, ONA, nr. 764, 619, 12 juni 1674.

122 Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 238.

Heimwee en onzekerheid

‘Wijffje lief, ick wens altemet in mijn selve dat UL. altemet een nachje bij mijn mocht wesen om wat te praete. Doch ik hoop dat de goede Godt ons beyde in gesontheyt sal late blijve, dat wij malcander weder in vreughde sullen sien. Ick denck noch altemet om het letste nachje doen wij bij malcander sliepe. Weest doch niet flaeuwmoedigh, Ul. Moet goede moet houde. En soent altemet onse soete dochter Cornelia voor mijn eens. Het is met mijn en ’t volck noch alles wel. UL man’ et cetera.¹²³

Uit deze brief, die de Schiedamse marinekapitein Eland du Bois in 1671 aan zijn vrouw Maria van Bleijswijck schreef, spreekt duidelijk dat het gescheiden zijn van het gezin een emotionele belasting vormde voor zeelieden. Brieven hadden dan ook een belangrijke functie. Wanneer de mannen zelf niet konden schrijven, konden ze dit tegen betaling laten doen door de schrijver aan boord van het schip.

Zeemansvrouwen schreven eveneens brieven aan hun echtgenoten. Omdat niet alle vrouwen konden lezen en schrijven zullen ook zij in voorkomende gevallen hiervoor hulp van derden hebben ingeroepen.¹²⁴ Een groot probleem vormde de bezorging van de brieven. Deze werd bemoeilijkt door de grote afstand tussen de vloot en het vaderland. Echtgenotes van zeelieden op de oorlogsvloot en VOC-vrouwen probeerden er op alle mogelijke manieren voor te zorgen dat hun brieven hun echtgenoten bereikten. Daarom schreven zij hun epistels in veelvoud en gaven deze aan zoveel mogelijk bekenden mee. Hoewel het bij de VOC officieel verboden was particuliere post te vervoeren moeten veel bemanningsleden privépost meegenomen hebben. Kaap de Goede Hoop fungeerde onderweg als ‘postkantoor’, doordat zeelieden hier onder stenen brieven achterlieten, die dan door de retourvloot op weg naar het vaderland meegenomen konden worden.¹²⁵ Desalniettemin duurde het erg lang voordat een brief arriveerde. Brieven van Amsterdam naar Batavia deden er gemiddeld negen maanden over om hun bestemming te bereiken. Bij post die aan de oorlogsvloot werd gezonden konden brieven er eveneens maanden over doen. Marinevrouwen schakelden de kapiteinsvrouw in, omdat zij gebruik kon maken van de postbezorging door snelzeilende galjoten, die de communicatie tussen de autoriteiten en de vloot verzorgden. De huizen van kapiteinsvrouwen fungeerden zo als verzamelpunt, vanwaar de brieven gezamenlijk werden

123 Bruijn en Van Eijck van Heslinga, ‘Aan wijffje lief’, 127.

124 Zie ook Braunius, ‘Het leven van de zeventiende-eeuwse zeeman’; Van Megen, ‘Ick leer nu mij lezen en schrijven’; Moree, *Kikkertje lief*; Van Vliet, *Een vriendelijke groetnise*; Creighton, *Rites and passages*, 172.

125 Toen de Kaap na 1652 Nederlands grondgebied geworden was, konden de brieven worden afgegeven bij Kasteel de Goede Hoop, de zetel van de gouverneur. Zie Moree, ‘Brieven voor Batavia’.

verstuurd. Deze werden dan gebundeld en waterdicht vervoerd, bijvoorbeeld in tonnen met gepelde gerst of zeilen.¹²⁶ Of en op welke manier vissersvrouwen met hun mannen op zee communiceerden, valt uit de bronnen niet op te maken. Het is echter niet ondenkbaar dat snelle ventjagers, die de eerste gevangen haring naar de wal transporteerden en de haringbuizen tussentijds bevoorraadden, post vervoerden. Ook de konvoischepen die ter bescherming van de haringvloot meevoeren, kunnen als postschepen hebben gefungeerd.¹²⁷

Brieven waren niet alleen van belang vanwege de gevoelswaarde, maar vormden ook een belangrijke bron van informatie: voor de thuisblijvers over de ontwikkelingen op zee en voor de zeelieden over de gebeurtenissen thuis. Eland du Bois hield zijn vrouw voortdurend op de hoogte van het verloop van de oorlogshandelingen op zee. Wanneer er iets nieuws te melden was over plaatsgenoten aan boord, informeerde hij Maria daarover. In september 1674 schreef hij hoe hij vier Schiedammers aan boord gekregen had die van een kaperschip afkwamen. Hij noemde de namen van de mannen nadrukkelijk, ongetwijfeld met de bedoeling dat Maria dit nieuws aan de verwanten en vrienden van deze zeelieden zou melden.¹²⁸

Naast brieven hadden zeelieden wat persoonlijke eigendommen bij zich die hen herinnerden aan geliefden aan de wal. Creighton beschrijft hoe walvisvaarders in de negentiende eeuw tijdens een zondags ritueel spullen uitpakten die aan thuis deden denken. Meestal waren dit oude brieven, kleren en wat kleine voorwerpen.¹²⁹ Texelse vissersjongens kregen kleine geschenken en snuisterijen mee bij het afscheid.¹³⁰ In de weinige uitzetten en boedels die er van vissers overgeleverd zijn, zijn echter weinig persoonlijke dingen te vinden.¹³¹ Ook de scheepskisten van Oost-Indiëvaarders bevatten slechts kleding, voedingswaren en enkele gebruiksvoorwerpen zoals messen.¹³² De kleding van zeelieden kan echter wel een persoonlijk tintje hebben gehad. Al eerder zagen we dat zeemansvrouwen de kleding van hun man wassen, verstelden en merkten. Uit archeologische vondsten op Nova Zembla is bekend dat de mannen daar een met motieven geborduurde 'bultsack' of slaapzak bij zich hadden.¹³³ Vissersvrouwen op Texel borduurden de initialen van hun echtgenoot in sokken en ondergoed, soms aangevuld met de letters TX.

126 Van Vliet, *Een vriendelijcke groetenisse*, 52.

127 De konvoischepen namen ook gewonde vissers aan boord om die in het vaderland af te leveren. Zie Kranenburg, *De zeevisscherij*, 108.

128 Bruijn en Van Eijck van Heslinga, 'Aan wijffje lief', 138.

129 Creighton, *Rites and passages*, 173.

130 Van Ginkel, *Tussen Scylla en Charybdis*, 157.

131 GAV, OA Maassluis, WK, nr. 6 (bijvoorbeeld 21 september 1665); GAV, WHA Maassluis, 'Resoluties', 1680.

132 Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 99-100.

133 Vons-Comis, 'Kleren maken de man', 97-118.

De briefschrijfster, door Gerard ter Borch, ca. 1655. Koninklijk kabinet van Schilderijen Mauritshuis, Den Haag

Wanneer een zeeman vermist raakte, was hij in ieder geval te identificeren.¹³⁴ Het is niet ondenkbaar dat Maassluise en Schiedamse en Heijdsse zeemansvrouwen de kleding of bultzak van hun echtgenoot versierden met borduursels. Wellicht werd bij stuurlieden hun merk, dat in de haringtonnen gebrand werd om de herkomst van de vis te duiden ook op hun kleding aangebracht.¹³⁵

Het thuisfront werd ook gememoreerd in zeemansliederen. De trouw of ontrouw van de geliefde aan de wal was een terugkerend thema. De kuise geliefde werd op een voetstuk gezet en vergeleken met de onbetrouwbare vrouwen in den vreemde. Voor zeelieden zonder geliefde aan de wal betekende het verlangen naar huis het verlangen naar hun moeder. In sommige liederen worden de voor- en nadelen van relaties met geliefden thuis of prostituees tegen elkaar afgewogen. De ene zeeman verkoos de hoeren, omdat een vrouw en kind hem uiteindelijk een last zouden vormen of omdat een echtgenote toch maar ontrouw zou worden, de andere zeeman koos juist voor de echtgenote omdat hoeren onbetrouwbaar waren en alleen maar liefde toonden in ruil voor geld.¹³⁶

Vrouwen waren aan boord slechts symbolisch aanwezig: in de brieven, voorwerpen van thuis, in liederen, of in het schip zelf. Het schip werd door zeelieden als vrouwelijk aangeduid. De onderdelen van het schip werden vergeleken met de lichaamsdelen van een vrouw.¹³⁷ Vaak waren deze vergelijkingen seksueel getint. In het 'Nieu liedt ghenaeft 't Schip der minnen' uit 1616 vergelijkt de schrijver het schip met een vrouw.¹³⁸ Een vrouwenfiguur was verder op veel schepen aanwezig in de vorm van het boegbeeld. Zeelieden zagen in het boegbeeld de representatie van hun vrouw of een toekomstige geliefde. In sommige zeevarende samenlevingen bestond voorts de gewoonte dat de kapitein of schipper zijn schip naar zijn vrouw of dochter vernoemde.¹³⁹ Dit gebruik kwam echter pas in de achttiende eeuw in zwang. In zeventiende-eeuws Maassluis en Schiedam hadden schepen vooral historische, mythische, godsdienstige of dierennamen.¹⁴⁰

Ook voor vrouwen was het langdurig gescheiden zijn van hun echtgenoot moeilijk. Het leven zonder man was extra zwaar omdat vrouwen lange tijd verstoken waren van nieuws over hun echtgenoot. Daarbij kwam ook nog eens dat er van de zijde van de Compagnie en de Admiraliteit sprake was van censuur. Bemanningsleden mochten geen details prijsgeven over voorgenomen acties of het doel van hun reis. Hun echtgenotes tastten daarom vaak in het duister omtrent de plaats waar hun mannen zich bevonden.

134 Van Ginkel, *Tussen Scylla en Charybdis*, 210.

135 Zie ook hoofdstuk 8.

136 Davids, *Wat lijdt den zeeman al verdriet*.

137 Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 199-200.

138 Scheurleer, *Van varen en vechten* 1, 121.

139 Scheurleer, *Van varen en vechten* 1, 176.

140 GAV, ONA Maassluis, nrs. 5488-5700; GAS, ONA, nrs. 740-796.

Vrouwen probeerden op alle mogelijke manieren informatie over hun echtgenoten of geliefden in te winnen. Vaak waren herbergen en kroegen die door volkhouders gerund werden goede plekken om dergelijke inlichtingen te verkrijgen.¹⁴¹ Lukte dit niet, dan zochten de vrouwen naar andere wegen. De Schiedamse Maertjen Juijst gaf in 1650 opdracht aan een koopman die naar de West vertrok om te informeren naar het lot van haar echtgenoot die in 1646 als ondertimmerman was uitgevaren naar Brazilië. Dat Maertjen al vier jaar niets meer van haar man vernomen had kon betekenen dat hij overleden was maar ook dat hij haar in de steek gelaten had en overzees een nieuw bestaan had opgebouwd.¹⁴²

De meeste echtgenoten waren zich wel bewust van de onzekerheid waarin hun vrouwen verkeerden. De Schiedamse stuurman Jan Dirxsz. Snoeij die ziek in zijn kooi lag riep twee van zijn bootsgezellen bij zich en vroeg hen een boodschap aan zijn vrouw over te brengen.: 'Segt toch mijn huisvrouw Janneken Rochsdr. duijsent goede nacht, zij is mij een goede huijsvrouw geweest, zo well voor mij als voor mijn kinderen ende heeft mij ende mijn kinderen well gedaen. Ik hebbe vier huijsvrouwen gehadt, maar geen beter dan haer'.¹⁴³ Chirurgijn Jaques de Haes van Gent die in Spanje door zijn arm geschoten was en na veel omzweringen in Emden in een herberg zou overlijden, liet korporaal Claes Jansz. van Well uit Utrecht beloven dat deze zijn vrouw zou gaan berichten over zijn overlijden. Tevens moest Van Well doorgeven dat er in een voorstad van Londen in een herberg nog een purperen mantel en een instrument lag, dat hij daar als onderpand had achtergelaten. De herbergier aldaar zou de spullen wel terug zou geven, als het geld betaald werd. Hoe zijn weduwe in Londen geacht werd te komen vermeldde hij er echter niet bij.¹⁴⁴

Was het gewone dagelijkse leven zonder echtgenoot al zwaar genoeg, tijdens de ingrijpende gebeurtenissen in hun leven moesten vrouwen het ook zonder hun man stellen. Bij de geboorte van een kind bijvoorbeeld. In de zeventiende eeuw was de zuigelingensterfte bovendien hoog, waardoor vrouwen grote kans liepen hun baby in het kraambed te verliezen. In november 1696 beviel de Schiedamse zeemansvrouw Trijntge Jaspers van een tweeling, waarvan het meisje overleed en het jongetje overleefde.¹⁴⁵ Ook wanneer de baby in eerste instantie in leven bleef, was de kans groot dat hij of zij alsnog stierf gedurende de eerste levensjaren. Tijdens grote pestepidemieën in de jaren 1624/1625 en 1666 overleden in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde veel kinderen.¹⁴⁶ Zowel bij bevallingen als sterfgevallen

141 Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 149.

142 GAS, ONA, nr. 751, 491, 26 juni 1650.

143 GAS, ORA, nr. 572, 15 oktober 1589.

144 GAS, ORA, nr. 572, 467, 25 februari 1591.

145 GAS, ONA, nr. 751, 491, 9 oktober 1699.

146 GAS, 'Begraafregisters', GAV, DTB Maassluis, 'Begraafregisters', HAW, DTB Monster/Ter Heijde, 'Begraafregisters'; Eendenburg, 'Inwoners van Ter Heijde', 12; In Maassluis stierven in 1666 alleen al 24 weeskinderen.

werden zeemansvrouwen overigens bijgestaan door medezeemansvrouwen. Vrouwen die in dezelfde omstandigheden zaten zullen op deze manier troost bijelkaar hebben gezocht.¹⁴⁷

Seksualiteit

In 1673 legde de stadsdokter van Schiedam een verklaring af op verzoek van de echtgenote van zeeman Jan Jansz. Veth. Veth lag ziek op bed aan boord van het oorlogsschip *De Faem* in de haven van Rotterdam. Hij had de dokter toevertrouwd dat hij in Messina, op Sicilië, in een oneerlijk huis was gebracht en daar zijn echt te buiten gegaan was. Waarschijnlijk lag de oorzaak van zijn ziekte bij dit bordeelbezoek. Geslachtsziekte kon één van de vervelende gevolgen zijn van overspel. De echtgenote van Jan liet het overspel van haar man registreren, wellicht omdat ze dit kon gebruiken als echtscheidingsgrond.¹⁴⁸ Dat mannen na lang zonder vrouwelijke gezelschap te hebben moeten leven, in vreemde havens vertier zochten is niet verwonderlijk. In zeemansliederen werden exotische vrouwen en prostituees bezongen. Zeelieden keken uit naar hun ontmoeting met 'hoeren', 'zwartinnen', 'zoete vrouwtjes', 'mooy meisjes' en 'venusdiertjes'. Volgens Ketting was het verlangen naar seksuele avonturen voor sommige zeelieden zelfs een motief om naar de Oost te vertrekken.¹⁴⁹

Naast het bezoek aan hoeren en het sporadisch aanknopen van seksuele betrekkingen met eventuele vrouwelijke passagiers, zal ook een groep mannen zijn toevlucht hebben gezocht tot homoseksuele contacten. Volgens B.R. Burg was het tot stand komen van homoseksuele relaties aan boord van zeventiende-eeuwse Engelse (kaper)schepen onvermijdelijk vanwege meerdere redenen. Het schip was een van de buitenwereld afgesloten gemeenschap. Omdat deze gemeenschap werd gekenmerkt door een sterke hiërarchie en gebrek aan privacy viel er aan seksuele intimidatie moeilijk te ontkomen. Ten tweede ontstond er door het gezamenlijk doorstaan van ontberingen en gevaar een 'homo-erotische band' tussen bemanningsleden, die kon uitmonden in homoseksuele contacten. Ten derde had de afkomst van de bemanningsleden invloed. Veel jonge jongens hadden een tijd lang rondgezworven in havensteden en kwamen in allerhande baantjes terecht, van seizoensarbeider tot bediende. Deze manier van leven bracht met zich mee dat er een grote kans was om in aanraking te komen met homoseksualiteit. Aan boord werd dit gedrag dan voortgezet.¹⁵⁰

Of deze omstandigheden op de schepen in de Republiek ook werkelijk leidden tot seksuele contacten tussen bemanningsleden is moeilijk te zeggen. De enige

147 Bijvoorbeeld GAS, ONA, nr. 795, 1049, 9 oktober 1699; zie ook Norling, *Captain Ahab had a wife*, 77-79.

148 GAS, ONA, nr. 764, 419, 7 november 1673.

149 Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 41.

150 Burg, *Sodomy and the perception of evil*, 139-144, 150-152.

bruikbare bronnen die hier uitsluitel over kunnen geven zijn procesrollen. Het betreft dan echter alleen de contacten of relaties die bestraft werden. Bovendien lijken de processen betreffende homoseksualiteit in de zeventiende eeuw niet veel voor te komen.¹⁵¹ Volgens Ketting vonden homoseksuele relaties aan boord van VOC-schepen een enkele keer wel plaats, maar het bleven incidenten. Meestal ging het daarbij om volwassen zeelieden die betrekkingen aanknoopten met jongens tussen de twaalf en zestien jaar.¹⁵² Hoewel deze relaties zo veel mogelijk in het verborgene plaats vonden, zullen zij zeker bekend zijn geweest, aangezien de privacy op een schip beperkt was. Toch gaven de medebemanningsleden de homoseksuele handelingen niet aan, waarschijnlijk omdat zij de straf die op het vergrijp stond, de doodstraf, niet in verhouding vonden staan tot het delict.¹⁵³

Op marineschepen had in de zeventiende eeuw een aantal berechtingen plaats vanwege homoseksualiteit. Volgens Van Vliet is het echter niet waarschijnlijk dat er op de oorlogsvloot op grote schaal homoseksuele relaties werden aangeknoopt.¹⁵⁴ Evenmin zal dit het geval zijn geweest op koopvaardij- en vissersschepen. De scheepsattestaties uit Maassluis en Schiedam zwijgen in alle talen over het verschijnsel van homoseksualiteit, terwijl zaken als overspel en prostitutiebezoek van zeelieden wel aan de orde komen in deze bronnen. Het feit dat koopvaarders en vissersschepen grotendeels werden bemand door familieleden van de schipper of stuurman zal de kans op homoseksuele contacten verkleind hebben.

Niet alleen zeelieden pleegden overspel, ook zeemansvrouwen zochten intimiteit in de armen van iemand anders. Voor deze vrouwen kwam bij de behoefte aan warmte, lichamelijke contact en aandacht, soms ook nog de economische noodzaak om met een andere man om te gaan. Dat het voor zeemansvrouwen lastig was hun man trouw te blijven was een algemeen gevoel in de zeventiende eeuw. Melis uit de klucht 'Doortrapte Melis' van P.C. Hooft, wist de vissersvrouw Sytjen makkelijk tot overspel te verleiden met het argument dat als Sytjens man werkelijk van haar had gehouden, hij wel een ander beroep zou hebben gekozen. Daarmee raakte hij een gevoelige snaar bij deze onbestorven weduwe.¹⁵⁵ Jacob Cats, meestal niet erg ruimdenkend als het op de moraal van het huwelijk aankwam, raadde zeelieden af te lang van huis weg te blijven. Het was vrouwen niet altijd te verwijten dat ze overspel pleegden aldus Cats:

151 Aerts, 'Het verfoeilijke crimen van sodomie', 6-7.

152 Ketting, *Leven, werken en rebellie*, 160-161. Dit beeld wordt bevestigd door het onderzoek van J.J. Aten, 'Stoere bonken, schuchtere knapen'.

153 Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 161.

154 Van Vliet, 'Het geval van kapitein-ter-zee Willebrort Leerndertsz', 94-98.

155 Roodenburg, *Onder censuur*, 284.

‘Daer sijn uyt dit geval niet selden goede vrouwen
 Door overspel besmet en dat ter goeder trouwen
 Ick weet dat meenich kint voor wettich is gekent
 Al wasset bij een boef de moeder ingeprent.

Cats spoorde de zeeman vervolgens aan om of zijn vrouw mee te nemen, of in het geheel niet te trouwen wanneer hij van plan was te gaan reizen en hij besloot met de woorden:

Ghij die een jonge vrouw laat eenich sitten treuren
 denckt hoe de wereld gaat en watter kan gebeuren
 Of valt'er ongemack, soo lijt'et met gedult
 Want sy is wonder broos en ghij niet sonder schult'.¹⁵⁶

Cats was niet de enige die de problematiek van de zeemansvrouw onderkende. Willem Usselincx, de grote promotor van de West-Indische Compagnie, gaf als bezwaar tegen verdere uitbreiding van de overzeese handel aan dat de langdurige afwezigheid van mannen veel van de zeemansvrouwen eiste en dat er veel ontucht bedreven werd.¹⁵⁷ De jurist Eduard van Zurk pleitte voor lagere straffen op overspel door zeemansvrouwen: ‘In een Land, daer zo veel Zeevarend volk is, en zo veele vrouwen, bij lange absentie van hunne Mans, andere gebruiken, ’t is niet practicabel gevonden’.¹⁵⁸ De visie van juristen als van Zurk werd weerspiegeld in het Echartreglement van 1656, waarin de bepaling werd opgenomen dat de vrouwen van langdurig afwezig, krankzinnigen en gevangenen na vijf jaar mochten hertrouwen als zij geen teken van leven meer konden verwachten.

Pleegden zeemansvrouwen nu daadwerkelijk vaker overspel dan andere vrouwen in de samenleving? Van der Heijden constateerde dat in Rotterdam gedurende de zeventiende eeuw meer dan een derde van de vrouwen die voor overspel voor de Rotterdamse strafrechtbank verschenen, echtgenotes van Oost-Indiëvaarders waren. Ongeveer een kwart van deze vrouwen noemde de langdurige afwezigheid van hun man en de onzekerheid over zijn lot als reden voor hun overspel.¹⁵⁹ Helaas is het in onze drie gemeenschappen aanwezige bronnenmateriaal niet toereikend om cijfermatig onderzoek te doen naar strafzaken die overspel van zeemansvrouwen betroffen. Dit wil niet zeggen dat er geen overspelige zeemansvrouwen in de bronnen voorkomen. Allereerst zijn er in de notariële aktes zeer veel beschuldigingen van overspel te vinden. In kleine gemeenschappen als Schiedam, Maassluis en Ter Heijde was de sociale controle groot, iedereen kende elkaar en weinig bleef

156 Jacob Cats, *Houwelick*, 665.

157 Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 146.

158 Van der Heijden, ‘Achterblijvers’, 198.

159 Van der Heijden, ‘Achterblijvers’, 199-200.

onopgemerkt. Buren speelden dan ook vaak een belangrijke rol bij het aangeven van overspel. Niet in alle gevallen waren de beschuldigingen terecht of konden ze bewezen worden. Illustratief is het verhaal van Coen Jansz. Schaer die rondbazuinde dat hij Pietertje Jacobsdr., de huisvrouw van stuurman Tobias Cornelisz., met enkele andere vrouwen achter de dijk was tegengekomen en dat deze vrouwen bij hem thuis naakt voor hem gedanst zouden hebben, waarna er nog oneerbare andere dingen gebeurd waren. Pietertje Jacobsdr. en de andere vrouwen dwongen Schaer zijn beschuldigingen terug te nemen, waar hij bijna onmiddellijk mee instemde. De vrouwen lieten daarop weten Schaer zijn woorden te vergeven.¹⁶⁰

Ook in het geval van zeemansvrouw Grietgen Claesdr. uit Schiedam was het niet duidelijk of ze nu daadwerkelijk overspel pleegde of niet. De burens hadden tegen haar man Heijmen Corstiaensz. van der Mast verteld dat er gedurende zijn afwezigheid wel erg veel mannen over de vloer kwamen.¹⁶¹ In het geval van de vrouw van zeeman Jacob Fransz., die in opspraak was gekomen, getuigden twee buurvrouwen juist in haar voordeel: ze verklaarden dat zij al negen jaar in Schiedam woonde en een zeer fatsoenlijke vrouw was.¹⁶² Slechter gesteld was het met de reputatie van de Heijdse Neeltje Sijmons, die een kind had kregen, dat zo beweerde ze, van Jan Cornelisz. Vois was, die dit ten stelligste ontkende. Hij zei dat 'Neeltje wel met twee of drie manspersonen te doen had gehad', 'soo de luijden zeggen' en dat Neeltje maar eens moest bewijzen dat het kind van hem was.¹⁶³

Het krijgen van een onwettig kind was meestal het moment waarop het overspel niet meer te ontkennen viel, zeker wanneer de echtgenoot van de vrouw jaren geleden vertrokken was naar Oost- of West-Indië. Omdat een vroedvrouw verplicht was te melden dat er een onwettige vader in het spel was, zijn in de zogenaamde examinatieboeken van Schiedam veel verhalen over overspelige zeemansvrouwen te vinden. Zo verklaarde de vrouw van Jan Waker, die naar de West vertrokken was, dat ze een kind had gekregen van George Alexander, maar dat zij ook niet wist waar hij gebleven was.¹⁶⁴ Nogal tragisch is het verhaal van Trijntje Pietersdr. Wagenvelt, de vrouw van Splinter Pietersz., die eveneens naar West-Indië vertrokken was. Zij verklaarde in barensnood aan de vroedvrouw dat Jacob van Gesel de vader van het kind was, daaraan toevoegende dat ze nooit 'iemand anders hadde bekend als haar eigen man', maar dat Van Gesel over haar onderdeur was geklommen en toen 'met haar sijn wille dede'. Vervolgens was hij naar het kastje dat naast de bedstee in de keuken stond gegaan en had hij daar geld uitgenomen. Toen Trijntje Van Gesel had geconfronteerd met haar zwangerschap had Van Gesel gezegd

160 GAV, ONA Maassluis, nr. 5488, 13 januari 1615.

161 GAS, ORA, nr. 157, 20 oktober 1612.

162 GAS, ONA, nr. 756, 367, 16 april 1643.

163 HAW, ORA Monster, nr. 103, 21 januari 1623.

164 GAS, ORA, nr. 92, 21 dec 1639.

dat hij wel haar wel 'een drank' zou brengen. Trijntge had dit abortivum echter geweigerd.¹⁶⁵

Ongeveer een half jaar later duikt Trijntge Pietersdr. opnieuw op in de examinatieboeken. Haar burens getuigden dat haar echtgenoot haar met een rotting had geslagen, zodat haar hals gezwollen was. Kennelijk was Splinter teruggekeerd en had bij thuiskomst het kind aangetroffen dat niet van hem was, waarop hij in woede was ontstoken.¹⁶⁶ Of het verhaal van Trijntge over de verkrachting waar was vertelt de bron niet. Wel interessant is dat Jacob van Gesel opnieuw ten tonele verschijnt in de examinatieboeken. Sijmon Stuijff verklaarde dat hij met Van Gesel naar de kroeg was geweest en dat Van Gesel na enige tijd zei dat hij iets met Annetge Hoeck te bespreken had. Beide mannen hadden vervolgens het huis van Willemte Abrahamsdr. bezocht, waar Annetge kennelijk woonde. Van Gesel had zich daarna in de voorkamer teruggetrokken met Annetge terwijl Sijmon een pijp had gerookt in het andere vertrek. Stuijff had vervolgens tegen Van Gesel gezegd dat 'het geen eerlijke luijden zijn die bij getrouwde vrouwen lopen'. Van Gesel had hem echter geantwoord dat Annetge Hoeck 'een hupse deerne en een fraaie schone vrouwe was, die haer bijslapen wel waert was'. Stuijff verklaarde verder nog dat hij had gehoord dat Van Gesel eerder met Annetge 'geconverseert' had.¹⁶⁷ Van Gesel had kennelijk een voorkeur voor getrouwde zeemansvrouwen.

Naast vrouwen met onwettige kinderen zijn in de examinatieboeken ook vrouwen te vinden die bigamie pleegden. Op 14 januari 1669 werd Aeltge Gerritsdr. samen met haar man ontboden. Aeltge verklaarde dat haar man te ziek was om te verschijnen. Ze verklaarde voorts dat haar vorige man haar met drie kleine kinderen had laten zitten, zonder dat ze ooit nog iets van hem vernomen had. Ze zei dat het haar speet, maar dat haar huidige man haar had aangeraden dit feit te verzwijgen. Opvallend genoeg kreeg Aeltge geen straf opgelegd.¹⁶⁸ Uit de examinatieboeken blijkt een tamelijk coulante houding ten opzichte van echtgenotes van Oost-Indiëvaarders. Zelfs Maria Brouck, die nog steeds geld overgemaakt kreeg van haar man, maar inmiddels hertrouwd was met een ander, werd van rechtsvervolging ontslagen.¹⁶⁹

De houding van de rechtbank zou enerzijds beïnvloed kunnen zijn door de standpunten van moralisten en het echtreglement van 1656. Anderzijds kunnen ook overwegingen van meer pragmatische aard een rol hebben gespeeld. VOC-vrouwen die opnieuw met een man gingen samenleven stonden economisch sterker dan vrouwen die alleen bleven, waardoor de kans dat ze aanspraak zouden maken op de lokale armenzorg verkleinde.

165 GAS, ORA, nr. 92, 36, 1642.

166 GAS, ORA, nr. 92, 29 januari 1643.

167 GAS, ORA, nr. 92, 67.

168 GAS, ORA, nr. 99, 9 september 1669.

169 GAS, ORA, nr. 100, juni 1683.

Uit de kerkenraadsnotulen blijkt overigens dat ook de lokale kerk over het algemeen genomen niet al te streng was tegen echtbrekende zeemansvrouwen. Van overspel beschuldigde vrouwen werden opgeroepen voor een gesprek met de kerkenraad. Nadat de sanctie was bepaald, trad de tuchtprocedure in werking. Dit betekende in de meeste gevallen dat de vrouw voorlopig niet aan het avondmaal deel mocht nemen. Als de vrouw in kwestie spijt betoonde werd zij echter vrij snel weer toegelaten. Bovendien probeerde de kerkenraad doorgaans het huwelijk te redden, door er op aan te dringen dat de bedrogen echtgenoot vergiffenis schonk.¹⁷⁰ Een strafzaak werd op die manier meestal voorkomen. Net als de lokale overheid was de kerk er het meest bij gebaat dat de huwelijken in stand bleven. Alleenstaande zeemansvrouwen werden doorgaans vaste klanten bij de diaconie. Bovendien spreekt uit de kerkenraadsnotulen dat men er stellig van overtuigd was dat dit voor beide echtelieden de beste oplossing was.¹⁷¹

Samenvattend kan gesteld worden dat er in de archieven van de drie zeevarende gemeenschappen geen harde bewijzen te vinden zijn voor het feit dat zeemansvrouwen vaker overspel pleegden dan andere getrouwde vrouwen in de samenleving. Een feit is wel dat zeemansvrouwen daartoe meer gelegenheid hadden. De houding van stedelijke overheid en kerkenraad jegens echtbrekende zeemansvrouwen zou er bovendien op kunnen wijzen, dat overspel onder deze groep als een tamelijk normaal verschijnsel werd beschouwd.

De zeemansvrouw als intermediair

De terugkerende zeeman moest opnieuw integreren in de samenleving aan wal. Zijn vrouw fungeerde hierbij als intermediair, zij was immers op de hoogte van de laatste gebeurtenissen in het dorp of in de stad, zowel op politiek als op persoonlijk vlak. Al eerder zagen we het belang van briefwisselingen tussen zeelieden en hun vrouwen. Zeemansvrouwen als Maria van Bleijswijck waren snel op de hoogte van de gebeurtenissen op zee, terwijl het voor de zeelieden ook van groot belang kon zijn om de ontwikkelingen op het thuisfront te volgen. De rol van vrouwen als informatieoverbrenger komt goed tot uiting in het verhaal van het konvooschip *St. Franciscus*, dat in de Schiedamse haven lag. De kapitein van het schip was ontslagen omdat hij de orders van de Admiraliteit niet opgevolgd zou hebben. De bemanningsleden mochten niet van boord totdat de nieuw aangestelde kapitein arriveerde, waarna ze opnieuw uit zouden zeilen. De vrouwen van de hogere rangen aan boord kregen echter wel toestemming hun echtgenoten te bezoeken. Zij brachten het nieuws van de straat: de nieuwe kapitein zou een brute, strenge

170 GAS, AHG, KNR (1669-1700); KAM, KRN (1598-1628). Zie ook Wijschenk-Dom, 'Onkuyshyeyt ende verloop in overspel'.

171 Deze constatering past in het beeld zoals Ariadne Schmidt dat in haar studie naar weduwen in Leiden geschetst heeft. De overheid was er vooral op gericht het gezin te laten voort te bestaan. Schmidt, *Overleven na de dood*, 244-248.

man zijn. De officieren brachten de manschappen van dit nieuws op de hoogte en die besloten in opstand te komen.¹⁷²

Maassluisse vissersvrouwen gingen in groepen naar de Admiraliteit in Rotterdam of naar de Staten van Holland in Den Haag, om nieuws over hun in Engeland gevangene mannen te eisen of om een bijdrage te vragen voor het losgeld dat betaald moest worden. De reiskosten werden betaald door het lokale College van Visserij. Het College wist waarschijnlijk wel dat een groep woedende zeemansvrouwen indruk maakte, te meer daar de heren in Den Haag en Rotterdam de eisen vaak inwilligden uit angst voor rellen.¹⁷³ Overigens had het Maassluisse visserijcollege zelf ook geregeld te maken met vissersvrouwen die de belangen van hun echtgenoten kwamen behartigen. In 1654 bijvoorbeeld bepleitten twee stuurmansweduwen en twee echtgenotes van stuurlieden een financiële bijdrage aan een visserijbord in de lokale kerk.¹⁷⁴

Zeemansvrouwen stonden bekend om hun luidruchtige belangenbehartiging voor de rechten van hun echtgenoten. In Amsterdam dromde op 6 september 1672 'eene groote menigte van 't slegste graauw, veel vreemde bootsgezellen en eenige honderden van wyven, welker mannen op 's lands Vloote dienden samen voor het huis van Michiel de Ruyter'. De vrouwen riepen dat de admiraal 'de Vloot hadt willen verraaden en voor ieder van haare arme mannen een ducaton trekken zou'. Het kostte de grootste moeite het oproer zonder bloedvergieten te beëindigen. In datzelfde jaar leidden vrouwen in Venhuizen een oproer toen talrijke mannen uit het dorp verplicht werden om naar Den Helder te reizen, waar zij zich bij de vloot moesten voegen.¹⁷⁵ Zes jaar later verhinderden Amsterdamse zeemansvrouwen dat er matrozen werden geworven voor de Deense vloot omdat hun mannen achterstallige gage te goed hadden.¹⁷⁶ Ook in vroegmodern Engeland had de marine te maken met protesterende zeemansvrouwen.¹⁷⁷ Vrouwen speelden in de vroegmoderne tijd altijd een belangrijke rol bij volksprotesten. Dit betroffen niet alleen belasting- en voedseloproeren, maar ook religieuze en politieke rellen. Tijdens een orangistische demonstratie tegen de Staten van Holland in Schiedam in 1653 speelden vrouwen een belangrijke rol. Zij zouden onder andere 'strontstatten' hebben gescandeerd, hoewel ze dit later ontkenden.¹⁷⁸

Ook als individu probeerden zeemansvrouwen de belangen van hun man tijdens diens afwezigheid zo goed mogelijk te behartigen. Al eerder in dit boek werd besproken hoe vrouwen door middel van procuraties aangesteld werden als zaak-

172 NA, ACGV, nr. 67. Zie ook De Wit, 'Women in Dutch fishing communities'.

173 GAV, AGV Maassluis, nr. 73.

174 GAV, AGV Maassluis, nr. 73, 22 mei 1654. Zie ook Mastenbroek, *De Groote Kerk te Maassluis*, 51-53, 117. Sullivan, 'Abraham's van Beijeren's Visserijbord'. Zie ook hoofdstuk 9.

175 Boon, *Bouwers van de zee*, 129.

176 Van de Pol, *Het Amsterdams Hoerdom*, 192.

177 Zie ook Fury, 'The impact of war'.

178 Dekker, 'Women in Revolt', 337-362.

waarnemer voor hun man. Talloze zeemansvrouwen waren gerechtigd geheel zelfstandig te handelen, zowel bij het innen van erfenissen, het kopen en verkopen van huizen en scheepsparten, het lenen van geld en het afhandelen van alle andere zakelijke besommingen van hun echtgenoot. Opvallend is ook dat zeemansvrouwen machtigingen ontvingen van ongetrouwde zeelieden, soms waren dit vrienden of bekenden van hun man of het waren kostgangers. In enkele gevallen leken zeemansvrouwen deze bemiddeling professioneel uit te voeren. Lijda Jacobsdr. bijvoorbeeld bemiddelde diverse malen bij de koop van een huis. De nieuwe eigenaren van de huizen waren vissers, die zelf niet in staat waren om de koop te sluiten omdat ze op zee zaten.¹⁷⁹ Voorts traden zeemansvrouwen op als plaatsvervanger wanneer er een getuigenverklaring afgelegd moest worden bij een notaris. De vrouwen van de Schiedamse zeelieden Louris Pietersz. en Heijndrick Willemsz. die beiden al weer vertrokken waren, verklaarden dat de zwangere Stijntge Meijndertsdr. aan boord van het schip van hun mannen bevallen was.¹⁸⁰ Kennelijk werd hun verklaring in plaats van die van hun mannen door de notaris geaccepteerd. Stuurmansvrouw Lijsbet Leendertsdr. verscheen voor het Maassluisse College van Visserij om namens haar man een boete te betalen voor het laten schoonmaken van zijn schip op zondag. Ze bracht ook namens haar man zijn excuses over.¹⁸¹ Ook bij het contact met de kerk fungeerden vrouwen als intermediair. Zeemansvrouwen gingen namens hun man naar de kerkenraad, wanneer hun man opgeroepen werd om zijn gedrag nader te verklaren.¹⁸²

Tot besluit

In Maassluis, Schiedam en Ter Heijde volgden de zeelieden het ritme van de zeevaart bij het trouwen en krijgen van kinderen. Wat aantal kinderen betreft weken zeelieden niet of nauwelijks af van de rest van de bevolking in de zeevarende gemeenschappen. Wel kan gezegd worden dat zeelieden door hun soms plotse linge vertrek hun trouwbelofte nog al eens braken.

Als huwelijkspartner kozen vooral vissers iemand afkomstig uit de eigen beroepsgroep. Daarnaast was het sociaal onderscheid tussen stuurman en het gewone volk van invloed. VOC-zeelieden en zeelieden in dienst van de Admiraliteit kozen niet speciaal voor een meisje uit het zeemansmilieu. In de hogere rangen ging het vooral om de welstand van de ouders van de huwelijkspartner.

¹⁷⁹ GAV, ONA, nr. Maassluis, 5499, 11 december 1667.

¹⁸⁰ GAS, ONA, nr. 772, 1458, 13 juli 1663.

¹⁸¹ GAV, AVG Maassluis, nr. 73.

¹⁸² GAS, AHG, KRN (1669-1700).

Wanneer de eerste partner stierf gingen veel weduwen en weduwnaars over tot een tweede huwelijk. Weduwen in de hoogste laag van de samenleving hertrouwden minder snel dan weduwnaars. Vissers hertrouwden vaker dan andere mannen in de samenleving. Dit had vooral met de zorg voor het achterblijvende gezin te maken. De zorg voor het achterblijvende gezin speelde ook een grote rol bij het afscheid. Zeelieden maakten hun testament, zorgden er voor dat hun gage aan het gezin werd overgemaakt en lieten, indien ze alleenstaand waren, hun kinderen opnemen in een pleeggezin of in het weeshuis.

Een lange scheiding was voor de meeste echtelieden een zware emotionele belasting. Mannen waren lang verstoken van vrouwelijk gezelschap, wat ze probeerden te compenseren door het onderhouden van een briefwisseling met hun vrouw of geliefde of door het zingen van liederen. Sporadisch zochten mannen hun heil in homoseksuele contacten. Overspel kwam bij zowel de mannen als de vrouwen voor. Hoewel er voorbeelden te over zijn van zeemansvrouwen die overspel pleegden, mogen we niet zonder meer concluderen dat overspel bij deze groep meer voor kwam dan in de rest van de samenleving. Wel hadden ze er meer gelegenheid toe. Zowel de lokale overheid als de kerk nam een tamelijk coulante houding in ten opzichte van echtbrekende zeemansvrouwen, vooral als het vrouwen van Oost-Indiëvaarders betrof.

Zeemansvrouwen fungeerden als intermediair tussen hun echtgenoten en de samenleving aan wal. Ze voorzagen hun man van informatie en gingen indien nodig de barricaden op om de belangen van hun man te verdedigen. Ook op individueel niveau trachtten zij de belangen van hun echtgenoot zo goed mogelijk te behartigen.

Hoofdstuk 8

Sociale status en beroepsidentiteit

In 1696 typeerde de makelaar Joris Craffurd zijn stadsgenoten als volgt:

‘In Amsterdam worden vierderlij soorten van volk gevonden. De eerste dat zijn de heren van de regering en die daaraan dependeren en diegenen die staan tot de regering gevorderd worden: de tweede dat zijn zeer voorname, aanzienlijke en rijke kooplieden die ook in groot getal hier wonen, het derde dat zijn winkeliers ofte winkelhouders, daarmede gerekend moet worden vele meesters van ambachten en handwerkslieden en het vierde dat is het gemeen, daar verstaan wij de geringste slag van volk bij, doch ook nog uitgesonderd alle de waag- en korendragers, schuitemoeders, turf-en bierdraggers die ook een groot getal uitmaken.’¹

Beroepsarbeid was in de Republiek een belangrijke sociale categorie. In de relatief moderne, verstedelijkte samenleving van Holland bepaalde het soort werk dat iemand verrichtte voor een belangrijk gedeelte zijn maatschappelijke positie en zijn kansen op maatschappelijke stijging. Hoewel de economie moderne kernmerken vertoonde was deze doortrokken van het uit de middeleeuwen stammende gildensysteem. Dit leidde er toe dat er binnen de verschillende beroepsgroepen een duidelijke band bestond. Iedere beroepsgroep had een eigen identiteit en was als zodanig herkenbaar voor de buitenwereld.²

Hoewel zeelieden niet in gilden georganiseerd waren, vormden zij volgens historici een herkenbare groep. Fury beschreef zeelieden en hun gezinnen in vroegmodern Londen als een ‘scheepsgemeenschap aan wal’. De gemeenschap was hecht, doordat de onderlinge verbanden sterk waren. Of het nu ging om de keuze van een echtgenote, zakenpartner of een voogd voor de kinderen, zeelieden kozen eerst voor iemand uit dezelfde beroepsgroep.³ Lorentz, daarentegen benadrukt in zijn studie over vroegmodern Bristol dat zeelieden deel uitmaakten van de grotere

1 Craffurd, ‘Een generael en kort verhaal’, 45.

2 Dekker, ‘Handwerkslieden en arbeiders in Holland’, 109.

3 Fury, ‘Elizabethan seamen’, 40.

gemeenschap als geheel. Er was sprake van een maritieme ‘subcultuur’, maar zeelieden hadden ook tal van andere banden, op basis van familie, religie, herkomst, buurtschap en vriendschap.⁴ Lummis, tenslotte, heeft gewezen op het feit dat vissers een zwak gevoel voor sociale stratificatie hadden maar een sterke beroepsidentiteit (*occupational identity*) kenden. Het behoren tot een beroepsgroep zou belangrijker geacht worden dan de (onderlinge) verschillen in sociale status.⁵

In dit hoofdstuk worden de sociale status en (beroeps)identiteit van zeelieden en hun gezinnen onderzocht. Tot welke sociale laag in de samenleving behoorden zeemansgezinnen en vormden zij een duidelijk herkenbare groep? Was er inderdaad sprake van een scheepsgemeenschap aan wal, waarin de binding met het zeemansberoep belangrijker was dan de sociale verschillen tussen bijvoorbeeld stuurlieden en bootsgezellen?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden is het van belang vast te stellen welke criteria er aan het begrip sociale status ten grondslag liggen. K. Weibust heeft in zijn studie naar vissersbemanningen status beschreven als een systeem van rechten en plichten. Status ontstaat doordat er verschillen zijn tussen mensen en door de waardering die deze verschillen krijgen. Status is allereerst afhankelijk van verschillen in toegang tot productiemiddelen, wie is de eigenaar van het schip en de netten? Ten tweede van verschillen in macht over andere personen. De schipper of stuurman van het schip is de baas maar hoe groter de bemanning des te meer sociale lagen de scheepsgemeenschap kent. Ten derde van verschillen in prestige, gebaseerd op persoonlijke kwaliteiten en prestaties. Status kan zowel toegeschreven worden (de zoon van de stuurman wordt automatisch ook stuurman), als verworven worden door eigen prestaties.⁶

De indeling van Weibust is bruikbaar als het om de analyse van status aan boord gaat, maar de sociale samenstelling van de samenleving aan wal was minder eenduidig. Zoals verschillende historici terecht hebben opgemerkt is het onderzoek naar de sociale stratificatie van de vroegmoderne Republiek niet eenvoudig.⁷ Het beschikbare bronnenmateriaal is doorgaans ontoereikend en multi-interpretabel. Boon heeft de status van zeelieden op het West-Friese platteland in navolging van B.H. Slichter van Bath beschreven aan de hand van een driedeling van het maatschappelijk leven in drie sectoren: een economische, een sociale en een politieke sector. Inkomen, vermogen, beroep en onderwijs behoorden tot de economische sector. De sociale sector bestond uit familie, levenswijze en niveau, prestige en eer.⁸ Tot de politieke sector behoorden macht en gezag. Daarbij moet opgemerkt

4 Lorentz, *Bristol fashion*, 2.

5 Lummis, *Occupation and society*, 90-106.

6 Weibust, *The crew as a social system*.

7 Boon, *Bouwers van de zee*, 141; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 159; Groenhuis, *De predikanten*, 44-76.

8 Boon, *Bouwers van de zee*, 141.

worden dat deze driedeling theoretisch is; in de praktijk zal er sprake zijn geweest van een overlapping tussen de verschillende sectoren.

Hoewel het bronnenmateriaal niet toereikend is om over alle genoemde elementen uitspraken te doen is de driedeling van het maatschappelijk leven wel bruikbaar om de sociale status van zeelieden in Maassluis, Ter Heijde en Schiedam te analyseren. Het onderzoek naar de economische sector concentreert zich allereerst op de vraag tot welke vermogensklasse zeelieden behoorden. In het verlengde hiervan wordt besproken of zeevaart en armoede onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. Vervolgens staat de alfabetisering van zeelieden centraal. Daarna verschuift het perspectief naar de sociale sector. Bestudeerd zal worden waar zeelieden woonden en welke sociale relaties zij aangingen. Ook zal in deze paragraaf besproken worden of zeelieden aan hun uiterlijk en kleding herkenbaar waren. Daarna wordt de politieke sector onder de loep genomen. In hoeverre namen zeelieden deel aan het openbare leven in hun dorp of stad, vervulden zij publieke functies en waren zij in staat politieke invloed uit te oefenen?

De economische sector

Vermogen

In hoofdstuk 5 zijn de verdiensten van zeelieden besproken. Naast het inkomen was ook vermogen bepalend voor de plaats van zeelieden op de economische ladder. Op basis van belastingbronnen is het mogelijk hier uitspraken over te doen. Daartoe kunnen in het geval van Maassluis de eerder aan de orde gekomen belastingkohieren uit 1680 gebruikt worden. In onderstaande tabel is de sociale stratificatie op basis van vermogen in Maassluis weergegeven.

Tabel 8.1 Sociale stratificatie Maassluis (1680)

Klasse	Vermogen in guldens	Aantal huishoudens	Percentage
Vermogend	> 1000	168	14%
Zelfstandig	500-1000	117	9%
Onvermogend	< 500	835	68%
Arm	–	112	9%

Bron GAD, OA, nr. 1763; GAV, OA Maassluis, nr. 521.

De rijkste inwoners van Maassluis, mensen met een kapitaal dat groter was dan 1.000 gulden, maakten zo'n veertien procent van de totale bevolking uit. Daarna volgden de zelfstandigen met een vermogen tussen de vijfhonderd en duizend gulden. De grootste groep werd gevormd door de onvermogenen, ook wel het gewone volk genoemd (68%). Tot slot behoorde 9% van de bevolking tot de armen, dit wel zeggen dat zij niet in staat waren zelf in hun onderhoud te voorzien. Deze

groep werd bedeed door de lokale diaconie. Het kohier uit 1680 is slechts een momentopname. Het aantal bedeeden kon afhankelijk van de economische situatie fluctueren. De scheidslijn tussen het volk en de armen was snel overschreden. Dit gold zeker voor zeelieden, omdat zij voor de uitoefening van hun beroep zeer afhankelijk waren van externe omstandigheden, zoals bijvoorbeeld de veiligheid op zee. Omgekeerd waren de hogere sociale klassen niet hermetisch gesloten voor 'het gepeupel' en konden mensen van eenvoudige komaf relatief makkelijk in de hogere echelons doordringen.⁹

Welk beroep bood nu de meeste kans op een rijk leven in Maassluis? Voor het beantwoorden van deze vraag is naast het zout- en zeepkohier het kohier van de 400e penning uit 1682 gelegd om ook enig inzicht krijgen in de werkelijke omvang van de vermogens. In de top van 29 personen met een vermogen van tienduizend gulden of meer, wordt allereerst een categorie 'bestuurders' genoemd: burgemeester, penningmeester, collecteur van de gemene middelen en rentmeester van het weeshuis. Voorts telt het kohier twee renteniers van wie het beroep niet bekend is en een aantal kooplieden. Daarnaast is er een categorie vermogenden die een zeilmakerij, timmerwerf of bouwbedrijf bezat. Ook treffen we nog twee boekhouders, een domineesweduwe, een wielmaker en twee stuurlieden.

De rijkste burger van Maassluis in 1682 was Dirck Jansz. Hoochwerff. Zijn vermogen beliep 26.000 gulden en hij bezat een timmerwerf. Samenvattend kunnen de rijkste inwoners van Maassluis in twee groepen opgedeeld worden: kooplieden, die tevens bestuurders waren en de eigenaren van aan de visserij verwante bedrijven. Als de top-29 uit het kohier van 1682 vervolgens naast de 121 'vermogenden' uit het zout- en zeepkohier wordt gelegd moet er nog een groep aan worden toegevoegd, namelijk middenstanders en zelfstandige ambachtslieden zoals bakkers, schoenmakers en herbergiers.¹⁰

Van de groep vermogenden uit het kohier waren maar dertien gezinshoofden werkzaam in de visserij en werden er twee als oud-visser genoteerd. Hoewel ze in het kohier als 'visser' worden aangemerkt, kan op grond van belastingen op de invoer van haring en kabeljauw gezegd worden dat dit allen stuurlieden waren.¹¹ Twee van hen werden voor een vermogen van meer dan tienduizend gulden aangeslagen: Jacob Arentsz. van der Meer en Arij Thobiasz. Outshoorn. Van Jacob is bekend dat hij uit een welgestelde familie stamde, in het kohier uit 1680 zijn zes familieleden van hem terug te vinden. Zijn vermogen had hij wellicht meer te danken aan zijn afkomst dan aan zijn werk op zee. Van Arij weten we alleen dat hij in 1680 te boek stond als 'outvisser'. Wellicht dat hij inmiddels op een lucratiever beroep overgestapt was, maar dan zou dit logischerwijs wel vermeld zijn in het kohier. Bovendien kwam Arij in 1669 ook al op een lijst van rijkste personen

⁹ Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 19-20.

¹⁰ De Wit, 'Work and property', 77-98.

¹¹ GAV, OA Maassluis, nrs. 908-932; GAV, AGV Maassluis, nrs. 62-63.

van Maassluis voor.¹² Uit de registers van het havengeld uit hetzelfde jaar valt op te maken dat hij in 1669 de haven van Maassluis uitvoer als stuurman op een haringbuis.¹³ Wellicht was hij de spreekwoordelijke uitzondering of had hij zijn vermogen te danken aan zijn afkomst of een gunstig gesloten huwelijk. Helaas geven de beschikbare archieven hierover geen uitsluitsel.

In de categorie ‘zelfstandigen’ zijn vooral middenstanders en ambachtlieden te vinden: kruideniers, bakkers, schoenmakers, bierschippers en kagenaars. Tot deze categorie behoorden ook mensen die in de aan de visserij gelieerde bedrijven werkten, zoals kuipers, lijndraaiers en viskopers. In deze categorie troffen we ook vijftien vissers aan. Tot de onvermogenen en de armen behoorden voornamelijk vissers, kuipers, en arbeiders, zoals ‘straatwerkers’.

Voor Ter Heijde is het op basis van het zout- en zeepkohier uit 1680 en de kohieren van de 200^e penning¹⁴ eveneens mogelijk de bevolking in te delen op grond van vermogen.

Tabel 8.2 Sociale stratificatie Ter Heijde (1680)

Klasse	Vermogen in gulden	Aantal huishoudens	Percentage
Vermogend	> 1000	4	7%
Zelfstandig	500-1000	15	27%
Onvermogend	< 500	30	55%
Arm	–	5	11%

Bronnen GAD, OA, nr. 1763; HAW, OA Monster, nr. 1002, nrs. 1398-1409, nr. 1411, nrs. 1412-1446, nr. 1447.

Het aantal vermogende huishoudens was in dit vissersdorp veel kleiner dan in Maassluis, maar vier huishoudens mochten zich tot de kapitalisten rekenen (7%). Net als in Maassluis behoorde het grootste gedeelte van de bevolking in 1680 tot de categorie onvermogend (55%). Het aantal armen (bedeelde huishoudens) was verhoudingsgewijs iets groter dan in Maassluis. De kapitalisten in Ter Heijde verdienden hun brood als scheepsbouwer (2), herbergier en afslager op de vismarkt. In de groep van de zelfstandigen uit 1680 treffen we naast enkele stuurlieden, visverkopers en ambachtlieden. Wederom waren de meeste vissers onder de onvermogenen en armen te vinden.

Voor Schiedam ontbreekt het zout- en zeepkohier van 1680. De enige manier waarop iets over de positie van zeelieden op grond van hun vermogen gezegd kan worden is via kohieren van de dubbele duizendste penning, waarin iedereen met een vermogen van meer dan duizend gulden was opgenomen. Voor 1622 beschik-

¹² GAV, OA Maassluis, nr. 264.

¹³ GAV, AGV Maassluis, nr. 67.

¹⁴ Omdat het zout- en zeepkohier van Ter Heijde niet zo compleet is als dat van Maassluis zijn aanvullende gegevens gebruikt uit de kohieren van de 200^e penning.

ken we zowel over het kohier van de dubbele duizendste penning als over het kohier van het hoofdgeld, waardoor we iets kunnen zeggen over het percentage rijken op de gehele bevolking.

Tabel 8.3 Sociale stratificatie Schiedam (1622). Vermogens > 1000

Vermogensklasse	Aantal aangeslagenen	Aantal aangeslagenen %
1.000 – 2.999	143	44%
3000 – 3.999	29	9%
4.000 – 5.999	39	12%
6.000 – 9.999	50	16%
10.000 – 499.999	61	19%

Bron GAS, OA, nr. 1443.

In 1622 werden 322 gezinshoofden in het kohier van de dubbele duizendste penning aangeslagen. Volgens het kohier van het Hoofdgeld woonden er in dat jaar 1565 gezinnen in de stad. Dit zou betekenen dat 21% van de Schiedamse gezinnen tot de 'toplaag' van de stad behoorden.¹⁵ Het percentage rijken in Schiedam was duidelijk hoger dan in Maassluis en Ter Heijde. Bovendien waren de vermogens van de rijkste groep veel groter. Zoals eerder vermeld woonden er in Maassluis twee personen met een vermogen groter dan tienduizend gulden. In Schiedam waren dit er 61.

Net als in Maassluis en Ter Heijde behoorden maar weinig zeevarenden tot de rijkste groep van de gemeenschap. Het kohier van de dubbele duizendste penning telde er 21. Dit betekent dat slechts zes procent van de rijkste huishoudens een zeevarende aan het hoofd had. Hierbij moet worden aangetekend dat de bevolking en de zeevarende groep in Schiedam aanmerkelijk gevarieerder waren dan in de andere twee gemeenschappen, die, zoals bekend, voornamelijk bevolkt werden door vissers. Onder de rijkste zeevarende huishoudens bevonden zich enkele kapiteins op de oorlogsvloot. Kapitein Cornelis Jansz. Ceelen werd bijvoorbeeld aangeslagen voor 12.000 gulden. Schiedamse schippers en stuurlieden werkzaam in de koopvaardij en haringsvisserij bezaten een gemiddeld vermogen van duizend tot vierduizend gulden.

Zeevaart en armoede

Waren zeelieden armer dan de overige inwoners van Maassluis, Ter Heijde en Schiedam?

De associatie van zeventiende-eeuwse zeelieden met armoede is snel gelegd, niet alleen door het terugkerende beeld van de arme sloebbers aan boord van votschepen, maar ook door de verhalen over de schamele kustvissers van de Zijde die

¹⁵ GAS, OA, nr. 1443.

vechtend tegen de elementen hun brood probeerden te verdienen.¹⁶ Ruth Wallis Herndorn wees er in een artikel met de veelzeggende titel ‘The domestic cost of seafaring’ op dat een grote populatie zeevarende mannen leidde tot hoge kosten voor de zeevarende samenleving, die werd opgezaald met de (financiële) zorg voor de achterblijvende gezinnen.¹⁷ Overigens is deze contemporaine beeldvorming van arme zeelieden grotendeels geworteld in de zeventiende eeuw zelf. In Maassluis, bijvoorbeeld, afficheerden zeelieden zich nadrukkelijk als arm. In het loterijregister van het uiteindelijk in 1675 te bouwen Maassluise weeshuis, dichtte Claes van de Waacker bij de koop van zijn lot:

Ick Claes van de Waacker
ben een scheepe maecker
ik heb gevaren
eenige jaaren
over zee door koud en door nad
en op het leste een ramp gehad
beijde mijn beene verlooren
nu hoop ick te hooren
van een goed lod
dat gun mijn God

terwijl Trijntge Bloemsdr. bij de aankoop van 7 loten vermeldde:

Hier kom ick slooff, mijn man is eerst van Engeland
en nu van de Turcke geroofft
soe dat het kantoor is leeg en de beurs is pladt
ick had gaarne uijt de loterij wadt¹⁸

Ook de dorpsregering van Maassluis beschreef haar inwoners als arm: in 1663 verzochten ze de Staten van Holland een bijdrage voor de bouw van een weeshuis, met het argument dat: ‘Maassluis ter dage wesende een seer gepopuleerde plaatse, dog meest van armen en niet welhebbende luijden, het getal van voorseide armen dagelijks meer en meer beneemende’.¹⁹

In tijden van oorlog steeg het totaal aantal bedeelde gezinnen. Het waren dan niet alleen vissers die om ondersteuning kwamen vragen, maar ook zeilmakers-

¹⁶ Voor beeldvorming zeelieden zie Van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw* 1, 41-42; Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 390; Braunius ‘Het leven van de zeventiende-eeuwse zeeman’, 11-12; Boon, ‘Zeelieden in Schellinkhout omstreeks 1700’, 107-123; voor het beeld van de schamele vissers: Petrejus, *De bomschuit, een verdwenen scheepstype*, 7.

¹⁷ Wallis Herndorn, ‘The domestic cost of seafaring’, 55.

¹⁸ GAV, WHA Maassluis, ‘Loterijregister’.

¹⁹ GAV, AGV Maassluis, ‘Requesten’, 23 november 1663.

en kuipersgezinnen. Door de terugslag in de visserij hadden ook de toeleverende bedrijven te lijden. Daarnaast daalden de inkomsten van de diaconie omdat een belangrijk gedeelte van die inkomsten afhankelijk was van de aanvoer van vis. Op iedere ton aangevoerde haring of kabeljauw werd een stuiver belasting geheven, ‘de stuiver tonne zwaarte’. In deze slechte tijden, die vaak ook nog samen vielen met duurtejaren, raakten ook de collectebussen, die op verschillende plaatsen in het dorp stonden niet vol. Ten tijde van de Tweede Engelse oorlog verergerden de problemen in Maassluis. Het aantal bedeelde gezinnen liep in deze jaren in snel tempo op. Werden rond 1660 nog zo’n 75 gezinnen bedeed, in 1666 bereikte het aantal een recordhoogte met 137 gezinnen. Ook in 1672 waren er meer dan honderd gezinnen afhankelijk van de diaconie.²⁰ Door het grote aantal slachtoffers dat op zee viel, steeg bovendien het aantal wezen en halve wezen. Het lokale visserij-college en de Heilige Geestmeesters probeerden zoveel mogelijk bij te springen, maar hun reserves raakten op.

In Ter Heijde was de armenzorg onderdeel van de centrale armenzorg voor de heerlijkheid Monster. Duidelijk is te zien dat de Heijdse bedeeden relatief het zwaarst op de begroting drukten. Het aantal armen in het vissersdorp was relatief groot ten opzichte van de overige kerkdorpen uit de heerlijkheid. Dit was vooral te wijten aan het grote aantal vissersweduwen die het dorp bevolkten. Zij konden blijkens de diaconierekeningen zelden zonder het inkomen van hun overleden man rondkomen. Naast een wisselend bedrag in stuivers ontvingen de gezinnen brood. Twee keer per jaar kregen ze ook kleding, stoffen of schoenen. Ook in Ter Heijde steeg het aantal bedeeden in oorlogsjaren. Bovendien moest de diaconie alle zeilen bij zetten als er huizen waren weggespoeld als gevolg van een van de vele stormvloedden.²¹

In Schiedam werd de armenzorg geregeld door de magistraatsarmenkamer. De rekeningen van begin achttiende eeuw geven de indruk dat relatief veel zeevarenden aanklopten om hulp. Veelvuldig schoten de armenmeesters geld voor om de uitzet van zeelieden te financieren. Verder kozen mannen van de oorlogsvloot voor zekerheid voor hun echtgenotes. Zij maakten hun salaris over aan de armenkamer. Hun vrouwen werden vervolgens bedeed, in ieder geval voor de periode dat de mannen ‘uitlandig’ waren. Mocht de salarisbetaling stokken, omdat de man onderweg overleed, dan ging de bedeling van de vrouwen toch gewoon door.²²

Hoewel in het bovenstaande duidelijk is geworden dat zeevarenden en hun gezinnen zeker in oorlogstijd relatief vaak ondersteuning ontvingen, kan op grond van de beschikbare gegevens toch niet zonder meer gesteld worden dat de drie zeevarende gemeenschappen met hogere aantallen armen geconfronteerd werden dan elders in de Republiek. Hoewel het geen eenvoudige opgave is om gegevens

²⁰ KAM, ADHG, 50-51.

²¹ HAW, OA Monster, nrs. 1841-1925, nr. 2059, nr. 2074; ‘Eendenburg, ‘Inwoners van Ter Heijde’.

²² GAS, MAK, ‘Rekeningen’, 1709-1756.

over aantallen bedeeden met andere steden en dorpen te vergelijken, zijn er van enkele andere steden in vroegmodern Holland wel percentages bekend. Eerder zagen we dat het aantal bedeede huishoudens in Maassluis in 1680 negen procent bedroeg en in Ter Heijde elf procent.

In Haarlem werd in 1652 tussen zeven en tien procent van de bevolking bedeed.²³ In Purmerend kwam in de winter van 1644-1645 acht tot negen procent van de bevolking in aanmerking voor ondersteuning.²⁴ De cijfers uit Maassluis en Ter Heijde zijn in vergelijking hiermee niet extreem hoog. Zeker niet als we ze naast die van zeventiende-eeuws Delft leggen, waar rond 1680 ongeveer vijftien procent van de bevolking bedeed werd.²⁵

Alfabetisering

Of lees- en schrijfvaardigheid een voorwaarde was voor een voorspoedige zee-manscarrière is niet duidelijk. Volgens Van der Woude was voor een analfabeet geen enkele vorm van carrière op zee weggelegd.²⁶ Van Vliet echter stelt dat schrijf- en leesvaardigheid aan het begin van de zeventiende eeuw zeker nog niet noodzakelijk was om het tot stuurman op de visserij te brengen.²⁷ Aan boord van een koopvaardijship lag dit anders, voor schippers was het een absolute noodzaak bevrachtingscontracten te kunnen lezen, schriftelijk verslag uit te kunnen brengen van de reis en te corresponderen met de reders. De stuurman op een koopvaarder was verantwoordelijk voor de lading van het schip en diende dagelijks aantekening te houden van het verloop van de reis. Uit het onderzoek van Van Royen naar de alfabetiseringsgraad van zeevarenden op de koopvaardijvloot blijkt dan ook dat aan het begin van de achttiende eeuw 98% van de stuurlieden uit de Republiek alfabeet was, terwijl vier op de vijf zeelieden die een scheepsverklaring ondertekenden bij de Amsterdamse notaris dat met een handtekening deed.²⁸ Dit beeld kan enigszins vertekend zijn doordat de schipper meestal mensen die hij goed kende meenam naar de notaris. Dit waren degenen die tot zijn sociale kring behoorden en derhalve tot de hogere rangen aan boord gerekend konden worden. De laagste rangen kwamen nauwelijks in de scheepsverklaringen voor.

Over de alfabetiseringsgraad van de inwoners van de Republiek is veel geschreven. In het algemeen wordt gesteld dat deze hoger lag dan elders in Europa. Reeds in 1585 kon 55% van de mannen en 32% van de vrouwen een handtekening zetten. In de loop van de zeventiende eeuw nam de alfabetiseringsgraad toe. Dit proces werd onder andere beïnvloed door de ontwikkeling van de handel, waardoor boek-

²³ Geudeke, 'Bedelen of bedélen', 133.

²⁴ Diederiks en Spierenburg, 'Economische en sociale ontwikkelingen', 191.

²⁵ Van der Vliet, *Leven in armoede*, 65. Een vergelijkbaar percentage bedeede huishoudens kende Graft, te weten zestien procent in 1680. Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 19.

²⁶ Van der Woude, *Noorderkwartier*, 294.

²⁷ Van Vliet, 'Zeevarenden op de vissersvloot', 241-259.

²⁸ Van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot*, 128.

houdingen en zakelijk briefverkeer onmisbaar werden. Ook binnen de stedelijke samenleving werd het schrift van steeds groter belang door een proces van professionalisering en bureaucratisering. Daarnaast bevorderde de reformatorische kerken geletterdheid door de nadruk op het lezen van de catechismus, de Bijbel en andere religieuze literatuur.²⁹ Ondanks deze algemeen geldende tendenzen kent het onderzoek naar alfabetisering van de inwoners van de Republiek een aantal haken en ogen. Gewoonlijk wordt de geletterdheid van personen, zoals eerder ter sprake is gebracht, afgemeten aan het al dan niet kunnen zetten van een handtekening. Het is echter de vraag of die handtekening wel betekent dat iemand kon lezen en schrijven.³⁰ Wie zeventiende- eeuwse akten bestudeert ziet dat er een groot verschil in handtekeningen is. Sommige handtekeningen tonen een geoefende hand, anderen zijn houderig, alsof de ondertekenaar slechts zelden een pen hanteerde, waarschijnlijk waren de letters hem voorgezegd of tekende hij de letters over van een andere akte. De ene keer produceerden mensen een moeizame handtekening om de volgende keer weer met een merk of kruisje te ondertekenen.³¹ Van echte alfabeten lijkt hier nog geen sprake. Bij het alfabetiseringsonderzoek wordt echter geen rekening gehouden met de geoefendheid van de ondertekenaar, een logische combinatie van letters geldt als handtekening. Voor het overige wordt er van uit gegaan dat men eerder leerde lezen dan schrijven.

De bekendste cijfers betreffende alfabetisering in de zeventiende-eeuwse Republiek zijn die van 't Hart. Op basis van de Amsterdamse ondertrouwregisters kwam hij tot de conclusie dat 57% van de bruidegoms en 32% van de bruiden in 1630 kon schrijven. In 1680 waren deze percentages zeventig tegen 44%.³² Overigens deed Hart ook specifiek onderzoek naar de geletterdheid van zeevarenden in Amsterdam. In 1660 kon 47% van de zeelieden die de ondertrouwregisters ondertekenden hun handtekening zetten. Bij alle bruidegoms was dit percentage 64%. Hieruit bleek volgens Hart dat het analfabetisme onder zeelieden hoger was dan onder andere beroepsgroepen. Daarbij maakte hij overigens wel een onderscheid tussen zeelieden die uit Amsterdam kwamen en buitenlandse zeelieden. Van de Amsterdamse zeelieden kon 55% een pen hanteren, van de buitenlandse zeelieden was dit slechts 41%.³³

Hoe was het met de alfabetisering van zeelieden in het Maasmondgebied gesteld? Uit het in 1625 in Maassluis gesloten bent op de kabeljauwvaart tussen stuurlieden en hun bemanning kan opgemaakt worden dat 47% van de stuurlieden en 24% van het scheepsvolk in dat jaar in staat was zijn handtekening te zetten.³⁴ De overigen

29 Van Vliet, *Een vriendelijke groetenisse*, 37-38; Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 237-238; Hart, *Geschrift en getal*, 130-131; Kuijpers, 'Lezen en schrijven', 498-522.

30 Van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot*, 125.

31 Zie Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 141.

32 Hart, *Geschrift en getal*, 131.

33 Hart, 'Zeelieden te Amsterdam in de zeventiende eeuw', 15.

34 GAV, AVG Maassluis, nrs. 25-26.

zetten hun merk onder het contract. Overigens betrof het hier geen eenvoudige kruisjes, maar vaak min of meer herkenbare symbolen of ingewikkelde figuren. Stuurman Arien Ariensz. Brielle gebruikte een anker, terwijl collega-stuurman Abraham Simonsz. met een ster ondertekende. Cornelis Thijsz. gebruikte een variant op een anker, hij keerde het om en voegde verschillende streepjes toe. Het merk van Jan Pietersz. leek veel op een P met een streep erdoor en in dat van Pieter Thijsz. Abbenbroeck was duidelijk een kunstig met elkaar vervlochten P en T te herkennen. Wellicht werd hier de eerste overgang naar het schrijven gemaakt, deze letters waren in ieder geval bekend. Dezelfde symbolen die door de stuurlieden ter ondertekening werden gebruikt, werden ook in de door hen aangeleverde tonnen haring gebrand.³⁵ Naar het ontstaan en ontwikkeling van deze (huis)merken is nog weinig onderzoek gedaan. Duidelijk is dat het zeventiende-eeuwse merk onlosmakelijk aan de persoon van de stuurman, zijn beroep en wellicht ook aan zijn familie verbonden was. De merken van stuurlieden roepen een vergelijking met gildentekens op.³⁶ Veel inwoners van Maassluis zullen de merken van de stuurlieden herkend hebben. Eerder zagen we hoe stuurmans- en vissersvrouwen de kleding van hun man merkten. Wellicht gebruikten zij hiervoor dezelfde symbolen. Dit werpt de vraag op of de stuurlieden die het bentcontract met hun merk ondertekenden dit wellicht met opzet deden, omdat zij het merk zo bekend achtten dat het zetten van een handtekening niet nodig was. Dit lijkt echter niet waarschijnlijk, omdat de notaris de moeite nam naast ieder merk de naam van de stuurman te noteren. Een andere mogelijkheid is dat stuurlieden het merk zo nauw met hun beroep verbonden achtten, dat ze het als een teken van hun identiteit zagen en het daarom prefererden boven een handtekening. Het uitdragen van deze identiteit werd in dat geval belangrijker geacht dan de status die aan geletterdheid toegekend werd.

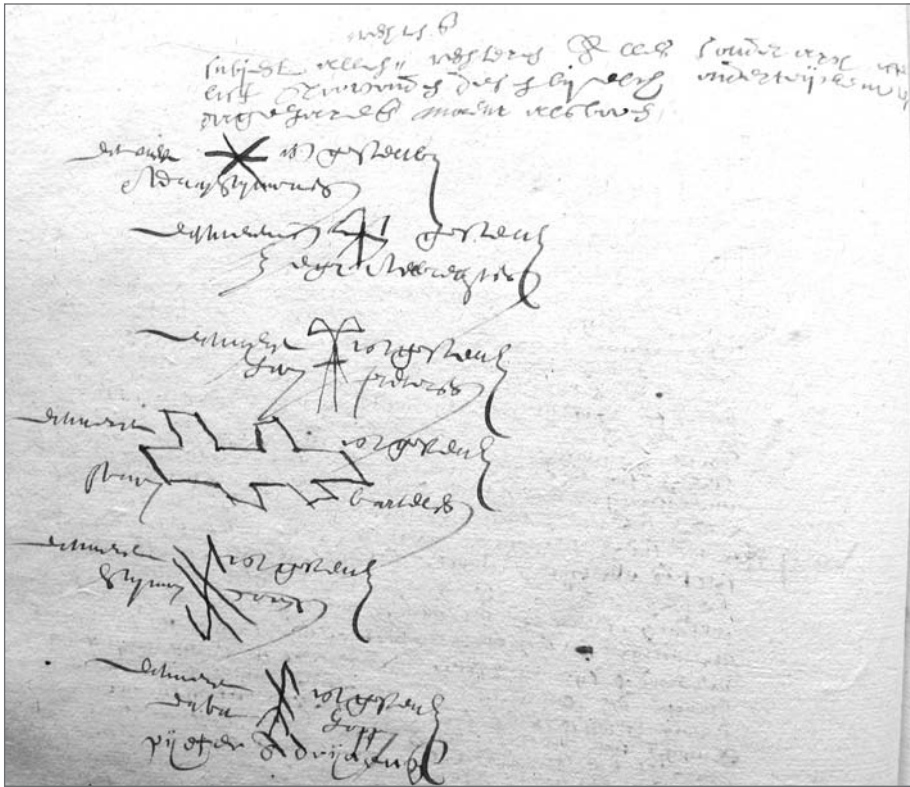
Als we er echter vanuit gaan dat stuurlieden die met een merk ondertekenden niet konden schrijven, klopt Van Vliets these dat lees- en schrijfvaardigheid voor een stuurman niet noodzakelijk was. Tekenend is dat er in het bentcontract uit 1625 stuurlieden te vinden zijn die met een merk ondertekenden, terwijl hun bemanningsleden hun handtekening zetten. Stuurman Jacob Jansz. de Goedejans bijvoorbeeld, bekrachtigde de arbeidsvoorwaarden met een merk, terwijl twee bootsgezellen die in zijn dienst traden hun handtekening onder het contract plaatsten.³⁷

In de Maassluise bentcontracten die tussen 1665 en 1667 gesloten werden is een lichte stijging in het percentage handtekeningen te bespeuren: 51% van de stuurlieden ondertekende nu op deze manier. In de bentcontracten uit 1675 steeg dit

³⁵ GAV, OA Maassluis, nr. 251.

³⁶ Petrejus, *De bomschuit*, 105. Zie ook Pronk, 'Over huismerken', 245-266; Pronk, 'Het huismerk', 361-367; 'Merken bij de vleet', *de verzameling Scheveningse handmerken van Mevrouw N. Noordervliet-Jol*. Zie ook: www.stamboomplein.nl, 'Scheveningse handmerken'.

³⁷ GAV, AGV Maassluis, nr. 25, 19 september 1625.

Voorbeeld van Maassluise stuurmansmerken in een bentboek uit 1625. Stadsarchief Vlaardingem

percentage tot 56%.³⁸ Helaas tekende het scheepsvolk deze bentcontracten niet, zodat niet bekend is of het alfabetiseringsproces van de lagere rangen aan boord gelijk opliep met dat van de stuurlieden. Wel werden in dezelfde periode contracten door reders en boekhouders getekend. In 1666 sloten veertien mannelijke en één vrouwelijke boekhouder een overeenkomst. Zonder uitzondering bekrachtigden zij deze met een handtekening. Dit is niet verwonderlijk, omdat de boekhouders een uitgebreide administratie bij moesten houden en over het algemeen tot de elite van het dorp behoorden.

Uit de haringcertificatieboeken van Schiedam blijkt dat het ook daar geen vereiste was voor een stuurman om te kunnen schrijven. In de periode 1620-1640 zette iets meer dan de helft van de stuurlieden zijn handtekening. In de periode tussen 1660 en 1680 steeg het percentage geletterde haringstuurlieden tot 65%.³⁹

³⁸ GAV, AGV Maassluis, nr. 29, 31-32.

³⁹ GAS, ORA, nrs. 614-622. Hierbij zijn we er opnieuw van uitgegaan dat stuurlieden die met een merk ondertekenden, dit deden omdat ze de schrijfkunst niet machtig waren.

Uit de notariële akten van Ter Heijde blijkt dat maar weinig vissers in dit dorp wisten hoe ze een pen moesten hanteren. In de jaren dertig van de zeventiende eeuw ondertekende ongeveer twintig procent van de stuurlieden die in deze akten voorkwamen met een handtekening. In de jaren zestig was dit ongeveer dertig procent. Bij het scheepsvolk lagen deze percentages nog lager: tien tegen 26 procent.⁴⁰ Hoewel Ter Heijde sinds de jaren twintig van de zeventiende eeuw wel een schoolmeester had, waren de jongens niet lang in de gelegenheid onderwijs te volgen, omdat ze al vanaf hun achtste mee naar zee gingen.⁴¹ Dat er wel enige vooruitgang te bespeuren viel, is af te lezen aan de schuldbekentenis die oude Arien Ariensz. Jonker en zijn zoon jonge Arien Ariensz. Jonker in 1666 lieten opmaken. De oude tekende met een kruis, de jonge met een handtekening.⁴²

Waren zeemansvrouwen net als vrouwen elders in de Republiek de schrijfkunst minder goed machtig dan hun echtgenoten?⁴³ Het lijkt er op dat in Maassluis de verschillen in geletterdheid tussen mannen en vrouwen niet zo groot waren als bijvoorbeeld in Amsterdam. Opvallend is dat de helft van de stuurmansvrouwen die in testamenten uit de jaren dertig en veertig van de zeventiende eeuw voorkomen, in staat bleek een handtekening te zetten. Zij waren dus bijna even geletterd als hun mannen. Geregeld ondertekende de man met een merk, terwijl zijn echtgenote een handtekening zette. Bij het opmaken van het testament van stuurman Gerrit Jansz. Pavija en zijn vrouw Maertge Claesdr. op 3 oktober 1636 schreef Maertge keurig haar naam, Gerrit volstond met zijn merk.⁴⁴

Ook in Schiedam komen we dit verschijnsel tegen. Stuurman Pieter Rochussen 't Hardt tekende het testament dat hij samen met zijn vrouw Neeltjen Ewoutsdr. Juist opmaakte met een merk, terwijl zij een handtekening onder het document zette.⁴⁵ De Schiedamse vrouw van zeeman Arijen Sijmons. van den Bergh was haar man blijkens hun testament ook in geletterdheid de baas.⁴⁶

Wellicht was het voor zeemansvrouwen belangrijker dan voor andere vrouwen om te kunnen schrijven, omdat ze de zaken van hun echtgenoten moesten waarnemen. Bovendien hadden veel stuurmansvrouwen een eigen winkeltje, waarvoor het handig was de schrijfkunst onder de knie te hebben. Voor stuurlieden als Pavija

40 HAW, ONA Monster, nr. 6038, nrs. 6100-6101.

41 Eendenburg, 'Inwoners van Ter Heijde', 13; HAW, Monster, ORA, nr. 103, 27 november 1632.

42 HAW, ONA Monster, nr. 6100, 7 september 1666.

43 Vergelijk naast de cijfers uit Amsterdam ook Graft, waar in de tweede helft van de zeventiende eeuw ongeveer 44% van de vrouwen de schrijfkunst machtig was, tegenover bijna tachtig procent van de mannen. In de lagere sociale klassen kon maar 24% van de vrouwen schrijven. Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 132.

44 GAV, ONA Maassluis, nr. 5489, 3 oktober 1636.

45 GAS, ONA, nr. 780, 1247, 31 mei 1687.

46 GAS, ONA, nr. 768, 1185, 7 juni 1692.

en 't Hardt die het grootste gedeelte van de tijd op zee zaten, was het blijkbaar niet belangrijk om de pen ter hand te kunnen nemen. Ook kan mee hebben gespeeld dat (zeemans)vrouwen, zoals we in het vervolg van dit boek nog zullen zien, naar verhouding vaker lidmaat waren van de gereformeerde kerk, waardoor ze met het fenomeen bijbellezen in aanraking kwamen.⁴⁷ Als de stap tot het leren lezen eenmaal was gezet, volgde meestal logischerwijs het leren schrijven.

De sociale sector

Wonen

In zeventiende-eeuwse steden woonden beoefenaren van hetzelfde beroep vaak in dezelfde buurt of straat. Dit had allereerst praktische redenen, de stank- en geluidsoverlast of brandgevaarlijkheid die sommige bedrijven veroorzaakten maakte concentratie op één plek noodzakelijk. Aan de visserij gelieerde bedrijven, zoals scheepswerven en taanschuren, werden om die reden zoveel mogelijk aan de buitenkant van de stad gevestigd.⁴⁸ Het samenwonen van mensen met hetzelfde beroep had ook een sociale functie: het bevestigde de groepsidentiteit. In veel steden werden straten genoemd naar de beroepsgroepen die er woonden. In Amsterdam, Delft, Haarlem, Rotterdam en Alkmaar bestaat er bijvoorbeeld nog steeds een Brouwersstraat, -gracht of -steeg.⁴⁹ Van vissers en zeelieden met hun veronderstelde sterke beroepsidentiteit mag aangenomen worden dat zij bij elkaar woonden, waarschijnlijk ergens in de buurt van de haven. Om te kunnen onderzoeken of dit daadwerkelijk zo was, staan ons de belastingkohieren van de verponding ter beschikking. De verponding was een gewestelijke belasting over vastgoed. In het kohier werden alle huizen, gebouwen, tuinen en erven van een stad of dorp aangetekend.

In het Schiedamse verpondingskohier uit 1622 valt allereerst op dat beroepsgeleerde straataanduidingen in de stad ontbraken.⁵⁰ Toch kende de stad een aantal beroepsgroepen die in andere steden normaliter bij elkaar woonden zoals brouwers en bakkers. De straataanduidingen in Schiedam waren veelal geografisch van aard: Over de haven, de Dam, de Westmolenstraat, Op de Schie et cetera. Ook in Maassluis waren geen straatnamen te vinden die naar gilden of beroepsgroepen verwijzen. Dit is niet zo vreemd, het plaatsje was te klein om grote groepen brouwers of bakkers te huisvesten. In het verpondingskohier van Ter Heijde staan helemaal geen straatnamen.

⁴⁷ Zie ook Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 140.

⁴⁸ De Wit, 'Reders en regels', 645.

⁴⁹ Dekker, 'Handwerklieden en arbeiders in Holland', 119.

⁵⁰ GAS, OA, nr. 806.

Uit de verpondingskohieren van Schiedam en Maassluis blijkt dat er geen speciale vissers- of zeeliedenbuurten bestonden. Zeelieden woonden verspreid over de stad of het dorp en niet per definitie in de buurt van de haven. In Schiedam woonden de stuurlieden en schippers tussen zelfstandige ambachtlieden als schoenmakers en bakkers. De bootsgezellen en ander zeevarend volk woonden tussen de knechten.⁵¹ Een uitzondering vormden de zalm- of binnenvissers, die samen in de haven op 't Hooft woonden.⁵² Over het algemeen waren dit ook familieleden van elkaar. Zeelieden zonder vaste woonplaats woonden in herbergen verspreid over de stad. De naam van sommige logementen, zoals herberg 'Batavia', herberg 'De Boot' en herberg 'het Schippershuijs' doet vermoeden dat daar vooral onderdak werd geboden aan zeelieden.

Het tamelijk volledige verpondingskohier van Schiedam uit 1622 biedt de mogelijkheid de gemiddelde maandelijkse huurwaarde van de huizen per straat uit te rekenen:

Tabel 8.4 Gemiddelde huurwaarde per straat, Schiedam 1622

Straat	Gemiddelde huurwaarde in guldens
Den Dam	17.72
Naerde Ketelpoort	9.86
De Sijlstraat	6.99
Breestraet	8.35
Voor den Haven	–
Verbrande Erven	7.89
De steeg achter de Teerstooft	6.10
Raembrugge	5.82
In den haven	–
De Raembrugsteeg	8.78
De Oostmolestraet	7.72
Achter de Molestraet	7.98
Op de Schie Noortwaerts	9.48
Boterstraet ende Marctvelt	26.46
Conincxstraet	13.84
Opt padt ende St. Annen Susterhuijs	8.77
Voorts op 't padt	7.99
Opte Schie	8.53

⁵¹ GAS, OA, nr. 813; GAV, OA Maassluis, nr. 269.

⁵² GAS, OA, nr. 3068.

Straat	Gemiddelde huurwaarde in guldens
Opte Schie bij de Deelsteeg	9.7
In de Deelsteeg	4.46
Corte Kerckstraet	10.29
Lange Kerckstraet	8.22
Creupelstraet	5.02
't Land van Beloften	7.17
Broersvelt, d'oostzijde van de vaert	6.74
De Westzijde van de vaert	5.54
Over de Haven	17.88
De Westmolestraat	6.68
Nieuwestraet	14.47
Den corte Achterweg	8.48
Den lange Achterweg	6.58
't cleene Groenendal	5.64
Goijstraet	21.02
Het groote Groenendal	8.36
Huijsen, thuijnen en boomgaarden	10.94
Out kerckhof	8.54
Over de St. Annen Susterhuijs	11.20
Op 't Hooft	9.1

Bron GAS, OA, nr. 813.

Bij de interpretatie van deze gegevens moet aangetekend worden dat het gemiddelde huurwaarden betreft. Dure en goedkope huizen stonden naast elkaar. Vaak waren de dure huizen aan de straat gebouwd en de goedkope in de steegjes die aan die straat grensden. Voor de belastinginner golden deze steegjes als behorend bij dezelfde straat. Ook werden in het kohier zowel woonhuizen als bedrijfspanden, tuinhuisjes en erven opgenomen, wat het beeld kan vertekenen. Toch kunnen we op grond van deze gegevens wel zien dat op De Dam, in de Boterstraat, Goijstraat en 'Over de Haven' de duurste panden stonden. In de Deelsteeg en de Creupelstraat waren de goedkoopste huizen te vinden. Het verpondingskohier biedt ons ook de mogelijkheid een sociale stratificatie op grond van huurwaarden samen te stellen.

8.5 Sociale stratificatie op basis van huur, Schiedam 1622

Huurwaarde per maand in guldens	% van de totale bevolking	Klasse	Totaal
> 25	8	Welgestelden	21%
17-24	13	Welgestelden	
13-16	8	Zelfstandig	52%
11-12	12	Zelfstandig	
9-10	11	Zelfstandig	
7-8	21	Zelfstandig	
6	15	Onvermogen	15%
2-5	12	Arm	12%

Bron GAS, OA, nr. 813.

Volgens deze stratificatiemethode was 21% van de Schiedamse bevolking welgesteld, 52% kon als 'zelfstandig' aangemerkt worden, vijftien procent als onvermogen en twaalf procent als 'arm'. Uiteraard kunnen cijfers vertekenen. Zo moet opgemerkt worden dat er van ieder huis maar één hoofdbewoner in het kohier wordt genoemd, terwijl het veel voorkwam dat gezinnen woonruimten deelden. Bovendien is niet duidelijk of de hoofdbewoner de eigenaar van het huis was of dat hij dit huis huurde. (Daarom spreken we over 'huurwaarde'). Ook zegt de huurwaarde niet alles over de rijkdom van de bewoner van het huis. Zo konden rijke mensen uit zuinigheidsoverwegingen in een goedkoop huis wonen. Tot slot valt de categorie mensen die niet in een huis woonden, maar rondzwierven en tijdelijk onderdak vonden in herbergen, buiten deze stratificatie, evenals bewoners van instellingen als het Oudemannenhuis of het Proveniershuis.⁵³ Opvallend is dat het percentage welgestelden volgens dit kohier precies overeenkomt met het percentage welgestelden volgens het eerder bestudeerde kohier van de dubbele duizendste penning.

Het verpondingskohier biedt tevens de mogelijkheid iets te zeggen over huizen waar zeelieden in woonden. In onderstaande tabel is de gemiddelde maandelijks huurwaarde van de huizen van zeelieden die in 1622 in Schiedam woonden op een rijtje gezet.

⁵³ Van Deursen hanteerde dezelfde indeling, *Een dorp in de polder*, 19.

Tabel 8.6 Betaalde huur door zeevarenden

Beroep	Aantal	Gem. huurwaarde per maand in guldens
Kapitein	4	11.76
Stuurman	36	11.50
Schipper	18	12.48
Bootsgesel	19	7.06
Varende man	10	7.69

Bron GAS, OA, nr. 813.

De kapiteins, stuurlieden en schippers vallen op basis van deze gegevens in de sociale categorie van de 'zelfstandigen', evenals de bootsgezellen en 'varende mannen'. Toch is het verschil in inkomen wel te zien aan de hoogte van de betaalde huur. Gemiddeld betaalde een stuurman zo'n vier gulden per maand meer dan een bootsgezel. Om een vergelijking te kunnen maken met andere beroepen is in het onderstaande overzicht de schipper vergeleken met de bakker en de schoenmaker. Daarnaast is de gemiddelde huurwaarde van de huizen waarin bootsgezellen woonden vergeleken met die van lijndraaiers en brouwersknechten.

Tabel 8.7 Betaalde huur naar beroep

Beroep	Aantal	Gem. huurwaarde
Schipper	18	12.48
Bakker	21	15.98
Schoenmaker	15	12.62
Bootsgezel	19	7.06
Brouwersknecht	3	10.74
Lijndraaier	10	7.43

Bron GAS, OA, nr. 813.

Op grond van deze gegevens kan gesteld worden dat schippers in dezelfde sociale klasse vielen als schoenmakers, terwijl een bootsgezel goed te vergelijken was met een lijndraaier.

De Maassluise verpondingskohieren zijn minder volledig dan de Schiedamse. Ook in dit dorp stonden dure en goedkope huizen door elkaar heen. De duurste huizen waren te vinden aan de Hoochstraat en aan de Zuidzijde van de Noordvliet. Goedkope huisjes stonden vooral in het Lijndraaierslopge. Uitspraken over de gemiddelde huur die vissers en stuurlieden betaalden zijn op basis van deze kohieren niet mogelijk. Wel komen soms losse opmerkingen over dit onderwerp voor in de rechterlijke archieven. In 1666 verzocht Matheus Woutersz. die als matroos bij de oorlogsvloot voer zijn gage over te maken aan zijn huurbaas Ghijsbert de Lange

aan wie hij nog twee maanden huur à 34 gulden schuldig was.⁵⁴ Dit zou betekenen dat Woutersz. zeventien gulden per maand aan huur kwijt was. Dit lijkt veel voor een matroos, die in deze periode zo'n vijftien gulden per maand verdiende in deze periode.⁵⁵ We moeten er echter wel rekening mee houden dat het oorlog was. Woutersz. werkte normaal gesproken niet op de oorlogsvloot, want hij was stuurman op de kabeljauwvaart. Pieter Pietersz. van Swanenburch, arbeider en zeevarende man, was in 1661 twee jaar huishuur à 108 gulden (4,5 gulden per maand) schuldig aan visser Bastiaen Arijensz. Hij beloofde te betalen door middel van de 'winste en verdienste die zijn zoon Pieter Pietersz. verdiende met varen'.⁵⁶ Visser Dirck Quast was in 1660 een jaar huur à negentig gulden schuldig, 7,40 gulden per maand. Hij beloofde de huur te betalen van zijn verdiensten op zee.⁵⁷ Overzien we het totaal van dergelijke akten in de jaren zestig, dan blijkt dat vissers tussen de vier en negen gulden per maand aan huishuur kwijt waren. De stuurlieden betaalden tussen acht en twintig gulden per maand.

Koophuizen

Zeelieden die enig kapitaal verworven hadden, kozen er doorgaans voor een huis te kopen. Een belegging in onroerend goed was één van de veiligste beleggingen die gedaan kon worden. Kooplieden en rijke stuurlieden bezaten naast scheepsparten meestal enkele huizen.⁵⁸ De Maassluisse stuurman Goossen Cornelisz. liet bij zijn dood drie huizen na.⁵⁹ Uit de boedelinventarissen van onvermogen visser die in de jaren zestig van de zeventiende eeuw door de Maassluisse weeskamer werden opgemaakt, blijkt dat een kwart van hen een eigen huis bezat.⁶⁰

Een eigenaar van onroerend goed kon zijn bezit op verschillende manieren verkopen. Ongeveer zeventig procent van de transacties vond onderhands plaats. De partijen regelden dan onderling de prijs en de verkoopvoorwaarden. Soms werd voor een taxatie een meestertimmerman of een metselaar in de arm genomen. Als beide partijen het eens waren werd de koop schriftelijk vastgelegd, meestal ten overstaan van de notaris. Vervolgens moest de koop binnen zes weken voor het gerecht geregistreerd worden. De verkoper kon zijn bezit ook op een veiling verkopen. Dit werkte volgens hetzelfde systeem als bij de scheepsparten.⁶¹

Voor de onderste sociale laag van Maassluis behoorde een koophuis doorgaans niet tot de mogelijkheden. De meer bemiddelde vissers kochten in de jaren zestig en zeventig onderhands huizen met een gemiddelde waarde van zo'n 370 gulden.

54 GAV, ORA Maassluis, nr. 157, 6.

55 Davids, 'Maritime labour in the Netherlands', 67.

56 GAV, ORA Maassluis, nr. 933, 116.

57 GAV, ORA Maassluis, nr. 933, 20 november 1660.

58 Boedelbestand Meertensinstituut.

59 GAV, ONA Maassluis nr. 5497, nr. 8.

60 GAV, ORA Maassluis, nr. 157, nr. 6.

61 Bonke, *De kleyne mast*, 205-208.

Stuurlieden vielen in de duurdere prijsklasse: hun nieuw verworven bezit kostte gemiddeld bijna 1.100 gulden. Uitschieter was Arij Thobias Outshoorn die voor zijn zoon Thobias op 13 januari 1672 een huis aanschafte ter waarde van 2.800 gulden.⁶² Dat Outshoorn tot de rijkere stuurlieden van Maassluis behoorde, zagen we al eerder.⁶³ Meestal werd slechts een gedeelte in contant geld betaald. De rest werd door het afsluiten van een hypotheek geregeld. Visser Jan Barentsz. Speck bijvoorbeeld kocht een huis aan de westzijde van de Hoochstraat voor het bedrag van 600 gulden van de weduwe van reder Pieter Govertsz. van Wijn. Speck betaalde 300 gulden contant en de rest betaalde hij in gedeelten af.⁶⁴ De kosten van de hypotheek bracht het gezin onder meer op door een gedeelte van het huis te verhuren. Lijsbeth Hectors was bij de dood van Speck nog 107 gulden aan huishuur schuldig.⁶⁵ Omdat bijna alle verkopen door middel van hypotheekbrieven werden geregeld, waren veel huizen met verschillende onafgeloste schulden belast. De koper moest deze schulden overnemen. Het kwam voor dat de betalingen niet meer voldaan konden worden, wat tot een faillissement kon leiden.

In Schiedam werden de koop en verkoop van onroerend goed geregistreerd in de zogenaamde giftboeken. Rond 1622 bezat naar schatting zes op de tien stuurlieden, schippers en kapiteins een eigen huis volgens de gegevens uit deze giftboeken. Bij de bootsgezellen was dit ongeveer een derde.⁶⁶ Blijkens de zeventiende-eeuwse boedelinventarissen in Ter Heijde waren alleen de eigenaren-stuurlieden van de scholschuiten in staat een eigen huis te financieren. Voor de rest van de bemanning behoorde een dergelijk bezit niet tot de mogelijkheden.⁶⁷

Het Oudemannenhuis

Zeelieden die er zeker van wilden zijn dat ze onderdak en eten hadden op hun oude dag konden hun intrek nemen in een Oudemannenhuis. Het eerste tehuis voor oude mannen zou in 1477 in Schiedam zijn gesticht. In zijn zeventiende-eeuwse *Kroniek van Schieland en Rotterdam* schreef Nicolaes Zas dat dit het oudste godshuis van Rotterdam was:

‘Want bij de oude hollanders placht men de eerste en voorste sorge te dragen voor de afgesloofde oude luijden ende sulcx voornamentlijck onder de visschers, waartoe wij ooc de geringste zeedorpen tot getuijgen kunnen bijbrengen, die meest alle met Oude Mannenhuysen voorsyen zijn.’⁶⁸

62 GAV, ORA Maassluis, nr. 103, 115.

63 GAV, OA Maassluis, nr. 538.

64 GAV, ORA Maassluis, nr 102 en nr. 111.

65 GAV, WK, nr 6, 28 september 1666.

66 GAS, ORA, nrs. 332-343, OA, nr. 806, OA nr. 1442, ONA, nrs. 740-758.

67 HAW, ONA Monster, nr. 6041 en nr. 6047.

68 Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 44.

Schiedamse bronnen vermelden dat aan het einde van de zestiende eeuw een gasthuis voor ziek scheepsvolk werd ingericht in het Pesthuis.⁶⁹ Toen de pest in de zeventiende eeuw weer de kop opstak herkreëg het huis zijn oorspronkelijke bestemming. Vanaf 1672 werden in het St. Jacobsgasthuis gewonde mannen van de oorlogsvloot verpleegd. De onkosten werden door de Staten van Holland betaald. Ook andere zieke schepelingen van de in Schiedam binnengelopen schepen werden hier opgenomen.⁷⁰

Oude Schiedamse zeelieden konden terecht in het Proveniershuis, waar zowel bejaarde mannen als vrouwen woonden. Het Proveniershuis was oorspronkelijk opgericht als leprooshuis maar toen melaatsheid rond 1600 verdween kreeg het een nieuwe functie. De bewoners van het huis, ook wel commensalen genoemd, betaalden een inlegsom. Ook werd een lijstje gemaakt van de bezittingen die ze meenamen in het huis. Uit veel meer dan een bed, enkele kussens, een deken, een stoel en wat keukengerei zoals een waterpot en een lepel bestond de inbreng meestal niet.⁷¹ Voor iedere commensaal was een apart kamertje gereserveerd. De registers van commensalen zeggen iets over de gemiddelde leeftijd bij intrede in het Proveniershuis en over de rijkdom van de bewoners.

Tussen 1661 en 1700 werden 46 nieuwe mannelijke bewoners aangenomen en 24 vrouwelijke, onder wie twee zusters die zich tegelijkertijd aanmeldden. Ook kwamen er gedurende deze periode zestien echtparen in het huis wonen. De gemiddelde leeftijd waarop mannen in het huis kwamen was 62, de jongste man was 48, de oudste 76. Vrouwen waren gemiddeld 59, de jongste vrouw was 45, de oudste zeventig. Van de mannen en vrouwen die alleen arriveerden, had een enkeling nog een echtgenoot of echtgenote die thuis bleef wonen. Over het algemeen waren het zeker niet de allerarmste bejaarden van Schiedam die voor het Proveniershuis opteerden. De gemiddelde inlegsom bedroeg zo'n 1275 gulden per persoon.

Sommige commensalen sloten afwijkende contracten af. Oud-schepen Sebastiaen Pesser bijvoorbeeld betaalde 130 gulden per jaar, terwijl de 76-jarige Thonis Cornelisz. bovenop de negenhonderd gulden inleg nog eens 150 gulden beloofde als hij langer dan zes jaar zou blijven leven.⁷² Onder de commensalen bevonden zich maar enkele zeelieden, allemaal afkomstig uit de hogere rangen. Zo komen we kapitein van de Grote Visserij Cornelis Brouwer tegen, die op 73-jarige leeftijd in het Proveniershuis kwam wonen op één van de benedenkamertjes.⁷³ Hij legde duizend gulden in. Verder nam hij een bed met 'peluw' (hoofdkussens of matras) mee, twee oorkussens, twee dekens, een beddekleed, vier lakens, vier slopen, vier

69 GAS, OA, 'Inventaris van het Archief van het Pest-of Blauwhuis'.

70 GAS, OA, 'Inventaris van het st. Jacobsgasthuis'.

71 GAS, OA, nr. 3591, (APH) 19 april 1661.

72 GAS, OA, nr. 3591 (APH), 13 februari 1662, 17 november 1665.

73 GAS, OA, nr. 3591 (APH), 13 april 1678.

servetten, een zilveren lepel, een tinnen waterpot, een tinnen fles, een kannetje, twee stoelen en twee kussens.

Toen Brouwer enkele maanden later een erfenis van 1650 gulden ontving van zijn broer, schonk hij geld aan het weeshuis, de armen en aan zijn kleinzoon. Omdat Brouwer al een overeengekomen inlegsom had betaald, mocht hij de rest van zijn erfenis, zo'n zevenhonderd gulden, waarschijnlijk houden. Van een leven op het bestaansminimum was voor deze oud-kapitein dan ook geen sprake.⁷⁴

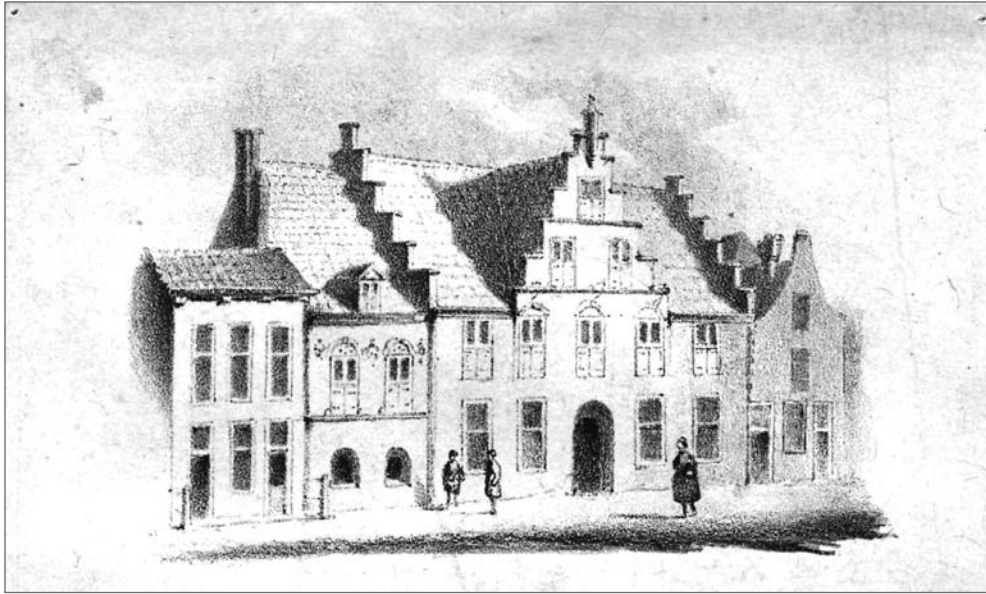
Een andere opvallende bewoonster van het Proveniershuis was Leuntge Geritsdr.. Zij was de echtgenote van zeeman Arie Ariensz. Bale en koos op 45-jarige leeftijd al voor een bestaan tussen de muren van het huis. Leuntge legde een behoorlijke som in: 1.700 gulden. De regenten van het huis lieten in het contract opnemen dat het Proveniershuis geen schade mocht lijden in het geval Leuntge zwanger zou worden.⁷⁵ De heren hielden er kennelijk rekening mee dat Leuntge een getrouwde vrouw was en dat haar man wel weer zou terug keren van zee.

Een instelling waar zeer veel oud-zeelieden onderdak vonden was het Fabrihuis, dat ook wel het Oudemannenhuis genoemd werd. Het tehuis was op 1 februari 1564 gesticht door priester en haringreder Meester Servaes Pietersz. Fabri van den Hoogewerf. Deze was zeer vermogend en bepaalde dat een aanzienlijk deel van zijn erfenis moest worden gebruikt voor de oprichting van een gasthuis. Achtereenvolgens was dit bestemd voor zijn arme bloedverwanten, voor arme reders, stuurlieden en bootsgezellen en voor andere arme ingezetenen van Schiedam. In 1566 was de instelling gehuisvest in een huis aan de Lange Kerkstraat met een achteruitgang in de Boterstraat. Het bestuur moest bestaan uit bloedverwanten van de stichter, het stadsbestuur benoemde in 1566 twee neven van de oprichter. In 1597 vond het stadsbestuur het goed dat ook mannen met enig vermogen werden opgenomen. De regenten van het huis stelden contracten op met de toekomstige commensalen. De mannen moesten een som geld betalen, in één keer of in termijnen, terwijl hun bezittingen na hun dood aan het huis kwamen te vervallen, tenzij de familie hen had uitgekocht. Het aantal bewoners beperkte men aanvankelijk, er konden tussen de zeven en negen mannen wonen.⁷⁶ De gemiddelde leeftijd waarop de mannen in het huis kwamen lag opnieuw rond de 62, de oudst intredende man had de leeftijd van 76, de jongste was 49. De oude mannen brachten voordat ze stierven gemiddeld zo'n twaalf jaar in het Fabrihuis door. Cornelis Barthoutsz. die op tamelijk jonge leeftijd intrad, woonde zelfs bijna veertig jaar in het huis. De inlegsom was over het algemeen lager dan in het Proveniershuis. De 37 commensalen die tussen 1660 en 1700 binnenkwamen legden gemiddeld 833 gulden in. Zeelieden betaalden

⁷⁴ GAS, ONA, nr. 764, 1545 en ONA, nr. 775, 611.

⁷⁵ GAS, OA, nr. 3591 (APH), 23 april 1693.

⁷⁶ GAS, 'Inventaris van het archief van het voormalig Oudemannenhuis te Schiedam 1564-1844'.

Het Schiedamse Oudemannenhuis door Willem Troost, circa 1842. Gemeentearchief Schiedam

de inlegsom soms gedeeltelijk met scheepsparten en netten.⁷⁷ In een enkel geval werd een regeling gesloten met een andere instantie in Schiedam. Zo betaalde de kerkenraad het kostgeld voor Joost Gabrielsz. aan de regenten van het huis: 120 gulden per jaar. Joost was een uitzondering, hoewel de gemiddelde commensaal in het Fabrihuis minder vermogend was dan die in het Proveniershuis, betrof het ook hier niet de allerarmsten van de Schiedamse samenleving.

Verskillende zeelieden hadden nog een echtgenote thuis. Met Jan Rochus werd afgesproken dat zijn vrouw in hun gemeenschappelijke huis zou blijven wonen.⁷⁸ Het is niet altijd duidelijk waarom de mannen kozen voor een bestaan in het huis, terwijl ze toch familie hadden. Hoewel de zeelieden van onderdak en voeding werden voorzien was het niet zo dat er uitgebreide medische verzorging voorhanden was. Integendeel, wanneer de mannen ernstig ziek werden, konden de binnenmoeder en de meid die verantwoordelijk waren voor de verzorging van de zeelieden, dit niet bolwerken. Jan Casselein die 'een langdurige en moeilijke kwaal had' werd bij zijn vrouw teruggebracht, waarvoor zij de som van drie gulden per week ontving. Ook commensaal Cornelis Theunisz. van den Berg, die 'het ongeluk had sterk uit zijn neus te bloeden' en zich niet langer alleen kon behelpen, werd afhankelijk van zijn vrouw in Rotterdam. Zijn vrouw verzocht vervolgens om een

⁷⁷ GAS, AOMH, nrs. 17-18.

⁷⁸ GAS, AOMH, nr.17.

wekelijks stuivertje voor zijn onderhoud. Toen Van den Berg genezen was, keerde hij naar zijn kamertje in het huis terug.⁷⁹ Soms was er sprake van verstoorde familieverbanden: meerdere malen weigerden familieleden de begrafenis kosten te betalen, waarna de gestorvene op het kerkhof werd begraven op kosten van het huis maar zonder dat de begrafenis door iemand werd bijgewoond.

Een leven in het Fabrihuis betekende een leven vol regels. De notulen van de regenten staan vol met klachten over mannen die deze regels overtraden. Tegelijkertijd geven ze een mooi beeld van het leven in het huis. Alle mannen hadden een eigen kamertje maar het eten gebeurde gemeenschappelijk in de daarvoor bestemde eetzaal. Na klachten van de binnenmoeder dat de mannen hun ontbijt buiten de eetzaal en zelfs buitenshuis nuttigden werd nogmaals benadrukt dat het ontbijt van acht tot half negen in de eetzaal moest plaatsvinden en dat er een bel zou gaan ten teken dat de mannen zich naar de eetzaal moesten begeven. Over de kwaliteit van de middagmaaltijd waren de mannen niet zo te spreken, want volgens de binnenmoeder sloegen velen van hen de hoofdspijs over en bedienden zich op overdadige wijze van boter en kaas die erna werden geserveerd, met als gevolg dat er veel eten over bleef. De mannen moesten 's avonds op tijd thuis zijn. Overdag werden ze geacht zich nuttig te maken door klusjes voor de binnenmoeder op te knappen of door te werken, als ze hier tenminste nog toe in staat waren. De helft van de verdiensten moest aan het huis worden afgestaan. Op de kamers was het nuttigen van sterke drank en de aanwezigheid van vrouwen niet toegestaan. Ook was het verboden vuur mee te nemen. Er waren twee vuren waar de mannen zich konden verwarmen, één in de eetzaal en één in de wafelkraam, waar ook tabak mocht worden gerookt. Omdat het in de eetzaal koud en vochtig was, scharden de mannen zich bijna allemaal rond het vuur in de wafelkraam, wat volgens de binnenmoeder tot ruzie en opstootjes leidde. Hoewel de meeste mannen een rustig leven leidden, herbergde het huis ook een paar notoire lastpakken.

Arij Jacobsz. van Saarloos ontving vrouwen op zijn kamer, soms wel drie tegelijk. De vrouwen liepen bovendien door het huis om voor hun stoven vuur uit de eetzaal en wafelkraam te halen. Oud-Schipper Pieter de Greeff⁸⁰ kwam bij nacht en ontij thuis, tapte ongevraagd bier uit de kelder en schold de binnenmoeder uit. Ook nam hij vuur mee naar zijn kamer en bedreigde de binnenmoeder met een ijzerpot. Jacob Swager was voortdurend agressief, zelfs ging hij de binnenmoeder met een mes te lijf. Later vernamen de regenten dat de binnenmoeder tegen hem gezegd zou hebben dat 'hij meer uit compassie dan door zijn geld in het huis was gekomen', een uitspraak die bevestigt dat de mannen die in het huis woonden over het algemeen niet tot de allerarmsten behoorden. Dat niet alle mannen ruzie met

⁷⁹ GAS, AOMH, nr. 43.

⁸⁰ Pieter was gedurende zijn werkende leven 'buitenschipper' op Rotterdam, GAS, ONA nr. 785, 567, 8 april 1682.

de binnenmoeder hadden, blijkt uit het gegeven dat sommige zeelieden de binnenmoeder wat geld nalieten.⁸¹

Wanneer de mannen zich bleven misdragen werden ze op het matje geroepen bij de regenten en ernstig vermaand. Als hun gedrag niet verbeterde werd hun de toegang tot het huis voor een aantal weken ontzegd. Pieter de Greeff werd zes weken uit het huis verbannen, maar na terugkomst verbeterde zijn gedrag nauwelijks, waarop hij nog eens voor twaalf weken uit huis moest wegblijven. Uiteindelijk namen de regenten contact op met de 'heren burgemeesters', die hem voor de rechtbank brachten en zorgden dat hij gevangen werd gezet. De regenten van het Fabrihuis moesten een bijdrage leveren aan de kosten van zijn detentie. Toen Pieter weer op vrije voeten was gaf hij aan niet langer in het huis te willen wonen, maar stelde voor in zijn plaats een zekere Jan Isaacksz. de Laan op te nemen. De regenten stemden hierin toe, maar niet voordat ze de kosten van detentie op Pieter verhaald hadden. Het gebeurde wel vaker dat een inwoner van het huis zijn biezen pakte, ook Pieter Peperstraat die veel dronken was en daarom vaak berispt werd, stelde voor een ander op zijn kamer te laten wonen. Nadat Peperstraat honderd gulden aan de regenten had betaald, was hij vrij om te gaan.⁸²

Mannen als De Greeff en Peperstraat verkozen een zelfstandig bestaan boven de streng gereguleerde samenleving van het Oudemannenhuis. Dit hield echter wel in dat ze voortaan weer voor hun eigen kost moesten zorgen. Helaas vinden we De Greeff en Peperstraat niet meer terug in de Schiedamse bronnen. We weten niet wat er van hen geworden is. Waarschijnlijk leefden ze van het geld dat ze met losse arbeid verdienden, net als veel van de zwervende zeelieden die we eerder in de examinatieboeken tegenkwamen.

Ook in Ter Heijde konden zeelieden terecht in een tehuis. Geregeld zijn verwijzingen te vinden naar het armgasthuis of vriendenhuys, waar zowel oude mannen als oude vrouwen onderdak kregen. De regenten van het huis deden overigens meer dan het huisvesten van bejaarden. Zo leenden ze bijvoorbeeld geld aan zeevarenden voor de financiering van een schip of huis. Stuurman Cornelis Cornslisz. Onrust leende 300 gulden om de bouw van zijn nieuwe huis te financieren.⁸³ Zeelieden die nog wel actief waren, maar geen gezin hadden, woonden samen met andere zeelieden in het huis 'De Wilde Zee'. De eerste aanzet tot de stichting van een huis voor bejaarde Maassluizers werd pas in de achttiende eeuw gegeven, toen chirurgijn Hendrik van Egmond en zijn vrouw Maria van Grieken op 23 november 1719 een blok huizen en tuin legateerden opdat na hun dood op die plaats een Oudemannenhuis zou worden gesticht. Zover kwam het echter niet, de diaconie verkocht deze bezittingen in 1757. Pas in 1858 werd een Diaconie Oudemannen- en

⁸¹ Bijvoorbeeld Willem Aldertsz Briel, GAS, ONA, nr. 769, 453, 4 april 1661.

⁸² GAS, OAMH, nr. 4.

⁸³ HAW, ONA, Monster, nr. 6100, 1 juli 1666.

Vrouwenhuis opgericht.⁸⁴ Opvallend is dat in de diaconierekeningen van Maassluis in 1678 een schenking te vinden is van ene Johan Fabry te Maarssen aan de diaconie van Katwijk op Zee, Maassluis, Noordwijk op Zee, Scheveningen en Ter Heijde. Wellicht was deze Fabry een verre nazaat van de stichter van het Schiedamse Oudemannenhuis.⁸⁵

Sociale relaties en groepsidentiteit

Vormden zeelieden in de drie zeevarende gemeenschappen een gesloten groep? Met andere woorden, gingen de beroepsbanden boven andere sociale relaties, zoals Cheryl Fury over zeelieden in Londen beweerde?⁸⁶

In hoofdstuk 6 werd al besproken dat vissers over het algemeen met visserdochters in het huwelijk traden. Uit de bronnen blijkt dat vissers wanneer de belangrijke dingen in het leven geregeld moesten worden allereerst voor familieleden kozen.⁸⁷ Huwelijksgetuigen waren gewoonlijk ouders en broers of zussen. De voogden die werden aangesteld over de kinderen waren doorgaans broers. Slechts een enkele visser koos een beroepsgenoot (die geen familielid was)⁸⁸ als huwelijksgetuige of voogd.

Getrouwde zeelieden vermaakten hun bezittingen in eerste instantie aan hun echtgenote en de kinderen. Hadden ze geen gezin, dan werd de erfenis toebedacht aan broers en zussen. Voorts lieten veel zeelieden hun bezittingen na aan de diaconie of aan een andere plaatselijke armeninstelling. Soms verkozen zij deze instellingen zelfs boven familieleden. Zo ook Hendrick Hendricksz. Scholder die in Duinkerken was overleden. Zijn bureu getuigden dat Scholder diverse malen had verklaard dat wanneer hij op zee of elders kwam te sterven zes gulden en wat oud linnen gegeven moesten worden aan het kind van zijn halfzuster. De rest van zijn bezittingen moest aan de armen van Maassluis ten goede komen.⁸⁹ Uit deze handelwijze spreekt dat zeelieden zich zeer betrokken voelden bij hun gemeenschap.

Betrokkenheid bij de eigen gemeenschap valt ook af te lezen uit vechtpartijen die tussen mannen uit verschillende dorpen plaatsvonden. Een goed voorbeeld is een incident in herberg 'de Gouden Wagen' waarin Schiedammers op de vuist gingen met een groep Bevelanders die in de haven werkten.⁹⁰ Ook de terugke-

84 KAM, 'Inventaris van het archief van de diaconie', 12-13.

85 KAM, ADHG, nr. 263.

86 Fury, 'Elizabethan Seamen' 40.

87 GAS, WK, DTB, ONA, nrs. 740-796, Kaartenbak van de heer Mulder; GAV, WK Maassluis, DTB Maassluis, ONA Maassluis, nrs. 5458-5700; HAW, WK Monster, DTB Monster, ONA Monster, nrs. 6033-6059 en nrs. 6100-6101.

88 Het probleem van de gebruikte bronnen is dat niet in alle gevallen duidelijk is in welke relatie de getuigen of voogden tot de visser stonden. Bovendien waren familieleden ook heel vaak beroepsgenoten.

89 GAV, WHA Maassluis, 'Losse stukken', 18 december 1627.

90 GAS, ONA, nr. 789, 1179, 30 juli 1690.

rende vechtpartijen op het strand tussen Scheveningers en Heijenaren illustreren dit gemeenschaps- of dorpsgevoel.⁹¹ Waarschijnlijk ging het bij de geregeld plaatshebbende vechtpartijen tussen bootsgezellen en soldaten in Schiedam juist weer meer om beroepsidentiteit. Bootsgezellen Engelbrecht Jansz. en Marcus Dircksz. lieten het zelfs op een degengevecht aankomen toen ze op straat ruzie kregen met enkele soldaten.⁹²

In het voorafgaande zijn alleen de vissers in ogenschouw genomen. Bij de groep rondzwervende zeelieden in Schiedam kwam het bij gebrek aan familie en banden met de lokale gemeenschap vaker voor dat zeelieden een collega als huwelijksge-
tuige vroegen of dat er geld werd nagelaten aan een medezeeman. Zo vermaakte John Broen, Engelsman in dienst van de oorlogsvloot, geld aan Willem Uitaell, eveneens van Engelse komaf en bij de marine in dienst.⁹³ Hoewel de rondzwervende zeelieden geen familie of huis hadden in Schiedam, kan toch gezegd worden dat ze deel uitmaakten van een gemeenschap. In de kroegen en herbergen hokten zeelieden samen en gingen zich te buiten aan drinkgelagen. Volgens Dekker benadrukte het samen drinken in de zeventiende eeuw een gevoel van gemeenschap. Drinken met vreemden was eigenlijk 'not done'.⁹⁴ In de kroegen vormden zeelieden afkomstig uit verschillende landstroken groepjes, die samen op zoek gingen naar werk. De beroepsidentiteit van deze mannen werd nog eens extra benadrukt door het feit dat ze een eigen taal spraken, doorspekt met technische (maritieme) termen, vreemde woorden en vaak ook met veel scheldwoorden en vloeken.⁹⁵ Dat de mannen uit verschillende landen afkomstig waren hoefde daarbij geen probleem te zijn. Volgens Sogner konden de bewoners van de Noord-Zeekust elkaar in principe verstaan. Denen, Zweden, Nederlanders, Duitsers en Engelsen spraken allemaal een vorm van 'Plattdeutsch'.⁹⁶

Kleding en uiterlijk

Inwoners van de Republiek konden mensen die ze op straat zagen plaatsen op grond van hun uiterlijk. Sociale en geografische herkomst, maar ook burgerlijke staat en leeftijd waren voor een belangrijk gedeelte aan kleding af te lezen. Daarnaast waren sommige beroepsgroepen duidelijk aan hun kleding te herkennen. Nog niet zo lang geleden gaven visserstruien in Nederland niet alleen het beroep aan van de drager, maar ook zijn thuishaven: in ieder vissersdorp breiden de vrouwen een ander patroon.⁹⁷ Ook was er rituele kleding voor speciale gebeurtenis-

91 Bijvoorbeeld HAW, ORA Monster, nr. 105, november 1690.

92 GAS, ORA, nr. 97, 3 oktober 1667.

93 GAS, ONA, nr. 748, 967, 7 januari 1627.

94 Dekker, 'Handwerkslieden en arbeiders in Holland'.

95 Zie ook hoofdstuk 9; zie ook Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 180-182; Cheryl Fury 'Elizabethan Seamen', 6.

96 Sogner, 'Popular contacts between Norway and the Netherlands', 191-194.

97 Van der Klift-Tellegen, *Nederlandse visserstruien*.

sen, zoals bijvoorbeeld de rouw. Lokale overheden bemoeiden zich met de kleding van hun stads- en dorpsgenoten door voorschriften uit te vaardigen, hoewel dit in de Republiek minder gebeurde dan elders in vroegmodern Europa. In zeventiende-eeuws Amsterdam kwamen er kledingvoorschriften voor dienstpersoneel en prostituees. Meiden en knechts werd verboden bepaalde soorten kleding te dragen zoals bont en zijde. Dergelijke stoffen waren kennelijk niet bedoeld voor de laagste sociale klassen van de samenleving. Het dragen van afwijkende kleding bij bepaald rituelen en protesten kon door de lokale overheid als een schending van de openbare orde beschouwd worden. In 1696 werden in Amsterdam enkele matrozen gearresteerd die hun laatste dag aan wal vierden door hun hoeden met bladeren te versieren en gewapend met een vaandel gemaakt van een teerkwast en een mat zingend door de stad te lopen.⁹⁸

Waren zeelieden in Maassluis, Ter Heijde en Schiedam duidelijk herkenbaar op straat en gaven hun kleding en hun uiterlijk vorm aan hun beroepsidentiteit en sociale positie? Volgens Dekker onderscheidde zeelieden zich meer dan andere groepen door hun uiterlijk.⁹⁹ Rediker beschrijft hoe zeelieden in achttiende-eeuws Engeland duidelijk te herkennen waren, niet alleen aan hun afwijkende kleding maar ook door hun manier van lopen en hun taalgebruik.¹⁰⁰ Volgens Fury vormden zeelieden in vroegmodern Londen een aan hun uiterlijk herkenbare groep. Zeelieden wisten beroepsgenoten feilloos te identificeren, als ze elkaar tegenkwamen in de kroeg.¹⁰¹ Van Gelder, tenslotte, merkt op dat VOC-veteranen die terugkeerden naar huis een merkwaardige verschijning moeten zijn geweest: ‘verbrand door de tropenzon, misschien een ringetje in het oor en gestoken in kleurige zijden of katoenen kleding en met een met haaien- of robbenvel beklede scheepskist’.¹⁰²

Omschrijvingen van het uiterlijk van zeelieden zijn zelden in de gemeentearchieven terug te vinden. Toch geven sommige bronnen wel enige informatie. Er worden bijvoorbeeld aan uiterlijk gerelateerde bijnamen gebruikt. In een tijd dat nog niet iedereen een achternaam had en er veel dezelfde combinaties van voor- en patroniemen bestonden werden bijnamen ter identificatie gebruikt. In bronnen waarin de onderste sociale lagen van de samenleving centraal staan zoals in de bedeedenregisters van de diaconie of in de examinateboeken van Schiedam komen meer bijnamen voor dan in andere akten. Dit is gedeeltelijk te verklaren uit het feit dat de families van betere komaf eerder achternamen gebruikten en daardoor bijnamen niet langer nodig waren. Tegelijkertijd benadrukt het gebruik van bijnamen de (lage) sociale status van de persoon.¹⁰³ Eerder in dit boek maakten we kennis met de Maassluise prostituee Anna met de borsten, de bordeelhoudster

98 Dekker, ‘Handwerkslieden en arbeiders in Holland’, 117.

99 Dekker, ‘Handwerkslieden en arbeiders in Holland’, 126.

100 Rediker, *Between the devil and the deep blue sea*, 126.

101 Fury ‘Elizabethan Seamen’, 6.

102 Van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, 213.

103 Zie ook Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 40.

Oost-Indische bootgezel bij thuiskomst, door Abraham Allard, achttiende eeuw.
Stadsarchief Amsterdam

en voormalig zeeman Dove Jan en uitdraagster Fluwelen Aegjen die gearresteerd werd in verband met de de grootscheepse nettenfraude in Schiedam.¹⁰⁴

De bijnamen van zeelieden slaan vaak direct op hun naam zoals bij stuurman Cornelis Cornelisz. Groen, die ook wel Groene Kees genoemd werd. Daarnaast wordt soms naar hun beroep verwezen, Cornelis Frericksz. stond ook wel bekend als Schipperse Kees, of naar geografische herkomst, zoals in het geval van ‘Engelse Jan’. Van stuurman Job Jacobsz. alias grote Job is echter duidelijk dat het om zijn postuur gaat.¹⁰⁵ Ook bij de Maassluise weesjongen Jan Maertensz. alias lange Jan wordt naar zijn uiterlijk verwezen.¹⁰⁶ En wat te denken van Cornelis Rooienbaart? Hoe interessant ook, deze verwijzingen zeggen meestal iets over het individu en niet iets over het uiterlijk van de groep als geheel, hoewel we veel verwijzingen naar baarden vinden. Wellicht droegen zeelieden vaker dan andere zeventiende-eeuwers baarden?¹⁰⁷ Van mannen aan boord van marineschepen wordt verondersteld dat ze een afwijkende haardracht hadden, zij zouden hun haren naar achteren hebben gebonden en deze met pek ingesmeerd hebben. Bij een enting van het schip zou hun hoofd hierdoor beter beschermd zijn tegen vijandelijke messen en zwaarden.¹⁰⁸

Zeelieden zullen vaak wel te herkennen zijn geweest aan al dan niet door de vijand toegebrachte verminkingen. Eerder ontmoetten we scheepstimmerman Claes Waacker die beide benen had verloren. In de archieven wordt vaak melding gemaakt van mannen die een been, arm of hand misten. Vooral onder de groep zwervende zeelieden die in dienst waren geweest bij de oorlogsvloot was hun aantal groot: Dominico uit Venetië die zijn arm bij een slag tegen de Turken verloren had, Jean Francois Wijsbrand die zijn lamme hand opgelopen had in Spaanse zeedienst¹⁰⁹ en de eerder genoemde Cornelis Rooienbaart die aan beide benen mank was en met een stok liep.¹¹⁰ Overigens kwamen binnen deze groep ook nog andere uiterlijke kenmerken voor, sommigen waren gebrandmerkt vanwege een eerder begaan delict, anderen vertoonden littekens van messteken in hun gezicht, overblijfselen van oude vechtpartijen.¹¹¹ Ook vissers en bootsgezellen bij de koopvaardij raakten verminkt als gevolg van hun werk op zee. Isbrant Theunisz. bijvoorbeeld verloor zijn rechterhand op het koopvaardijship *De Liefde* bij het verplaatsen van een stuk geschut.¹¹² Het been van stuurman Pieter Harmensz.

104 Voor de betekenis van het gebruik van bijnamen aan boord van VOC-schepen zie: Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 228.

105 GAV, AVG Maassluis, ‘Bentcontracten’, 1674.

106 GAV, WHA Maassluis, ‘Resoluties Heilige Geestmeesters’, 8 oktober 1657.

107 Zie het zeemanslied ‘Al die willen te kapren varen, moeten mannen met baarden zijn’.

108 NIMH, Maritieme Documentatie, nr. 1859.

109 GAS, ORA, nr. 92, 9 mei 1639.

110 GAS, ORA, nr. 92, december 1644.

111 Zie ook Perez-Mallania, *Spain’s men of the sea*, 74.

112 GAS, ONA, nr. 763, 611, 14 september 1667.

brak aan stukken toen hij aan boord van het koopvaardijship *Elyzabeth van Veere* in beschonken staat wijn probeerde te laden.¹¹³ Het was niet voor niets dat er in de onderlinge verzekeringen en beurzen geld werd uitgekeerd in geval van verlies van ledematen. Zeelieden zonder benen gebruikten stokken om zich voort te bewegen. Ook werden protheses aangemeten. Dit verklaart de bijnaam van Bastiaen Houtebeen uit Maassluis.¹¹⁴

Hoewel er in de examinatieboeken van Schiedam wel over littekens en brandmerken wordt gerept, vinden we geen verwijzingen naar tatoeages. Hoogstwaarschijnlijk dateert de getatoeëerde zeeman pas uit de achttiende eeuw. In deze periode maakten Engelse zeelieden via de inwoners van Tahiti kennis met dit verschijnsel. Na verloop van tijd lieten de zeelieden zich zelf ook tatoeëren en ontwikkelden zij eigen symbolen, zoals de onvermijdelijke ankers en zeemeerminnen.¹¹⁵ Ook over het dragen van sieraden zwijgen de bronnen. Vaak wordt aangenomen dat zeelieden oorringen van goud of zilver droegen. Deze oorringen dienden niet alleen om zich te kunnen onderscheiden als (beroeps)groep, maar zouden ook een praktische betekenis gehad hebben. Wanneer zeelieden ergens aanspoelden zouden ze van de opbrengst van de sieraden begraven kunnen worden. De oorringen waren een garantie voor een begrafenis in gewijde grond. Sommige oorringen zouden zelfs gegraveerd zijn, waardoor de zeeman in kwestie geen naamloos graf ten deel zou behoeven te vallen.¹¹⁶ Het probleem is dat oorringen door de zeelieden op het lijf gedragen werden, waardoor ze niet in uitzetten of boedelinventarissen terug te vinden zijn.

Over kleding is wel gedetailleerde informatie te vinden. Toen de Maassluise visser Jan Arentsz. Vosch in 1665 overleed liet hij de volgende kleren na: 'Twee paar zeebroeken, zes voetdoeken, drie zeehemtrocken, een combaers, twee zee-kussens, een bult, twee zeehoeden, een paar leere hoosen, een paar leren mouwen, een schootsvel'.¹¹⁷ De combaers was een deken en de bult een slaapzak. Samen met de zee-kussens behoorden deze attributen tot het slaapgoed van de visser. De leren hooze, mouwen en het schootsvel waren bedoeld om de kleding te beschermen wanneer de vis schoon gemaakt werd. De kleren van Vosch komen bijna exact overeen met het rijm dat zijn plaatsgenoot Boxhoorn in 1670 maakte, waarin hij de kleding van bootsgezellen beschreef:

113 GAS, ONA, nr. 758, 113, 2 mei 1649.

114 KAM, ADHG, 52.

115 Voor geschiedenis van de tatoeage zie: Caplan, (red.), *Written on the body*.

116 Zie 'Oorringen als uitvaartverzekering'.

117 GAV, WK Maassluis, nr. 6, 21 september 1665.

Een oude visser met een jongen, door Adriaen van der Venne, 1620-1626. *British Museum, Londen*

Yder een boots-gesel
Heeft van doen kous en schoen
Een paar hosen met een vel
Leer-mouwen om den arm
Een zee-pack, met een bult-sack
Een combaars, oyt ontbrack
Met een schort, niet te kort
Voet-doecken om 't gemack
Schans-loper dicht en warm
Een hoet met een toppenant
Dat past een zeemans quant
Mes en schee, ledenier seer aardigh
Dan is hij eerst slagvaerdigh¹¹⁸

¹¹⁸ Scheurleer, *Van varen en vechten*, 1, 347-348.

Alleen de schansloper, een wijde overjas, ontbrak in de boedel van Vosch.¹¹⁹ Blijkens de boedels in de Maassluise weeskamer, bezaten de armste vissers maar één set kleren.¹²⁰ Ook Heijdse en Schiedamse vissers bezaten vaak alleen werkkleding.¹²¹ Dit is niet zo verwonderlijk want kleding was erg duur en de vissers waren toch het grootste gedeelte van het jaar op zee. Wanneer een boedelinventaris van een arm vissersgezin werd opgemaakt, en een visser was omgekomen op zee, werd er uitdrukkelijk bij vermeld dat de kleren op zee waren gebleven. Omdat ook tweedehandskleding nog veel geld opbracht, werd de kleding van de overledene in veel gevallen verkocht. De zeekleren van Jan Forisz. van Hoocken bijvoorbeeld brachten nog 36 gulden op.¹²²

De wat rijkere vissers en stuurlieden droegen aan wal andere kleding, evenals de Maassluise weesjongens, die als ze op hun eenentwintigste het weeshuis verlieten, een uitzet kregen die zowel uit zee- als uit landkleren bestond. In 1680 werden de uitzetten voor deze jongens als volgt vastgesteld:

‘Zeegoed: 2 bak want met 600 stel, een stopkist, 1 schort, schanslooper, bult, kombaers, schootsvel, 2 sloffen, 1 paar hosen, 4 voetdoeken, 1 paar mouwen, 2 paar wanten en kousen, 1 tinnen lepel, hoofdkussen, sloop, hemdenzak, hoed, slaapmuts, 2 onderbroeken, 3 hemdrokken, 1 pak linnen kleeren’.

De wollen kousen en wanten werden door de IJslandvaarders meegebracht. Zij ruilden de gebreide kousen en wanten onderweg tegen tabak. De kousen en wanten werden van speciale bewerkte wol vervaardigd, waardoor ze zo goed als waterdicht waren. In de jaarrekening van het weeshuis kunnen we zien hoe in 1677 170 pond tabak werd meegegeven om te ruilen tegen kousen en wanten.¹²³

Het landgoed van de wezen bestond uit: ‘Een pak bruine sarge kleederen met een engelsen hoed, één schanslooper, één blauwe broek, twee hemdrokken, één onderbroek, vier hemden, zes neusdoeken, twee paar schoenen en kousen en een psalmboek’. De regenten van het weeshuis besloten voorts dat de jongens speciale kleding moesten hebben om ‘aan de tafel des heren te verschijnen’.¹²⁴ In een overwegend gereformeerde plaats als Maassluis werd veel waarde gehecht aan zondagse kleding. De meeste stuurlieden hadden een speciaal zondags pak van zwarte lakense stof om daar mee naar de kerk te gaan.¹²⁵ Een uitbundig uiterlijk werd afgekeurd. Frank Metaal waarschuwde zijn lezers in het liedboekje

119 Noordervliet-Jol, *Schevenings bezit*, 26.

120 GAV, WK Maassluis, nr. 6.

121 GAS, ONA, nrs. nrs 740-796; HAW, WK Monster, nrs. 18-19.

122 GAV, WK Maassluis, nr. 6, 14 maart 1667.

123 GAV, WHA Maassluis, ‘Rekeningen’.

124 GAV, WHA Maassluis ‘Resoluties regenten’, 1680.

125 Boedelbestand Meertensinstituut.

'*Maas-sluyse Meeuwe-klagt*' voor al te veel uiterlijke pracht,¹²⁶ terwijl de regenten van het Maassluisse weeshuis klachten kregen over de weesjongens die hun landkleding versierden met gouden knopen en zilveren gespen.¹²⁷

Over het algemeen was de kleding van de vissers donker van kleur. De meeste bovenkleding was van wol, linnen, of zijde gemaakt. Ook de kousen waren blauw of zwart. Pas aan het einde van de zeventiende eeuw werden de eerste exotische, uit de Oost afkomstige gekleurde stoffen geïntroduceerd, zoals sits.¹²⁸ Aanvankelijk werden deze stoffen alleen door een nieuwe elite gedragen. Vissers zullen slechts zelden in deze bontgekleurde kleding te zien zijn geweest. Anders was dat met de Oost-Indiëgangers die deze noviteit bij terugkeer wel gedragen zullen hebben. In de boedel van de Schiedamse Rogier Dircksz. de Jong, overleden aan boord van een schip 'der Oost-Indische retourvloot', zijn dergelijke moderne kledingstukken te vinden.¹²⁹ Ook familieleden van Oost-Indiëgangers zullen de nieuwe mode eerder gedragen hebben, omdat de stoffen uit de Oost werden meegebracht.

Wanneer zeelieden naar Azië vertrokken was hun kleding echter nog warm en praktisch. De Maassluisse wees Frans de Wael kreeg van de regenten van het weeshuis onder andere twee duffeltjes (jasjes), twee lakense broeken, twee broeken van zeildoek en ijslandse kousen mee, evenals drie paar schoenen en een paar laarzen.¹³⁰ Opvallend is de vermelding van twaalf paar witte of bonte stropjes die om de hals werden gedragen. Deze zouden in de eerste plaats bestemd zijn geweest om het zweet van het gezicht te wissen en ook gebruikt worden als zakdoek, omdat er geen zakken in de kleding zaten.¹³¹

De uitzet van de Maassluisse wees bedoeld voor een lange reis bestond uit veel meer dan die van de vissersjongens. Wanneer hij desondanks iets tekort kwam, kon hij aan boord extra kleding kopen. Onderweg was er extra kleding beschikbaar, doordat de kledingstukken van overleden zeelieden voor de mast verkocht werden. De kleding van de hoogste rangen aan boord van de Oost-Indiëvaarders week duidelijk af van die van het gewone volk. Was de kleding van de laatsten vooral praktisch, de leidinggevenden versierden deze onder andere met manchetten en kragen.¹³²

De kleding van zeelieden aan boord van oorlogsschepen was eveneens afwijkend van die van vissers. Echte uniformen bestonden er nog niet in de zeventiende eeuw, hoewel Willem III in 1672 het voorschrift uitvaardigde dat alle mannen in dienst van leger en vloot blauwe jassen moesten dragen. Gegevens uit 1680 beschrijven de uitrusting van een marineman als volgt: 'Een blauwe rok, soms geel

126 Metaal, *Maas-sluyse Meeuweklagt*

127 GAV, WHA Maassluis, 'Resoluties regenten'.

128 Dibbits en Rooijakkers, 'Materiële cultuur tussen zee en vaste land', 123-148.

129 GAS, ONA, nr. 793, 553, 23 januari 1695.

130 GAV, WHA Maassluis, 'Resoluties regenten'.

131 NIMH, Maritieme documentatie, nr. 2443.

132 Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 76-81.

gebiest. Onder de rok een wit linnen hemd, een blauwe kniebroek, gele kousen, lage schoenen met een koperen gesp'. De kleding was van laken of baai gemaakt. Een omschrijving van kleding van zeelieden op oorlogsschepen uit 1687 vertelt: 'Een rok van karsaai, met baai gevoerd en blauw van kleur. Gele nauwe korte broek, een rode halsdoek, blauwe kousen, lage bruine schoenen, bruin leergoed. Op de schouder nestelingen om de bandeliers op te houden'. Een officier in 1687 droeg daarnaast 'op de rechterschouder een gouden nestel, een degen met een gouden kwast, handschoenen van hertenleer, batisten manchetten en halsdoek, een oranje sjerp en een vergulde ringkraag'.¹³³

Een dergelijk uitgedost heerschap zal men in Ter Heijde of Maassluis niet snel zijn tegengekomen. Toch droegen ook vissers versierselen op hun kleding. Bijna alle mannen in Maassluis hadden zilveren knopen in hun bezit. Behalve knopen in de hemdsboord en op de broekriem droegen ze ritsen zilveren knopen op hun hemd. Maassluisse vissers waren duidelijk herkenbaar aan deze zilveren knopen, zij droegen namelijk niet zoals de elite een vest over een hemd, waardoor de knopen zichtbaar bleven.¹³⁴ Ook in de boedels van Schiedamse en Heijdse vissers treffen we zilveren knopen aan.

De hoofden van vissers en stuurlieden waren doorgaans bedekt met hoeden. Op de tekeningen die de schilder Willem van de Velde den Oude in 1655 van de Hollandse kustvissers maakte, staan deze altijd afgebeeld met een hoed met smalle rand.¹³⁵ In de boedels van zeevarenden in Maassluis zijn opmerkelijk meer hoeden te vinden dan bij de niet-zeevarenden. Zoals we eerder zagen bezat de Maassluisse visser Vosch twee zeehoeden. Veel rijkere vissers en stuurlieden hadden naast zeehoeden ook sjiekere hoeden voor aan de wal. In het eerder geciteerde gedicht van Boxhoorn wordt gerefereerd aan een 'hoet met toppenant'. Volgens Dibbits wordt met het 'toppenant' de zondagse dracht bedoeld, zoals ook in de zegswijze 'onder zijn toppenend staan', 'op zijn zondags uitgedost zijn'. Dit is vreemd omdat de rest van de kleding in het rijm juist werkkleding betreft. Testamenten wijzen uit dat zondagse hoeden als legaat aan vrienden of familie vermaakt werden, zoals dat bij vrouwen vaak met oorijzers en andere sieraden gebeurde. Een zondagse hoed was kennelijk persoonlijk en belangrijk genoeg om speciaal in een legaat opgenomen te worden.¹³⁶

In de boedels van enkele Heijenaren treffen we naast hoeden schippersmutsen aan. Ook bezat één visser in dit dorp een 'oude zeekep'.¹³⁷ Het is niet helemaal duidelijk hoe de mutsen er precies uitzagen. Onderzoek naar de materiële cultuur van walvisvaarders in de zeventiende eeuw heeft aangetoond dat deze zeelieden

133 NIMH, Maritieme Documentatie, nrs. 1843, 1855, 2243.

134 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 197.

135 Kaufman, *Zeichner der Admiralität*, 31.

136 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 197.

137 HAW, ONA Monster, nr. 6100, 14 mei 1674.

mutsen, gebreid van diverse gekleurde garens droegen.¹³⁸ De vissers op de tekeningen van de schilder Adriaen van der Venne lijken mutsen te dragen met een bontrand (zie afbeelding op pagina 250).

Het dragen van mutsen bij zeelieden was volgens Le Francq van Berkhey in de achttiende eeuw nog heel normaal. Hij schreef dat het merendeel van de zeelieden 'ouderwetsche Capproenekens, nu schippersmutsen geheeten' droegen, terwijl alleen reders en andere inwoners hoeden hadden.¹³⁹ Vondel beschreef in 1623 de zeeman echter als herkenbaar aan zijn blauwe zeemanshoed.¹⁴⁰ Uit het onderzoek van Ketting blijkt dat door matrozen en jongens aan boord van VOC-schepen mutsen werden gedragen. Klom men op aan boord, dan werd de muts vervangen door een hoed. Volgens Ketting onderscheidden de mannen zich op deze manier van de matrozen. Ambachtslieden daarentegen bleven ongeacht hun rang mutsen dragen. Door hun vak onderscheidden zij zich al van de rest van het scheepsvolk.¹⁴¹

De mannen aan boord van oorlogsschepen droegen evenals de Maassluise vissers hoeden. Volgens de eerder gebruikte bron uit 1680 waren dit echter slappe breed gerande hoeden met een opgeslagen rand. De marineofficier uit 1687 droeg bovendien een gouden galon op zijn hoed. Aan wal werden ook door de lagere rangen aan boord van Oost-Indiëvaarders hoeden gedragen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de boedel die de Schiedammer Jacob Jacobsz. liet opslaan bij vertrek. Zijn hoed met drie hoedbanden liet hij achter.¹⁴²

Zeemansvrouwen moeten veel minder dan hun mannen aan hun uiterlijk herkenbaar zijn geweest, ze oefenden meestal geen officieel beroep uit en droegen daarom geen beroepsgebonden kleding. Een uitzondering hierop vormden de visdraagsters- en kleine vishandelaarsters van Ter Heijde die speciale hoeden of kapjes droegen, waarop ze de manden met vis konden dragen. Op de eerder genoemde afbeeldingen van Willem van de Velde den Oude zijn dergelijke hoeden te zien.¹⁴³ Op de tekeningen van Adriaen van der Venne (zie hiernaast) dragen de vrouwen kapjes. De kleding van vissersvrouwen was volgens Le Francq van Berkhey in de achttiende eeuw te vergelijken met de kleding van boerinnen: 'En als men eeene vrouw ontmoet, die een bruine Sergien Mantel, lang en ruim gemaakt, over 't lyf heeft hangen, mag men al vry geground gissen, dat het een Zee-, Visch- of Bouw-Boerin is.'¹⁴⁴ Over het algemeen was de kleding van vissersvrouwen sober en donker van kleur, hoewel in de uitzet van de Maassluise weesmeisjes uit 1680 ook

138 Haquebord, *Walvisvaart in de Gouden Eeuw*, 110.

139 Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie* III.2, 882.

140 Van den Vondel, *Het lof der Zeevaart*.

141 Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 79.

142 GAS, ONA, nr. 748, 1107, 1629.

143 Kaufman, *Zeichner der Admiralität*, 31.

144 Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie* III.2, 707. Zie ook Noordervliet-Jol, *Schevenings bezit*.

Drie vissersvrouwen, door Adriaen van der Venne, 1620-1626. *British Museum, Londen*

gekleurde kledingstukken zijn opgesomd: 'Een swarte heeresaije schort, een blauwen laecken rock, een roo ruijgenrock, een kleurmanteltge, een onderborstrock, een paar couse, een paer schoenen, een paer muijge, zes hemde, vier halsdoeke, vier mutse, vier neersticke, 3.1/4 elle linde tot blauwe schortkleding, een psalm-bouck'.¹⁴⁵ Naast kleding kregen de meisjes ook stof mee. Zoals eerder opgemerkt kenden de lokale diaconieën van Maassluis en Ter Heijde dit gebruik ook, bedeelde vrouwen kregen hier geregeld stoffen of kledingstukken. De vrouwelijke inwoners van Maassluis, Ter Heijde en Schiedam bezaten naast hun daagse kleding vaak ook een zondagse uitrusting. De meeste stuurmansvrouwen hadden 'kerckklederen' in hun kast hangen in tegenstelling tot de armere vissersvrouwen.

Uit de Maassluise en Heijdse boedels blijkt verder dat vrouwen oorijzers droegen om hun mutsje op de plaats te houden.¹⁴⁶ Stuurmansvrouwen konden zich deze

145 Blom en Keukenmeester, *Geschiedenis van het weeshuis*. Zie ook Noordervliet-Jol, *Schevenings bezit*, 18-19.

146 HAW, *ONA Monster*, nr. 6100, 26 december 1679.

zilveren of gouden sieraden veel vaker permitteren dan vissersvrouwen. Meestal werd het oorijzer aan één van de dochters vermaakt. Naast oorijzers droegen de vrouwen als ze dat konden betalen bloedkoralen kettingen.¹⁴⁷

De politieke sector

Het uitoefenen van publieke functies was voor zeelieden geen voor de hand liggende optie omdat zij een groot gedeelte van het jaar afwezig waren. Piet Boon heeft voor de dorpen op het West-Friese platteland geconcludeerd dat zeelieden daar wel publieke functies bekleedden, maar dat dit doorgaans na hun loopbaan op zee was. In het vervolg van deze paragraaf zal onderzocht worden of zeevarenden in Schiedam, Maassluis en Ter Heijde deel uit maakten van het openbaar bestuur en op welke andere wijze zij eventueel politieke invloed konden uitoefenen. Ook zal bezien worden in hoeverre de bestuurders van de zeevarende gemeenschappen de belangen van zeevarenden behartigden.

Schiedam

De Schiedamse vroedschap bestond uit 24 leden en diende als kiescollege voor de burgemeesters, schout en schepenen. Het lidmaatschap van de vroedschap was de basis voor een politieke carrière. Omdat Schiedam tot de stemhebbende steden van Holland behoorde, werden er uit de vroedschap afgevaardigden gekozen en naar Den Haag gestuurd. Daarnaast namen leden van de Schiedamse vroedschap deel aan het College van gecommiteerde raden ter Admiraliteit op de Maze in Rotterdam, het bestuurscollege van het hoogheemraadschap van Schieland, en aan het College van Grote visserij.¹⁴⁸

Vóór 1650 werden de leden van de vroedschap voor het leven benoemd. Er kwamen alleen functies vrij door overlijden, vrijwillige terugtrekking, crimineel gedrag of een faillissement. De vrijgekomen plaatsen werden door de vroedschap zelf aangevuld. Dit systeem werd ook wel coöptatie genoemd. Na de dood van Willem II in 1650, kregen de stemhebbende steden het recht om hun eigen magistraat te keizen en te benoemen. Voortaan werden ieder jaar door de zittende vroedschapsleden drie kandidaten voorgedragen voor elke vacante vroedschapsplaats. Voorts werden zes kandidaten voorgedragen voor drie nieuwe burgemeesters en veertien kandidaten voor zeven nieuwe schepenen. Geen van genoemde ambten mocht langer dan twee jaar vervuld worden. Voorts werd vastgelegd dat vaders en zonen of broers en zwagers niet tegelijkertijd in functie mochten zijn.¹⁴⁹

147 Bijvoorbeeld GAV, ORA Maassluis, nr. 6, 23 februari 1667; Noordervliet-Jol, *Schevenings bezit*, 24.

148 Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 83-97.

149 Buitenhek, 'Regenten en predikanten', 10.

Ondanks deze bepalingen lag de macht in zeventiende-eeuws Schiedam in handen van een beperkt aantal families. Leden van deze families vervulden de belangrijkste ambten van de stad op basis van een stelstel van onderlinge afspraken.¹⁵⁰ Functies als burgemeester en schepen werden gecombineerd met een functie als regent van het weeshuis, Oudemannenhuis of gasthuis of met een aanstelling als penningmeester van het lastgeld. De vroedschapsleden, burgemeesters en schepenen stamden vooral uit koopmans- en rederskringen. Zeevarenden kwamen slechts zelden in aanmerking om een openbare post te bekleden. Uitzonderingen vormden enkele bekleders van de hoogste rangen van de oorlogsvloot, die nadat ze de zee de rug toe hadden gekeerd op een burgemeesters- of schepenpost terecht kwamen, evenals een beperkt aantal 'grootschippers' die hun fortuin hetzij in de Europese handelsvaart, hetzij in Azië verdiend hadden.¹⁵¹

Ondanks dat er maar weinig zeelieden waren die direct invloed konden uitoefenen via het openbaar bestuur, werden hun belangen wel behartigd. Doordat veel vroedschapsleden aandelen hadden in de visserij stond dit onderwerp hoog op de agenda. Het Schiedamse stadsbestuur trachtte de lokale visserij zoveel mogelijk te beschermen. Bij het College van Grote Visserij en de Admiraliteit probeerden de Schiedammers voortdurend de besluitvorming te beïnvloeden ten gunste van de eigen vloot. De Schiedamse vroedschap had vooral een actieve bemoeienis met de konvooschepen. Bij de uitrustingsactiviteiten die via het College van Visserij liepen waren de Schiedamse regenten direct betrokken. Ook met de bouw van of reparatiewerkzaamheden aan nieuwe schepen bemoeiden de stadsbestuurders zich. Het benoemen van de kapitein van de 'eigen' konvooschepen viel, hoewel officieel de bevoegdheid van het College van Grote Visserij, ook onder verantwoordelijkheid van de stedelijke magistraat.¹⁵² Uit de notulen van het College van de Grote Visserij blijkt dat Schiedam voortdurend de belangen van haar plaatsgenoten vooropstelde. Zo verlaagde de vroedschap het lastgeld voor haar eigen reders geheel tegen de afspraken die de visserijgedeputeerden in het College hadden gemaakt in. Als stuurlieden of reders de regels betreffende vangstseizoenen of technieken overtraden en daarvoor berecht werden door het College van de Grote Visserij, deden de Schiedamse afgevaardigden hun uiterste best om de straffen te beperken.¹⁵³

Ook de aan de visserij verwante nijverheid kon op overheidssteun rekenen. Dit blijkt onder andere uit de regelgeving rondom het breien en boeten van netten. In de keur op het 'opreden van het haringwant' was vastgelegd dat de netten die in

150 Dergelijke afspraken werden ook wel 'contracten van correspondentie' genoemd. Buitenhok, 'Regenten en predikanten', 10.

151 Bijvoorbeeld: Cornelis Arijensz Kruijck, grootschipper. Hij werd in 1660 benoemd in de vroedschap; Van der Minne, *De Regeering van Schiedam*; GAS, ONA, nr. 757, 655, 22 februari 1648.

152 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 112-114.

153 NA, ACGV, nrs. 18-19; De Wit, 'Reders en regels', 633-648.

Schiedam werden vervaardigd alleen van in Schiedam gesponnen hennep gemaakt mochten worden, een bepaling die de werkgelegenheid op de Schiedamse spinbanen moest beschermen.¹⁵⁴ Een gedeelte van de spinbanen was stadsbezit, rond 1650 waren er zo'n vijftien van deze stadsspinbanen in bedrijf.¹⁵⁵ Aan de achteruitgang van de haringvisserij kon de vroedschap echter niet veel veranderen.

Na 1690 verruilde een grote groep Schiedamse kooplieden aandelen in de haringvisserij voor investeringen in het brandersbedrijf. Naarmate de brandewijnindustrie belangrijker werd, werden de brandewijnstokers invloedrijker in het stadsbestuur.¹⁵⁶ Het gevolg van deze ontwikkeling was dat visserij en vissers zo goed als verdwenen van de politieke agenda.

Maassluis

Vlak na de afscheiding van Maasland waren er in het Maassluise dorpsbestuur nog vissers vertegenwoordigd. Dit veranderde echter snel. De schout, schepenen en burgemeesters waren vanaf de jaren dertig van de zeventiende eeuw steeds vaker afkomstig uit de rijkste laag van de Maassluise bevolking. Meestal waren het kooplieden en reders. Tussen 1653 en 1690 werd het bestuurlijk gezicht van Maassluis bepaald door de familie van Lis doordat drie opeenvolgende 'Van Lissen' voor het schoutsambt opteerden en ook benoemd werden door de ambachtsheer. Zowel Jan (ambtsperiode 1653-1659), Pieter (1659-1668) als Abraham (1668-1690) behoorden volgens de belastingkohieren tot de klasse van de kapitalisten. Jan en Abraham waren eigenaar van een herberg, terwijl Pieter koopman was. De burgemeesters werden benoemd door de ambachtsheer van Delft. Dit gebeurde op voordracht van de schout. Ook de schepenen werden op voordracht van de schout benoemd. Hoewel het verboden was meerdere ambten tegelijk te bekleden, om machtsconcentratie te voorkomen, zien we in de dagelijkse bestuurspraktijk vaak dezelfde mensen terug, omdat ze bijvoorbeeld een jaar als burgemeester fungeerden en het volgende jaar als schepenen om vervolgens weer terug te keren naar het burgemeesterschap.¹⁵⁷ Ook de Heilige Geestmeesters en de regenten van het weeshuis kwamen voort uit dezelfde kringen. Pieter van Lis bijvoorbeeld was tussen 1676 en 1679 regent van het weeshuis.¹⁵⁸

Naast het gewone bestuurscollege stond het College van de Kleine Visserij dat bestond uit zeven vertegenwoordigers van de reders en twee stuurlieden, voorgezeten door een penningmeester. Het college had een wat merkwaardige positie in de lokale politiek. Hoewel zijn taken op het gebied van de regulering van de kabeljauwvisserij en het vaststellen van de bentcontracten lagen, groeide de invloed van

154 GAS, OA, nr. 3028.

155 Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 115.

156 Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 106-109.

157 Dienske, *De regering van Maassluis*.

158 GAV, WHA Maassluis, 'Rekeningen'.

de gecommiteerden van de visserij in de loop van de zeventiende eeuw. Dit leidde soms tot problemen met het dorpsbestuur. Een illustratief voorbeeld hiervan is het conflict dat in 1666 speelde tussen het College van Visserij en de schout. Stuurman Jan den Hanninck werd door de schout ter verantwoording geroepen omdat zijn bemanningsleden op zondag zijn schip hadden schoongemaakt en aldus de zondagsheiliging hadden overtreden. Het College van Visserij sprong onmiddellijk in de bres voor de bewuste stuurman en de strijd laaide zo hoog op dat het geschil uiteindelijk voor het Hof van Holland moest worden beslecht. De schout maakte zich met zijn gedrag niet bepaald populair bij zijn plaatsgenoten. Tijdens het proces in Den Haag maakten de verzamelde stuurlieden en reders hun ongehoegen duidelijk kenbaar. Hoe de zaak uiteindelijk afliep is niet bekend, maar het is wel duidelijk dat het visserijcollege geen mogelijkheid onbeproefd liet om de zaak in het voordeel van de stuurlieden te beslechten. De gecommiteerden zochten onder andere steun bij hun Vlaardingse collega's die op verzoek van het Maassluisse visserijcollege verklaarden dat het bij hen ook gebruikelijk was op zondag werkzaamheden aan de schepen te verrichten.¹⁵⁹

Het gebeurde niet vaak dat conflicten tussen het visserijcollege en het dorpsbestuur van Maassluis uit de hand liepen. Het dorpsbestuur had directe belangen in de visserij, veel burgemeesters en schepenen waren immers zelf reder van beroep.¹⁶⁰ Bovendien was het visserijcollege bereid een helpende hand toe te steken als er investeringen moesten worden gedaan die ook in het belang van de vissers waren. Zo betaalde het college mee aan het salaris van de dorpschoolmeester en sprongen de visserijgecommiteerden af en toe bij wanneer de diaconie te zwaar belast werd door de bedeling van arme vissersgezinnen. Ook voldeden de gecommiteerden de rekening van de vroedvrouw die bij bevallingen van vissersvrouwen aanwezig was.¹⁶¹

Binnen het dorp stonden de leden van het visserijcollege in hoog aanzien. Ze vergaderden in het dorps huis en hadden een eigen bank in de kerk.¹⁶² De machtigste man van het visserijcollege was de penningmeester. Hij werd net als de schout voor onbepaalde tijd aangesteld. In de jaren dertig en veertig was hij steeds afkomstig uit de kring van stuurlieden, na deze periode veranderde dit echter. Ongeveer tegelijkertijd met de opkomst van het beroep van de boekhouder, het financiële brein van de rederij, trad een verschuiving op in de herkomst van penningmeesters. Deze kwamen voortaan uit de kring van de reders en waren in de meeste gevallen boekhouder van één of meer schepen. De penningmeesters stamden over het algemeen uit dezelfde families als de schout, burgemeesters en schepenen van

159 GAV, AGV Maassluis, nr. 33.

160 Zie Pons, 'Entrepreneurs'.

161 GAV, AGV Maassluis, 'Contracten', nr. 73, 11 augustus 1649.

162 GAV, AGV Maassluis, nr. 73.

Maassluis. De functie van penningmeester was een belangrijke. In veel gevallen was zijn stem doorslaggevend.

De meeste conflicten binnen het college ontstonden tussen stuurlieden en reders. Vaak ging het over de contracten, waarin de premies voor de verzekeringen of de lonen voor de bemanning werden vastgelegd.¹⁶³ Als het scheepsvolk de gestelde voorwaarden niet accepteerde werden de stuurlieden in een lastige positie gemanoeuvreed. Op de twee in het college vertegenwoordigde stuurlieden kwam in dat geval een zware taak te rusten. Ook de reders die zitting in het college hadden dienden rekening te houden met hun achterban. Het kwam voor dat de boekhouders een vergadering belegden buiten medeweten van het visserijcollege om.¹⁶⁴ In een kleine gemeenschap als Maassluis kon zo'n vergadering van reders niet onopgemerkt blijven en de bewuste boekhouders werden dan ook op het matje geroepen bij de gecommiteerden.¹⁶⁵ Aan de uitkomst van de conflicten tussen stuurlieden en reders is te zien dat de reders meestal aan het langste eind trokken. Binnen het college waren ze in de meerderheid, zeker als de stuurmannen op zee zaten. Soms werden er tijdens de afwezigheid van deze stuurlieden beslissingen doorgedrukt, niet zelden met de hulp van de penningmeester.

Hoewel de vissers in Maassluis geen belangrijke openbare functies bekleedden, konden ze wel invloed uitoefenen, vooral binnen het lokale visserijcollege. Daarnaast waren alle bestuurders zich bewust van het belang van die visserij voor de gemeenschap. Dit had in de eerste plaats te maken met het feit dat zij zelf aandelen in de bedrijfstak hadden, maar sociaal plichtsbef kan hen ook niet ontzegd worden. Ondersteuning van de vissersbevolking werd op verschillende fronten geboden.¹⁶⁶ Niet alleen de gecommiteerden van de visserij, maar ook de burgemeesters en schepenen ontplooiden initiatieven om het lot van de vissersbevolking te verbeteren. Zo werden gedurende de gehele zeventiende eeuw rekesten ingediend bij de Staten van Holland. Het betrof dan bijvoorbeeld een verzoek om gevangenenruil met Duinkerken, waar Maassluise vissers gevangen zaten of verzoeken om bemiddeling om een bijdrage in de losgelden van gevangen zittende slaven in Algiers.¹⁶⁷

Ter Heijde

In Ter Heijde waren zeelieden in alle bestuursorganen vertegenwoordigd, zowel in het dorpsbestuur (de zogenaamde voogden) als in de kerkenraad, de diaconie en het armenhuis. In de meeste gevallen waren het stuurlieden. In de winter was dat

¹⁶³ GAV, AGV Maassluis, 'Bentcontracten', bijvoorbeeld 26 oktober 1665.

¹⁶⁴ GAV, AGV Maassluis, nr. 73, bijvoorbeeld 6 januari 1669.

¹⁶⁵ GAV, AVGM, nr. 73, 16 augustus 1652.

¹⁶⁶ Volgens Pons leidde dit plichtsbefef en verantwoordelijkheidsgevoel er zelfs toe dat reders en kooplieden in de achttiende en negentiende eeuw bleven doorgaan met het uitreden van haringschepen terwijl het niet langer rendabel was. 'Entrepreneurs'.

¹⁶⁷ GAV, OA Maassluis, nr. 863 en OA Maassluis, nr. 911.

niet zo'n probleem, de meeste vissers keerden in dit seizoen immers iedere avond terug. 's Zomers werden beslissingen uitgesteld totdat de betreffende stuurman terug was.¹⁶⁸ Het is niet zo verwonderlijk dat de stuurlieden van Ter Heijde de publieke functies zelf in handen hadden. Het dorp kende geen elite van kooplieden en reders zoals in Schiedam en Maassluis. De inwoners van Ter Heijde trachtten invloed uit te oefenen door rekesten in te dienen bij het Hoogheemraadschap van Delfland of de Staten van Holland. Al eerder passeerden de rekesten naar aanleiding van de overstromingen de revue. Daarnaast werden ook rekesten ten behoeve van individuele vissers ingediend. In 1666 diende het dorpsbestuur een rekest in bij de Staten van Holland en Vriesland, ten behoeve van de echtgenotes van drie vissers die op verzoek van de Staten met een visserspinkje op weg waren gegaan om de oorlogsschepen in dienst van het land veilig in de haven te brengen. De drie vissers waren daarbij zelf door de Engelsen gevangen genomen en met het rekest probeerde het dorpsbestuur hun vrijlating te bespoedigen.¹⁶⁹

Tot besluit

In dit hoofdstuk is de sociale status en beroepsidentiteit van zeelieden besproken aan de hand van een driedeling in het maatschappelijk leven. In de economische sector liet een sociale stratificatie op basis van vermogen zien dat zeelieden, enige uitzonderingen daargelaten, niet tot de rijksten van hun dorp of stad behoorden. De positie van stuurlieden was te vergelijken met die van ambachtslieden en winkeliers. Bootsgezellen behoorden tot de laag van de knechten, arbeiders en kleine winkeliers. Hoewel een kleine groep vissers in Maassluis geregeld bij de diaconie aanklopte, redden de meeste vissersgezinnen in vredestijd het met af en toe wat extra ondersteuning. In oorlogstijden veranderde dit omdat het inkomen van de man dan weg viel. In de heerlijkheid Monster drukten de Heijdse vissers zwaarder op de lasten van de diaconie dan de inwoners van de andere kerkdorpen. Er kan echter niet zonder meer beweerd worden dat Maassluis, Ter Heijde en Schiedam meer met armoede kampten dan andere steden of dorpen in de Republiek.

Wat betreft geletterdheid kan van stuurlieden in de visserij gezegd worden dat het kunnen schrijven geen voorwaarde was om carrière te maken. Ongeveer de helft van de stuurlieden die in Maassluis een bentcontract ondertekenden deed dat met een handtekening. De overigen gebruikten een merk, dat ook werd gebruikt op de vistonnen om daarmee de herkomst van de vis aan te geven. Het zou kunnen dat stuurlieden wel konden schrijven, maar het merk liever gebruikten, omdat dit onlosmakelijk met hun persoon en met de uitoefening van beroep verbonden was.

168 HAW, OA Monster, nrs. 7-9, nrs. 206-207, nr. 215, nr. 229, nrs. 901-951, KAT, AKHG, nrs. 1-3 en ADHG, nr. 18.

169 HAW, ONA Monster, nr. 6100, 12 januari 1666.

Opvallend is dat het aantal zeemansvrouwen dat kon schrijven niet veel afweek van het aantal zeelieden dat de pen kon hanteren. Dit zou te maken kunnen hebben met het feit dat veel zeemansvrouwen niet alleen de financiële zaken binnen het gezin regelden, maar vaak ook een eigen bedrijf of winkel hadden. In Ter Heijde was het alfabetisme onder beide seksen laag. Dit zal gedeeltelijk te maken hebben gehad met de jonge leeftijd waarop jongens naar zee vertrokken en met de jonge leeftijd waarop meisjes in het boetbedrijf werden ingezet.

Het onderzoek naar de sociale sector wijst uit dat zeelieden in Schiedam en Maassluis niet in aparte zeemans- of vissersbuurten woonden. De verschillende beroepsgroepen woonden door elkaar heen. De gemiddelde huur die een stuurman moest betalen, was te vergelijken met die van een bakker of schoenmaker. De gemiddelde huur van een bootsgezel was vergelijkbaar met de huur van een lijndraaier. Koophuizen waren alleen voor stuurlieden en bemiddelde vissers weggelegd. Oude zeelieden konden in Schiedam terecht in verschillende instellingen, zoals het Proveniershuis en het Oudemannenhuis. In Ter Heijde werden ze in het gasthuis opgenomen.

Onderzoek naar de sociale relaties van vissers laat zien dat huwelijksgetuigen, voogden en erfgenamen van vissers vooral in familiekring gevonden werden. Anders was dit bij de groep rondzwervende zeelieden die in Schiedam een eigen gemeenschap vormden. Zij kozen eerder voor een collega als getuige of erfgenaam. Hoewel beroepsrelaties zeker belangrijk waren voor vissers, voelden velen zich ook verwant met de rest van hun gemeenschap. Dit blijkt onder andere uit het feit dat vissers geld nalieten aan de lokale armenzorg. Zwervende zeelieden vormden binnen Schiedam een eigen gemeenschap. Zij kwamen samen in kroegen en herbergen, zochten gezamenlijk naar werk en spraken een eigen (zeemans)taal.

Zeelieden vormden in de gemeenschappen een aan hun uiterlijk herkenbare groep. Zij onderscheidden zich door oorringen, eventuele verminkingen en hun kleding. Iedere groep zeelieden droeg eigen kenmerkende kleding, terwijl ook verschillen in rang doorgaans duidelijk te zien waren. De kleding van zeemansvrouwen verschilde minder van die van de overige inwonsters van het dorp of de stad.

In Ter Heijde vervulden stuurlieden tal van publieke functies. In Maassluis en Schiedam waren deze functies vooral voorbehouden aan de elite. Dat wil niet zeggen dat zeelieden geen politieke invloed konden uitoefenen. In Maassluis had het college van visserij, dat de belangen van de vissers vooropstelde, bijvoorbeeld veel in te brengen in de lokale politiek. De vroedschappen van Schiedam en Maassluis trachtten de visserij te beschermen, alleen al omdat de meeste vroedschapsleden zelf aandelen in de bedrijfstak hadden.

Samenvattend kan gezegd worden dat er binnen de gevarieerde groep zeevarenden in de drie gemeenschappen duidelijke verschillen in sociale status bestonden. Stuurlieden en schippers hadden meer vermogen, woonden in duurere huizen en droegen duurere kleding dan het scheepsvolk. Zeelieden waren als groep voor de

buitenwereld herkenbaar aan hun uiterlijk, kleding en taalgebruik. Er kan echter niet gezegd worden dat zij een gesloten groep in de samenleving vormden, zij waren op allerlei manieren verbonden met de lokale gemeenschap.

Hoofdstuk 9

Godsdienstig leven

Dominee Godefridus Udemans klaagde in 1638 over de religieuze onwetendheid van de gemiddelde matroos: 'Door den bandt zijn zij soo plomp en onwetende in de hoofd-stucken van de christelijke religie, datse dickwijls van de H. Schrifte niet meer en verstaen als van de Alcoran'. En zo vervolgde hij: 'Van Jezus kennen zij de blote naam, doch van zijn ambt, zijn beloften en geboden; van hemel en van hel; van opstanding en laatste oordeel weten zij op enkele uitzonderingen na niet meer dan de heidenen in Amerika'.¹ Udemans stond niet alleen in zijn oordeel over zeelieden, hun reputatie was vaak niet erg gunstig. Al in de zestiende eeuw werd gesproken over de 'onstuyrigheyt, inobedientie, overmoed en geweldt', van de matrozen van de oorlogsvloot, zoals een resolutie van de Staten van Holland uit 1592 vermeldt.²

Aan boord van Oost-Indiëvaarders en oorlogsschepen werd godsdienst gereguleerd door geboden en voorschriften. Dagelijks werd een door de scheepsbel aangekondigde dagopening- en sluiting gehouden en op zondag werden diensten – bij voorkeur twee – opgedragen door de predikant of ziekentrooster.³ Wie de verplichte gebeden en zondagsdienst niet bijwoonde of vloekte, werd zwaar gestraft. De met tucht afgedwongen naleving van de regels doet vermoeden dat zeelieden niet veel op hadden met de leerstellingen van het christelijke geloof, een mening die door Marcus Rediker gedeeld wordt. Hij beschrijft de achttiende-eeuwse Britse zeeman als a-religieus, vloekend en godslasterend. Zeelieden leefden buiten de invloedssfeer van samenleving en kerk. Bovendien zorgde de aard van het werk voor een strak leefritme, waarin weinig tijd was voor geloofszaken.⁴ P. Perez-Mallaina daarentegen, heeft aangetoond dat Spaanse Amerikavaarders in de zestiende eeuw weliswaar niet alle dogma's van het officiële (katholieke) geloof volgden, maar wel een eigen vorm van religie hadden. Katholieke elementen werden gemengd

1 Udemans, *'t geestelyck roer van 't coopmans schip* (Dordrecht 1640), 70; zie voor dit citaat ook Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 19.

2 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 18.

3 *Instructie voor de predikanten en de ziekentroosters*, 12 oktober 1657.

4 Rediker, *Between the devil and the deep blue sea*, 149, 167, 172-179, 185, 189, 201.

met vormen van volksgeloof.⁵ Volgens Van Deursen betekende de ‘ongebonden levenswandel’ van zeelieden nog niet dat ze geen religieus besef hadden en Ketting laat in zijn studie over Oost-Indiëvaarders in de eerste helft van de zeventiende eeuw zien dat religie wel degelijk onderdeel was van de belevingswereld van het zeevarend volk. De geloofsovertuiging van deze zeelieden was slechts gedeeltelijk gebaseerd op de officiële kerkleer, en vond haar oorsprong voor een belangrijk gedeelte in volkscultuur.⁶

De zeelieden aan boord van VOC- en oorlogsschepen hadden een ander imago dan de veelal als diepgelovig beschouwde vissers. H.E. van Gelder typeerde deze in 1911 als volgt: ‘Zoo ontwikkelde de geest van de vissersbevolking zich niet naar de ruimte van de zee, maar naar het onveranderd kleine en benauwde ruim van hun haringschuit die hun enige wereld was en is’. Kranenburg voegde hier dertig jaar later aan toe dat het conservatisme van de visserijbevolking in de Republiek gekenmerkt werd door uiterlijke godsdienstzaken.⁷ Meer recent merkte S. Schama in zijn studie over de Republiek in de Gouden Eeuw op dat vissers vaak afkomstig waren uit ‘diep gelovige en bijgelovige gemeenschappen in de Republiek’.⁸ Tijdgenoten roemden de vroomheid van het zeventiende-eeuwse vissersvolk. Udemans hield in zijn zeemansvadamecum *’t Geestelick roer van ’t coopmans schip* de goddeloze zeeman het lichtend voorbeeld voor van zijn ‘eigen’ vrome Zierikzeese vissers.⁹ De volkskundige Joannes le Francq van Berkhey beschreef in zijn schets van de Zuid-Hollandse strandbewoners in de achttiende eeuw hoe deze vissers ‘in alles een getroost gemoed en eene bedaardheid van geest, die ’t geen men gewoonlijk van zeelieden verwacht te boven gaat, betoonden’.¹⁰

De Franse historicus Alain Cabantous heeft onderzoek verricht naar de mentaliteit van Noord-Franse zeelieden en vissers in de zeventiende en achttiende eeuw. Het geloof van deze zeelieden was individueel, maar wel gebaseerd op de christelijke doctrine. Analfabetisme en de aard van het zeevarende beroep echter, zorgden er voor dat zeevarenden theologisch niet goed onderlegd waren. Het geloof had ook een sociale component. Bij mijlpalen in het menselijk bestaan, zoals doop, trouw en begrafenissen, was de kerk alom tegenwoordig en in die zin zocht de zeeman zeer zeker aansluiting bij de gemeenschap aan de wal. Cabantous vermoedt dat zeemansvrouwen als culturele intermediair fungeerden tussen die geloofs-gemeenschap en hun echtgenoten. Voorts was de ‘reddingsgedachte’ van belang. Zeelieden probeerden langs religieuze weg een behouden vaart of goede vangst af te dwingen. Veel van hun gebruiken waren eerder terug te voeren op volks-

5 Perez-Mallaina, *Spain's Men of the sea*, 223-245.

6 Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 188-201.

7 Van Gelder, ‘Gegevens der haringvisserij’, 14; Kranenburg, *De zeevisserij*, 93; zie ook De Groot, ‘De Groote Christelyke Zeevaart’, 5-18.

8 Schama, *Overvloed en onbehagen*, 157.

9 Udemans, *’t Geestelick roer van ’t coopmans schip*.

10 Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland*, III, 860.

geloof dan op de christelijke leerstellingen.¹¹ Cabantous wijst tot slot op het feit dat de maritieme cultuur in heel Europa overeenkomstige kenmerken vertoonde. Zo waren havensteden vanwege hun open karakter gevoelig voor afwijkende religieuze denkbeelden, een conclusie die Lorentz deelt op basis van gegevens over vroegmodern Bristol.¹²

De studie van Cabantous biedt goede uitgangspunten voor het onderzoek naar het geloof van zeelieden in de Republiek. Ook in zeventiende-eeuws Maassluis, Ter Heijde en Schiedam zal religie een meervoudige betekenis hebben gehad. Naast de innerlijke beleving van het geloof, moet ook de sociologische, gemeenschapsgerichte component van belang zijn geweest. Het lijkt bovendien waarschijnlijk dat zeelieden een speciale invulling aan het geloof hebben gegeven, vanwege de specifieke aard van hun beroep. Dat ze een groot gedeelte van het jaar buiten de normale samenleving verkeerden en blootgesteld waren aan allerlei vormen van gevaar zal invloed hebben gehad op hun religieuze beleving.

Bij dit alles moeten we steeds in gedachten houden dat geloofsopvattingen van persoon tot persoon konden verschillen. Ketting heeft in navolging van Robert Muchembled gewezen op het feit dat de individuele persoonlijkheid van mensen een samenraapsel is van allerlei collectieve invloeden uit verschillende periodes.¹³ Willem Frijhoff stelt dat volksgeloof en de op God gerichte geloofsorde elkaar niet hoeven uit te sluiten, maar voor één persoon geldig kunnen zijn, zij het niet op hetzelfde ogenblik of in dezelfde mate.¹⁴ Frijhoff hanteert nadrukkelijk het hier ook gebruikte begrip ‘volksgeloof’ in plaats van de term ‘bijgeloof’. Het laatste zou immers impliceren dat de officiële kerkleer per definitie het hoofdgelooft was. Religieuze opvattingen, gefundeerd op het christelijke gedachtegoed en overtuigingen die hun oorsprong hadden in volkscultuur, konden heel goed naast elkaar bestaan. In het vervolg zullen we hier diverse voorbeelden van zien. Zo kon een lidmaat van de Schiedamse gereformeerde gemeente zowel de zondagse diensten bijwonen als bij een waarzegger te rade gaan, zonder dat hij daardoor in gewetensnood raakte. De Schiedamse kerkenraad was overigens minder ruimdenkend, want de persoon in kwestie werd van het avondmaal afgehouden.¹⁵

Het onderzoek naar het geloof van de Maassluisse, Schiedamse en Heijdsse zeelieden begint met het in kaart brengen van de religieuze stromingen in de drie gemeenschappen. Vervolgens wordt de vraag gesteld in hoeverre zeelieden bekend waren met de christelijke leer. Waren zij werkelijk zo slecht onderlegd als Udemans

¹¹ Cabantous, *La mer et les hommes*, 276-284.

¹² Cabantous, *Le ciel dans la mer*; Lorentz, *Bristol fashion*. Voor het geloof in Franse zeevarende gemeenschappen zie ook Cabantous en Hildesheimer, *Foi Chrétienne et milieux maritimes*.

¹³ Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 189; Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens*, 9-12.

¹⁴ Frijhoff, ‘Vraagtekens bij het vroegmoderne kersteningsoffensief’, 71-98.

¹⁵ GAS, AHG, KRN 1669, fol 4.

in 1638 beweerde? Voorts wordt onderzocht in hoeverre zeevarenden betrokken waren bij de lokale kerk. Waren zij lidmaat en bekleedden zij functies in de kerk? Kwamen zij in aanraking met de kerkelijke tucht en om welke overtredingen ging het dan? Vervolgens verschuift het perspectief naar de zeemansvrouwen. Waren zij lidmaat, op wat voor manier kwamen zij in aanraking met de kerkelijke tucht en wat betekende het voor hen om tot de kerkgemeenschap te behoren?

Daarna wordt bestudeerd in hoeverre de kerk in sociaal opzicht een rol speelde in het leven van zeevarenden. Welke functie hadden de rituelen rond doop, trouw en begrafenis en waren er nog andere bindende elementen waardoor zeelieden zich met de kerkgemeenschap verbonden wisten? In het laatste gedeelte van het hoofdstuk wordt meer specifiek gekeken naar geloofsopvattingen van zeevarenden en hun gezinnen. Beïnvloedde het geloof het werkende leven van zeelieden, hadden zij een eigen vorm van religie en in hoeverre werd het geloof beïnvloed door de gevaren waaraan zij in hun dagelijks bestaan blootstonden? Tot slot wordt onderzocht in hoeverre de door Cabantous gelanceerde ‘reddingsgedachte’, die beschrijft hoe zeelieden via religieuze uitingen een behouden vaart trachtten af te dwingen, van toepassing is op de geloofsbeleving van de inwoners van Schiedam, Maassluis en Ter Heijde.

Religie in Schiedam, Maassluis en Ter Heijde

Schiedam

Op 17 december 1566 noteerden de bestuurders van Schiedam in het boek betreffende kerkelijke zaken: ‘Die van de nieuwe religie op het believen van de Princen van Oranje gegund een schuur om hen predicatie te mogen doen’. Nauwelijks een jaar later werden de aanhangers van het nieuwe geloof gesommeerd voortaan buiten de stadspoorten bijeen te komen en in april 1567 kreeg de predikant te horen dat hij Schiedam binnen acht dagen moest verlaten.¹⁶ Het zou tot 1572 duren voordat de gereformeerde religie zich voorgoed in de Schiedamse samenleving nestelde. Overeenkomstig de wens van de prins en het besluit van de Staten van Holland werd in dat jaar de godsdienstvrede afgekondigd. De kerken werden verdeeld, de gereformeerden kregen de Grote of St. Janskerk toegewezen, de katholieken moesten zich tevreden stellen met de kapellen en godshuizen. Volgens Van der Feijst ontstond de gereformeerde gemeente in Schiedam temidden van een bevolking waarvan het merendeel nogal onverschillig tegenover de officiële kerk stond. De mis werd niet druk bezocht.¹⁷ Voorts was de stad berucht om het grote aantal heksenprocessen dat tussen 1556 en 1593 gevoerd werd. Na de overgang tot de Reformatie hadden dergelijke processen nog wel plaats, maar de doodstraf werd

¹⁶ GAS, OA, nr. 74.

¹⁷ Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 75-76.

niet meer voltrokken. In 1593 deed de rechtbank op advies van de Leidse Universiteit de uitspraak dat heksen niet bestonden, waarmee een einde kwam aan de vervolging. Dat de Schiedammers hiermee hun geloof in magische praktijken geheel verloren, is niet waarschijnlijk. Ook in de loop van de zeventiende eeuw komen we nog waarzeggers, ‘duveltoejaagsters’ en mensen die met ‘de helm’ geboren waren tegen in de archieven.¹⁸

In 1631 waren er 1.300 gereformeerde lidmaten op een bevolking van ongeveer zesduizend zielen (ruim 20%). In 1797 was ca. 66% van de Schiedamse bevolking lid van de gereformeerde kerk. Het aantal predikanten werd in de loop van de zeventiende eeuw uitgebreid van één naar vier. Overigens is het van belang te beseffen dat het aantal lidmaten niet representatief was voor het aantal ‘aanhangers’ van de gereformeerde religie, omdat er ook gelovigen bestonden die wel naar de kerk gingen maar geen lidmaat waren. Zij werden door tijdgenoten als ‘liefhebbers’ aangeduid.¹⁹

Ook doopsgezinden waren vanaf halverwege de zestiende eeuw in Schiedam vertegenwoordigd. In een verslag van commissarissen van het Hof van Holland in 1569 op Voorne wordt verhaald over nachtelijke bijeenkomsten van mennisten die met schuiten van Delfshaven, Schiedam, Rotterdam en ‘daaromtrent’ arriveerden en na de ‘dienst’ weer vertrokken. Op de vraag van het Hof wat deze mensen op Voorne kwamen doen, antwoordden zij dat ze vanwege handel en rederij naar het gebied kwamen. Deze dekmantel maakte het niet eenvoudig de doopsgezinden op te sporen.²⁰

Schiedam kende oorspronkelijk drie doopsgezinde gemeenten, een Friese, een Hoogduitse en een Vlaamse.²¹ Over de Hoogduitse gemeente is weinig terug te vinden. De archieven geven de meeste informatie over de Vlaamse en de Friese gemeente. Na 1610 kochten de Schiedamse dopers van de Vlaamse gemeente een eigen vermaning, gelegen aan de Schie.²² Al snel had deze gemeente ook een eigen armenzorgstelsel, zoals blijkt uit notariële akten uit 1607 en 1611 waarin geld wordt vermaakt aan de armenmeester van de menniste gemeente.²³ De armenmeesters en dienaren van de Vlaamse gemeente waren afkomstig uit de kringen van kooplieden, die zich vooral bezig hielden met de handel in textiel.²⁴ Ook de Friese

18 GAS, AHG, KNR (1669-1700), fol 4 en 10; Classicale Acta 1573-1620. Particuliere Synode Zuid-Holland, Classis Rotterdam en Schieland, 1580-1620, 16 juni 1608; Over ‘gehelmden’ zie Ginzburg, *De benandanti*.

19 Zie Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 128-131; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 81-99.

20 RAB, ArvB, nr. 124, 118vo-119, met dank aan W. Stuve.

21 Vos, ‘De doopsgezinden te Schiedam’, 156-168.

22 GAS, ONA, ‘Handschriften’, nr. 515, 8 mei 1610.

23 GAS, ONA, nr. 742, 32, 26 maart 1607; GAS, ONA, nr. 748, 153, 18 mei 1611; ONA, nr. 748, 129, 5 januari 1611.

24 Zie bijvoorbeeld Willem Gerritsz. Lakenkoper GAS, ONA, nr. 748, 154, 18 mei 1611.

gemeente kende overigens een eigen organisatie op het gebied van armenzorg.²⁵ In de eerste helft van de zeventiende eeuw kwam er nog een doopsgezinde vermaning bij in Schiedam. Dit betrof waarschijnlijk een vermaning van de Waterlandse gemeente die ook voet aan de grond gekregen had in de stad. De mennonieten hadden vanaf 1642 het recht om in hun eigen kerk te trouwen. Vóór die tijd werden de doopsgezinde huwelijken voor het lokale gerecht gesloten.²⁶

In 1650 sloten de Vlaamse gemeente en de Waterlandse gemeente een akkoord. Gedurende de gehele zeventiende eeuw onderhielden Schiedamse doopsgezinden nauwe contacten met hun Rotterdamse zustergemeenten. Niet alleen werd in Schiedam geregeld gepreekt door Rotterdamse leraren, maar ook werd de Vlaamse gemeente, die in 1675 dertig leden telde, financieel ondersteund door de Rotterdamse dopers. Individuele gemeenteleden konden eveneens op geldelijke steun rekenen. Zo werd op 5 september 1657 vijftig gulden gedoneerd voor een 'sekere gevangene van Schiedam tot Algiers'.²⁷

De katholieke kerk in Schiedam telde in 1616 slechts 150 personen. In 1656 wordt in een missieverslag gesproken over negenhonderd mensen (ca. 16% van de totale bevolking); de katholieke gemeente zou herstellende zijn. Gezien de aard van de bron is het aantal van negenhonderd waarschijnlijk aan de hoge kant.²⁸ Uit het stijgende aantal katholieke dopen ten opzichte van de gereformeerde dopen vanaf het begin van de achttiende eeuw is af te leiden dat het herstel van de katholieke kerk pas in die periode echt zijn beslag kreeg.²⁹

In 1686 werd met toestemming van het stadsbestuur een Waalse gemeente gesticht. Deze stroming werd door de gereformeerde kerk aanvaard, de Walen werden als geloofsgenoten beschouwd. De eerste twee ouderlingen waren leden van de vroedschap. Volgens Van der Feijst kwam de belangstelling van Schiedamse regeringskringen voor het Waalse geloof voort uit sociale overwegingen, men bewees hiermee dat men de Franse taal en cultuur kende.³⁰ Heel wat minder positief werd gereageerd op een verzoek van de remonstranten in 1705 om een eigen kerk te mogen bouwen. De leden van de gereformeerde kerkenraad maakten zich uiterst ongerust over deze ontwikkeling omdat 'de publieke kerk van Schiedam in crisis en gevaar gebracht werd'. Daarom dienden zij een rekest in bij de vroedschap om de bouw van een remonstrantse kerk te dwarsbomen. Aanvankelijk namen de heren van de Wet het rekest voor kennisgeving aan, maar na een tweede rekest van de kerkenraad besloot het stadsbestuur uit angst voor grote onrust de bouwvergunning te weigeren.³¹ In 1748 werd Schiedam wel verrijkt met

25 GAS, ONA, nr. 745, 78, 12 april 1619; ONA, nr. 742, 25, 10 november 1606.

26 Zie ook Delfshaven, Stuve, *Schuilten in de ark*, 17.

27 GAR, ADG, KRN nrs. 1-9.

28 Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 186-212.

29 Heeringa, *Beschrijving van Schiedam*, 207.

30 Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 186-212.

31 GAS, AHG, KRN (1669-1700).

een lutherse kerkgemeenschap die door Duitse brandersknechts gesticht werd. In 1757 kreeg deze gemeente een eigen kerkgebouw en een financiële bijdrage van het stadsbestuur voor het onderhoud van een predikant.³²

Enkele conflicten daargelaten, lijken de verschillende denominaties in Schiedam betrekkelijk vreedzaam naast elkaar te hebben geleefd. Het felst waren de interne ruzies binnen de gereformeerde kerk. De strijd tussen de remonstranten en contraremonstranten liet ook Schiedam niet onberoerd en de *classicale acta* van Schieland en de kerkenraadsnotulen van de gereformeerde gemeente verhalen over tal van geschillen tussen de dominee, kerkenraad en lidmaten, of tussen de dominee en kerkenraadsleden.³³ Daarenboven waren er met name in de achttiende eeuw conflicten tussen de vroedschap en de kerkenraad over de procedure bij de benoeming van de predikanten.³⁴

Hoewel de meeste leden van de Schiedamse vroedschap in de zeventiende eeuw gereformeerd waren, moeten er door de eeuw heen ook andersdenkenden aan het stadsbestuur hebben deelgenomen. Na 1572 nam het stadsbestuur aanvankelijk een afwachtende houding aan ten opzichte van de nieuwe godsdienst. De gereformeerden moesten zelfs de hulp van de prins inroepen om de St. Janskerk daadwerkelijk in gebruik te kunnen nemen en de door de magistraat aangestelde kerkmeesters weigerden geld uit het Onze-Lieve-Vrouwegilde beschikbaar te stellen voor het predikantstraktement. De vroedschap liet dit toe en het verbod op het uitoefenen van de roomse religie dat de Staten van Holland in 1573 uitvaardigden werd niet al te streng nageleefd, evenmin als de daarmee samenhangende uitsluiting van katholieken uit openbare ambten. Aan het begin van de zeventiende eeuw was de gereformeerde gemeente, zoals we eerder zagen nog niet zo groot, wat het niet waarschijnlijk maakt dat de gehele stadsregering in deze periode al volledig 'de juiste' religieuze kleur had. Na de Synode van Dordrecht in 1619 zou ook in Schiedam, waar de remonstranten grote invloed in de stadsregering hadden, de wet verzet zijn.³⁵ Rond 1630 echter, waren er blijkens de resoluties van de vroedschap nog 'papisten' (of wel andersdenkenden) lid van het college.³⁶

In 1651 besloot de vroedschap zich bij het opstellen van nieuwe eedformulieren aan te sluiten bij het staatse Octrooi waarin uitdrukkelijk werd vermeld dat bestuurders 'de ware christelijke religie' moesten aanhangen. Ruim tien jaar later, in 1662, werd echter bepaald dat naast lidmaten van de gereformeerde kerk ook sympathisanten benoembaar waren, waarmee (opnieuw) ruimte aan andersdenkenden werd geboden. Pas in 1742 werd voor het bekleden van openbare ambten het lidmaatschap van de Nederduits Gereformeerde of Waalse kerk verplicht,

32 De Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, 222; Buitenhok, 'Regenten en predikanten', 37.

33 Bijvoorbeeld op 24 november en 18 december 1586. (*Classicale acta*).

34 Buitenhok, 'Regenten en predikanten', 50-73.

35 Van der Zee, *Oud Schiedam*, 82.

36 GAS, OA, nr. 236, 18 februari 1630.

hoewel de zittende vroedschappen, pensionaris en secretarissen hiervan werden uitgezonderd. Deze maatregel moet waarschijnlijk gezien worden in het licht van de onvrede van de lokale bevolking over de toenemende stroom immigranten uit katholieke gebieden als Brabant en Westfalen die in het brandersbedrijf kwamen werken en het vertrouwde leefpatroon verstoorden.³⁷ Over het algemeen stelde de vroedschap zich op het standpunt dat rust en vrede in de stad belangrijker waren dan de bestrijding van ‘kettters’.³⁸ Bij de benoeming van nieuwe predikanten werd dan ook benadrukt dat het ‘een vredelievende persoon’ moest betreffen.

In de armenzorg, een samenwerkingsverband tussen de gereformeerde diaconie en het stadsbestuur, was ruimte voor de bedeling van andersgelovigen. De doopsgezinden kenden zoals we eerder zagen hun eigen armenzorg. Gemengde huwelijken kwamen blijkens de kerkenraadsnotulen van de gereformeerde gemeente in Schiedam zeker voor. In enkele gevallen leidde dit er toe dat lidmaten afstand namen van de kerk. Tot verontrusting van de ouderlingen gleden aan het einde van de zeventiende eeuw verschillende vrouwen af naar het ‘paapdom’, omdat hun mannen katholiek waren. Het omgekeerde gebeurde ook, katholieke of remonstrantse mannen namen het gereformeerde geloof van hun vrouw over. Indien beide partners volhardden in hun eigen geloof, probeerde de kerkenraad in ieder geval te voorkomen dat kinderen uit een dergelijk gemengd huwelijk bij de – in hun ogen – verkeerde gemeente werden gedoopt.³⁹ Over het algemeen werden die lidmaten niet in de ban gedaan, wat in de doopsgezinde gemeente, waar veel zwaarder aan het verschijnsel van buitentrouw getild werd, wel gebeurde.⁴⁰ Naast de mensen die vanwege het geloof van hun partner overstapten, was er ook een kleine groep lidmaten die op eigen initiatief diensten van een andere gezindte bezocht. Opvallend is dat dit vaak vrouwen waren, een gegeven waar we in het vervolg op terug zullen komen.

Maassluis

Aan het begin van de Opstand bestond Maassluis slechts uit een klein aantal woonhuizen en een houten kapel, die ten behoeve van de passerende reizigers en vissers voorzien was van een luiddklok en een uurwerk. Op de plaats van die kapel zou in 1596 een gereformeerde kerk verrijzen.⁴¹ De aanhangers van de nieuwe religie roerden zich in en rondom Maassluis al vanaf het einde van de jaren twintig van de zestiende eeuw. In 1529 werd een aantal Vlaardingers gearresteerd wegens het in bezit hebben van lutherse geschriften en in deze periode was er ook sprake van doperse activiteiten.⁴² De doperse en lutherse aanhangers kwamen vooral uit

³⁷ Buitenhok, ‘Regenten en predikanten’, 7.

³⁸ Buitenhok, ‘Regenten en predikanten’, 29.

³⁹ GAS, AHG, KRN (1669-1700); zie Roodenburg, *Onder censuur*.

⁴⁰ GAR, ADG, KRN, nrs. 1-9.

⁴¹ Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, 1, 29.

⁴² Vos, ‘Doopsgezinden te Maassluis’, 23.

de nabijgelegen steden, zoals Delft en Rotterdam. Na een periode van relatieve rust in de jaren vijftig laaiden de godsdienstige woelingen in de jaren zestig weer op. In 1566 ontdekte het Hof van Holland mennonieten in Maassluis, die bijeenkwamen in het huis van een zekere Jan de Viskoopman. Ook ten huize van chirurgijn meester Jacobsz. uit Maassluis werden doperse vergaderingen belegd onder leiding van vermaner Jan Thielsz. De laatste groep viel in de loop van 1568 uit elkaar als gevolg van de pest en de toegenomen vervolging, waardoor sommige dopers, onder wie meester Jacobsz., op de vlucht sloegen.⁴³ Ook de calvinisten lieten van zich horen. In schuren op het omliggende platteland werden vanaf 1566 hagepreken gehouden.

In 1572 kwam na de door Willem van Oranje afgekondigde godsdienstvrede een einde aan de vervolgingen en kon de nieuwe religie post vatten in de Maassluisse samenleving. De in 1596 gebouwde kerk bleek al spoedig te klein voor de snel groeiende gereformeerde gemeente. In 1622 telde de kerk driehonderd lidmaten die samen met hun kinderen ongeveer 18% van de totale bevolking uitmaakten.⁴⁴ In 1639 werd op de Schans een nieuwe kerk gebouwd en in 1642 moest een tweede dominee worden aangesteld om de nog altijd groeiende schare gelovigen te kunnen bedienen. Tussen 1622 en 1642 werd de gemeente nog eens met zo'n 840 lidmaten uitgebreid.⁴⁵

De snelle groei van de gereformeerde gemeente in de beginjaren moet gedeeltelijk te danken zijn geweest aan de actieve rol van de in 1608 aangestelde dominee Johannes Fenacolijs. Fenacolijs bemoeide zich niet alleen met kerkelijke aangelegenheden, maar was tevens de geestelijk vader van de in 1613 opgestelde gemeenschappelijke assurantie voor lokale vissers en betoonde zich een groot voorvechter van de scheiding tussen Maassluis en Maasland. De dominee legde de basis voor de sterke verwevenheid tussen het visserijbedrijf en de lokale gereformeerde gemeente, een verschijnsel waar we later in dit hoofdstuk nog op terug zullen komen.

Maassluis bleef gedurende de zeventiende eeuw overwegend gereformeerd. Halverwege de eeuw ontstond binnen de gereformeerde gemeente een subcultuur waarin de nadruk gelegd werd op een meer individuele, verinnerlijkte beleving van het geloof. Deze stroming, Nadere Reformatie genoemd, drukte een duidelijk stempel op de Maassluisse kerkgemeenschap.⁴⁶ Het vissersdorp kende ook kleine groepen andersdenkenden. Zo waren er twee kringen van doopsgezinden vertegenwoordigd: de Vlamingen en de Waterlanders. De Vlamingen hadden een eigen gebedshuis of 'vermaning', maar geen eigen leraar. Geregeld werden verzoeken om bediening van de predikatie gedaan aan de Rotterdamse zuster gemeente. De

43 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* 1, 40-45.

44 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* 1, 239.

45 CBG, 'Lidmatenregisters Maassluis'.

46 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 237.

Rotterdammers gaven niet alleen ondersteuning door middel van het zenden van predikers, maar zamelden ook geld in. In 1635 ontvingen de Vlaamse dopers in Maassluis 346 gulden van de Rotterdamse gemeente en nog eens 150 gulden van de dopers te Goederede. Soms ontvingen ook individuele leden van de Vlaamse gemeenschap in Maassluis steun van de Rotterdamse dopers.⁴⁷ Voor de reguliere armenzorg was men echter aangewezen op de lokale (gereformeerde) diaconie. Er zijn geen aanwijzingen voor het bestaan van een doopsgezind systeem van armenondersteuning. De financiële situatie van de Vlaamse gemeente in Maassluis bleef zorgelijk, want in 1660 diende men een verzoek in bij de doopsgezinde gemeente in Rotterdam om samen te mogen gaan met de Waterlanders, opdat er een gezamenlijke vermaning zou kunnen worden ingericht. De Rotterdammers keurden het verzoek af. In 1682 fuseerden de Vlamingen en Waterlanders alsnog, zeer tegen de zin van de Rotterdamse gemeenten, die dit voorbeeld pas in 1700 zouden volgen.⁴⁸

Beide Maassluise doopsgezinde gemeenten moeten klein van omvang zijn gebleven⁴⁹, hoewel er af en toe nieuwe gemeenteleden in Rotterdam gedoopt werden. Ook in de kerkenraadsnotulen van de gereformeerde gemeente wordt gewag gemaakt van lidmaten die naar het doopsgezinde geloof over stapten.⁵⁰ Naast gereformeerden en doopsgezinden moet er ook een kleine groep katholieken in Maassluis gewoond hebben. Aan het begin van de achttiende eeuw telde het dorp in ieder geval enkele katholieke reders en winkeliers, blijkens een akte waarin de katholieke boekhouders protesteren tegen het afdragen van een 'stuiver tonne zwaarte' voor de gereformeerde diaconie.⁵¹

De religieuze minderheden in Maassluis leefden over het algemeen zonder al te veel problemen tussen de gereformeerde meerderheid. Gereformeerde lidmaten die zich (opnieuw) tot het katholicisme bekeerden komen we in de kerkenraadsnotulen niet tegen. De heftigste geloofsconflicten ontstonden binnen de gereformeerde kerk zelf. Lidmaten neigden naar doopsgezinde, arminiaanse (remonstrantse), coccejaanse en sociniaanse opvattingen.⁵²

Vooral de meningsverschillen over de predestinatieleer zorgden voor veel beroering. Dominee Fenacolijs was een uitgesproken vertegenwoordiger van de gere-

47 Vos, 'Doopsgezinden', 23; GAR, ADG, KRN, nr. 1.

48 Vos, 'Doopsgezinden', 23; GAR, ADG, KRN, nrs. 1-9.

49 Volgens een telling van weerbare mannen uit 1672 telde Maassluis op dat moment vier mennisten, die vanwege hun overtuiging niet ten oorlog hoefden (GAV, OA Maassluis, nr. 871). Het gaat hier alleen om volwassen mannen. Deze schatting moet aan de lage kant zijn, gezien het aantal verklaringen 'op mannenwaerheit' die we in het lokale gerecht troffen.

50 Bijvoorbeeld: GAR, ADG, KRN, nr. 3, 27 juni 1655, KAM, KRN, (1598-1628), januari 1624.

51 GAV, WHA Maassluis, Losse Stukken 17^e eeuw.

52 Coccejus en zijn volgelingen maakten onderscheid tussen bijbelse (goddelijke) geboden en kerkelijk ceremonieel, volgens hen was de sabbat een kerkelijk ceremonieel, waarmee ze het belang van de zondagsviering ter discussie stelden (Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 237-239).

formeerde orthodoxie. Zijn collega in Maasland, Abraham van Vliet, was het remonstrantse gedachtegoed toegedaan, wat in zijn eigen gemeente tot een scheuring en het ontstaan van een contra-remonstrantse kruiskerk zou leiden.⁵³ Verschillende gemeenteleden uit Maassluis kerkten bij Van Vliet en bespraken zijn ideeën met dorpsgenoten, tot grote bezorgdheid van de kerkenraad.

De meeste ophef ontstond in 1618 rondom gemeentesecretaris Otto de Roij, die aan 'Cornelis Meesz. in een schuit, daarna aan Aefgen Peters als oock op de poort in een herberge aan Jan Crijne Smit en een besemmaecker', had gevraagd 'hoe het kon dat de gereformeerden leerden hoe dat den eene mensche geschapen was ter verdoemenisse en den anderen ter salichen'. De Roij zou nog meer dingen over de goddelijke predestinatie gezegd hebben. Toen hij bij de kerkenraad ontboden werd ontkende hij niet, maar eiste een akte van beschuldiging met de namen van de getuigen en protesteerde tegen het feit dat hem het avondmaal werd ontzegd roepende dat 'dronckaerts gewoonlijk wel toegelaten werden'.⁵⁴ Uit de verklaringen van de getuigen blijkt dat het religieus debat in alle geledingen van de samenleving gevoerd werd. Mannen en vrouwen van verschillende sociale komaf discussieerden over het vraagstuk van de predestinatieleer, een beeld dat we kennen uit de literatuur over de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten.⁵⁵ Toen De Roij volhardde in zijn houding, werd zijn echtgenote door de kerkenraad gevraagd te bemiddelen. Ook zij moet haar twijfels over de orthodoxie die door Fenacolijs werd gepredikt hebben gehad, want enkele maanden later liet het echtpaar De Roij hun kind bij 'de Arminianen' dopen.⁵⁶ Dominee Van Vliet uit Maasland werd meermalen ontboden om te vragen waarom hij lidmaten die in Maassluis de toegang tot het avondmaal was ontzegd, wel in zijn gemeente toeliet. Van Vliet ontkende hiervan op de hoogte te zijn. Na de Dordtse Synode in 1619, waar de leer van de remonstranten veroordeeld werd, werd Van Vliet uit zijn ambt gezet en keerde de rust langzaam terug. In 1620 was ook in Maassluis de strijd voorbij, zelfs Otto de Roij en zijn echtgenote werden weer in de schoot van de orthodoxen opgenomen.⁵⁷

Ernstige conflicten als die over de predestinatieleer kwamen gedurende de zeventiende eeuw nauwelijks meer voor. Pas in 1772 bij de ruzie over de door de

De socinianen waren voorstanders van de leer van Gods eenheid, tegenover de belijders van een drieënenigen God. Jezus was in hun optiek alleen een mens, maar wel een volmaakt mens. De nadruk werd gelegd op het zedelijk leven, waarbij de wilsvrijheid van de mens centraal stond. (Kühler, *Het Socinianisme in Nederland*).

53 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* 1, 160-168, Van Vliet, 'Kerkelijke onenigheid in 17^e eeuws Maasland'.

54 KAM, KRN (1598-1628), 1618.

55 Zie Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*.

56 KAM, KRN (1598-1628), 1618.

57 KAM, KRN, (1598-1628), 1620.

Staten van Holland voorgeschreven nieuwe psalmberijming kwam het opnieuw tot rellen binnen de gereformeerde kerk.⁵⁸

Ter Heijde

Vóór de reformatie behoorde Ter Heijde in kerkelijk opzicht bij de parochie van Monster. Het zeedorp bezat, net als Maassluis, een kleine hulpkapel, die gedurende de grote overstromingen in de vijftiende en zestiende eeuw diverse malen wegspoelde.⁵⁹ De Hervorming deed er zijn intrede rond 1528.⁶⁰ In deze periode was er sprake van doperse activiteiten in het vissersdorp en de directe omgeving.⁶¹ In 1535 werd de Delftse Jan de Cock in Vlaardingen gearresteerd omdat hij in Ter Heijde mensen had herdoopt.⁶² In datzelfde jaar werden drie mannen en vier vrouwen verbannen vanwege hun doopsgezinde overtuiging. Volgens een verklaring die leden van de rederijderskamer 'De Blauwe Laevendelbloem' van Ter Heijde in 1607 aflegden, bekeerden zich in deze tijd veel rederijders tot het doopsgezinde geloof.⁶³

In 1569 werden in een Heijdse schuur calvinistische preken gehouden door een kleermaker en ex-augustin, Wouter Simonsz. genaamd, die ook mensen in de echt verbond. Toen de watergeuzen in 1572 de pastoor van Monster door het dorp sleepten om hem met hun schepen naar Brielle over te brengen, was het grootste gedeelte van de Heijdse bevolking de nieuwe religie toegedaan. Dit meldt althans een katholieke bron uit de negentiende eeuw, waarin vol afschuw bericht wordt over het feit dat de vissersbevolking zelfs niet bereid was om de pastoor vrij te kopen met een vat bier.⁶⁴

Het is niet duidelijk of de gereformeerden van Ter Heijde de oude kapel, die in 1604 werd afgebroken, hebben gebruikt voor hun samenkomsten. Lange tijd had het dorp geen eigen predikant, zodat de inwoners voor de zondagse diensten aangewezen waren op de Monsterse gemeente. Pas in de jaren zestig van de zeventiende eeuw probeerden de Heijdse gelovigen een eigen gemeente te stichten. Na enig geharrewar met de kerkenraad van Monster kreeg het dorp op 24 september 1663 toestemming van de Staten van Holland om een eigen predikant te benoemen. Op eerste kerstdag van datzelfde jaar werd voor de eerste keer het avondmaal gehouden, bediend door dominee Lamotius Junior uit Breda en op 14 april, eerste paasdag, werden de Heijenaren opnieuw in de gelegenheid gesteld aan het avondmaal deel te nemen in het eigen dorp. Dit keer werd de dienst gehouden door een

58 De Niet, 'En zongen dat et over den diek dreunde', 1-14; zie 't Hart, *'t Psalmenoproer*.

59 Driessen, 'Ter Heijde voor de hervorming', 240-241.

60 Fox, 'Een merkwaardige schipbreuk', 134.

61 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* 1, 38-39.

62 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* 1, 38.

63 Bos, 'Geschiedenis van Ter Heijde', Over rederijders zie: Van Boheemen en Van der Heijden, *De Westlandse rederijderskamers*.

64 Driessen, 'Ter Heijde voor de hervorming', 242.

dominee uit Den Haag.⁶⁵ De prins van Oranje werd als ambachtsheer van de heerlijkheid verzocht om uit de door de classis voorgedragen kandidaten een vaste predikant te benoemen. Wilhelmus Visch uit Enkhuizen (bijgenaamd 'de Poon') werd de eerste dominee van Ter Heijde.

De kerkdiensten werden aanvankelijk gehouden op de zolder van het gasthuis. In 1667 dienden de baljuw en magistraat van Monster, namens de kerkenraad van Ter Heijde een verzoek in tot de opbouw van 'een bequaam kerkje', omdat het voor oude mensen, zwangeren, kleine kinderen en 'anderen swack van lichaam' erg lastig was de zolder van het gasthuis te beklimmen. Bovendien was het er 's zomers veel te warm en 's winters te koud. De prins honoreerde het voorstel en op 1 november 1667 werd de eerste steen van de gereformeerde kerk van Ter Heijde gelegd.⁶⁶

Volgens een lidmatenlijst uit 1660 telde Ter Heijde in dat jaar 112 lidmaten, op een bevolking van ongeveer 350 inwoners, ongeveer een derde van de Heijenaren was dus lid van de gereformeerde gemeente.⁶⁷

Eenheid of diversiteit?

In het Maasmondgebied deed de reformatie in een vroeg stadium zijn intrede. In de loop van de zeventiende eeuw ontwikkelden Maassluis en Ter Heijde zich tot betrekkelijk homogene gemeenschappen, waarin de gereformeerde religie een hoofdrol kreeg toebedeeld. Desondanks was er wel sprake van veranderingen, vooral de stroming van de Nadere Reformatie beïnvloedde het geloofsleven van de Maassluisse bevolking. Schiedam kende als handels- en later industriestad meer invloeden van buitenaf, wat tot uiting kwam in het grotere aantal religieuze stromingen dat er onderdak vond. Het stadsbestuur bestond, in tegenstelling tot Maassluis en Ter Heijde niet slechts uit gereformeerden, hoewel zij de grootste groep vormden. Grote religieuze conflicten werden zo veel mogelijk vermeden, niet voor niets wees het stadsbestuur er bij benoemingen van predikanten op dat het van groot belang was dat zij vredelievend waren.

Boedelinventarissen laten zien dat Schiedammers boeken van verschillende signatuur bezaten. Burgemeester Sebastiaen Bolleman had naast typische gereformeerde boeken als de *Harmonija* en *Institutie* van Calvijn, ook doopsgezinde martelaarsboeken in zijn bezit, terwijl hij tevens *een boek in quatro tegen de wederdopers* op de plank had staan.⁶⁸ Wellicht las hij de martelaarsboeken vanuit het oogmerk 'ken uw vijand', maar gezien zijn zeer uitgebreide bibliotheek, met daarin historische en juridische literatuur kunnen we er gevoeglijk van uit gaan dat hij de boeken vooral uit intellectuele belangstelling bezat. In de nagelaten boedel van

65 HAW, OA, nr. 1783; HWA, DTB Monster/Ter Heijde.

66 KAT, AKHG, nr. 19; KAT, ADHG, nr. 29; Bos, 'Geschiedenis van Ter Heijde'.

67 KAT, 'Lidmatenlijst', 3 oktober 1660.

68 GAS, ONA, nr. 751, 256, 23 juni 1649.

de weduwe van koopman Cornelis Kivid treffen we naast diverse bijbels en een testament, twee boeken aan van de gereformeerde Bullinger, plus een 'martelaersboek'.⁶⁹ Een van de boeken van Bullinger was het zogenaamde *Huijsboek*, of de *Huijstpostil*, een boek dat tot de uitrusting van veel ziekentroosters en predikanten aan boord van VOC-schepen behoorde.

De op 1 maart 1696 opgemaakte inventaris van een Maassluisse boekhandel laat zien dat er in Maassluis stichtelijke literatuur van velerlei aard te verkrijgen was. Weduwe Lijsbeth de Bije verkocht niet alleen calvinistische en piëtistische boeken en geschriften, ook werken van de remonstrantse predikant Henricus Slatius, de coccejaanse dominee Henricus Groeneweegen en boeken van doopsgezinde auteurs behoorden tot het assortiment.⁷⁰ Het bezit van boeken betekent nog niet dat deze ook daadwerkelijk gelezen werden, ze kunnen bijvoorbeeld ook geërfd zijn, maar het toont in ieder geval aan dat er ruimte was voor andere opvattingen.

Het beeld van de religieuze lappendeken van Schiedam, Maassluis en Ter Heijde stemt overeen met wat er in recente literatuur over de religieuze verhoudingen in de Republiek geconstateerd is. Gabriëlle Dorren heeft in het voetspoor van Judith Pollmann en Frijhoff aangetoond dat er sprake was van een 'omgangs-oecomene' tussen de verschillende denominaties. Ongeacht religieuze verschillen leefden mensen samen. Partners van verschillende gezindten konden tot grote verbazing van buitenlanders trouwen, hoewel dit in de praktijk maar een zeer klein percentage van de bevolking betrof.⁷¹ Voorts mocht er in het openbaar over religie gediscussieerd worden, met de kanttekening dat dit op beleefde toon diende te gebeuren, in tegenstelling tot aan boord van VOC-schepen, waar juist een verbod op het voeren van discussies over religieuze onderwerpen gold.⁷² Van belang is dat de inwoners van de Republiek ondanks het bestaan van verschillende stromingen, een gezamenlijke christelijke cultuur deelden. Aan de christelijke gebruiken kon iedereen deelnemen: de zondagsrust, gebeden bij publieke bijeenkomsten, gebed- en vastendagen, maar ook rituelen zoals het kerkelijk huwelijk en doop en het zweren op de Bijbel (dit deden alleen doopsgezinden niet). Ook de gereformeerde catechisatie op school gaf gestalte aan die gezamenlijke cultuur.⁷³ Op de vissers- en koopvaardischepen, maar ook op de Oost-Indiëvaarders en oorlogsbodems monsterden mannen aan die ondanks hun verschillende achtergrond vertrouwd waren met die cultuur.

69 GAS, ONA, nr. 771, 823, 827, 836, 903, 4 december 1658.

70 GAV, ONA Maassluis, nr. 5514, 84. Zie ook Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 218-242.

71 Haks, *Huwelijk en gezin*, 334-335; zie ook: Noordam, *Leven in Maasland*, 61.

72 Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*. Pollmann, *Een andere weg naar God*; Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 358-359; De Hullu, 'De handhaving van orde en tucht', 522.

73 Frijhoff, *Embodied belief*, 40-65.

Opvoeding en scholing

De beginselen van het geloof zullen de meeste kinderen in Maassluis, Ter Heijde en Schiedam van hun ouders hebben meegekregen. Traditiegetrouw waren het de moeders die de religieuze opvoeding van hun kinderen op zich namen, zeker in een zeevarend milieu.⁷⁴ Ook de school speelde een belangrijke rol bij het overbrengen van kennis over God en de Bijbel. Als onderwijsmateriaal waren alleen stichtelijke boekjes of boekjes die overeenstemden met de gereformeerde religie toegestaan. Voor ouders die een andere geloofsopvatting aanhingen, was er overigens wel een alternatief. Volgens Dibbits werd in het midden van de achttiende eeuw op tenminste acht locaties in Maassluis school gehouden zonder toestemming van de diaconie.⁷⁵ Ook in Schiedam moet een aantal niet-gereformeerde scholen geweest zijn, want in een ordonnatie tegen 'de stoutigheden des pausdoms' uit 1651 worden ouders ernstig vermaand hun kinderen niet naar paapse scholen te doen of bij kloppen te besteden 'om iets te leeren'.⁷⁶

Dominee Udemans noemde in zijn zeemansvademeccum *'t Geestelijck roer van 't coopmans schip* godsdienstonderricht en het aanleren van discipline de belangrijkste taken van scholen. In zijn visie was scholing een voorwaarde voor de opbouw van een christelijke gemeente.⁷⁷ De schoolmeesters hadden een belangrijke functie binnen de gereformeerde gemeenschap. Enerzijds bereidden zij de kinderen voor op hun toekomstig kerklidmaatschap en anderzijds fungeerden zij als de rechterhand van de predikant. Door de nauwe verwevenheid van hun werkzaamheden voor school en kerk werd het schoolmeestersambt min of meer als een kerkelijk ambt beschouwd, hoewel het dat officieel niet was.⁷⁸ In veel gevallen combineerde de schoolmeester verschillende functies, zoals die van koster, voorlezer en voorzanger.⁷⁹ In Ter Heijde verrichtte de schoolmeester overigens ook andere werkzaamheden, want in de kerkvoogdijrekeningen is te lezen: 'Betalen schoolmeester Willem Jansz. Keij de somme van zestig guldens over zijn gage hem competerende over het stellen van de klock en het reinigen van de werff op de zeestrandt'.⁸⁰ Daarnaast was Keij ook collecteur van de accijns op boter.⁸¹ Er werd van schoolmeesters verwacht dat ze er voor zorgden dat kinderen de kerk bezochten, de preek met aandacht beluisterden en de dienst tot het einde toe bijwoonden.⁸² De weeskinder-

74 Zie ook Norling, *Captain Ahab had a wife*; Elwijn Clark, 'Managing uncertainty'; Van Lieburg, 'Vroomheid kent geen sekse'.

75 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 216.

76 GAS, AHG, Ordonnantie 1651.

77 Udemans, *'t Geestelijck roer van 't coopmans schip*.

78 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* II, 371.

79 HAW, ONA Monster, nr. 6100, 13 mei 1675.

80 KAT, AKHG, nrs. 1-3.

81 HAW, ONA Monster, nr. 103.

82 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 163.

ren van Maassluis vielen in de kerk overigens onder het gezag van de binnenvader. Hem werd meermalen verzocht de kinderen na afloop van de dienst in de bank te houden, totdat de regeerders van het dorp de kerk verlaten hadden.⁸³

Veel schoolmeesters hadden de ambitie om predikant te worden. Zij moesten daartoe allereerst een pre-examen afleggen. Daarna volgde gewoonlijk een oefenperiode, waarbij de kandidaat voor de lokale kerkenraad moest preken. Tenslotte vonden de 'openbare proposities' voor de classis plaats, waarna het eigenlijke predikantsexamen, ook wel aangeduid als 'peremptoir examen' volgde. Lang niet alle schoolmeesters kwamen door de examens heen. Cornelis Joosten, schoolmeester te Overschie, wilde in 1604, na enige oefening in zijn woonplaats, toegelaten worden tot de openbare proposities, maar kreeg van de classis te horen dat hij zijn oefeningen voor de lokale kerkenraad moest continueren. Toen hij daarbij onvoldoende vooruitgang had geboekt, moest hij genoegen nemen met een aanstelling als ziekentrooster op een schip van de Delftse kamer van de VOC.⁸⁴

De binding tussen het ambt van schoolmeester en de kerkgemeenschap zorgde ervoor dat de kerk zich in hoge mate bemoeide met het functioneren van de schoolmeester. In 1606 werd de schoolmeester van Maassluis, Jan Pietersz., op het matje geroepen omdat hij geheel op eigen initiatief een bord met de tien geboden had vervaardigd en dit in de kerk onder de preekstoel had geïnstalleerd, zonder daarvoor toestemming te hebben gevraagd aan de predikant of de kerkenraad. Dit zou niet tot veel problemen hoeven te leiden, ware het niet dat de classicale visitatoren die kort daarop Maassluis bezochten, vaststelden dat de tekst op het bord niet juist was. De schoolmeester had de woorden 'nae sijn eigen hooft' opgeschreven en bijbelteksten gebruikt die apocrief waren. Voorts had hij de spreuken uit andere boeken zonder ordening opgeschreven en ook de woorden uit Johannes 3 ('so lief heeft Godt die waerlt gehad, et cetera') verkeerd weergegeven. De meester werd dringend verzocht de teksten aan te passen. Een half jaar later troffen de visitatoren het gewraakte bord opnieuw aan in de kerk en eisten dat het onmiddellijk werd weggehaald. Meester Jan ontstak in woede en beschuldigde de predikant ervan de visitatoren op zijn dak te hebben gestuurd. Pas na bemiddeling van dezelfde visitatoren was hij bereid zijn wrok tegen de predikant te laten varen.⁸⁵ Het gebeurde vaker dat deze schoolmeester in conflict geraakte over leerstellige kwesties. Nauwelijks een maand later werd in de kerkenraadsnotulen opgetekend dat er klachten waren gekomen, omdat Jan een 'seker geschrift' in de kerk had willen voorlezen. Ongeveer een jaar later kwam het opnieuw tot een conflict, nu werd Jan gekapitteld omdat hij zonder de kerkenraad in te lichten naar Leiden was vertrokken om zijn zieke vader te bezoeken. De school zou hierdoor acht dagen hebben stilgelegen, wat opnieuw tot veel klachten geleid had. Jan diende hierop zijn ontslag in, maar

⁸³ GAV, WHA Maassluis, 'resoluties'.

⁸⁴ Abels en Wouters, *Nieuw en Ongezien* 1, 81.

⁸⁵ KAM, KNR, 3 april 1606 e.v. Zie ook Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* II, 371.

beloofde tot na de winter te blijven, zodat er voldoende tijd was om naar een opvolger om te zien. Ook de relatie met de opvolger van meester Jan verliep niet vlekkeloos. Op 5 januari 1620 werd de schoolmeester aangesproken op het feit dat hij op zondag klokken had geluid ter gelegenheid van een sterfgeval. Hierdoor zou het volk in verwarring gebracht worden, het luiden mocht voortaan pas plaatsvinden na 'den tweeden predicatie' op zondag.⁸⁶

Het onderwijsmateriaal dat op de door de gereformeerde kerk goedgekeurde scholen werd gebruikt moest, zoals eerder opgemerkt, stichtelijk van aard zijn. De meeste scholen gaven onderwijs aan de hand van de Heidelberger catechismus, of als die voor de kinderen te lang was en niet onthouden kon worden, door een beknopter werkje in dezelfde trant.⁸⁷ De inventaris van de boekhandel van Lijsbet de Bije geeft enig inzicht in het onderwijsmateriaal dat verder nog in Maas-luis voorhanden was. De goedkope uitgave van het bijbelverhaal van David werd hoogstwaarschijnlijk op veel scholen gebruikt, evenals een vergelijkbare, maar bij de kerkenraad waarschijnlijk minder populaire, uitgave van het apocriefverhaal van Tobias. Daarnaast waren er enkele exemplaren van het in 1674 verschenen schoolboekje *Nieuwe Spiegel der Jeugd of Franse Tirrany* en acht kleine vragenboekjes, waarmee waarschijnlijk *Eenige korte vragen voor Kleijne Kinderen* van de predikant Jacobus Borstius zijn bedoeld. Ook voor onderricht aan volwassenen had Lijsbet de Bije materiaal in huis, zoals de vier exemplaren van *Den Engelschen en Neérduitschen onderrigter* en enkele uitleggingen op de catechismus, onder meer van Petrus de Witte en van Anthonius van Oostrum.⁸⁸ Verder waren er boeken van de Rotterdamse predikant Franciscus Ridderus, zoals *Dagelijcx-sche Huys- Catechisatie* (1652) met daarin opgenomen *Huysgesangen voor kinderen* en *Historisch A, B, C tot een besige Ledigheijt* (1664). Het laatste was een bijzonder werk, waarin op encyclopedische wijze vijfhonderd verschillende voorwerpen werden behandeld. Het boek kon gebruikt worden als gezelschapsspel, bij elk voorwerp moest men elkaar vragen welke bijbelse geschiedenis eraan verbonden was en waar het toe diende.

Het kerkelijke volwassenonderricht behoorde niet tot het takenpakket van de schoolmeester, maar was in principe het terrein van de predikant. In sommige dorpen gaven predikanten wekelijks catechisatieles, bijvoorbeeld op zondagavond.⁸⁹ Ook vrouwen en ziekentroosters traden met toestemming van de kerk op als catechisatiemeesters.⁹⁰ Potentiële nieuwe lidmaten werden, na een onderzoek naar hun levenswandel aan een geloofsonderzoek onderworpen. Over het algemeen werden er niet al te hoge eisen gesteld. Kandidaat-lidmaten die de Tien

⁸⁶ KAM, KNR, 5 januari 1620.

⁸⁷ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 165.

⁸⁸ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 237.

⁸⁹ Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 86.

⁹⁰ Van Lieburg, 'Vroomheid kent geen sexe'.

Geboden, de geloofsartikelen en het Onze Vader konden opzeggen werden meestal toegelaten. Alleen voor kandidaten die lidmaat waren geweest van een ander kerkgenootschap was het examen strenger. Na het geloofsonderzoek kwam de eigenlijke belijdenis, waarbij de predikant enkele vragen stelde. Hiervoor bestonden overigens geen richtlijnen. De lidmaat in spé werd doorgaans gevraagd te bevestigen dat de Gereformeerde Religie ‘de ware’ was en te verklaren dat hij of zij zich aan de kerkelijke tucht zou onderwerpen.⁹¹ In de praktijk betekende dit dat lang niet alle lidmaten even goed op de hoogte waren van de kerkelijke leer. Zowel in de Schiedamse als de Maassluisse kerkenraadsnotulen komen we klachten tegen over de gebrekkige kennis van de kerkgangers. Enkele Schiedamse ouderlingen klaagden in 1673 dat degenen die belijdenis deden ook werkelijk geëxamineerd moesten worden.⁹²

Desalniettemin blijkt uit de overgeleverde boedelinventarissen dat halverwege de zeventiende eeuw bijna in geen enkel gezin een bijbel, een (nieuw) testament of psalmboekje ontbrak. Ook vrijwel alle vissers en zeelieden hadden een bijbel of testament in huis. De hoeveelheid stichtelijke literatuur in Maassluis, Schiedamse en Heijdsse boedels was opvallend groot. Misschien dat in de zeventiende eeuw al gold wat Le Francq van Berkhey over de achttiende eeuw opmerkte over de bewoners van deze regio: ‘In het stuk van Godsdienst zijn zij zeer bedreven en ijverige voorstanders. De vermogendsten van Schiedam, Vlaardingens, Maassluis en Delfshaven zijn zeer leergierig, gesteld op nieuwe schriften en het naspeuren van nuttige wetenschappen, bovenal maken ze veel werk van godgeleerde en historische boeken te lezen.’⁹³ Het bijbellezen was overigens bij uitstek onderdeel van de gereformeerde cultuur, die door de in 1637 verschenen Statenvertaling een extra impuls had gekregen. Het bestuderen van stichtelijke lectuur paste bovendien goed in de piëtistische leefwijze. Niet voor niets werden de aanhangers van de Nadere Reformatie ook wel als ‘boekjesvolck’ bestempeld.⁹⁴ In katholieke kringen was vrije bijbellectuur ongebruikelijk.⁹⁵

Het bijbel- en boekenbezit mag dan wijd verbreid zijn geweest, dit wil nog niet zeggen dat de boeken ook daadwerkelijk en door alle leden van het gezin gelezen werden. Niet alle inwoners van Schiedam, Maassluis en Ter Heijde waren immers geletterd. Er waren echter voldoende andere manieren om toch met de Bijbel in aanraking te komen. Zo werd er zowel in de kerk als in huiselijke kring voorgelezen. Op dit vlak was vermoedelijk een rol voor de vrouw des huizes weggelegd. In hoofdstuk 8 zagen we al dat in sommige vissersgezinnen de vrouw wel geletterd was en haar man niet. Vissers en zeelieden die zelf niet konden lezen, konden via

91 Abels en Wouters, *Nieuw en Ongezien*, II, 212-215.

92 GAS, KHG, KRN, 11 mei 1673, fol. 10.

93 Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland*, III.

94 Van Lieburg, ‘Piëtistische lectuur in de zeventiende en achttiende eeuw’, 73-87.

95 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 234.

hun vrouw toegang krijgen tot de stichtelijke literatuur. Bepaalde passages uit de Bijbel zullen zowel binnen het gezin als in de kerk keer op keer herhaald zijn, zodat veel mensen ze op den duur uit het hoofd kenden. Naast de christelijke leescultuur bestond een orale traditie, waarin ruimte was voor discussie over geloofszaken.

Liedboekjes

Ook psalmen en liederen waren een middel om de kennis van het christelijk geloof te vergroten. In de Maassluisse boekhandel van Lijsbet de Bije werden bij het opmaken van de inventaris zo'n vijfhonderd klucht-, liederenboekjes en andere boekjes van 'weynigh waerde' vermeld. Goedkope liedboekjes, vaak stichtelijk van aard, genoten een grote populariteit in zeventiende-eeuws Holland. Het grote aanbod van dergelijke liedboekjes in de Maassluisse boekhandel hoeft geen verwondering te wekken.

Wel opvallend is dat er in Maassluis zelf veel van deze boekjes werden geproduceerd. In de tweede helft van de zeventiende eeuw verschenen in het dorp ten minste zeven verschillende bundeltjes, met liederen die speciaal betrekking hadden op de eigen (vissers)gemeenschap.⁹⁶ De opkomst van de liedboekjes moet waarschijnlijk in verband worden gebracht met de in 1617 in Maassluis opgerichte rederijderskamer 'De Mostertblom'. Het motto van deze kamer, 't hangt aen Gods zegen' was hetzelfde als dat van het liedbundeltje *'t Maessluijse hoekertje*, geschreven door Cornelis Leendertsz. Denick. Bovendien hadden de meeste liedbundels de visserij als hoofdthema, terwijl de verbondenheid van de rederijders met deze bedrijfstak tot uiting kwam in het blazoen van de kamer. Hierop was een passage uit het bijbelboek Johannes afgebeeld: Jezus kijkt naar de op het meer van Tiberias vissende discipelen en na het opvolgen van zijn aanwijzingen vangen de discipelen ineens opvallend veel vis.⁹⁷ Naast de rederijderscultuur heeft ook de Nadere Reformatie invloed gehad op de auteurs van de bundeltjes. De nadruk lag steeds op de innerlijke beleving van het geloof en een vrome levenswandel, via gebed en bijbel-lezing. In de *Maassluyse Meeuweklacht* bijvoorbeeld wordt bij ieder lied een van toepassing zijnde bijbeltekst of psalm vermeld. De auteur van het boekje, Frank Metaal, schreef zijn liederen tot lering en vermaak van het vissersvolk, maar ook als bemoediging voor de achterblijvers, bijvoorbeeld na het verlies van een dierbare. Verder beoogde hij het geloof in voor- en tegenspoed te versterken en in de gereformeerde leer te onderwijzen.⁹⁸ Lieder met een gereformeerde ondertoon,

96 Denick, *Het Maas-sluyse hoekertje* (tussen 1660 en 1665); Van Dijck, *Maes-sluyse Vredecrans*, (1669); anoniem, *Scheep-makertje* (ca.1670); Denick, *Het nieuwe Maassluyse hoekertje*, (ca. 1671); Boxhoorn, *'t Maessluyse tijd-verdrijf* (1671); Metaal, *Maes-sluyse Compas* (vermoedelijk voor 1665); Metaal, *Maes-sluyse Meeuwenklacht* (tussen 1684 en 1689); zie Scheurleer, *Nederlandse Liedboeken*; Van Dungen, *Al die geen die moeten varen*; Van Dungen en Stronks, *De Maassluisse Meeuweklacht*.

97 Van Vliet, 'De Mostertblom, een laatbloeier', 18-25.

98 Van Dungen en Stronks, *De Maassluisse Meeuweklacht*, 1.

M A A S - S L U Y S S E
M E E U W E - K L A C H T .

Door
F R A N K M E T A A L .

Tot DORDRECHT,
Gedrukt by HENDRIK WALPOT, Boek-
verkooper over 't Stadthuys. 1735.

Titelpagina van de *Maassluyse Meeuweklacht* door Frank Metaal, editie uit 1735.
Universiteitsbibliotheek Amsterdam

zoals het ‘vermaenlied tot afstand van sonden’ en een ‘bewijs van dankbaarheid in tegenspoed’ worden afgewisseld met verzen van een luchtiger karakter zoals een ‘samenspraecq tussen een lantman en een visscher’ en enkele lofdichten op Maassluis. Het liedboek bevat ook liederen die bij bepaalde gelegenheden of op bepaalde tijdstippen van de dag gezongen konden worden, zoals ‘een morgenzang of een heilige overdenkinge in den Morgenstont over Gods eyenschappen’ en ‘een avondplichten, gezongen over het doorbrengen van de dag’. De titel van de bundel wordt in het voorwoord verklaard: de meeuwen klagen omdat ze door vissers die zich vervelen worden aangevallen en gedood. Dit gedrag is volgens Metaal min of meer exemplarisch voor de goddeloze levenswandel van sommige vissers aan boord.

De enorme populariteit van de liedbundeltjes blijkt uit het grote aantal herdrukken dat verscheen. *De Maessluyse Meeuweklacht* kende tenminste vijf herdrukken en van een eerder werk van Metaal, *Het Maessluijse kompas*, verschenen veertien edities. Van het *Nieuw Maassluyse hoekertje* door Cornelis Leendertsz. Denick werden zeker tien edities op de markt gebracht.⁹⁹ Gezien de grote oplage van de liedboekjes is het waarschijnlijk dat een groot gedeelte van de inwoners van Maassluis de liederen van Denick en Metaal kende, zeker omdat de auteurs gebruik maakten van bekende melodieën. Dat de bundels in particuliere boedelinventarissen niet of nauwelijks terug te vinden zijn, komt door de hoge omloopsnelheid van de boekjes. Ze waren goedkoop en sleten snel, zodat ze het doorgaans niet waard waren om apart in een inventaris te vermelden. Ze vielen in de categorie ‘rommelingboekjes’, een aanduiding die in veel Maassluisse, Heijdse en Schiedamse boedelbeschrijvingen is terug te vinden.

De liedbundels werden hoogstwaarschijnlijk mee naar zee genomen. Aan boord van de vissersschepen, waar de schipper verantwoordelijk was voor de godsdienstuitoefening, dienden de liederen niet alleen ter ondersteuning van het geestelijk leven, maar boden ook vermaak. Waarschijnlijk kenden de vissers de meeste liederen uit het hoofd. Naast de liederen uit de piëtistische liedbundels, zullen ook psalmen aan boord gezongen zijn. Tijdens het conflict over de nieuwe psalmberijming in 1772 was een van de argumenten van de tegenstanders tegen de invoering daarvan dat de vissers die op zee volgens de oude manier zongen, bij hun terugkomst overvallen zouden worden door de nieuwe berijming.¹⁰⁰

De vissers en zeelieden uit Schiedam en Ter Heijde hadden niet de beschikking over liederenbundels van eigen bodem. Onderzoek in de liederenbank van het Meertensinstituut leverde maar weinig lokaal georiënteerde gezangen op, uitgezonderd een aantal liederen over Lidwina, de maagd van Schiedam.¹⁰¹ Wellicht vonden de Maassluisse bundels ook hier aftrek, of zongen de Schiedammers en

99 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 230.

100 De Niet, *En zongen dat et over den diek dreunde*; zie ook 't Hart, *'t Psalmenoproer*.

101 Zie Jongen en Schotel, *Het leven van Liedewij*.

Heijenaren aan de hand van een van de talrijke andere in de Republiek verschenen zeemansbundels, zoals *Neptunus zee-wagen tot tijt-kortingh der vrolicken matroosen* (Amsterdam 1671) of *De vermakelijke Buys-man ofte koddige bootgeselletje singende de vermakelijke visschers en matrooseliedjes* (Amsterdam 1645).¹⁰² Daarnaast zullen ook de gebruikelijke psalmen door Schiedamse en Heijdse vissers zijn gezongen. Volgens le Francq van Berkhey was het zingen van stichtelijke liederen ook in de achttiende eeuw nog zeer populair bij de Heijenaren en andere strandbewoners. Hij tekende aan: 'Zij zijn zeer grote liefhebbers van het zingen van psalmen en lofzangen, de lossere liedjes en minnedeunen beginnen er wel wat invloed te krijgen; dog ze haaten de onkuische liedjes. De psalmen die ze gewoonlijk in zee en onder het visschen opheffen, behouden steeds hun voorrang. Ja het is niet vreemd onze strandbewoners in hunne vrolijke partijen om prijs psalmen te horen zingen'.¹⁰³

Zeemansvademeccums

Een aparte categorie van stichtelijke literatuur vormden de zogenaamde zeemansvademeccums. Dit waren boeken die speciaal geschreven waren voor zeelieden, bedoeld als handreiking voor een christelijke levenswandel aan boord van de schepen en in vreemde havens.¹⁰⁴ José Mouthaan omschreef de zeemansvademeccums als 'morele handboeken'. Aan de hand van de vademeccums konden aan boord diensten en gebeden worden gehouden, maar de boeken waren ook bedoeld voor individuele contemplatie. Het eerste protestantse zeemansvademeccum verscheen in Duitsland waar de Lutherse predikant Stephan Praetorius (1536-1603) reeds in 1579 zijn *Seefarer Trost. Allen Jungen Kaufleuten und Schiffleuten nutzlich zu lesen* publiceerde.¹⁰⁵ De gereformeerde predikant Adam Westerman (overleden in ca. 1635) schreef het eerste Nederlandse vademeccum, de *Christelyke Zeevaart* in 1611. Het boek zou uitgroeien tot een ware bestseller. Tot 1635 verschenen zeven edities, die steeds bijgewerkt en uitgebreid werden. Er kwamen ook illegale herdrukken op de markt, want in zijn herziene versie, *Groote Christelyke Zeevaart in xxvi Predicatiën, in maniere van een Zee-postille* (1635) beklagde Westerman zich over het feit dat er in één jaar vier illegale herdrukken verschenen waren. In totaal moeten er zo'n 35 edities van Westermans werk gepubliceerd zijn.¹⁰⁶

102 Liederenbank Meertensinstituut, met dank aan Martine de Bruin.

103 Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland*, 111.

104 Mouthaan, 'Storm op zee'. Overige literatuur over zeemansvademeccums: Boone en Van Eekeris, 'Om een woesten hoop te brengen tot de kerck'; Groenendijk, 'Piëtistische vademeccums voor zeevarenden'; De Groot, 'De Groote Christelijke Zeevaart en de Godvreezende Zeeman'; Wassenaar, 'Dominee Adam Westerman en zijn bestseller'; Joosse, 'De kerk onderweg'.

105 Boone en Van Eekeris, 'Om een woesten hoop te brengen tot de kerck', 13.

106 Gebruikte uitgave, Amsterdam 1715 (UB Amsterdam).

GROOTE CHRISTELYKE
ZEE - VAERT,
In XXVI. Predikationen,
In maniere van een
ZEE-POSTILLE.

Verrykt met verscheyde Gebeden en Christelyke Liedekens,
Met de
Beschryvinge van Stavoren,
DOOR
ADAM WESTERMAN,
Bedienaer des H. Euangeliums tot Werkuz in Vriesland.

'AMSTELREDAM, Gedrukt by Jacobus Conynenberg,
Bockverkooper op 't Water, in de Lootsman. Anno 1715.

De *Groote Christelyke Zeevaert* geeft met behulp van op de Bijbel gebaseerde voorschriften precies aan hoe de zeeman zich in allerlei omstandigheden dient te gedragen. Het boek was waarschijnlijk zo populair door het eenvoudige taalgebruik en de talloze anekdotes, rijmpjes en raadsels, waarmee de reisethiek wordt opgeluisterd. Als predikant van de Friese stadjes Stavoren en Workum stond Westerman dicht bij zijn lezerspubliek, hij kwam dagelijks in contact met zeelieden. Hoewel de teksten over het algemeen simpel en begrijpelijk zijn, citeert de Friese dominee ook klassieken en kerkvaders in het Grieks en Latijn, doorgaans wel met een vertaling. De eigenlijke postille bestaat uit 26 preken, waarin tal van onderwerpen de revue passeren. De legitimiteit van de zeevaart, het begin en einde van de reis, de keuze voor een godvruchtige bemanning, helpen in tijden van nood, het opmaken van een goede rekening en het leiden van een godzalig leven in vreemde havens. Daarna volgen de preken voor de feestdagen van het kerkelijk jaar: Kerst, Nieuwjaar, Goede Vrijdag, Pasen, Hemelvaart en Pinksteren. Elke preek begint met een verwijzing naar een bijbeltekst, en er volgt een uitvoerige verklaring, soms met kleine gedichtjes, anekdotes en raadgevingen. Een aantal preken wordt afgesloten met een gebed.

De teksten zijn toegespitst op de situatie van de zeelieden. Zo adviseert Westerman een testament op te maken voor vertrek om ruzie tussen de achterblijvende familieleden te voorkomen en beklemtoont hij dat zeelieden niet van huis moeten gaan, voordat zij zich hebben verzoend met hun vrouw, kinderen, vrienden of 'even-naesten'.¹⁰⁷ Omdat de *Groote Christelyke Zeevaert*, in tegenstelling tot andere vademecums als die van Udemans, in de vorm van preken is opgesteld, was het boek bruikbaar als leidraad voor predikanten en ziekentroosters, wat waarschijnlijk de reden is dat de VOC het meermalen als verplicht onderdeel van de scheepsboekenkist voorschreef.¹⁰⁸ Gewoonlijk waren er zoveel exemplaren aan boord dat het boek ook kon worden uitgedeeld.¹⁰⁹ Na de preken volgen gebeden en liedjes die specifiek toepasbaar zijn op bepaalde situaties, bijvoorbeeld 'een Gebedt, welke doen sal een Persoon op Galeyen, Toornen ofte in gevangenissen bij den Turk, Barbarise ofte andere Menschen gevangen zijnde'. Overigens vermeldt Westerman bij de gebeden dat dit slechts voorbeelden waren om te gebruiken totdat de zeeman kon bidden 'uyt sijne eygen herte'. Uit de toon van de preken en gebeden valt op te maken dat Westerman een piëtistische variant van het gereformeerde geloof aanhing. Hij wilde de godzaligheid van de zeeman bevorderen, legde de nadruk op de persoonlijke kant van het geloof, besteedde veel aandacht aan de zonden van zeelieden, en vergeleek het schip met 'een kleyne gemeente', waarbij hij de oproep voegde: 'Elck verbeterende reformeere de Strate voor zijn deur of huys/soo sal de weg schoon wesen/ elck suyvere sijn schip/soo sal de Vloot

107 Westerman, *Groote Christelyke Zeevaert*, 45.

108 Boone en Van Ekeris, 'Om een woesten hoop te brengen tot de kerck', 15.

109 Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 189.

suyver wesen'.¹¹⁰ Westerman beklemtoont dat het niet voldoende is jezelf een protestant of gereformeerde te noemen, en dat het verwerpelijk is om 'te kercke te gaan, het boek onder den arm te dragen, voor den predickstoel te zitten, psalmen te singen, den doope ende den avondmaal na de instellingen christi te gebruiken, sonder enige kracht der religie ofte godsdienstigheijt in sijn leven te betonen'. Niet de uiterlijke godsdienstzaken, maar de innerlijke beleving van het geloof moeten centraal staan.

Gezien de grote populariteit van het werk van Westerman kunnen we er wel van uit gaan dat ook de mannen uit 'onze' zeevarende gemeenschappen met dit boek in aanraking kwamen. Zoals eerder vermeld was het boek aanwezig aan boord van Oost-Indiëvaarders. Ook op vissersschepen werd de *Groote Christelyke Zeevaart* gebruikt. De stuurman, die verantwoordelijk was voor de geestelijke begeleiding van zijn scheepsvolk, zal het boek gehanteerd hebben om het geloof op zee vorm te geven. Dit valt onder andere op te maken uit de verklaring van Maassluisse vissers die in de nacht van 21 december 1651 opgeschrikt werden door een merkwaardig visioen. De stuurman zag het verschijnsel het eerst: Een grote menigte van ruiters- en voetvolk verscheen in de lucht, waarop de stuurman 'sijn gemeen volck en sijn jongens' riep en zei: 'Volck aanmerckt dit Wonder-Werck Gods'. De luchtspiegeling veranderde en de vissers zagen een vloot van schepen, met op het grootste schip 'een princevlagge'. Van de andere kant kwam ook een vloot aanvaren en er leek een grote strijd te ontbranden, de lucht was vergeven van een dikke damp. Daarna kwamen de eerste schepen weer in beeld, zo duidelijk dat men het blok- en touwwerk kon zien. Toen verscheen in het noord-oosten een grote leeuw en 'enige vreemde gedierten, die allen in schepen veranderden'. De leeuw begaf zich langzaam naar het noorden en bleef gedurende het gehele visioen, dat wel drie uur duurde, aan de hemel staan. Hoewel de stuurman het verschijnsel onmiddellijk als een goddelijk teken interpreteerde, maakte het visioen 'sulck een schrik onder 't volck, dat veele haer niet en konden eeten, maar waren seer bevrees't'. Om zijn vissers te kalmeren begon de stuurman daarom in de *Groote Christelyke Zeevaart* te lezen, 'ter versterckinge van hem ende 't gemeene Volck'. De verklaring van de stuurman en zijn vissers werd bij terugkeer in Maassluis opgeschreven en het verhaal werd door de uitgave van een reeks pamfletten wijd en zijd bekend. Er werd zelfs een lied op de gebeurtenis gemaakt, op de wijs van 'Wilhelmus van Nassouwe'. De luchtspiegeling werd overigens beschouwd als een gunstig voorteken, waarmee de vrede of in ieder geval een zege voor de Republiek in de oorlog tegen de Engelsen werd gesymboliseerd. Deze luchtspiegeling past in een hele serie van dergelijke visioenen die in de Noordelijke Nederlanden zouden zijn verschenen.¹¹¹

110 Groenendijk, 'Piëtistische Vademecums', 130.

111 Waerachtige ende wonderlijcke Verklaringhe van seecker Gesichten in Zee gesien. (KB Den Haag, pamflet Knuttel 7090); Wonderlijcke visioenen ofte gesichten die haer geopenbaert hebben omtrent het Witte Water (KB Den Haag, pamflet Knuttel 7091);

Aan boord werd de *Groote Christelyke Zeevaart* dus zeker gelezen, maar in boedelinventarissen komen we het boek maar sporadisch tegen. Ook hier geldt, net als bij de liedboekjes, dat het boek veel gebruikt werd en sleet, waardoor het niet de moeite waard was om het in de inventaris op te nemen. Misschien ook behoorde het eerder bij de uitrusting van het schip dan tot de privéverzameling van een schipper of stuurman. In de Maassluisse boedels ontdekken we pas halverwege de achttiende eeuw een klein aantal erfslaters die het boek in hun bezit hadden: twee vissersgezinnen, een schippersgezin, een boekhouders-burgemeestersgezin en een koopmansgezin. Alle gezinnen hadden direct of indirect iets met de visserij te maken, hoewel er voor in het boek van schippersweduwe Van Waaij-Hannick geschreven stond: 'Dit boek hoort toe Geertje van Spronse, als zij nog bij mij is, als ik aflijvig kom te worden, dat heb ik aan haar gemaak'. De weduwe vermaakte het boek niet aan een visser maar aan haar dienstbode. Een teken dat het boek in brede lagen van de bevolking gelezen werd. Zeventiende-eeuwse standaardwerken als die van Westerman hadden voor de inwoners van Maassluis kennelijk een meerwaarde gekregen, misschien wel omdat ze verwezen naar de geschiedenis van een dorp dat zijn welvaart te danken had aan de zeevaart.¹¹²

Hoewel het succes van de *Groote Christelyke Zeevaart* bijna niet te evenaren was, waagden ook andere predikanten zich op het terrein van de zeemansvademecums. In het voorafgaande hebben we al enkele boeken van de piëtistische dominee Godefridus Udemans de revue zien passeren. Hij publiceerde een drietal zeemansvademecums, *Geestelick Compas* in 1617, *Coop-mans-jacht* in 1637 en *'t Geestelick roer van 't coopmans schip* in 1638. De boeken van deze Zierikzeese dominee waren in Maassluis bekend, want in de inventaris van de boekhandel treffen we drie exemplaren van het *Geestelick Compas* aan. Leden van de Maassluisse kerkenraad stonden overigens in direct contact met Udemans. In januari 1624 noteerde de scriba: 'De zaake van Neeltjen Jacobs van Zierikzee na het opgelezen advys van Godefridi Udemans is tot nader advys opgeschort'.¹¹³

Het *Geestelick Kompas* was in de eerste plaats voor vissers bedoeld, al konden ook andere zeelieden het kompas gebruiken als navigatiemiddel voor een christelijke levenswandel. De ondertitel van het boek luidde namelijk: '*nut ende nootwendigh bericht voor alle zee-varende en reysende luyden, om te ontgaen de steen-klippen ende zantplaten der sonde ende des toorns Godts ende te verkrijgen eenen saligen gewenschten segen over haer neringe*'. Volgens Udemans lag het aan die zonden dat het zo slecht ging met de visserij. Hij wilde dit met het boek, dat hij overigens op verzoek van de Bende van Visserij (een visserijcollege) te Zierik-

Van Aitzema, *Zaken van Staet en Oorlogh in ende omtrent de Vereenigde Nederlanden*, VII, 645; *Hollantsche Mercurius*, januari 1652 (UB Amsterdam), zie ook Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 231; Schama, *Overvloed en onbehagen*, 157 Frijhoff, *Embodied belief*, 148-149.

112 Zie Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 248.

113 KAM, KRN, januari 1624.

zee schreef, veranderen. Bovendien wilde hij er voor zorgen dat de vissers die door hun verblijf op zee lange tijd verstoken waren van pastorale arbeid, door het lezen van het *Geestelick Compas* bij 'de kudde' bleven. In het eerste hoofdstuk van het boek¹¹⁴ behandelt de predikant de vele facetten van het zeemansberoep, aan de hand van Psalm 107:23-32. Onder andere komen aan de orde: de legitimiteit van het zeevarend beroep (de visserij is een zeer oude bedrijfstak, sommige apostelen waren immers ook vissers), de nood waarin de zeeman kon verkeren (storm, onweer, et cetera) en de verlossing die door God gegeven wordt. In de volgende drie hoofdstukken geeft Udemans regels voor hoe de zeeman zich voor, tijdens en na zijn reis gedragen moet. De regels zijn soms heel praktisch. Zo wijst hij bijvoorbeeld op het belang van een goed (arbeids)contract en op gevaar van uitzeilen tijdens slecht weer, maar meestal gaat het om onderwerpen die betrekking hebben op de christelijke levensstijl, zoals de vermaning om Gods zegen af te smeken, het zoeken naar gelovige maats en het verbod om uit te varen op de dag des Heeren. Het boek eindigt met vijftien voorbeeldgebeden, geschikt voor diverse gelegenheden. Net als Westerman was Udemans overigens van mening, dat de ware gelovige zeeman ook op eigen kracht moest kunnen bidden.

Het *Coop-mans-jacht*, waarin het grootste gedeelte is ingeruimd voor een uitleg van Deuteronomium 33:18-19 en een achttal leringen die Udemans hier uit trekt, vormde een opmaat voor Udemans grootste werk, 't *Geestelick roer van 't coop-mans schip*, dat maar liefst 722 bladzijden telde. In dit werk komen alle facetten van het zeemanschap en koopmanschap aan de orde. Udemans droeg het boek op aan de bewindhebbers van beide Indische compagnieën en vermeldde daarbij dat hij hiermee aan de kritiek op het *Geestelick Compas* tegemoet kwam, dat hij voor de oorlogs- en handelsvaart te weinig aandacht had gehad. De zegewens aan het slot van de opdracht laat zien dat Udemans verlangt naar de bekering van de heidenen in den vreemde, wat hij ook duidelijk als taak zag van beide compagnieën. Naast de gebruikelijke christelijke leefregels voor de zeelieden en kooplieden en de gebeden bestaat 't *Geestelick roer* uit een uitputtende beschrijving van de handel in de Oost en de West. Van deze kroon op Udemans werk verschenen slechts drie edities. In de boedelinventarissen van Maassluis, Schiedam en Ter Heijde is het boek niet terug te vinden.

Speciaal op vissers gericht was het zeemansvademeccum van Frans. Esausz. den Heussen, *Den Christelijke Visscher* (1636).¹¹⁵ De auteur was vóór hij predikant werd op Oost-Vlieland, kuiper geweest in Enkhuizen. Aldaar hadden plaatselijke predikanten zijn bijzondere gaven ontdekt, waarna hij door hen werd opgeleid voor het classicaal examen. Zijn boek is sober van aard, vergeleken met het werk van Westerman en Udemans. De thema's worden behandeld aan de hand van een

114 Gebruikte uitgave, Amsterdam 1647 (UB Amsterdam).

115 Gebruikte uitgave Amsterdam 1640 (UB Amsterdam).

samenspraak tussen een visser en een predikant en zijn nogal algemeen. In totaal verschenen er vijf edities van het boek.

Een doopsgezinde variant van het zeemansvadecum, *De Rijper zeepostille* werd door de doopsgezinde voorgangers Engel Arendsz. van Dooregeest en Cornelis Albertsz. Posjager gepubliceerd. Hun vizier was vooral gericht op de haring- en walvisvaarders. Ook in dit vadecum waren preken en gebeden te vinden voor iedere situatie, zoals ‘een gebet om te doen in Groenlant, als men van het ijs beset en vast besloten is’.¹¹⁶ Wellicht gaven doopsgezinde schippers uit Maassluis, Schiedam en Ter Heijde de voorkeur aan het werk van deze geloofsgenoten boven dat van Westerman en Udemans.

Aan het begin van de achttiende eeuw verscheen *De Godvrezende zeeman, ofte de Nieuwe Christelijke Zeevaart*, onder het pseudoniem N.S.V.L. De auteur van het werk, de Amsterdammer Nicolaes Simonsz. van Leeuwarden, was geen predikant. Hoewel van Leeuwarden een autodidact was, kon het religieus gehalte van zijn zeemansbijbel de goedkeuring van beroepspredikers wegdragen. In de negende druk verschenen een aantal lofdichten op het werk door dominees. De Amsterdamse predikant Hieronymus van Alphen roemde in het voorwoord Van Leeuwarden als een ervaren christen en een trouw kerkganger. *De Godvrezende zeeman* was minstens zo populair als de *Groote Christelyke Zeevaart* van Westerman. Er verschenen zeker negentien edities.¹¹⁷ Zelfs in de twintigste eeuw werd het nog gelezen, onder andere aan boord van IJmuider vissersschepen.¹¹⁸ Hoewel Van Leeuwarden duidelijk geïnspireerd was door Westerman – zo bevatte zijn boek net als de *Groote Christelyke Zeevaart* 26 spreken – is de toon van het boek duidelijk anders. De anekdotes, grappen en raadsels van Westerman ontbreken, het is vooral een praktisch toepasbare prekenbundel, waar ook een aantal gebeden in is opgenomen.

Samenvattend kan gesteld worden dat vissers en zeelieden in Maassluis, Ter Heijde en Schiedam vrijwel zonder uitzondering een (protestants-)christelijke opvoeding moeten hebben gehad. In alle drie plaatsen was immers een vorm van scholing aanwezig, en die scholing stond voor een groot deel in dienst van het geloof. Ook thuis was er voor de meeste zeelieden voldoende gelegenheid zich op de hoogte te stellen van de beginselen van het christendom. In de meeste gezinnen was een bijbel, psalmboek of testament voorhanden. Zeelieden die niet konden lezen, werden waarschijnlijk voorgelezen door andere leden van het gezin, of kwamen via de liederencultuur in aanraking met het Woord Gods. Bovendien bestonden er speciaal op zeelieden gerichte liederenbundels en zeemanshandboeken, zodat de aan de wal begonnen christelijke scholing ook aan boord voortgezet

116 Engel Arendsz. van Dooregeest, Cornelis Albertsz. Posjager, *De Rijper Zeepostil*; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 299-301.

117 Boone en Van Ekeris, ‘om een woesten hoop te brengen tot de kerck’, 18.

118 Documentaire vPRO OVT, ‘De shetlandconnectie’. Zie ook De Groot, ‘De Groote Christelyke Zeevaart’, 12.

kon worden. De nadruk die er in de overwegend protestantse cultuur in Maassluis, Ter Heijde en Schiedam op het bijbellezen lag, zorgde er voor dat de zeelieden uit dit gebied waarschijnlijk beter op de hoogte waren van de geloofsleer dan hun katholieke tegenhangers, zoals die door Cabantous zijn beschreven. De klachten van predikanten als Westerman en Udemans over de gebrekkige Bijbel- en Godskennis van zeelieden moeten in dit licht gezien misschien wel als overdreven worden beschouwd.¹¹⁹ Toch hoeven de christelijke opvoeding en scholing nog niet te betekenen dat zeelieden en vissers het christelijke geloof volledig omarmden. In het vervolg wordt hun positie binnen de lokale (gereformeerde) gemeenschap onderzocht.

Zeelieden en de kerk

Lidmaten

Waren zeelieden en vissers uit Maassluis, Ter Heijde en Schiedam aangesloten bij een kerk? De lidmatenregisters van de gereformeerde kerk tonen een groot aantal zeevarenden, maar de voorhanden zijnde bronnen zijn ontoereikend om te kunnen concluderen of zij over- dan wel ondervertegenwoordigd waren. Het beroep van de lidmaten werd in de registers namelijk lang niet altijd genoemd. De meest complete registers zijn die uit Maassluis, waarin meestal de naam en burgerlijke staat van de persoon opgenomen waren en soms ook de herkomst of het beroep. Als er een beroep vermeld staat, komen we vaak ook nog het adres van de persoon in kwestie te weten. Zo is te lezen dat in 1623 Jacob Pietersz. Troost, stuurman op de Hoochstraat, samen met Trijntje Jacobsdr. zijn huisvrouw lidmaat wordt. Voor de gereformeerde kerk in Ter Heijde bestaat alleen een lijst met lidmaten uit 1660 en in Schiedam hebben we slechts beschikking over de namen van de nieuw toegetreden lidmaten in de gereformeerde gemeente uit de periode 1692 tot 1699.

De gegevens bieden wel inzicht in de sexe en burgerlijke staat van de lidmaten. In de periode 1608-1641 was circa 65% van de nieuw toegetreden lidmaten bij de gereformeerde kerk van Maassluis van het vrouwelijk geslacht. Overigens waren dit zowel nieuwe lidmaten die belijdenis deden, als lidmaten die met attestatie van elders kwamen. De vrouwen kunnen we onderverdelen in verschillende groepen. Circa twintig procent van hen trad samen met hun man toe tot de kerk, ongeveer dertien procent behoorde tot de categorie 'jonge dochter' en zo'n tien procent was weduwe. De rest van de groep vrouwen werd gevormd door oudere alleenstaande vrouwen en getrouwde vrouwen, van wie de man geen lidmaat werd of al in eerder stadium tot de gemeente was toegetreden, iets wat overigens maar zelden

119 Roodenburg heeft er op gewezen dat stichtelijke literatuur, zeker die van piëtistische signatuur als bron voor het geloofsleven van zeventiende-eeuwers kritisch beschouwd moet worden. Roodenburg, *Onder censuur*, 39.

voorkwam.¹²⁰ De lidmatenlijst van Ter Heijde uit 1660 geeft slechts een momentopname. Op de lijst staan veertig echtparen, 23 alleenstaande vrouwen, twee vrouwen met hun dochter, een vrouw met haar zoon, een man met zijn dochter en een alleenstaande man. Het grote verschil tussen het aantal alleenstaande vrouwen en mannen springt onmiddellijk in het oog. Vrouwen waren ook hier in de meerderheid: 69 van de 112 lidmaten, zo'n 62%.¹²¹ Op de lijst met 256 aangenomen lidmaten (met belijdenis of attestatie) in Schiedam in de periode tussen 1692 en 1699 was zelfs driekwart van de nieuwe leden van het vrouwelijk geslacht.¹²² Een andere indicatie voor het overwicht van vrouwen in de Schiedamse gemeente, vinden we in de kerkrekeningen van 1677, waar de financiële vergoedingen voor de vaste zitplaatsen in de kerk zijn opgetekend. Van de zestien verhuurde zitplaatsen, waren er dertien van een vrouw.¹²³ In het vervolg van dit hoofdstuk komen we nog terug op dit overwicht van vrouwelijke lidmaten.

De kerkenraad

Hoewel het voor de meeste vissers en zeelieden, vanwege hun veelvuldige afwezigheid niet voor de hand lag een openbare functie te bekleden, waren enkele van hen wel lid van de kerkenraad. Aan het begin van de zeventiende eeuw bestond de Maassluisse kerkenraad voornamelijk uit ambachtslieden en middenstanders. Naast een kruidenier, een timmerman, een metselaar, een kuiper, een kleermaker, twee huikmakers, een zeilmaker en een linnenwever treffen we ook enkele vissers en een stuurman als ouderling aan.¹²⁴

Niet alle kerkenraadsleden functioneerden naar behoren. Vooral in de beginperiode van de Maassluisse gereformeerde gemeente zijn nog al eens klachten opgetekend over diakenen. Zo zou Gerrit Hendriksz. zich in 1606 verlopen hebben 'in openbare fouten ende sonden' en werd hij er van beschuldigd 'oneersame conversatie met een vrouwspersoon te hebben gehad'. Hendriksz. beweerde over dit laatste feit overigens 'onnozel ende onschuldig' te zijn. De kerkenraad besloot daarop hem als diaken te handhaven totdat iemand van binnen of buiten de gemeente met harde bewijzen van zijn vermeende overspel op de proppen kwam. Na de komst van dominee Fenacolijs in 1608 werden de kerkenraadsvergaderingen beter gestructureerd. Zo besloot deze dat de vergaderingen eens in de veertien dagen en wel in de namiddag gehouden zouden worden in een speciale kerkenraadskamer, waar 'de broederen sonder interpellatie in vrijheijt souden kunnen spreken en beraatslagen'. Iedere vergadering moest beginnen met 'de aanroepinge Godts'

120 CBG, Lidmatenregisters Maassluis.

121 KAT, Lidmatenlijst 1660.

122 GAS, AHG, KRN, Lijst met ouderlingen, diakenen en lidmaten (1692-1699).

123 GAS, AKHG, Kerkrekeningen, 1677.

124 Abels en Wouters, *Nieuw en Ongezien* 1, 386.

en met een dankwoord worden gesloten. Leden die verzuimden de vergadering te frequenteren kregen een boete van vijf stuivers ‘ten profijte van den armen’.¹²⁵

De verkiezing van de kerkenraadsleden ging niet altijd zonder slag of stoot. In 1623 ontstond er in Maassluis nogal wat ophef over de samenstelling van de raad. Verscheidene gemeenteleden kwamen in opstand tegen het voorgestelde dubbel-tal van kandidaten.¹²⁶ Toen ze daarvoor ter verantwoording geroepen werden, antwoordden zij verontwaardigd dat gemeenteleden hun bezwaren kenbaar moesten maken, omdat ze net zo verantwoordelijk waren voor de kerk als de ouderlingen en diakenen, ‘also een bootsgesel so wel sorge draegen als een stierman of een schipper’. De vergelijking tussen de kerkgemeenschap en de scheepsgemeenschap komt vaker voor in de kerkenraadsnotulen, wat fraai past in de denkbeelden van piëtistische predikanten als Westerman en Udemans en een uiting was van de verstrengeling van beroepsidentiteit en christelijke identiteit.

Tussen de ouderlingen en diakenen bestond een zeker standsverschil, de geëigende volgorde was dat men diaken geweest moest zijn voordat men tot ouderling gekozen kon worden.¹²⁷ Binnen de kerkenraad ontstonden wel eens conflicten tussen ouderlingen en diakenen. Zo stonden ouderling Claes Pietersz. en diaken en Lambrecht Willemsz. lijnrecht tegenover elkaar in de kwestie inzake de nieuwe visserijordonnantie van 1622/1623.¹²⁸ Lambrecht eiste een schriftelijke attestatie van de kerkenraad over instemming met het voorstel aangaande de belastingheffing van twee stuivers per ton verse vis, maar hij kreeg deze niet, ondanks het feit dat de meeste broeders het met de ordonnantie eens waren. De dominee werd gevraagd te bemiddelen in het conflict en ging op huisbezoek bij Claes in een poging hem te kalmeren. De strijd ging echter onverminderd door. Lambrecht, boos dat steun uitbleef, beschuldigde de kerkenraad ervan niet genoeg voor de armen op te komen en voegde er aan toe dat hij ‘als diaken even belangrijk was als een ouderling’. Een aantal van Lambrechts aanhangers verscheen vanwege de kwestie zelfs niet meer bij het avondmaal. Na een visitatie van de classis, tijdens welke gebeurtenis Claes de visserijordonnantie opnieuw in twijfel trok, werd het pleit tenslotte in het voordeel van Lambrecht beslecht en verklaarde de kerkenraad achter de ordonnantie te staan.¹²⁹

In de tweede helft van de zeventiende eeuw had een verdeftigingsproces plaats in de Maassluisse kerkenraad, parallel aan de ontwikkeling zoals we die eerder voor het dorpsbestuur beschreven. Het waren in deze periode vooral kooplieden en boekhouders die als ouderling of diaken werden gekozen. Bekende namen als Van Lis, Poortugael en De Lange passerden de revue. Het kwam geregeld voor dat

125 KAM, KRN 1606 en 1608.

126 Voor elke functie werden twee mensen voorgedragen.

127 Vergelijk Abels en Wouters I *Nieuw en ongezien*, 375-377.

128 Zie GAV, AGV Maassluis, ‘Octrooien’, 6 mei 1622.

129 KAM, KRN 1623-1624.

diverse leden van één familie tegelijkertijd in het kerkbestuur zaten, in 1680 bijvoorbeeld drie 'Leversteijns'. Ook komen we de naam tegen van Vranck Arentsz. Metaal, die in 1674 en 1675 diaken was. Waarschijnlijk betreft het hier de auteur van het *Het Maes-sluysche kompas* en de *Maas-sluysse Meeuweklacht*. Oud-stuurman Abraham Leendertsz. van der Lee was de enige zeevarende die in deze periode zitting in de kerkenraad had, in 1690 werd hij tot ouderling benoemd. Veel ouderlingen en diakenen werden overigens meerdere malen verkozen.

Het Schiedamse kerkbestuur was in de tweede helft van de zeventiende eeuw iets voor de elite van de stad geworden, gezien het grote aantal ex-burgemeesters en ex-schepenen die ouderling of diaken werden.¹³⁰ De rangorde tussen ouderlingen en diakenen was min of meer vergelijkbaar met die in Maassluis, hoewel één ex-ouderling het ambt van diaken bekleedde. Dat de kerkenraad niet altijd naar behoren functioneerde blijkt uit de eisen die er in 1682 werden gesteld. Nieuwe diakenen mochten niet te jong zijn, er mochten geen ouderlingen meer benoemd worden die niet eerst als diaken gediend hadden of tenminste vijftig jaar oud waren.¹³¹ Ook werden instructies opgesteld betreffende de tijdige aanwezigheid van alle kerkenraadsleden op vergaderingen en bij kerkdiensten, en van ouderlingen en diakenen bij de uitdeling van brood aan de armen en de inzameling van de gaven, op straffe van zes stuivers boete voor de diakonale kas.¹³² De enige zeevarende die we in het Schiedamse kerkbestuur tegenkomen is Adriaen Cruijck, die in 1671 diaken was en in 1674 tot ouderling gekozen werd. Kapitein Cruijck, zelf bevelhebber op een oorlogsschip, was afkomstig uit een zeevend geslacht van marinekapiteins, commandeurs ter walvisvaart en koopvaardijshippers. Zijn familie behoorde tot de elite van Schiedam, enkelen van hen onder wie Cruijck zelf, schopten het tot burgemeester of schepenen.

In de gereformeerde kerkenraad van Ter Heijde zaten, na de afscheiding van de gereformeerde gemeente van Monster, aanmerkelijk meer zeevarenden dan in die van Maassluis en Schiedam. De sociale structuur van de samenleving was in het kustdorp nu eenmaal anders. De stuurlieden vormden de elite van het dorp. Vaak hadden zij ook de functie van dorpsvoogd. De stuurlieden Frederik Huijgen, Leendert Zieren van der Bije en Olivier Arentsz. Joncker wisselden elkaar af. De scheidslijn tussen ouderlingen en diakenen was hier minder duidelijk dan in Maassluis en Schiedam. Beide functies werden afwisselend vervuld door dezelfde personen. Vooral 's zomers leverde het feit dat de bijna voltallige kerkenraad uit zeelieden bestond problemen op. Veel Heijdse stuurlieden werkten dan immers in de haringvisserij. In de archieven zijn diverse stukken te vinden, waarin op uitstel wordt aangedrongen van beslissingen of bepaalde zaken, totdat de mannen 'terug uit zee zijn'.¹³³

130 Zie Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 87-89, 91.

131 GAS, AHG, KRN, 1 februari 1682.

132 GAS, AHG, KRN, 29 januari 1697.

133 KAT, ADHG, nr. 29 (Uitstel van kerkrekening i.v.m. haringvangst).

Kerkelijke tucht

In januari 1624 verklaarde Jan Jacobsz. Neeff voor de Maassluise kerkenraad 'dat hij om gene oorsaeken wille geabsenteert hebben maar dat hij toen ter tijt in zee was'.¹³⁴ In 1669 werd de kwestie Claes Coren behandeld in de Schiedamse kerkenraad. Eén van de ouderlingen vertelde dat men hem niet had kunnen aanspreken, 'vermits hij in zee was'.¹³⁵ Tijdens dezelfde vergadering werd genoteerd: 'Jan Torckerssen sijnde in zee na Groenlandt sal men na sijn wederkomste vragen na sijn attestatie'. De kerkenraad had te maken met een groot aantal lidmaten dat bijna permanent afwezig was en kon zeelieden daarom nauwelijks aanspreken op afwijkend gedrag. De vraag of zeelieden vaker dan andere lidmaten met de kerkelijke tucht in aanraking kwamen is dan ook moeilijk te beantwoorden, te meer daar er doorgaans geen beroepen vermeld worden van de lidmaten die zich voor de broeders en de predikant moesten verantwoorden.¹³⁶

De kerkenraadsnotulen geven wel een beeld van het soort overtredingen dat door de Maassluise en Schiedamse gemeenteleden begaan werd. Over het algemeen waren het kleine vergrijpen. Er werden gedragsregels overschreden door openbare dronkenschap, bezoek aan herbergen en kermessen of ruzies en laster. Daarnaast speelden er zaken die met huwelijk en zedelijkheid te maken hadden: echtelijke twisten, ongehuwd zwanger zijn, overspel en in Schiedam een beschuldiging van seksuele intimidatie aan het adres van een regent van het spinhuis. Tot slot waren er leerstellige kwesties: lidmaten bezochten een andere kerk, trokken het gezag van de dominee in twijfel of hadden onenigheid over de interpretatie van de Bijbel. De kerkenraad trad niet in alle gevallen even streng op. Vooral bij ruzies werd vaak eerst getracht te bemiddelen tussen de strijdende partijen. Ook werd lidmaten de gelegenheid geboden berouw te tonen over de begane zonde. Gebeurde dit niet of niet op de juiste wijze, dan werd een lidmaat van het avondmaal uitgesloten. Meestal werd de zaak tijdens de volgende vergadering in heroverweging genomen. Het kwam maar zelden voor dat lidmaten voor een zeer lange periode werden afgehouden. De tweede trap van de kerkelijk tucht, bestaande uit het afroepen van de kansel van de naam van de zondaar vond zelden plaats, evenmin als de laatste trap, die van excommunicatie. Over het algemeen werd het zwaarst getild aan leerstellige kwesties. De 'arminiaanse dwalingen' van secretaris Otto de Roy kwamen al ter sprake. Hij werd enkele jaren lang uitgesloten van het avondmaal.

Vloekende zeelieden

Hoewel het op basis van het bronnenmateriaal niet mogelijk is om uitspraken te doen over het aantal en het soort tuchtzaken waarbij zeelieden betrokken waren, valt in de kerkenraadsnotulen wel op dat zeelieden vaak ter verantwoording

¹³⁴ KAM, KRN, 1625.

¹³⁵ GAS, AHG, KRN, 1669, fol. 5.

¹³⁶ Zie Lorentz, *Bristol fashion*, 324-355.

werden geroepen voor vloeken. De Maassluise visser Adriaen Pietersz. werd van het avondmaal afgehouden omdat hij zich onstichtelijk had gedragen ‘met kijken en vloeken en lasteren openbaerlijk op de straten’. Stuurman Pieter Willemsz. de Wilde, vloekte en zwoer dat het een lust was in de ruzies met zijn echtgenote.¹³⁷ De Wilde was wellicht een bijnaam, gezien het woeste gedrag dat de stuurman gewoonlijk ten toon spreidde. In het Oudemannenhuis in Schiedam werd eveneens veel gevloekt en getierd. Zo zou een van de commensalen tegen de binnenmoeder gezegd hebben, ‘jouw duivel, ik sal u daarmee de kop inbruijen’, terwijl hij met zijn waterpot zwaaide.¹³⁸ In de Schiedamse kerkenraad werd in 1669 de in 1663 verschenen ordonnantie van de Haagse synode, ‘tegen vloeken en sweren’ nog eens behandeld, kennelijk was men niet tevreden over het taalgebruik van de gemiddelde lidmaat. Ook op de Heijdse visafslag werd veel gevloekt en gescholden, stuurman Willem Pietersz. kreeg ruzie met een andere stuurman over de plek waarop zijn vis uitgestald moest worden en riep woedend uit: ‘De duivel haelt u en ik zal uwe nek breken’.¹³⁹

De auteurs van zeemansvadicums en christelijke liedbundeltjes maakten zich net als de kerkenraad zorgen over het veelvuldig vloeken van zeelieden. Al eerder is opgemerkt dat de predikanten die deze piëtistische geschriften produceerden nog al eens overdreven in hun opsommingen van de zonden die zeelieden begonnen. Ook van de kant van de overheid was er echter bezorgdheid over het taalgebruik van zeelieden. Het was niet voor niets dat in de artikelbrieven van de VOC in het tweede hoofdstuk werd gememoreerd dat ‘Niemand de naam des Heeren ijdel mag gebruiken, het zij met vloeken, sweren, lasterlijke propoosten, gekkernijen of andersinds’. De taal van de zeeman zou met veel meer krachttermen doorspekt zijn, dan die van de landrotten, en het gevloek en gescheld bleef niet beperkt tot de lagere rangen, maar ook officieren en onderofficieren bezondigden zich er aan.¹⁴⁰ Overigens waren er volgens sommige auteurs nog al wat nuances aan te brengen in het gedrag van de verschillende groepen zeelieden. Le Francq van Berkhey beschreef de kustvissers als veel fijnbesnaardere types dan andere zeelieden: ‘Bijkans nooit zal men een oneffen woord onder hen horen, het vreeselijke vloeken der scheepsmatroozen op de oorlog, Oostindische en koopvaardijsschepen is hun een gruwel’.¹⁴¹ Volgens de Maassluise liedboekendichter Frank Metaal daarentegen, vloekten Maassluise vissers alsof hun leven er van afhing, want hij schreef over het gedrag aan boord van de buizen en de hoekers:

137 KAM, KRN, 1625.

138 GAS, AOMH, nrs. 17-18.

139 HAW, ORA Monster, 103; Volgens Ketting hadden zeelieden aan boord een speciale band met de duivel. Als zij zich wilden afzetten tegen de bestaande orde op het schip, verloochenden ze God en kozen satan als hun leidsman. Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 190.

140 Van Gelder, *Naporra's omweg*, 226.

141 Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland*, III, 860.

'Men drinkt, men vloekt, men sweert
Men twist, men kijft, men veght en smijt
Den een den anderen benyd
Een reys en doet men nauw met vreden
Of daer wordt met den tong gestreden'¹⁴²

Zeemansvrouwen en de kerk

Vrouwelijke lidmaten in de meerderheid

Hoe is het eerder gesignaleerde overwicht van vrouwen in de gereformeerde kerk van Maassluis, Ter Heijde en Schiedam te verklaren? Om te beginnen kan de bevolkingsopbouw van invloed geweest zijn. Er was immers sprake van een vrouwenoverschot, gedeeltelijk veroorzaakt door het zeevarend karakter van de drie gemeenschappen. Voorts moeten we constateren dat het overwicht van vrouwen binnen de kerk ook elders in de Republiek en in de overzeese gebieden voorkwam.¹⁴³ De Spaanse kapitein Vasquez was, toen hij in 1616 de Noordelijke Nederlanden bezocht, verrast over het feit dat alle vrouwen in staat waren over godsdienstige zaken van gedachten te wisselen, 'als volleerde theologen'. Naar zijn overtuiging kwam dit doordat zij reeds van jongs af aan in de Bijbel lazen, die wijd verbreid was en die ze vrijwel uit het hoofd kenden.¹⁴⁴ Ook hier zien we weer het belang dat gehecht werd aan het bijbellezen. Volgens Abels en Wouters zou de bijbelvastheid van vrouwen kunnen aantonen dat de godsdienstige beleving bij hen over het algemeen dieper ging. De gereformeerde religie, waar de persoonlijke band met God centraal stond, zonder dat de tussenkomst van een zieleherder noodzakelijk was, sloot goed aan bij hun geloofsbeleving. Omdat het lezen van de Bijbel en stichtelijke literatuur in de loop van de zeventiende eeuw meer en meer tot de taken van vrouwen ging behoren, sloten vrouwen zich bovendien op steeds jongere leeftijd bij een kerkgenootschap aan.¹⁴⁵

In Maassluis is dit duidelijk te zien in de lidmatenregisters, het aantal 'jonge dochters' dat tot de kerk toetrad steeg aanzienlijk gedurende de zeventiende eeuw. In de kerkenraadsnotulen van de gereformeerde gemeenten van Maassluis en Schiedam zien we bovendien hoe vrouwen zich volop in het religieuze debat mengden. Het waren vaak vrouwen die belangstelling voor andere godsdienstige stromingen aan de dag legden. Op 12 november 1624 werd Barber Gielis Schaeijs

142 Metaal, *De Maes-sluysse Meeuweklacht*.

143 Van Deursen, *Slijkgeuzen en bavianen*, 134-135; Spiertz, 'Die ausübung der Zucht' 139-172; Bergsma, 'Calvinismus in Friesland um 1600', 252-285, 292; Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* 1, 263; Geudeke, 'Mannenbastion of vrouwenbolwerk?'; Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, 251.

144 Brouwer, *Kronieken van Spaansche soldaten*, 92.

145 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* 1, 264.

voor de Maassluisse kerkenraad ontboden omdat zij zich bij de 'weederdoopers' had laten dopen. Op de vraag waarom zij de ware religie in de steek had gelaten, antwoordde ze: 'Dat de meijniste leere beter naer haer verstant overeenkwam'.¹⁴⁶ Ook de Schiedamse Juffrouw Lydia en Mathilda Scherps frequenteerden doopsgezinde bijeenkomsten.¹⁴⁷ Aan de andere kant was de loyaliteit van vrouwen aan de eigen gemeenschap vaak erg groot. Zij bleven de gereformeerde kerk bijvoorbeeld trouw, als hun echtgenoten overstapten naar een andere kerk.

Hoewel de beleving van het geloof een belangrijke factor moet zijn geweest, zijn er ook andere redenen aan te voeren voor de belangstelling van vrouwen voor de gereformeerde kerk. Gabrielle Dorren heeft er op gewezen dat de kerk een van de weinige plekken in het openbare leven was, waarin vrouwen een rol konden spelen.¹⁴⁸ In de gereformeerde kerk bestond voor vrouwen aanvankelijk nog een officieel ambt, dat van diaconesse. Rond 1600 verdween dit ambt,¹⁴⁹ maar vrouwen behielden wel een aantal andere taken. Zo maakten ze het kerkgebouw schoon en zetten ze de stoven klaar. Soms ook fungeerden ze als koster, klokkenluidster of organist. Daarnaast traden ze, na gebleken geschiktheid, op als catechisatiemeester. In Ter Heijde was weduwe Meijnsje Harmens, naast afslager en schrijver op de visafslag ook de schrijfster van de kerkrekeningen.¹⁵⁰ Predikantsvrouwen boden in belangrijke mate ondersteuning aan de taakuitoefening van hun man. Juffrouw Everijts, huisvrouw van dominee Heijnsdricksz., ontving in 1673 geld van de Heijdse diaconie, 'vanwege schrijfverij'.¹⁵¹ Wanneer de predikant overleed, ontving de weduwe doorgaans geldelijke ondersteuning. De classis Rotterdam en Schieland besloot op 30 april 1601 dat predikantsweduwen zeven pond jaarlijks kregen uitgekeerd, zelfs wanneer zij hertrouwd waren.¹⁵²

Een andere reden voor het numeriek vrouwelijk overwicht binnen de gereformeerde kerk kan de wervende kracht zijn geweest die van de bedeling door de diaconie uitging. Hoewel in Maassluis, Ter Heijde en Schiedam ook andersdenkenden bedeed werden, kon het lidmaatschap van de kerk wel financiële voordelen opleveren, zeker wanneer er extra geld of goederen werden uitgekeerd in de zogenaemde 'extraordinaris bedeling'. In het vervolg van dit hoofdstuk komen we hier nog op terug.

Tot slot zou de kerkelijke discipline van invloed geweest kunnen zijn op de verhouding tussen het aantal mannelijke en vrouwelijke lidmaten. Els Kloek heeft in haar onderzoek op basis van de kerkenraadsnotulen van de gereformeerde

146 KAM, KRN, 12 november 1624.

147 GAS, AHG, KRN, augustus 1693.

148 Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*.

149 Binnen de doopsgezinde gemeente bleef het ambt van diaconesse wel bestaan. GAR, ADG, KRN, nrs. 1-9.

150 In 1675 vinden we de vermelding dat ze dit ambt al vele jaren bekleedt.

151 KAT, ADHG, nr 18.

152 Acta Classis Rotterdam en Schieland, 1580-1620.

gemeente in Leiden laten zien hoe de kerkelijke tucht zich in de alledaagse praktijk veel meer op mannen richtte dan op vrouwen. Dit zou voor mannen een reden geweest kunnen zijn om geen lidmaat te worden, waaruit het getalsmatige overwicht van vrouwen gedeeltelijk verklaard zou kunnen worden. Daarnaast pakte de kerkelijke tucht vaak gunstig uit voor vrouwen, omdat ouderlingen bijvoorbeeld in geval van echtelijke onmin trachtten te bemiddelen.¹⁵³

Kwamen mannelijke lidmaten in onze zeevarende gemeenschappen inderdaad vaker met de kerkelijke tucht in aanraking dan de vrouwelijke? De Schiedamse kerkenraadsnotulen uit de periode 1669-1695 laten een licht overwicht van mannen zien: 54% van de lidmaten die voor de kerkenraad verschenen was van het mannelijk geslacht. Mannelijke lidmaten werden vaker voor de kerkenraad ontboden vanwege het overtreden van gedragsregels, vrouwen vaker vanwege zaken die betrekking hadden op huwelijk en zeden. Waar het leerstellige kwesties betrof, was het aantal voor de kerkenraad ontboden mannen bijna even groot als de groep vrouwen, maar vrouwen stapten vaker over naar een andere kerkgemeenschap. De Maassluisse kerkenraadsnotulen uit de periode 1598-1625 laten een overwicht van mannelijke lidmaten zien, ca. 68% van de lidmaten die voor de kerkenraad verscheen, was van het mannelijk geslacht. Ook in Maassluis overtraden meer mannen dan vrouwen gedragsregels, het betrof dan voornamelijk dronkenschap en ruzies. In de categorie 'huwelijk en zeden' hadden vrouwen een licht overwicht.¹⁵⁴

Hoewel vrouwen over het algemeen streng werden toegesproken bij huwelijkse problemen of na overspel, spreekt er uit de kerkenraadsnotulen toch een zeker mededogen met hen en werden vrouwen na getoond berouw meestal weer toegelaten.¹⁵⁵ Over de vrouw van Schiedammer Jacob Jacobsz., 'zijnde gescheiden van haar man', noteerden de broeders: 'buiten haar schult', waarop ze toestemming kreeg weer aan het avondmaal deel te nemen. Wellicht was Jacob één van die zee-lieden die naar de Oost vertrokken was om daar een nieuw leven te beginnen, met achterlating van zijn echtgenote. Ook Aeltje Hertog, 'swanger buiten echt', die op 1 augustus 1676 werd afgehouden van het avondmaal, werd ruim een jaar later, op 31 augustus 1677 weer toegelaten. De Maassluisse weduwe Machtelt Thonisdr., die 'sich verloopen had in oneerlijke vrintschap' met Pieter Willemsz. werd ernstig vermaand en 'van de tafel gehouden', maar 'also se eenvoudigh te goede vertrouwen op hem' (de weduwnaar) had gehad, werd ze tamelijk snel weer toegelaten. Pieter daarentegen werd voor langere tijd uitgesloten en zijn zaak werd bij de magistraat aangekaart, omdat hij zich ook nog 'seer lichtvaerdich met een andere, namenlijk

153 Kloek, *Wie hij zij, man of wijf*, 78-121; Over vrouwen en de reformatie zie ook: Kloek, 'De Reformatie als thema van vrouwengeschiedenis'; Marshall Wyntjes, 'Vrouwen en godsdienstkeuze'; Geudeke: 'Mannenbastion of vrouwenbolwerk'.

154 Zie Els Kloek, *Hij, zij, man, wijf*, 78-121. In Leiden was het aantal mannen dat bij leerstellige kwesties betrokken was juist groter dan het aantal vrouwen.

155 Zie ook hoofdstuk 7.

een dochter van Vlaerdingen verlopen had in grouwelijke en schandelijke hoererijs' en daarenboven minachting had getoond voor de kerkenraad. In het geval van echtelijke onenigheden riep de kerkenraad beide partijen ter verantwoording. De Maassluisse stuurman Pieter Willemsz. de Wilde die zijn vrouw Hester Cornelisdr. er van beschuldigde een 'quaad huishouden' te voeren moest samen met haar voor de kerkenraad verschijnen. Hester vertelde de broeders dat haar man haar sloeg, dat hij ruzie maakte over 'elke kleine oorzaak' en 'vloekte en sweerde'. De kerkenraad voegde het echtpaar toe dat 'die band des houwelicks onverbrekkelijk is' en liet de echtelieden zich met elkaar verzoenen 'door melkanderen een hant te geven'.¹⁵⁶ Ook bij conflicten over trouwbeloften probeerde de kerkenraad, zoals we ook in hoofdstuk 7 zagen, de zaak meestal te sussen. Op 5 september 1620 diende de zaak van de 'houwlickse belofte' die Maeritgen Heijndricksdr. van Thonis Geertsz. zou hebben gekregen. De vaders van Maeritgen en Thonis verschenen samen met hun kinderen op de vergadering. De broeders concludeerden dat er geen bewijs voor de gedane huwelijksbelofte was en de jonge mensen werden bestraffend toegesproken en vermaand elkaar niet langer te belasteren en te beledigen.

De kerkgemeenschap: troost en sociaal vangnet

Kerk en geloof speelden een grote rol in het alledaagse leven van de inwonsters van de drie zeevarende gemeenschappen, maar voor zeemansvrouwen moet de rol van die kerk nog belangrijker zijn geweest dan voor andere vrouwen. De kwetsbaarheid van zeemansvrouwen was groot, niet alleen in geestelijk, maar ook in sociaal en economisch opzicht. Het weduwschap was voor iedere zeemansvrouw een reële toekomstmogelijkheid. Vrouwen moeten in een permanente staat van ongerustheid verkeerd hebben, zoals we ook in hoofdstuk 7 al zagen.¹⁵⁷

Niet voor niets waren de stichtelijke zeemansliteratuur en de liederenbundels voor een belangrijk gedeelte op de achterblijvers gericht. In het 'Nieuw lied van een vrijster, waar over twee jonkmans vrijde, zijnde het eene een visscher ende het andere een lantman' is te lezen hoe een meisje, begeerd door zowel een boer als een visser, bij haar ouders te rade gaat over haar toekomstige levenspartner. Haar ouders zeggen haar dat als ze met een boer trouwt, ze haar hele leven hard zal moeten werken, maar dat als ze voor de visser kiest zich altijd ongerust zal maken bij het geringste zuchtje wind. Het meisje kiest voor de visser, 'omdat dat een meer hoogstaande persoon is'. Het lied wijst ons niet alleen op het onzekere bestaan van vissersvrouwen, maar verwijst ook naar de lokale beroepstrots door de visser boven de boer te stellen.¹⁵⁸ In de zeemansvademeccums van Westerman en Udemans worden weduwen en wezen troostend toegesproken. Er zijn speciale gebeden in de boeken opgenomen zoals 'het gebedt ene weduwe die haar man in

¹⁵⁶ KAM, KRN, januari 1625.

¹⁵⁷ Zie Elwijn Clark, 'Managing uncertainty'.

¹⁵⁸ Denick, *Het nieuw Maas-Sluische Hoekertje*.

zee ofte anders verloren heeft'. Vissers- en zeemansvrouwen worden vermaand zich bij hun situatie neer te leggen en vooral op God te vertrouwen. Het lot van hun mannen ligt immers in Zijn handen en Zijn wegen zijn ondoorgroendelijk.

Naast het lezen van stichtelijke literatuur en de Bijbel, zal ook het kerkbezoek de nodige verlichting voor de achterblijvende vrouwen gebracht hebben. In de gereformeerde kerk van Maassluis werden vissersvrouwen extra herinnerd aan de verwevenheid van die kerk met de visserij door het visserijbord en de scheepsmodellen die op initiatief van een aantal stuurlieden en met financiële steun van het lokale College van de Visserij in de kerk bevestigd waren.¹⁵⁹ Het visserijbord hing in het midden van de zuidelijke dwarsschip, tussen twee ramen. Het was een beschilderd houten paneel, met een 36-regelig vers, waarin de visserij werd bezongen en God werd gevraagd de gevaren van de zee te beteugelen. Het vers eindigde met een vermaning aan de gelovigen. De tekst was omgeven door afbeeldingen van een grote diversiteit aan vissen, een gezicht op Maassluis, zeeschilderingen en andere versieringen. Boven het bord bevonden zich modellen van een hoeker en een haringbuis. In 1649 stelden vier stuurlieden voor dit bord te laten vervaardigen. Er ging echter geruime tijd overheen, voordat er aan hun wens tegemoetgekomen werd, wellicht kwam dit door de verslechterende omstandigheden voor de visserij als gevolg van de Eerste Engelse Oorlog (1652-1654). Uiteindelijk waren het de vrouwen en weduwen van de initiatiefnemers die er voor zorgden dat het gedenkteken voor de visserij in de kerk werd opgehangen. Op 22 juni 1654 verschenen de weduwe van Cornelis Jansz. Breugem, de weduwe van Dirck Schotsz., de vrouw van Jan Buijs en de vrouw van Leendert Pens in de vergadering van de gecommiteerden van het College van Visserij, om er op aan te dringen de bijdrage voor het bord in de kerk uit de beurs van het college te betalen. Op 13 mei 1653 was daartoe immers al een rekest, dat ondertekend was door 95 stuurlieden ingediend.¹⁶⁰ De gecommiteerden zwichtten voor de druk van de stuurmansvrouwen. Zij waren zich bewust van het belang van een dergelijk symbool in de kerk. Langs deze weg werd de toch al nauwe band tussen het College van de Visserij en de kerk nog eens benadrukt. Die band bleek onder andere uit het feit dat gecommiteerden van het College een eigen bank in de kerk hadden, waar ook ex-gecommiteerden mochten zitten.¹⁶¹ Dit privilege hield overigens wel in dat de gecommiteerden zich op een bepaalde manier behoorden te gedragen en ook te kleden, want na klachten hierover werd in een vergadering besloten dat niemand van de gecommiteerden onder de predicatie in de visserijbank in de kerk plaats mochten nemen, zonder

159 Zie ook: Frijhoff, *Embodied belief*, 126-234.

160 GAV, AGV Maassluis, nr. 73, 22 mei 1654. Zie ook: Mastenbroek. *De Grootte Kerk te Maassluis*, 51-53, 117; Sullivan, 'Abraham van Beijerens visserijbord', 115-125.

161 GAV, AGV Maassluis, nr. 73, 9 april 1652.

Visserijbord in de Grote Kerk van Maassluis. Details van het visserijbord, linker en rechter paneel.
Fotografie: Digidaan

een kraag of bef en een lange mantel of rok te dragen, op straffe van een boete van twaalf stuivers.¹⁶²

De predikanten in zeevarende gemeenschappen zullen hun preken aan hun publiek hebben aangepast. Dominee Romboud van der Vis begon zijn loopbaan in Ter Heijde in ieder geval met een passende tekst: 'Ende Jezus wandelde aan de zee van Galilea sag twee broeders, namelijk Sijmon, geseget Petrus ende Andreas sijnen broeder, het net in zee werpende: want sij waren visschers ende hij sijde tot haar volgt mij ende ik sal u visschers der menschen maken. Sij terstont de netten verlatende sijn hem nagevolgt'. (Math. 4, v 18, 19, en 20).¹⁶³

Naast de geestelijke steun die zeemansvrouwen uit het geloof putten, bood de kerkgemeenschap ook sociale ondersteuning. Uit de kerkenraadsnotulen van de Maassluise en Schiedamse gereformeerde gemeente blijkt dat de dominee en ouderlingen op bezoek gingen bij 'bedroefde huysgesinnen' om hen bij te staan in de moeilijke tijden na het overlijden van de man des huizes.¹⁶⁴ Ook in Ter Heijde is dit waarschijnlijk het geval geweest, want in de taakomschrijving die de opvolger van Vis, Arnoldus van IJsseldijk, in 1695 meekreeg is te lezen dat hij was geroepen om: 'in Terheijde Gods woord suiverlijk te prediken, de sacramenten na christus instellinge te bedienen, na christelijke discipline na orde onser christelijke gereformeerde kerk te handhaven, om de swakken te sterken, de bedroefden te troosten, de onwetenden te onderwijzen, de ongeregelden te vermanen, de werderhorige te straffen en voorts alles te doen wat een goed en getrouw dienaar schuldig is'.¹⁶⁵ Voorts konden vrouwen die in financiële problemen kwamen, zoals we eerder zagen, een beroep doen op de diaconie.

Overigens had ook de kerk belang bij een goede relatie met zeemansvrouwen. Zij konden namelijk als intermediair dienen tussen hun mannen en de geloofs-gemeenschap. Via de vrouwen werden de zeevarende lidmaten, die een groot gedeelte van het jaar niet in de kerk kwamen, toch bereikt. Al eerder werd gewezen op de rol van vrouwen in de religieuze opvoeding van hun kinderen en mannen. Vrouwen zullen hun mannen bij hun terugkeer ook op de hoogte gesteld hebben van de gebeurtenissen binnen de gemeente. Bovendien werden blijkens de Maassluise en Schiedamse kerkenraadsnotulen vrouwen op het gedrag van hun man aangesproken. Ook legden zeemansvrouwen verantwoording af voor overtredingen van hun echtgenoot.

De afwezigheid van hun echtgenoten werd door sommige zeemansvrouwen overigens benut om diensten in andere kerkgenootschappen bij te wonen. In de Schiedamse kerkenraadsnotulen is opgetekend dat de vrouw van kapitein Engelberg door de ouderlingen werd vermaand omdat ze buiten de stad aan het avond-

162 GAV, AGV Maassluis, nr. 73, 1 september 1662.

163 KAT, KRN, nr. 1, 9 januari 1689.

164 In Zierikzee gebeurde dit ook. Zie Van Vliet, *Vissers in oorlogstijd*, 156.

165 KAT, KRN 1, 1695.

maal deelnam.¹⁶⁶ Andersom zien we hoe Mathijntje Matheus, aangesproken op haar bezoek aan de remonstrantse kerk te Vlaardingen, tegen de kerkenraad vertelde dat zij hier ‘ganser geen gewoonte van maakte’, maar dat het ‘sulks geschiedde bij manier van accoord’ alleen wanneer haar man thuis was, om zoals ze het formuleerde ‘meer verwijdering binnen ‘t huis te voorkomen’. Om dezelfde reden had ze ook haar kinderen bij de remonstrantse gemeente in Vlaardingen laten dopen. De kerkenraad vermaande Mathijntje in het vervolg haar man ‘op te wecken’ om samen met haar de diensten in de gereformeerde gemeente te bezoeken.¹⁶⁷ Ook in dit geval werd de vrouw des huizes als middelaar tussen de kerk en haar echtgenoot gebruikt.

De kerk en de gemeenschap: sociale aspecten van het geloof

Doop en trouw

De mannen in zeevarende gemeenschappen waren een groot gedeelte van het jaar van huis. Met de kerk als instelling hadden zij in het dagelijks leven niet veel te maken. De rituelen rond de mijlpalen van het menselijk bestaan, zoals het dopen van hun kinderen of het aangaan van een huwelijk vonden echter aan de wal plaats en de gereformeerde kerk speelde in dit opzicht een belangrijke rol.¹⁶⁸ Met doop en huwelijk werden veel meer mensen bereikt dan alleen de lidmaten. De doopraktijk die de gereformeerde kerk hanteerde, was aanvankelijk nogal ruim. Krachtens hun geboorte maakten kinderen deel uit van het verbond dat God met Abraham had gesloten en dat hij later in Christus had bevestigd. De grens werd getrokken bij heidenen, joden, zigeuners, mohammedanen en volkeren van Afrika en West- en Oost-Indië. Alleen als bijvoorbeeld aangenomen kinderen uit deze groepen in de leer werden opgevoed, werd het toegestaan hen te laten dopen.¹⁶⁹ In de Maassluisse gemeente woedde voorts een voortdurende discussie over het dopen van onechte kinderen. Het onechte kind van de dochter van Jan Soldaat werd op diens verzoek nog wel gedoopt, maar enkele jaren later, in 1692, werd besloten geen bastaardkinderen meer te dopen.

De doop behoorde plaats te vinden tijdens de kerkdienst, het liefst op zondagmiddag. Op het herstel van de moeder werd niet gewacht. De vader moest met enige getuigen aanwezig zijn. Bij afwezigheid van de vader, wat in Maasluis, Ter Heijde en Schiedam betrekkelijk vaak moet zijn voor gekomen, werd het kind door een voogd, bijvoorbeeld een oom van het kind ten doop gehouden. De predikant

166 GAS, AHG, KRN, 30 juli 1673.

167 GAS, AHG, KRN, 16 augustus 1693.

168 Zie ook Van Ginkel, *Tussen Scylla en Charibdis*, 151 e.v. Voor veel Texelse vissers zouden kerk en dominee eerder een sociale dan een religieuze rol hebben vervuld.

169 Zie Roodenburg, *Onder censuur*, 116 e.v.

las doorgaans een verkort doopformulier voor en stelde vragen, waaruit moest blijken of de vader of diens plaatsvervanger bereid was het kind volgens de christelijke manier op te voeden. Vervolgens werd de doop verricht. Afhankelijk van de lokale gebruiken werd het kind één of drie keer besprenkeld.

Hoewel het in Schiedam, Maassluis en Ter Heijde ook mogelijk was voor het lokale gerecht te trouwen, kozen veel mensen in de praktijk voor een kerkelijk huwelijk. Alvorens in het huwelijk te treden werden de geliefden door de predikant ondervraagd. In de kerkenraadsnotulen van Maassluis is te lezen hoe zeer aan deze ondervraging gehecht werd, de huwelijkskandidaten moesten 'op behoorlicker wijze ondervraecht werden'. De huwelijksplechtigheid vond evenals de doop bij voorkeur op zondagmiddag plaats. De plechtigheid had een sober karakter. De liturgie bestond uit een korte schriftlezing en psalmgezang. Vanaf de kansel las de predikant het huwelijksformulier voor, waarna het bruidspaar de gelofte aflegde. Ook wanneer het huwelijk voor de schout en schepenen werd bevestigd lag de nadruk op het feit dat het huwelijk door God gegeven was. In het huwelijksformulier zoals dat door schout en schepenen van Monster gebruikt werd zijn de redenen opgesomd 'om welcken wille Godt de heere de houwelickse staet heeft ingestelt'. 'De eerste oorzaak is dat d'een den anderen trouwelick helpt ende bijstaet in alle dingen die tot het tijdelijck en eeuwich leven behooren. D 'andere dat hij hare kinderen die sij krijgen sullen in de waerachtige kennisse Godts hem ter eeren ende tot haere ziel ende zaligheid opbrengen. De derde opdat een ygelijck alle onkuijsheit ende boose lusten vermijgende met een goede en geruste consientie mogen leven'.¹⁷⁰

Sterven en begraven

Op 1 december 1657 maakte scheepskok Barent Jansz. Pladt wonende op het Hoofd te Schiedam alvorens naar de Oost te vertrekken zijn testament op. Hij sprak hierin de hoop uit dat hij niet op zee zou komen te overlijden, maar dat 'zijn lichamen de aerde worden gewijt'.¹⁷¹ In het testament van de Schiedamse schipper Crijn Heermansz. die op 1 november 1612 samen met zijn vrouw Maertgen Areijensdr. zijn wilsbeschikking kwam opmaken werd deze hoop als volgt geformuleerd: 'So bevelen sij comparanten voor eerst haer sijlen als uyt haer lichamen schijeden in de genaden Godts, ende hare dode lichame de aerde met het verwachten van een heerlijke opstandinge der selve worden gewijt'.¹⁷² In de testamenten die in zeventiende-eeuws Maassluis, Schiedam en Ter Heijde werden opgemaakt zijn veel dergelijke formuleringen terug te vinden. De vroegmoderne opvattingen over het overgaan naar gene zijde, waren dezelfde als in de middeleeuwen. Deze ideeën kwamen slechts gedeeltelijk voort uit de officiële theologie en berustten grotendeels op volksgeloof.¹⁷³

¹⁷⁰ HAW, DTB Monster/Ter Heijde.

¹⁷¹ GAS, ONA, nr. 777, 741, 1 december 1657.

¹⁷² GAS, ONA, nr. 748, 229, 1 november 1612.

¹⁷³ Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 194.

Zowel katholieken als gereformeerden hechtten er aan dat hun lichaam op het kerkhof van de eigen gemeente begraven werd. De Heijenaren werden tot 1667 op het Monsterse kerkhof begraven. Pas met de bouw van hun eigen kerk, vonden de inwoners van het vissersdorp hun laatste rustplaats vlakbij het strand. In Maas-sluis werd in 1624 een nieuw kerkhof in gebruik genomen om de doden van de snel groeiende gemeente te kunnen begraven. In de kerkenraadsnotulen staat. ‘Op 16 oktober op het nieuwe kerkhoff een bruggetje aangelegd en de eerste dode op het nieuwe kerkhof begraven, wesende een kint van Cornelis Pietersz. Visser ende Crijntjen Adriaensdr. En het kint was genaempt Adriaen’.¹⁷⁴ Was het begraven worden op het eigen kerkhof al heel belangrijk, nog mooier was het als men een laatste rustplaats kreeg in de kerk zelf. Dit was echter alleen weggelegd voor de welgestelde inwoners van de drie zeevarende gemeenschappen. In de grote kerk van Schiedam lagen alleen stuurlieden en kapiteins begraven, de lagere rangen lagen bijna zonder uitzondering op het kerkhof. Schipper Crijn Heermans, die, zoals we eerder zagen, in 1612 zijn testament opmaakte, was welvarend genoeg voor een graf in de grote of St. Janskerk, want we lezen in het begrafenisregister dat hij in 1613 in het noordelijk gedeelte, bij de zesde pilaar op de tiende rij begraven werd.¹⁷⁵ Schipper Wolphert Lubbertsz. werd tussen de noordpilaren beneden het koor, bij de tweede pilaar in het tweede graf begraven.¹⁷⁶ In de kerkvloer lagen de individuele graven, de zogenaamde kerkgraven en in de zijbeuken waren de familiegraven en eventuele praalgraven te vinden. Hoewel de meeste graven niet rijk versierd waren, waren op een aantal stenen merken afgebeeld. Deze ‘huismerken’ waren dezelfde als die op de door stuurlieden aangevoerde tonnen vis werden gebrand. In hoofdstuk 8 zagen we al hoe deze merken een uiting waren van de beroepsidentiteit van vissers en stuurlieden. Naast merken werden op sommige grafstenen schepen afgebeeld of algemene tekens die de vergankelijkheid van de mens symboliseerden, zoals zandlopers en doodshoofden.

Hoewel in testamenten, in overeenstemming met de officiële leer, gewag gemaakt wordt van de scheiding tussen lichaam en ziel, hechtten de zeventiende-eeuwers erg veel belang aan de eenheid van het lichaam. In hun ogen was het noodzakelijk dat dit lichaam zo ongeschonden mogelijk in het graf terecht kwam, met het oog op de wederopstanding. Ketting heeft beschreven hoe zeelieden aan boord van een VOC-schip handelden om de eenheid tussen lichaam en ziel te bewaken. Toen een gestorven matroos geschonden over boord gezet dreigde te worden, omdat hij door een haai aangevallen was, deed de bemanning zijn uiterste best de betreffende haai te vangen. Eenmaal aan dek werd het dier opengesneden en het stuk

174 KAM, KRN 1624.

175 GAS, DTB, Grafboek 435.

176 GAS, DTB, Grafboek 145.

Ook in Maassluis werden stuurlieden in de kerk begraven. *Links*: Merkteken op een grafsteen in de Grootte Kerk van Maassluis. *Rechts*: Het graf van stuurman Lambrecht Willemsz. Bogert in de Grootte Kerk van Maassluis. *Fotografie*: Digidaan

van de matroos bij de rest van het lichaam gevoegd, zodat hij in zijn geheel aan de golven toevertrouwd kon worden.¹⁷⁷

Naast opvattingen over wat er met het dode lichaam moest gebeuren bestonden er ook denkbeelden over de manier waarop men diende te sterven. Zo was het van belang dat een stervende afscheid kon nemen van zijn geliefden, familie of vrienden.¹⁷⁸ Zeelieden moesten dit afscheid vaak ontberen, maar zij vonden als zij aan boord stierven wel (bevriende) bemanningsleden aan hun zijde. Deze droegen tevens zorg voor de begrafenis. De begrafenisrituelen waren ook aan de wal voor een belangrijk gedeelte in handen van vrienden en familie. De dode werd thuis opgebaard in een open kist. Doorgaans lag hij of zij in de voorkamer met de voeten naar de deur. Meestal werd van te voren een aflegster aangewezen. De dode was gekleed in een speciaal vervaardigd rouwkleed dat altijd klaar lag en zelfs tot de huwelijksuitzet behoorde. Het kleed werd bewaard op een vaste plek in de lin-

¹⁷⁷ Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 195.

¹⁷⁸ Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 194. Zie ook: Aries, *The hour of our death*, 10-11.

nenkast. 's Nachts waakten burens, vrienden en familie bij de dode en brandden er kaarsen. Spiegels en schilderijen werden omgekeerd. De luiken van het huis werden gesloten en het interieur werd met zwarte stoffen behangen, om de terugkeer van de geest van de overledene tegen te houden.¹⁷⁹

De eigenlijke begrafenisceremonie werd voor een belangrijk gedeelte geleid door ingehuurde aansprekers of bidders, die de uitnodigingen verzorgden en de lijkrol oplazen, zodat de genodigden hun plaats in de stoet kenden. Ook zorgden zij voor de huur van rouwmantels en voor de benodigdheden voor het lijkmaal, zoals tafels, tafellinnen, servies, eten en drinken. Mannen en vrouwen maakten gescheiden deel uit van de ceremonie. Al in het sterfhuis zaten de vrouwen in een ander vertrek dan de mannen. Als de lijkstoet zich in beweging zette, bleven de vrouwen achter om de overledene te beschreien. In de zeventiende eeuw werd de kist door vrienden en familie gedragen, in de achttiende eeuw huurde men hier dragers voor in. Bij de teraardebestelling was soms een predikant aanwezig, die enkele woorden sprak. Dit was echter lang niet altijd het geval. Vaak nam de aanspreker deze taak op zich. De gereformeerde kerk schreef voor dat begrafenisrituelen sober van aard moesten zijn. Aanvankelijk was men zelfs tegen het luiden van klokken, maar dit werd later toch toegestaan, als het zoals we eerder zagen, maar niet rond de tijd van de zondagspredicatie was. Voor het luiden moest bovendien geld aan de kerk worden afgestaan. In de Monsterse begrafenisregisters zijn verschillende bedragen genoteerd, 'voor een poos, voor 5 posen, een uur', et cetera.¹⁸⁰ Hoe langer er geluid werd, hoe hoger de status van de ten grave gedragene. Voor de omwonenden moet het niet altijd een onverdeeld genoegen zijn geweest, want bij sommige begrafeningen werden de klokken wel twee uur lang achter elkaar geluid.

Omdat de lijkmalen na afloop van de begrafenis vaak uit de hand liepen, werden in de loop van de eeuw verboden op het schenken van sterke drank en het nuttigen van gekookt voedsel uitgevaardigd. De Staten van Holland vaardigden in 1671 zelfs een totaal verbod op het houden van begrafenislijkmalen uit, in 1689 gevolgd door een resolutie waarin op strikte naleving werd aangedrongen. De Staten sloten zich aan bij de gereformeerde kerk die de uitbundige maaltijden beschouwde als strijdig met de christelijke waarden. De predikant Franciscus Ridderus (1620-1683) schreef in zijn – ook in Maassluis gelezen – *Huys-catechisatie* dat: 'De spijs en toerusting niet te prachtig moeten zijn'.¹⁸¹ Desondanks zijn in Maassluisse boedelinventarissen gedurende de hele zeventiende eeuw hoge uitgavenposten te vinden voor vlees, vis, brood en boter tijdens de begrafenislijkmalen.¹⁸²

Naast de voorschriften met betrekking tot het luiden van de klokken en de maaltijden, waren er ook resoluties die betrekking hadden op het rouwbeklag na

179 Marion Peters, *In steen geschreven*, 97-104.

180 HAW, DTB Monster, Begrafenisregisters.

181 Ridderus, *Dagelijkse huys-catechisatie*, 406.

182 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 144.

de begrafenis. Zo was het verboden om op het graf van de overledene plaats te nemen en daar de dode te beklagen. Dit gebeurde onder andere in Enkhuizen, waar vrouwen naar het westen gekeerd op het graf gingen zitten en soms zelfs met het gezicht op het graf gingen liggen.¹⁸³ In Maassluis moeten dergelijke rituelen ook hebben plaatsgevonden, want in de kerkenraadsnotulen wordt geklaagd over ‘roomse superstitiën’ op het kerkhof.

Armenzorg

De band tussen de visserij en de gereformeerde kerk in de drie zeevarende gemeenschappen is in het voorafgaande al een aantal malen ter sprake gekomen. Deze band was geïnstitutionaliseerd door de belastingheffing op de visserij. Van iedere ton aangevoerde vis, werd zowel in Maassluis, als in Ter Heijde en Schiedam geld afgedragen ten behoeve van de lokale diaconie. Dit betekende dat ook niet-gereformeerde reders en stuurlieden een gedeelte van hun opbrengst moesten afstaan. In Schiedam, waar de gereformeerde diaconie samenwerkte met de lokale overheid in de magistraatsarmenkamer zal dit niet tot veel problemen hebben geleid. In Maassluis echter kwam het enkele malen tot conflicten, al dan niet met een religieuze achtergrond. In 1727 weigerde een groep katholieke stuurlieden de zogenaamde armhalfvaten aan boord te nemen. Deze belasting kwam immers geheel ten goede aan de gereformeerde diaconie. Stuurlieden Jacob Jacobsz., Dirck Krul en Dirck Pietersz. die voor boekhouder Willem Storm voeren en stuurman Dirck Aai wiens schip onder boekhouder Dirck Hensbroeck viel, zeiden dit op order van ‘hunne roomschen meesters te doen’. Op instigatie van de kerkenraad dreigden de gereformeerde weeshuismeesters daarop geen goederen meer in te kopen bij katholieke leveranciers.¹⁸⁴

Enkele uitzonderingen daargelaten waren ook niet-gereformeerde stuurlieden en boekhouders bereid belasting af te dragen ten behoeve van de armen. Ook niet-lidmaten kwamen immers in aanmerking voor bedeling door de diaconie. Voor een zeventiende-eeuwer was solidariteit met de armen bovendien een vanzelfsprekendheid. Voor de gemiddelde inwoner van Maassluis, Schiedam en Ter Heijde bestond immers geen economische zekerheid. Oorlogen en epidemieën konden maar al te gemakkelijk een einde maken aan een ogenschijnlijk veilige positie. Zeker in zeevarende gemeenschappen lag de armoede voortdurend op de loer. Veel zeelieden maakten voor vertrek dan ook een testament op, waarin niet alleen hun naaste familie, maar ook de armen in hun woonplaats werden bedacht. Een afwijkende religieuze overtuiging vormde hierbij doorgaans geen belemmering. De eerder genoemde Hendrick Hendricksz. Scholder was weliswaar doopsgezind, maar maakte zijn geld over aan de armen van Maassluis, wat betekende dat zijn

¹⁸³ Schotel, *Het maatschappelijk leven*, 452.

¹⁸⁴ GAV, WHA Maassluis, ‘Losse stukken’, 17^e eeuw.

erfenis bij de lokale diaconie terecht kwam.¹⁸⁵ In Schiedam lag dit overigens anders omdat de doopsgezinde Vlaamse gemeente hier een eigen systeem van armenzorg kende.

Niet alleen vissers die vanwege de familiebanden aan boord steeds in nauwe relatie met de eigen gemeenschap stonden, bedachten de lokale armen in een legaat. Veel Schiedamse mannen die op het punt stonden om naar de Oost te vertrekken handelden op dezelfde wijze. In de testamenten die aan boord werden opgemaakt, werd eveneens geld aan de armen uit de plaats van herkomst vermaakt.¹⁸⁶ Volgens Ketting gebeurde dit niet alleen uit solidariteit met de minder bedeeden, maar speelden ook noties uit het katholieke verleden over een gunstig vooruitzicht in het hiernamaals een rol.¹⁸⁷

Overigens paste het geven aan de armen ook goed binnen de calvinistische en doopsgezinde geloofsleer met zijn nadruk op soberheid en matigheid en was de hoop op een beloning in het hiernamaals met de Reformatie niet geheel verdwenen. Daarnaast liet een zeventiende-eeuwer met zijn gift aan de armen zien dat hij voldeed aan zijn maatschappelijke plichten en stelde op die manier zijn reputatie veilig.¹⁸⁸ De inwoners van Maassluis, Schiedam en Ter Heijde lieten niet alleen geld na in hun testamenten, maar droegen ook bij aan de collectes tijdens de kerkdienst of stortten een bijdrage in de collectebussen die op verschillende plekken in het dorp of in de stad aanwezig waren. Ook bij speciale collectes, bijvoorbeeld voor gevangenen in Barbarije, werd vaak gul gegeven, hoewel de lokale overheid niet altijd toestemming gaf voor dergelijke collectes. Een bijzondere manier van geld inzamelen was via een loterij. Bij de in 1674 gehouden loterij voor de oprichting van een weeshuis in Maassluis werd in totaal 37.945 gulden opgehaald in zo'n negentig verschillende plaatsen, in Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. De collecteurs bezochten vooral zeevarende gemeenschappen, waar over het algemeen veel gegeven werd. Uit de rijmpjes die de kopers dichtten bij de aanschaf van hun lot spreekt de overtuiging dat goedgeefsheid wordt beloond: 'Weldadigheid der vromen, doet seegen tot haar comen'. Het besef dat God alles bestiert: 'Het hoogste lod, komt van God', kwam in vele varianten voor. Overigens waren de motieven van de kopers niet geheel altruïstisch van aard, er vielen mooie prijzen in de wacht te slepen.¹⁸⁹ In de gedichtjes werd vaak de hoop uitgesproken op een verbetering van de persoonlijke omstandigheden van de degene die het lot kocht. Zo vinden we diverse keren verwijzingen naar de gevangenschap van familieleden. Een jongen in Enkhuizen refereerde aan het lot van zijn gevangen vader:

185 GAV, WHA Maassluis, 'Losse stukken 17^e eeuw', 18 december 1627.

186 Zie Lorentz, *Bristol fashion*, 346-349.

187 Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 194.

188 Zie Schama, *Overvloed en onbehagen*, 335; e.v.; Van der Vlis, *Leven in armoede*, 324.

189 Zie Schama, *Overvloed en onbehagen*, 312-315; zie ook Huisman en Koppenol, *Daar compt de loterij*.

Hier kom ick slaaven soontje
ick heb een schelling gekregen van mijn mootje
ick hoop so veel te bejagen
dat ick mijn vader uijt Turkije sal dragen¹⁹⁰

Met een legaat aan de armenzorg of een donatie via de collectebus of loterij bekrachtigden veel zeelieden hun band met de lokale gemeenschap en de armen in die gemeenschap. Daarbij speelden zowel gevoelens van solidariteit als religieuze overtuiging een rol. De gereformeerde kerk in de gedaante van de diaconie zorgde dat het geld bij de armen terecht kwam. Ook niet-lidmaten stonden langs deze weg in contact met die gereformeerde gemeente.

Zeelieden en geloofsbeleving

Geloof en de keuze voor het zeevarend bestaan

Volgens Van Deursen was de opbloei van de walvisvaart in zeventiende-eeuws Graft gedeeltelijk te danken aan de doopsgezinde bevolking van het Schermer-eiland. De kans op gewapende conflicten op de Groenlandvaart was klein, waardoor veel mennonieten voor deze tak van scheepvaart kozen. Ongeveer de helft van de Grafter commandeurs ter walvisvaart was doopsgezind.¹⁹¹ Hoewel ook in Schiedam enkele doopsgezinde commandeurs woonden, zou het te ver voeren te beweren dat de walvisvaart een typisch doopsgezinde tak van scheepvaart was. Veel doopsgezinden waren ook werkzaam in de (haring)visserij en beschouwden dit beroep als eerzaam en passend bij hun religieuze overtuiging. Ze zagen in de vissende apostelen hun nieuwtestamentisch voorbeeld en de rechtvaardiging van hun werk.¹⁹² Ook de gereformeerde vissers keken op die manier naar hun professie. De vis werd hun door God gegeven, zoals de oogst op het land ook alleen groeide met de zegen Gods. In het blazoen van de Maassluise rederijderskamer werd verwezen naar Jezus en zijn discipelen. En ook in het 36-regelige gedicht op het visserbord in de Maassluise kerk wordt deze vergelijking gemaakt, want er staat te lezen 'Godts soon heeft uyt ons Volck Discipels aangenomen'.¹⁹³ Volgens E. de Jongh verwezen religieus getinte vangstmetaforen in de zeventiende eeuw voorts naar de passages in de evangeliën waarin Jezus als mensenvisser optrad.¹⁹⁴ Dominee Rom-boud van der Vis las tijdens zijn eerste optreden voor de Heijdse gemeente inderdaad voor uit Matheus (4:18:19:20). Jezus spoorde Petrus en diens broer Andreas

190 GAV, WHA Maasluis, 'Loterijregister'.

191 Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 95.

192 Visser, *Doopsgezinden in de Gouden Eeuw van De Rijp*, 56.

193 De Jongh, 'De symboliek van vis', 91.

194 De Jongh, 'De symboliek van vis', 94.

Het blazoen van de Maassluise Rederijkerskamer.
Gemeentemuseum Maassluis

hierin aan om de netten in zee te werpen: 'Ende hy seyde tot haer/ Volght my nae/ ende ick sal u visschers der menschen maken'.¹⁹⁵

Overigens paste ook de handel(svaart) in de doopsgezinde en gereformeerde geloofsovertuiging, hoewel de houding ten opzichte van rijkdom en geld een ambivalente was. Echte handel diende een moreel, religieus doel, maar speculatie en het nemen van overdreven risico's waren slechts kenmerken van hebzucht. Een christelijk koopman moest net als een visser met hard werken zijn geld verdienen.¹⁹⁶ Udemans behandelde in zijn *'t Geestelijk roer van 't coopmans schip* hoe er op christelijke wijze handel gedreven diende te worden en beklemtoonde bovendien dat kooplieden en zeelieden in den vreemde het ware geloof moesten verspreiden. Omdat het doopsgezinde geloof geweldloosheid voorstond, was het werk op de oorlogsvloot geen optie voor de mennonieten. Gereformeerden kenden deze bezwaren niet. Volgens Nicolaas Witsen zou de onverschrokkenheid van zeer vrome zeelieden de marine goed van pas komen. 'Een zeker vermaart vlootvoogd' zou volgens Witsen gezegd hebben liever met heel vrome of hele godloze matrozen te varen, dan met degenen die halfslachtig waren in hun geloofsovertuiging. 'Want de vrome zijn bereid te sterven, en ontzien de doot niet: zoo ook de godlozen,

¹⁹⁵ KAT, KRN, 9 januari 1689.

¹⁹⁶ Voor de ambivalente houding ten opzichte van geld, zie Schama, *Overvloed en onbehagen*, 328-348.

welke duivel of hel niets achten: maar die half en half zyn, durven aan de man niet, want zy voor sterven te veel schrikken¹⁹⁷

Boon heeft in zijn onderzoek naar de religieuze achtergrond van zeelieden op het West-Friese platteland laten zien, dat dorpen die een doopsgezinde gemeente hadden over het algemeen een duidelijk zeevarend karakter hadden. Daarnaast bestonden er maritieme dorpen met een overwegend gereformeerd karakter en dorpen met een gemengd gereformeerd-katholieke bevolking. Opvallend is dat in dorpen met een zo goed als homogene katholieke bevolking niet of nauwelijks schippers en zeelieden woonden. Dit kan enerzijds te maken hebben gehad met de omstandigheid dat deze dorpen over het algemeen iets verder weg lagen van de Zuiderzee en meer landbouwgrond ter beschikking hadden, waardoor de behoefte aan aanvullend werk in de zeevaart minder groot was. Anderzijds kan het feit dat de meer geïsoleerde gemeenschappen op het platteland minder ontvankelijk waren voor de nieuwe (gereformeerde) religie, dan de meer ‘open’ havenplaatsen, een rol hebben gespeeld. Daarnaast moet er rekening mee worden gehouden dat de katholieke missie in Noord-Holland de protestantisering van een groot gedeelte van het West-Friese platteland voor een belangrijk gedeelte heeft doen mislukken, door de actieve houding van een aantal missionarissen, die vanuit Haarlem werkten.¹⁹⁸

Op grond van het bovenstaande kan geconcludeerd worden dat een zeevarend bestaan goed aansloot bij de protestantse levensvisie, wat overeenkomt met het beeld dat van hedendaagse vissersgemeenschappen bestaat. In de scheepsnamen van de Urker visservloot anno 2008 is het gereformeerde gedachtegoed nog steeds duidelijk zichtbaar: *Deo Volente*, *Johannes Calvijn*, et cetera. Niettemin verdienen de inwoners van Maassluis Ter Heijde en Schiedam vóór de Reformatie hun brood ook al op zee en in de zeventiende eeuw woonden er wel degelijk niet-gereformeerde zeelieden. Ook bij de VOC en de marine monsterden niet-gereformeerden aan. De van oorsprong Duitse en Scandinavische bemanningsleden waren veelal Lutheranen en er waren zeker ook katholieken aan boord.

Er is geen mono-causaal verband tussen religieuze overtuiging en de keuze voor het zeevarend beroep, maar in vissersgemeenschappen als Maassluis en Ter Heijde beïnvloedde de protestantse levensbeschouwing wel het arbeidsethos van de vissers.

Geloof en rekrutering

Godefridus Udemans benadrukte in zijn zeemansvademeccum *'t Geestelick Compas* het belang van het aannemen van godsvruchtig scheepsvolk. Het zou de harmonie aan boord van het schip ten goede komen als alle zeelieden dezelfde religieuze overtuiging hadden: ‘ Het dient seer tot rust en vrede van het schip dat alle de

¹⁹⁷ Witsen, *Aloude en hedendaegsche scheepsbouw en bestier*, 404.

¹⁹⁸ Boon, ‘Kerk en schip’, 317-329. Over katholicisme op het platteland en in de stad zie: Rogier, ‘De protestantisering van het noorden’, 326-364.

maets zijn in herte ende siele in Christo Jesu, want daer door werden belet, twisten, hele disputen, beschimpingen, spotterijen, dertelheden, ja vechterije en dootslage die somtijds op de schepen of aen land gebeuren als de maets niet enen lijn trecken'. Op deze manier zou het scheepsvolk bovendien een religieuze gemeenschap kunnen vormen, geheel in overeenstemming met het piëtistisch gedachtegoed: 'Soo kunnen oock sulcke godsalige maets malkander beter onderwijzen, vermanen, straffen, troosten als broeders ja sij kunnen als een kleine gemeijnte binnen haer schip oprichten met lesen, bidden, singhen, heijlige samensprekingen ende andere oefeningen der godsaligheijt'.¹⁹⁹ Udemans voegde hier aan toe: 'Het is te beklagen dat de stierlieden van de buysen, pincken, boots en de schippers die op de koopvaardije varen so weynigh letten op de gelegenheit van de matrosen die sij huren of aannemen'. Of Udemans' observaties over het inhuren van scheepsvolk juist waren, valt te betwijfelen. In het voorafgaande hebben we gezien dat schippers en stuurlieden hun scheepsvolk in eigen kring zochten. Doorgaans bestond de bemanning, zeker op vissersschepen, uit bekenden van de stuurman. In Ter Heijde was de kustvisserij een echte familie-aangelegenheid, maar ook in Maassluis en Schiedam namen stuurlieden pas in laatste instantie scheepsvolk aan dat niet uit de eigen plaats afkomstig was. In de praktijk betekende dit, zeker in Maassluis en Ter Heijde met het overwegend gereformeerde karakter van deze gemeenschappen, dat zowel de stuurman als de bemanning dezelfde religie aanhingen, namelijk de gereformeerde.

Eerder in dit boek werd geconcludeerd dat Maassluise doopsgezinde stuurlieden het liefst geloofsgenoten rekruteerden.²⁰⁰ Dit gegeven gecombineerd met het feit dat doopsgezinde stuurlieden bij onenigheid over het opstellen van de onderlinge verzekeringen vaak gezamenlijk optraden, doet vermoeden dat de doopsgezinde stuurlieden en hun bemanning een aparte groep vormden binnen de Maassluise visserij.²⁰¹ Dat een doperse stuurman graag geloofsgenoten aan boord had, zal gedeeltelijk te maken gehad hebben met de inhoud van het doopsgezinde geloof. Zoals eerder aangegeven mochten leden van de doopsgezinde gemeenten geen geweld gebruiken. Dit principe stond haaks op de verordening van overheidswege die haringschepen verplichtte zich te verdedigen in geval van een overval door vijandige kapers. Wanneer een schip met een doopsgezinde stuurman werd aangevallen, was het wel zo eenvoudig als alle mannen aan boord akkoord gingen met de antigeweldshouding, zodat er geen onnodig bloed hoefde te vloeien.²⁰²

Hoe zeer de doopsgezinden hechtten aan geweldloosheid spreekt duidelijk uit de notulen van de Vlaamse doopsgezinde gemeente van Rotterdam. Zo werd reder

199 Udemans, *'t Geestelick Compas*, 91.

200 De Wit, 'Work and property', 88-90.

201 GAV, ONA Maassluis, nr. 82, 3 maart 1666.

202 'Bevel op 't wapenen en bemannen van Noorts-vaarders en buissen', in Witsen, *Architectura Novalis Aloude en hedendaagsche scheepsbouw en bestier*, 529.

Akkermans, die een schip met geschut uitgereed had, van het avondmaal uitgesloten, evenals Francois Bom die het schrijverschap van een compagnie soldaten aangenomen had. Ook Willem Arnondtsz, die in de kerkenraad verhaalde dat hij verschillende 'prijzen' had doen nemen en 'op den Caperen' had gevaren kreeg met de kerkelijke tucht te maken, terwijl May de Walen geen geld van de bedeling kreeg, vanwege het feit dat haar 21-jarige zoon op 's land oorlogsschip van kapitein Beukel diende.²⁰³ Bij de gevangenneming van de eerder ten tonele verschenen Maassluise doopsgezinde visser Hendrick Scholder door de Duinkerkers, zal door de eveneens doopsgezinde stuurman en de rest van het scheepsvolk dan ook geen (gewelddadig) verzet geboden zijn.

Voor de godsdienstuitoefening aan boord was het bovendien beter dat, zoals Udemans ook betoogde, scheepsvolk en stuurman dezelfde religieuze overtuiging deelden. Waarschijnlijk was de gemiddelde doopsgezinde stuurman zelfs beter toegerust om een kerkdienst te leiden dan zijn gereformeerde tegenhangers. In doopsgezinde kringen was men immers gewend aan lekenpredikers. Dit zal zeker in Maassluis, waar de doopsgezinde gemeenten maar klein waren en geen eigen leraar hadden, het geval geweest zijn. Waarschijnlijk namen de doopsgezinde stuurlieden stichtelijke literatuur van mennonitische signatuur mee aan boord. In Maassluis was deze literatuur voorhanden. In de boedelinventaris van de Maassluise boekhandel is werk te vinden van de baptistische Engelse ketellapper John Bunyan. Zijn *Christen reyse na de eeuwigheyt* (1682), *Den heyligen oorlogh* (1685) en *Het leven en sterven van Mr. Quaadt* (1682) waren in goedkope drukken verkrijgbaar.²⁰⁴ In de boedelinventaris van de doopsgezinde stuurman Claes Leendertsz. van der Houff was werk van Emanuel van Meteren en een martelaarsboek opgetekend.²⁰⁵ Voorts zullen Maassluise doopsgezinde stuurlieden wellicht gebruik hebben gemaakt van het mennonitische vademecum *De Rijper Zeepostil*.

Of katholieke stuurlieden bij voorkeur met een katholieke bemanning voeren is op grond van de beschikbare bronnen moeilijk te zeggen. Het eerder besproken incident uit 1727, waar sprake was van katholieke stuurlieden en boekhouders doet dit wel vermoeden, maar één voorbeeld levert nog geen bewijs. Een katholieke schipper hechtte misschien minder aan zijn rol als religieuze 'vader' van het schip dan zijn protestantse collega's, waardoor het voor hem ook minder belangrijk was geloofsgenoten aan boord te hebben. Voor de katholieken bleef de priester immers de aangewezen tussenpersoon voor het contact van de gelovigen met God. Het ontberen van een zieleherder moet voor katholieke vissers vooral zwaar geweest zijn omdat zij niet konden biechten en de kans liepen om zonder het laatste sacrament toegediend te krijgen te sterven.

²⁰³ GAR, ADG, KRN, nrs 1-9.

²⁰⁴ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 237-238.

²⁰⁵ GAV, ONA Maassluis, nr. 5510, 67, 22 januari 1688.

In de Schiedamse haringvisserij lijken doopsgezinde stuurlieden eveneens een voorkeur voor geloofsgenoten aan de dag te hebben gelegd. Haringstuurman Arent Cornelis Wittebol, had in ieder geval twee doopsgezinde bootsgezellen aan boord en ook stuurman Arent Joppen koos voor gelijkgezinde werknemers.²⁰⁶ De grootste religieuze minderheid in Schiedam werd, zoals we eerder zagen, gevormd door de katholieken. Opvallend is dat naar verhouding veel Schiedamse vissersschepen de namen van katholieke heiligen hadden, wat in een toch overwegend protestantse stad niet te verwachten was. De vraag is of de naam van het schip iets over de signatuur van de schipper en zijn bemanning zegt. De katholieke namen kunnen ook een overblijfsel uit de zestiende eeuw zijn.²⁰⁷ Helaas is zelden te achterhalen welk geloof de bemanningsleden hadden.

Vergelijken we de situatie met die in de Schiedamse koopvaardij, dan kan voorzichtig geconcludeerd worden dat het fenomeen van religieuze eenheid daar minder voorkwam. Dit kan te maken hebben met het feit dat de verhoudingen tussen de schipper en zijn bemanning minder vast lagen dan in de visserij, waar stuurman en scheepsvolk vaak jaren achtereen samenwerkten. De situatie in de Schiedamse koopvaardij is wellicht meer te vergelijken met die in West-Friesland. Zoals Boon heeft laten zien, speelde religie daar omstreeks 1700 geen rol bij de rekrutering van scheepsvolk.²⁰⁸ Evenmin was dat het geval bij de oorlogsvloot en bij de VOC en WIC. Bij het aannemen van scheepsvolk aldaar werd niet naar de religieuze overtuiging van de zeeman in spé geïnformeerd, ook niet als het om de hogere rangen ging.

Volksgeloof

De Franse historicus Jean Delumeau heeft beschreven hoeveel angst de zee de mensen in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd inboezemde.²⁰⁹ De christelijke beschaving werd voortdurend bedreigd door de aanstormende golven en de zee was het voorportaal van de hel en het exclusieve domein van de duivel. De in de diepte van de oceaan levende zeeslang en de walvis verslonden schepen. Op muurschilderingen en altaarstukken is te zien hoe verdoemden via de muil van een walvis de hel in worden gejaagd. Ook werd gelooft dat stormen op zee werden veroorzaakt door tovenaars en heksen, die er voor zorgden dat dijken doorbraken, schepen vergingen en de oogst mislukte. Op bundels stro zouden heksen zich naar zee hebben laten drijven om daar met de duivel te paren. In het hoge noorden kwamen hele groepen bijeen om slecht weer te brouwen.²¹⁰ Interessant is dat heksen in de zestiende eeuw niet zelden werden gestraft door verdrinking. De ver-

²⁰⁶ GAS, ONA, nr. 755, 507. In Delfshaven was dit ook het geval, met dank aan W. Stuve.

²⁰⁷ Boxer, 'Sedantary workers and seafaring folk in the Dutch Republic'. Zie ook Cabantous, *le ciel et la mer*.

²⁰⁸ Boon, 'Kerk en Schip'.

²⁰⁹ Delumau, *La peur en Occident*, XIV. Zie ook Jean Delumaeu, *La pêche et la peur*.

²¹⁰ Knottnerus, 'Angst voor de zee', 58-63.

drinkingsdood werd ook in de zeventiende en achttiende eeuw nog als vonnis voltrokken.²¹¹

Hoewel vaak verondersteld wordt dat de Reformatie snel een einde maakte aan de angst voor de zee, klopt dit niet met de werkelijkheid. De meest gevreesde manier van sterven bleef dood door verdrinking en in bijna alle Europese legenden wordt verhaald over een schip met een bemanning van verdoemde zielen, dat door de duivel wordt geleid. De angst voor deze 'Vliegende Hollander' was groot, tot ver in de negentiende eeuw bleven volksverhalen over de spookverschijning op zee in de literatuur opduiken.²¹²

Ketting beschrijft hoe de zeelieden op weg naar Azië in de eerste helft van de zeventiende eeuw bang werden van onbekende verschijnselen en zeecreaturen. Het onderscheid tussen natuurlijk en bovennatuurlijk was voor deze mannen moeilijk te maken, hoewel ze er in het algemeen wel op vertrouwden dat al deze verschijnselen door God gegeven waren.²¹³ Volgens dominee Westerman waren veel zeelieden bijgelovig. Westerman beschrijft hoe zeelieden elkaar spookverhalen vertelden, 'over kabouters, kobolden, aardmannetjes of hoe men ze ook noemen wilde'. Hij voegt daar aan toe dat dit geloof stamde uit de tijd dat 'het klare Evangelium noch soo helder op den kandelaer niet en waert'. Vervolgens maant hij de zeelieden God te danken omdat hij hen van 'alsulcke openbaringen der Geesten schijnselen, Spookerijen, witte Vrouwen, bolderen Wouter-mannekens ende diergelijcke gedrochten u bevrijd ende verlost heeft'. Opvallend is dat Westerman het bestaan van geesten niet geheel ontkent. Eenzelfde ambivalente houding is te bespeuren ten opzichte van de verhalen over windheksen en tovenaars, die vooral in de Noordsche landen zouden voorkomen. De predikant benadrukt dat: 'God de heer is van de wind, maar dat er mensen en vrouwen zijn die voor een somma gelts ofte waren de wint verkopen'. Op de vraag of de duivel de wind niet beheerst, antwoordt Westerman dat als dat al het geval is 'God de duivel heeft losgelaten'. God beheerst ook de bliksem, hoewel er volgens Westerman ook tovenaars en weer-makers zijn die dit kunnen, 'zoals veele tovenaars hebben in het pijnighen sucks bekent'.²¹⁴

De bliksem dient als straf van God, en op de vraag waarom kerken soms door de bliksem worden getroffen, antwoordt de predikant dat er in die kerken 'niet de juiste leer wordt aangehangen'. Westerman geeft aan welke middelen er gebruikt moeten worden om de bliksem af te weren. Men moest geen gebruik maken van 'tovenaars, waerseggers, onbehoorlijcke medicijnen, of vloeken'. Ook helpt het niet het schip te bekleden met zeehondhuiden, 'zoals enige roomschen keijseren in 't

211 Simon Shama, *Overvloed en onbehagen*, 37.

212 Cabantous, *Le ciel et la mer*. Bogucka, 'Les gens de mer à Gdansk au XVIIe-XVIIIe siècles', 198; Jolicoer, *Le vaissau fantôme, légende ethilologique*.

213 Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 192-193.

214 Mouthaan, 'Storm op zee', 131-141.

veldt tot den oorloghe gaende haer selve ende haere reyswaghen met de huyden hebben laten overtrekken'.²¹⁵ Evenmin is het goed om laurierbladeren als afweermiddel te gebruiken, of zoals 'de papisten' plegen te doen palmtakken neer te leggen, st. janskruid in deuren of vensters te steken of de klokken te laten luiden. Voorts waarschuwt Westerman zijn lezers niet met onweer of bliksem te spotten, hij spreekt in dat verband over 'Godlooze menschen, welcke wanneer het Dondert, Blixemt ende onwedert, knippen op den nagelen, kloppen op het schutwerck, klincken met de kannen, gaan dansen, singen en springen ende bedrijven alle lichtvaerdigheyt om de harde Donderslagen ende sware Blixemen niet te horen noch te sien'. Ook noemt hij ouders die tegen hun kinderen bij het horen van de donder zeggen: 'Hooft hoe God de kasen verschiet, hoe de boonen rammelen hoe hij zijn geld telt'. Het enige juiste redmiddel tegen de bliksem is het bekennen van zonden en het doen van een gebed.²¹⁶

Een gedeelte van de 'bijgelovige' praktijken die door Westerman genoemd worden, zijn terug te vinden in contemporaine literatuur en op schilderijen. Zo zouden zeelieden om de wind te temmen, hun lading overboord gooien om het oppermonster van de zee, de walvis, tot bedaren te brengen. De uitdrukking 'een vat voor de walvis gooien', betekende in de volkstaal 'ongeluk afwenden'. Ook zouden schepelingen voedsel offeren aan scheepskabouters.²¹⁷ Naast deze verhalen, waarin zeelieden onderhandelen met duistere machten om verbetering in hun situatie aan te brengen, zijn er veel volkswijsheden opgetekend die eerder met de (verklaring van) natuurverschijnselen te maken hebben. De zestiende-eeuwse viskenner Adriaen Coenen bijvoorbeeld, beschreef in zijn *Visboeck* dat er een rode vis bestond, haringkoning genaamd, die zich heel soms temidden van een school haringen kon ophouden. Scheveningse haringvissers geloofden dat als ze een haringkoning in hun netten kregen, de vangst overvloedig zou zijn. Overigens zou dit verhaal op biologische waarheid berusten, de riemvis die in de Atlantische Oceaan op grote dieptes voorkomt, lijkt een kroontje op zijn kop te hebben en draagt de volksnaam haringkoning.²¹⁸

Predikanten als Westerman en Udemans hadden vooral moeite met volksgeloof dat gericht was op het afsmecken van een behouden vaart of goede vangst, meermaalen deden ze deze gebruiken af als 'roomsche superstitiën'. Udemans is in zijn zee-mansvademecums overigens minder expliciet over het volksgeloof onder zeelieden dan Westerman. Het lijkt erop dat hij bang is zijn lezers daarmee juist tot dergelijke praktijken aan te moedigen: 'Als nu het want geschoten wordt, soo moeten de zee-lieden naer-laeten alle superstitiën ende sotte manieren van spreken, die

215 Westerman, *Groote Christelyke Zeevaart*, 327 e.v.

216 Wassenaar, 'Dominee Adam Westerman en zijn bestseller', 51; Van der Molen, *Volkskundig materiaal bij Ds. A. Westerman*.

217 Knottnerus, 'Angst voor de zee', 63; Schama, *Overvloed en onbehagen*, 147 e.v.

218 Egmond, *Een bekende Scheveninger*, 110.

sommige plegen te gebruycken, die wij hier niet en willen herhalen, maer sullen liever met aandacht ende reverenties dese woorden gebruycken', waarna een toepasselijk gebed volgt, waarin Gods zegen over de haringvangst afgesmeekt wordt. Opvallend is dat er in het achttiende-eeuwse vademecum *De godvrezende zeeman* met geen woord meer over dergelijk volksgeloof gerept wordt. Toch moeten sommige volksgebruiken ook in de achttiende en negentiende eeuw nog in zwang zijn geweest.²¹⁹ Vaak hadden deze gewoonten hun wortels in de katholieke traditie. Frijhoff beschrijft hoe vissers die naar zee gingen tot ver in de achttiende eeuw de ruïnes bezochten van de oude kapel van Saint Hellebrecht, gelegen aan de Maas bij Kralingen, om door tussenkomst van de bebaarde vrouwelijke heilige een behouden thuiskeer af te dwingen.²²⁰ De naam 'Hellebrecht' betekent 'zij die goed helpt'.

De angst voor de zee en vreemde natuurverschijnselen leefde niet alleen onder zeelieden, ook de achterblijvers in de zeevarende gemeenschappen hadden er mee te maken. De kans op verdrinkingsdood bestond immers niet alleen voor zeevarenden, ook hun gezinnen werden door het water bedreigd. Dat de angst voor het water wijd en zijd verspreid bleef is iets wat geen bevreemding hoeft te wekken, als we alleen al kijken naar het grote aantal overstromingen waardoor Ter Heijde in de zestiende en zeventiende eeuw getroffen werd. O. Knottnerus wijst er voorts op dat de gezondheidsrisico's, die het leven in de kuststreken meebracht – er kwamen twee soorten malaria voor in deze gebieden, die ernstige 'koortsen' veroorzaakten – de angst voor 'de kwade dampen' van het water reëel maakte.²²¹ Ook aangespoelde drenkelingen bleven kustbewoners angst in boezemen. Volgens Knottnerus werden deze langs de Waddenkust tot ver in de achttiende eeuw in ongewijde grond, buiten het kerkhof begraven, wat overigens kritiek opriep van predikanten. Dat de inwoners van het zeventiende-eeuwse Maasmondgebied ook bang zouden zijn voor aangespoelde drenkelingen blijkt niet uit het bronnenmateriaal. Zowel in Maassluis als in Ter Heijde vinden we drenkelingen in de begrafenisregisters, ze werden gewoon op het kerkhof begraven.²²² In Schiedam werden verdronken mensen wel altijd in de schouwboeken genoteerd, omdat men alvorens ze te begraven eerst wilde vaststellen of er sprake was van moord of zelfmoord.²²³

Naast volksgeloof dat vooral op de angst voor de zee terug te voeren was, bleven er in Maassluis, Ter Heijde en Schiedam ook allerlei andere vormen van geloof bestaan die afweken van de kerkleer. Le Francq van Berkhey zei over de inwoners van Ter Heijde en omstreken dat er 'in het algemeen veel bijgelovigheid heerste

219 Voor volksgeloof en visserij in de twintigste eeuw zie: Löfgren, 'The reluctant competitors', 34-57.

220 Frijhoff, *Embodied belief*, 116. Zie ook Van Heussen, *Historia episcopatum Foederatie Belgi* 1,381; Gessler, *La légende de St. Wilgeforte*; Van Buijtenen, 'Sint Elbrecht, een mystificatie op Kralingeroord'.

221 Knottnerus, 'Angst voor de zee', 63-66.

222 HAW, DTB Monster, *Begrafenisregisters*; GAV, DTB Maassluis, *Begrafenisregisters*.

223 GAS, ORA, nrs. 140-141.

en er in de meeste dorpen gewoonlijk een of ander spook rondwaarde'. Rond 1660 werd een sage opgetekend over een oude vrouw die ervoor zou hebben gezorgd dat Schiedamse haringvissers slechts stenen in hun netten vonden, waar hun Rotterdamse concurrenten prachtige vissen naar boven haalden. De Schiedammers grepen de vrouw, waarna zij verklaarde dat ze door een scheur in een venster was gevlogen, zich vervolgens als een schelp in zee had neergelaten en daar alle haringen had weggejaagd. Op de plaats van de haringen had ze stenen neergelegd. Over de motieven van de vrouw wordt verder niet uitgeweid, hadden de Rotterdammers haar soms ingehuurd?²²⁴ Waarschijnlijk is het niet toevallig dat de sage zich in de Schiedamse context afspeelt, zoals we eerder zagen waren hier in de zestiende eeuw relatief veel heksenvervolgingen geweest.

In de Schiedamse en Maassluisse kerkenraadsnotulen zijn op diverse plaatsen aanwijzingen te vinden voor het feit dat lidmaten niet geheel ongevoelig waren voor vormen van geloof die afweken van de religieuze orde. Zo lezen we dat Hans de Kuiper in Schiedam van het avondmaal werd gehouden wegens het bezoek aan een waarzegger en dat Maertgen Theunisdr. om raad had gevraagd bij een 'duvels-toejaagster'. In Maassluis zouden op het kerkhof 'roomschen' superstitiën plaatsvinden en in 1677 werd een vrouw beschuldigd van het zogenaamde 'sleuteldraaien'. Voor de kerkenraad verschenen Maerten Cornelis, samen met Willemtjen Flooren tegenover Neeltjen Jansdr. Neeltjen zou 'met den sleutel op het heilige Evangelie van Johannes hebben gedraait om de dief te vinden die haar drie hemden had ontstolen'. De sleutel werd aan een draad boven het begin van het Johannes-evangelie gehouden en werd door het af- en opwinden van de draad in een draaiende beweging gebracht. Tijdens dit draaien werden de namen van verdachte personen opgenoemd, bij het noemen van de naam van een schuldige persoon veranderde de draaibeweging van de sleutel. De sleutel veranderde van beweging toen Neeltjen de naam van Willemtjen had genoemd, waarop ze Willemtjen van diefstal zou hebben beschuldigd. Neeltjen ontkende het sleuteldraaien niet, en zei er bij dat ze er geen kwaad in zag, maar ze ontkende wel Willemtjen van diefstal te hebben beschuldigd. Zowel Neeltjen als Willemtjen werd de toegang tot het avondmaal ontzegd.²²⁵

Op basis van het beschikbare materiaal kan niet zonder meer beweerd worden dat zeelieden en hun gezinnen meer op hadden met volksgeloof dan andere inwoners van de Republiek, maar er kan wel gezegd worden dat zij in een situatie verkeerden die hen hier ontvankelijk voor maakte. Zij waren immers in hoge mate afhankelijk van de natuur. Storm, onweer, windstilte, ontmoetingen met vreemde zee-creatures en onbekende volken, en onverklaarbare goede of slechte vangsten werden niet altijd begrepen. Hoewel predikanten zoals Udemans en Westerman bleven benadrukken dat alle verschijnselen door God veroorzaakt waren, was

²²⁴ Wierius, *De Praestigiis Daemonum*, I., VI.cap IX, col 695.

²²⁵ A. Bijl, 'De sleutelproef'.

dit in de alledaagse praktijk van het zeevarende bestaan niet altijd een afdoende verklaring. Bovendien zien we zeker bij Westerman enige worsteling als het om bepaalde verschijnselen gaat, zo ontkende hij bijvoorbeeld niet dat er geesten of zeemeerminnen bestonden.

De reddingsgedachte

Cabantous heeft opgemerkt dat de reddingsgedachte een grote rol speelde bij de geloofsbeleving van zeelieden. Omdat deze mannen bijna constant in gevaar verkeerden, probeerden ze via religieuze uitingen een behouden vaart af te dwingen. Volgens Cabantous waren deze geloofsuitingen vaak gebaseerd op volksgeloof. Daarnaast was een gedeelte van deze gebruiken terug te voeren op het katholicisme. In het Zuid-Nederlandse Raversijde maakten katholieke vissers kruisjes vast aan hun netten, om op die manier een goede vangst te bewerkstelligen. Tijdens storm legden katholieke bemanningsleden geloften af om om een behouden terugkeer af te smeken. Er waren wonderbaarlijke verhalen in omloop, waarin bekeerde zeelieden van een wisse dood werden gered. Vissersvrouwen bezochten speciale kapellen, waar ze ex-voto's offerden, zoals kaarsen, scheepjes en oorringen. Ook priesters hadden een rol, ze zegenden het schip voor vertrek en in sommige gebieden ook de netten.²²⁶

In het overwegend protestantse Maasmondgebied waren ook sporen van deze reddingscultus, gebaseerd op volksgeloof, te vinden. Zo zagen we hoe zeelieden de donder probeerden te bedwingen door het gebruik van zeehondenhuiden en laurier en hoe er voedsel aan de 'scheepskabouter' werd geofferd. Katholieke gebruiken, zoals het doen van een schietgebedje voor het uitschieten van het want en het bezoeken van de kapel van de heilige Hellebrecht behoorden eveneens tot deze cultus. Ook het protestantse geloof zelf had elementen van de reddingsgedachte in zich. In de gebeden in de vademecums van Westerman en Udemans zijn sporen te vinden van de geloftencultus. In ruil voor een godvruchtig leven konden zeelieden via de gebeden een gunstige wind of een goede vangst proberen te bewerkstelligen. Net als in de katholieke cultuur bestonden er voorts talloze verhalen over wonderbaarlijke reddingen. In de liedbundel 'de *Maassluysche Meeuweklacht*' is zo'n wonderbaarlijk reddingsverhaal opgenomen: 'In 't jaar zestienhonderdrieëntachtig'. De ondertitel van het lied luidt: 'Een waerachtig lied, vermengd met blijdschap en wenen, behelzende 't droevig achterblijven van vier hoekers, drie van Maassluis en één van Vlaardingen. En de wonderlijke verlossing van Huijbrecht Arentsz., jongman, woonachtig op Maassluis, oud 23 jaar, die alleen daarvan is behouden aan land gekomen, nadat hij schipbreuk had geleden'. In het lied wordt de schipbreuk en de redding uitgebreid uit de doeken gedaan en de Heer wordt geloofd om de redding van de visser:

²²⁶ Van Buck, 'Hemelse hulp als cultuurelement van de vissersgemeenschap', 114-118.

‘Loof de heer, die tweemaal hem heeft geboren,
 De eerste rest kwam hem zijn moeder voren
 Die hem met vreugd aanzag
 Wanneer hij was gebaard
 Na drieëntwintig jaar
 Zo juicht een gantsche schaar
 Men roept tot God eenpaar
 Hij is bewaard’

De bemanning roemt Gods grootheid:

‘O wondre kracht van U: O vader boven!
 Gij kunt al redden hoe het is verschoven
 Al ligt men in zee
 Of in een wallevis’...

Volgens Mouthaan werden dit soort reddingsverhalen overigens vooral gebruikt om Gods barmhartigheid te illustreren.²²⁷

Hoewel de predikanten uit Schiedam, Maassluis en Ter Heijde de schepen niet kwamen zegenen voor vertrek, was er duidelijk sprake van een verwevenheid van kerk en scheepvaart. Het duidelijkst kwam deze tot uiting in Maassluis, waar de leden van het College van Visserij een eigen bank hadden in de kerk en de kerk-gangers herinnerd werden aan de band met de visserij door het visserijbord en de scheepsmodellen. Volgens sommige auteurs zijn scheepsmodellen in protestantse kerken overblijfselen van de votiefschepencultus. In de katholieke tijd werden scheepjes aan heiligen geofferd, nadat er op zee daartoe een belofte was gedaan. Zeelieden beloofden bijvoorbeeld geschenken aan Maria als zij voor een behouden vaart zou zorgen. Frijhoff heeft laten zien dat de functie van de scheepjes in protestantse kerken eerder een sociale was, het was een uiting van beroepstrots van zeelieden en tegelijkertijd had het een ‘herinneringsfunctie’ voor de achterblijvers. Dominee Westerman noemde in zijn tirade tegen de bijgelovige praktijken van zeelieden de kerkscheepjes dan ook niet.²²⁸ Hoewel de scheepjes in de letterlijke zin van het woord niet meer dienden als votief-voorwerpen konden ze door de individuele zeeman of zeemansvrouw wel opgevat worden als symbool voor de hoop op een behouden thuiskomst.

Ook vanuit de overheid werd de ‘reddingsgedachte’ ondersteund door het instellen van bid- en dankdagen, een overblijfsel uit het katholieke tijdperk. In 1622, 1631, 1637, 1652, 1653, 1665, 1691 en 1695 werden wekelijkse biddagen verordend. In het rampjaar 1672 werden maandelijks biddagen ingesteld, maar deze werden zo

²²⁷ Mouthaan, ‘Storm op zee’, 139.

²²⁸ Van der Poel, Scheepsmodellen; Frijhoff, *Embodied belief*, 215-234.

met voeten getreden, dat er in 1677 een driemaandelijkse biddag werd ingesteld. Voorts waren er allerlei speciale biddagen zoals op 20 maart 1624, een dankdag wegens de verlossing van de vijanden en de watervloed. Op 6 april werd er een biddag ingesteld voor 'Vrede in het Noorden' en tegen stormen en zeerooverijen: 'Ende dat nochtans de voorseide grooten zegen van Godt de Heere niet naer en laet met merckelijke teeken en van sijne straffende handt vermenght te blijven, door de smertelcijke effecten soo van de gepasseerde stormwinden als van de menichvuldiche rooverijen te zee gepleegt worden, in sulcker voege dat daardoor niet alleenlijck veel goede ingeseeten en deser landen van hare tijdelijcke middelen ontset, maar oock selfs met haren lichamen in jammerlijcke slavernye, ende met haere sielen in sware benauwtheden en versoeckingen gebracht werden'.²²⁹

Tot besluit

De zeelieden uit Maassluis, Schiedam en Ter Heijde leefden in een christelijke samenleving. Op school en thuis werden ze in die christelijke traditie opgevoed. In de overwegend gereformeerde gemeenschappen lag de nadruk op het bijbellezen en het onderwijs. Dit betekent dat de meeste zeelieden en vissers een behoorlijke kennis van God en de Bijbel moeten hebben gehad. Zeelieden die zelf niet konden lezen, kregen toch toegang tot het christelijke gedachtegoed via gezinsleden die wel geletterd waren, of via de christelijke liederencultuur. Om de kennis van zeelieden omtrent het geloof ook aan boord op peil te houden, waren er speciale zeemansvademecums, die als leidraad konden worden gebruikt voor de godsdienstuitoefening, of konden dienen voor individuele studie. De opmerkingen van de predikanten Udemans en Westerman dat zeelieden slecht onderlegd waren in de christelijke religie ging niet op voor de zeevarenden uit onze gemeenschappen.

Hoewel het op basis van de ter beschikking staande lidmatenregisters niet mogelijk is om kwantitatief onderzoek te doen, hebben we kunnen vaststellen dat zeelieden en vissers zeer zeker lidmaat waren van de gereformeerde kerk. Opvallend is het grote aandeel van vrouwelijke lidmaten binnen die kerk. Dit is echter niet typerend voor zeevarende gemeenschappen, omdat dit verschijnsel elders in de Republiek ook voorkwam.

In Ter Heijde bestond de kerkenraad voornamelijk uit stuurlieden. In Maassluis en Schiedam was dat niet het geval, hier werd het ouderlingen- of diakenschap gaandeweg steeds meer een erepost voor leden van de lokale elite. Het is niet mogelijk om uitspraken te doen over het aandeel dat zeelieden hadden in de kerkelijke tuchtzaken, maar wel werden zeelieden relatief vaak op het matje geroepen vanwege vloeken. Voor zeemansvrouwen betekende de kerk een belangrijke steun in de eenzaamheid van hun bestaan. Hoofdstukken uit zeemansvademecums en liederen-

²²⁹ Kist, *Neerlands bededagen*.

bundels waren speciaal op hen gericht. Deze spoorden hen aan niet ongerust te zijn over hun mannen, maar kalm te blijven en vertrouwen in God te hebben. Maassluisse vissersvrouwen werden bij een bezoek aan de gereformeerde kerk herinnerd aan hun echtgenoten op zee door een visserijbord met bijbehorende scheepsmodellen. Predikanten spitsten hun preken tijdens de zondagse diensten toe op de situatie waarin de zeemansvrouwen verkeerden. Ook konden de vrouwen bij problemen op sociale en financiële steun rekenen. Omgekeerd gebruikte de kerk zeemansvrouwen als intermediair tussen de geloofsgemeenschap en de mannen op zee. Zo werden vrouwen aangesproken op het gedrag van hun mannen.

Niet alleen zeelieden die lidmaat waren hadden een band met de lokale kerk. Bij de mijlpalen in het menselijk bestaan, zoals doop, trouw en begraven speelde de kerk een belangrijke rol. Vooral het begraven worden op het eigen kerkhof was voor zeelieden belangrijk, het vooruitzicht van een zeemansgraf vervulde hen met afgrijzen. Ook via de armenzorg onderhielden zeelieden banden met de kerkgemeenschap. Hun families werden financieel ondersteund, maar zeevarenden lieten ook geld na aan de diaconie, ongeacht hun religieuze achtergrond.

Stuurlieden in de visserij rekruteerden over het algemeen scheepsvolk uit hun eigen (religieuze) omgeving. Doorgaans waren zowel de stuurman als de bemanning gereformeerd. De doopsgezinden vormden een aparte groep binnen de Maassluisse visserij. Doopsgezinde stuurlieden gaven de voorkeur aan geloofsgenoten aan boord. Ook in de Schiedamse haringvisserij valt dit patroon te ontdekken. Anders lag dat in de koopvaardij, waar religie geen rol speelde bij de rekrutering, evenmin als bij de VOC en marine.

In Maassluis, Ter Heijde en Schiedam bleven naast de officiële kerkleer verschillende vormen van volksgeloof bestaan. Dit geloof kwam gedeeltelijk voort uit angst voor de zee. De kwetsbaarheid van zeelieden en de confrontatie met de wonderen van de natuur leidden er toe dat deze groep ontvankelijk was voor volksgeloof, waarin een goede afloop van de reis besloten lag. Hoewel er van protestantse zijde werd geageerd tegen het 'onderhandelen' over een behouden vaart of goede vangst, was ook binnen het gereformeerd geloof ruimte voor de zogenaamde 'reddingsgedachte'. In speciale zeemansgebeden poogden zeelieden goed weer of een goede vangst bij God af te dwingen, in ruil voor een godsvruchtig bestaan. Ook aan de wal fungeerden kerk en predikant als middelaar bij het smeken om een behouden terugkeer van de zeevarende bevolking.

Samenvatting en conclusie

In zeventiende-eeuws Schiedam, Maassluis en Ter Heijde was het grootste gedeelte van de bevolking direct of indirect betrokken bij de zeevaart. Daarmee kunnen deze drie plaatsen als zeevarende gemeenschap bestempeld worden. De gemeenschappen maakten deel uit van het Maasmondgebied, dat gedurende de zeventiende eeuw een belangrijke reservoir van zeelieden vormde. In tegenstelling tot in Noord-Holland, waar de scheepvaart vooral emplot bood aan plattelanders, vond deze hier voornamelijk plaats vanuit havensteden en gespecialiseerde visersgemeenschappen. Al aan het begin van de zeventiende eeuw werd de elders in Holland gebruikelijke combinatie tussen agrarisch werk en werk op zee losgelaten. Zeelieden konden over het algemeen het gehele jaar door emplot vinden in de scheepvaart. In Maassluis en Ter Heijde combineerden de mannen werk in de kabeljauwvisserij met werk in de haringvisserij en kustvisserij. In Schiedam werden haringvisserij of walvisvaart afgewisseld met de koopvaart naar het Middellandse Zeegebied. Zeelieden die werkzaam waren in specialistische functies, zoals kuipers en scheepstimmerlieden, combineerden de uitoefening van hun beroep 's zomers op zee, met datzelfde werk 's winters aan de wal. Voorts verdienen zeelieden waar mogelijk bij met een scala aan losse werkzaamheden, die zowel op zee als aan de wal plaats konden hebben. Het door Lucassen geïntroduceerde begrip 'arbeidscyclus' dat de opeenvolgende seizoensgebonden activiteiten van zeevarenden op het Noord-Hollandse platteland beschrijft, is, ontdaan van zijn agrarische basis, toepasbaar op het arbeidspatroon van zeevarenden uit de drie bestudeerde gemeenschappen.

In omvang en structuur waren er duidelijke verschillen tussen de gemeenschappen. Schiedam was een havenstad met een zeevarende bevolking die werkzaam was in alle voorkomende takken van scheepvaart. Binnen de groep zeevarenden was er een duidelijk onderscheid tussen de burgers van de stad en een groep rondzwervende buitenstaanders. De burgers behoorden analoog aan de beschrijving van Davids tot het interne segment van de maritieme arbeidsmarkt, waarbij de werknemers min of meer vaste dienstverbanden aangingen met bepaalde werkgevers en de bemanning op basis van persoonlijke contacten geworven werd. Deze mannen vonden emplot in de visserij, koopvaardij of walvisvaart of in de hogere rangen aan boord van oorlogsschepen en Oost-Indiëvaarders. De mannen die tijdelijk in de Schiedamse herbergen woonden behoorden tot het externe segment van de maritieme arbeidsmarkt. Zij monsterden vooral aan in de laagste rangen bij de VOC en de marine. Het interne segment was overigens van groter belang dan

het externe segment. Bovendien moet opgemerkt worden dat de scheiding tussen beide segmenten niet altijd even duidelijk was, omdat de buitenlanders die in de herbergen van Schiedam woonden niet per definitie gekenschetst kunnen worden als losse arbeiders die alle soorten werk aangrepen. Velen van hen hadden al ervaring met het werk op zee en beschouwden zichzelf als zeeman.

Het grootste gedeelte van vraag en aanbod op de maritieme arbeidsmarkt van Schiedam werd bepaald door lokale werkgevers en werknemers. Schiedam kan dan ook omschreven worden als een *home port*. De betekenis van de scheepvaart als economische sector nam overigens af gedurende de zeventiende eeuw. Het aantal arbeidsplaatsen in de haringvisserij en koopvaardij gericht op de Oostzee daalde. Er vond een geleidelijke transitie plaats naar een economie, waarin de boventoon gevoerd werd door de brandewijnstokerij. Een gedeelte van de uitstoot van arbeidskrachten uit de haringvisserij werd opgevangen door een toename van werk in de koopvaardij die gerelateerd was aan de brandewijnindustrie.

Maassluis was aan het einde van de zestiende eeuw niet meer dan een nederzetting van enkele vissers die zich oorspronkelijk vooral met de kabeljauwvisserij bezighielden. Door de groei van deze bedrijfstak werd er genoeg verdiend om te investeren in de haringvisserij. Het dorp ontwikkelde zich hierna in een razend tempo tot een welvarende gemeenschap. In 1614 werden de bestuurlijke banden met het nabijgelegen agrarische Maasland verbroken, waardoor Maassluis een eigen dorpsregering kreeg en de ingezette groei nog eens een extra impuls kreeg, doordat allerlei zaken die de visserij betroffen nu in de eigen haven konden worden afgehandeld. Van de zeevarende bevolking van Maassluis kan gesteld worden dat deze vrijwel uitsluitend werk vond in het zogenaamde interne segment van de maritieme arbeidsmarkt.

In het kustdorp Ter Heijde woonden voornamelijk kustvissers en hun gezinnen. De mannen werkten 's winters op de eigen vloot, vlak voor de kust. 's Zomers monsterde het grootste gedeelte van hen aan op de haringbuizen die vanuit de havens in het Maasmondgebied vertrokken. Het dorp had gedurende de zeventiende eeuw te maken met overstromingen en zandverstuivingen, waardoor er sprake was van een verslechtering van leefomstandigheden en een afname van de bevolking. Net als in Maassluis behoorde de zeevarende bevolking vooral tot het interne segment van de maritieme arbeidsmarkt.

De zeevaart was van grote invloed op het economisch leven in Schiedam, Maassluis en Ter Heijde. Niet alleen verdiende een zeer groot gedeelte van de mannelijke beroepsbevolking zijn brood op zee, ook de mensen die werkzaam waren in de aan de scheepvaart verwante nijverheid waren er afhankelijk van. Voorts bezat een grote groep inwoners aan het begin van de zeventiende eeuw nog direct aandelen in de scheepvaart als gevolg van het systeem van partenrederij. Gedurende de zeventiende eeuw werd het scheepsbezit echter steeds meer iets voor de (lokale) elite. Kooplieden en reders werden de voornaamste aandeelhouders in de visserij en koopvaardij.

Door een proces van schaalvergroting binnen de rederij veranderde de rol van stuurlieden en hun bemanning in de scheepvaart. Aan het begin van de zeventiende eeuw traden stuurlieden in de haringvisserij en schippers in de koopvaardij doorgaans op als hoofdreders, die tevens verantwoordelijk waren voor de financiële afhandeling van de onderneming. Vanaf de jaren dertig van de zeventiende eeuw echter, verloren zij hun positie aan de opkomende boekhouders, die doorgaans afkomstig waren uit de kringen van reders. Stuurlieden en schippers bleven over het algemeen wel aandeelhouder van het schip waar zij het bevel over voerden. Anders was dat voor de andere bemanningsleden die aan het begin van de eeuw door de inbreng van netten en lijnen nog een aandeel in het schip konden hebben, maar in de loop van die eeuw niet langer mede-eigenaren maar werknemers werden. Alleen in de kustvisserij vanuit Ter Heijde bleef het vissersvolk een aandeel houden in het schip waarop zij werkten. Ondanks het proces van schaalvergroting bleef de rederij een lokale aangelegenheid. Kooplieden zochten hun medereders vooral in familiekring. Ook het rekruteren van de bemanning gebeurde grotendeels in de eigen omgeving. Stuurlieden en schippers speelden in dit proces een dubbele rol. Zij waren in dienst bij reders, maar fungeerden tegelijkertijd als werkgevers voor de rest van het scheepsvolk. In de visserij kozen stuurlieden bij de rekrutering vooral voor familie, maar ook binnen de koopvaardij, walvisvaart en in de hogere rangen van de marine en de VOC werden vooral bekenden aangenomen.

De mannen die hun inkomen op zee verdienden deden dit doorgaans gedurende het grootste gedeelte van hun leven. Kinderen gingen in de drie zeevarende gemeenschappen al op jonge leeftijd naar zee. In Ter Heijde bleven mannen tot op hoge leeftijd werkzaam in de kustvisserij, daartoe gedwongen door hun slechte economische situatie. Ook in de fysiek veel zwaardere haringvaart werkten relatief oude mensen. De stuurman was gemiddeld veertig jaar oud en bootsgezellen waren begin dertig. Ook in andere takken van zeevaart werkten relatief veel oudere zeelieden. In Schiedam, Maassluis en Ter Heijde was het grootste gedeelte van de zeevarende bevolking dan ook getrouwd. De gemiddelde huwelijksleeftijd van zeevarenden in Maassluis verschilde nauwelijks van die van de niet-zeevarende bevolking. In Ter Heijde waren de huwelijksleeftijden van de bruidegoms gemiddeld wat hoger, dit kan te maken hebben gehad met de slechte economische situatie waarin het dorp verkeerde.

Het werk in de zeevaart verliep volgens vaste patronen. De haringvissers vertrokken in juni, bleven twee à drie maanden weg, brachten de gevangen vis aan de wal en vertrokken opnieuw voor twee à drie maanden. Tot januari maakten ze ongeveer drie reizen. Daarna stapte een gedeelte van hen over op de kabeljauwvangst, waarin het patroon van enkele maanden afwezigheid, onderbroken door een korte periode thuis werd voortgezet. De vissers die 's winters in de kustvisserij werkten keerden iedere avond naar huis. Mannen die bij de koopvaardij aanmonsterden wisten niet van te voren wanneer ze weer terug zouden keren, omdat dit

mede afhankelijk was van de eventuele retourvracht die voor de terugweg werd ingeladen. Walvisvaarders vertrokken in het vroege voorjaar om aan het einde van de zomer weer terug te keren. Mannen die bij de marine aanmonsterden waren gewoonlijk afwezig vanaf het vroege voorjaar tot in de herfst. Oost-Indiëvaarders waren meerdere jaren achtereen van huis.

In alle takken van scheepvaart bestonden de verdiensten van zeevarenden uit verschillende componenten: uit het basisloon, een loon dat mede afhankelijk was van de resultaten van de gedane reis, en uit secundaire arbeidsvoorwaarden zoals vrije kost en medische verzorging. Iedere tak van scheepvaart kende voorts verschillende manieren van uitbetaling. Zo ontvingen de haringvisserij pas geld na afloop van hun reis, terwijl zeelieden die aanmonsterden bij de VOC doorgaans twee maanden voorschot als handgeld kregen. Daar stond tegenover dat zeelieden in de dienst van de Compagnie maximaal drie maanden van hun jaarsalaris aan hun familie mochten overmaken, terwijl vissers hun verdiende loon meteen mee naar huis konden nemen. De verdiensten in de kabeljauwvisserij en in kustvisserij waren overigens direct afhankelijk van de opbrengst van de vis, iets dat het inkomen van de vissers in deze branche onzeker maakte. In alle takken van scheepvaart bestond ter dekking van de vele risico's waaraan zeevarenden bloot stonden een vorm van verzekering.

Over het algemeen genomen kan gesteld worden dat zeelieden moeite hadden om met hun inkomen een gezin te onderhouden, vanwege de onregelmatige verdiensten, de moeilijkheden rond de uitbetaling van het loon en meer in het algemeen de onzekerheden waarmee het bestaan op zee gepaard ging. Zeemannsvrouwen waren hierdoor gedwongen om hun deel aan het gezinsinkomen bij te dragen. Zij verrichtten betaald werk, dat zowel binnen het huishouden als op de arbeidsmarkt uitgevoerd kon worden. Daarnaast pasten ze een scala aan overlevingsstrategieën toe zoals ruilhandel en leven op krediet. Het maritieme huishouden kende een hoge mate aan flexibiliteit. Alle gezinsleden droegen bij aan het huishoudbudget door verschillende soorten werkzaamheden met elkaar te combineren. De bijdrage van vrouwen was essentieel, maar zonder het inkomen van hun echtgenoot reddden zij het doorgaans niet. Er was sprake van een wederzijdse financiële afhankelijkheid.

Zowel de betaalde arbeid als de losse werkzaamheden die vrouwen in zeevarende gemeenschappen verrichtten waren sterk afhankelijk van de zeevaart. Vrouwen vonden vooral emplooi in de aan de scheepvaart verwante handel en nijverheid. Niet in alle takken van die nijverheid was overigens plaats voor hen, want de toegang tot arbeid voor mannen en vrouwen was niet gelijk in de vroegmoderne maatschappij. Vrouwen werden in bepaalde beroepen geweerd en hun burgerlijke status was in hoge mate bepalend voor hun mogelijkheden op de arbeidsmarkt. Ook werden de mogelijkheden om geld te verdienen beïnvloed door de gezinsomstandigheden. Vrouwen met jonge kinderen bijvoorbeeld, moesten het werk met zorgen combineren. Zeemannsvrouwen fungeerden in de dagelijkse praktijk

als hoofd van het huishouden. In tegenstelling tot andere gehuwde vrouwen waren zij doorgaans in de gelegenheid om allerlei financiële transacties af te handelen, omdat zij daartoe door hun echtgenoot gemachtigd waren. De afwijkende positie die zeemansvrouwen innamen betekende niet dat zij per definitie meer kansen hadden op de arbeidsmarkt. Zeemansvrouwen hadden, naast hun grotere handelsvrijheid, wel als voordeel dat ze bij het werk in aan de scheepvaart verwante handel en nijverheid gebruik konden maken van het sociale netwerk van hun man. Net als bij zeelieden bestond de arbeidsmarkt voor zeemansvrouwen echter uit verschillende segmenten. Vissersvrouwen verrichten ander werk dan de echtgenotes van Oost-Indiëvaarders en mannen op de oorlogsvloot. Bovendien waren er duidelijke sociale verschillen tussen stuurmansvrouwen en vrouwen van bootsgezellen. In de loop van de zeventiende eeuw vond een aantal ontwikkelingen plaats die nadelig waren voor de mogelijkheden om geld te verdienen. Het betrof hier vooral ontwikkelingen die afbreuk deden aan het huishouden als productie-eenheid, waardoor vrouwen minder makkelijk verschillende werkzaamheden met de zorg voor het gezin konden combineren. Overigens verliep dit proces voor wat de visserij betreft min of meer parallel aan de ontwikkeling waarbij bemanningsleden niet langer hun eigen netten en lijnen inbrachten, waardoor ze in plaats van mede-eigenaar van de schepen, werknemers in dienst van de reders werden.

De invloed van de zeevaart op het huishouden en huwelijk was in de drie zeevarende gemeenschappen duidelijk aantoonbaar. Wat trouwen en kinderen krijgen betreft volgden zeelieden het ritme van de zeevaart. Het aantal kinderen dat in zeemansgezinnen geboren werd was, ondanks de veelvuldige afwezigheid van de mannen, echter niet noemenswaardig lager dan in andere gezinnen. Wel kan gesteld worden dat de kans dat zeemansvriendinnen als ongehuwde moeder door het leven moesten iets groter was dan bij andere vrouwen, omdat zeelieden door hun soms plotselinge vertrek hun trouwbelofte eerder braken. Vissers trouwden bij voorkeur met een dochter van een beroepsgeenoot. Het sociale onderscheid tussen stuurlieden en het scheepsvolk speelde ook een rol bij de keuze van een huwelijkspartner. Oost-Indiëvaarders en zeelieden in dienst van de marine kozen niet speciaal voor een meisje uit het zeemansmilieu, mannen uit de hoogste rangen hadden eerder een voorkeur voor regentendochters.

De periodes van lange scheiding die het zeemanshuwelijk voor beide echtelieden inhield, betekenden doorgaans een zware emotionele belasting. Mannen trachtten het verstoken zijn van vrouwelijk gezelschap te compenseren door het onderhouden van briefwisselingen met hun vrouw of vriendin of door het zingen van liederen over hun geliefden. Sporadisch zochten zij hun heil in homoseksuele contacten. Overspel kwam bij zowel mannen als vrouwen voor. Er mag niet zonder meer geconcludeerd worden dat overspel bij zeemansvrouwen vaker voorkwam dan bij de andere vrouwen in de zeevarende samenleving. Wel kan gesteld worden dat zij door de langdurige afwezigheid van hun echtgenoten eerder in de verleiding kwamen en dat de lokale overheid en de kerk een tamelijk coulante hou-

ding innamen ten opzichte van echtbrekende zeemansvrouwen. Binnen het huwelijk fungeerden zeemansvrouwen als intermediair tussen hun echtgenoten en de samenleving aan de wal. Zij voorzagen hun man van informatie over de gebeurtenissen aan de wal en trachtten zijn belangen zo goed mogelijk te behartigen. Voorts gingen zeemansvrouwen letterlijk de barricaden op om voor de rechten van hun echtgenoten op te komen.

Op welke manier de zeevaart invloed had op de sociale verhoudingen binnen Schiedam, Maassluis en Ter Heijde werd aangetoond aan de hand van een onderzoek naar de sociale status en beroepsidentiteit van zeelieden. Binnen de gevarieerde groep zeelieden die Maassluis, Schiedam en Ter Heijde bevolkten bestonden duidelijke verschillen in sociale status. In Schiedam hadden de burgers van de stad meer aanzien dan de rondzwervende zeelieden die in de kroegen en herbergen gehuisvest waren. Stuurlieden en schippers hadden meer vermogen, woonden in duurere huizen en droegen duurere kleding dan het scheepsvolk. Zeelieden hadden een duidelijk eigen identiteit. Voor de buitenwereld waren ze herkenbaar aan hun kleding en taalgebruik en hun beroep speelde een rol bij het tot stand komen van sociale relaties, zoals huwelijken of bij de toewijzing van voogden. Zeelieden woonden in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde echter niet in aparte buurten. In Schiedam waren er wel speciale tehuizen waar oude zeelieden onderdak vonden. Er zijn geen aanwijzingen dat zeevarenden hun beroepsidentiteit belangrijker achtten dan het burgerschap van hun stad of dorp. Zij voelden zich wel degelijk verbonden met de gemeenschap waar zij woonden. Zo lieten ze geld na aan de lokale diaconie en waren ze, als hun status dat toeliet, actief in de lokale politiek.

In Schiedam was het uitoefenen van publieke functies alleen voorbehouden aan rijke kooplieden. Slechts een enkele schipper of kapitein wist daar tot de bestuurslaag door te dringen. In Maassluis leidden de veranderingen in de bezitsverhoudingen in de visserij, waarbij reders en kooplieden steeds meer de dienst gingen uitmaken, in de loop van de zeventiende eeuw tot een verdeftigingsproces in het lokale bestuur en in de kerkenraad. Hierdoor verdwenen stuurlieden, die aan het begin van de zeventiende eeuw nog wel publieke functies bekleedden, uit het openbaar bestuur. Anders was dat in Ter Heijde waar stuurlieden zowel binnen het dorpsbestuur als in de kerk de dienst uit maakten.

Wat betreft de invloed van de zeevaart op het geloof kan gesteld worden dat de zeelieden in de drie gemeenschappen in een christelijke traditie waren opgevoed. Via het (gereformeerde) onderwijs, het lezen van de Bijbel en de christelijke liederencultuur namen zeelieden kennis van de grondbeginselen van het geloof. Bijzonder is vooral de bloeiende liederencultuur in Maassluis, waarin het christelijke geloof nadrukkelijk verbonden werd met de visserij. Voorts bestonden er speciale zeemansvademedecums, die niet alleen dienden als leidraad voor de schippers en stuurlieden die verantwoordelijk waren voor de religieuze begeleiding en opvoeding van het scheepsvolk, maar ook door individuele zeelieden en andere gezinsleden werden gelezen.

Zeelieden en vissers speelden een rol in de lokale kerk. Zij waren lidmaat en konden in principe ook ouderling of diaken worden. Niet alleen zeelieden die lidmaat waren hadden echter een band met de lokale kerk. Bij de mijlpalen in het menselijk bestaan, zoals doop, trouw en begraven speelde de kerk een belangrijke rol. Vooral het begraven worden op het eigen kerkhof was voor zeelieden belangrijk, het vooruitzicht van een zeemansgraf vervulde hen met afgrijzen. Ook via de armenzorg onderhielden zeelieden banden met de kerkgemeenschap. Hun families werden financieel ondersteund, maar zeevarenden lieten ook geld na aan de diaconie, ongeacht hun religieuze achtergrond. Voor zeemansvrouwen betekende de kerk en het geloof een belangrijke steun in de eenzaamheid van hun bestaan. Hoofdstukken uit zeemansvademedecums en liederenbundels waren speciaal op hen gericht. Predikanten spitsten hun preken tijdens de zondagse diensten toe op de situatie waarin de zeemansvrouwen verkeerden. Ook konden de vrouwen op sociale en financiële steun rekenen.

In Maassluis, Ter Heijde en Schiedam bleven naast de officiële kerkleer verschillende vormen van volksgeloof bestaan. Dit geloof kwam gedeeltelijk voort uit angst voor de zee. De kwetsbaarheid van zeelieden en de confrontatie met de wonderen van de natuur leidden er toe dat deze groep ontvankelijk was voor volksgeloof, waarin een goede afloop van de reis besloten lag. Hoewel er van protestantse zijde werd geageerd tegen het 'onderhandelen' over een behouden vaart of goede vangst, was ook binnen het gereformeerd geloof ruimte voor de zogenaamde 'reddingsgedachte'. In ruil voor een godsvruchtig bestaan werden in speciale zeemansgebeden goed weer of een goede vangst bij God afgedwongen. Ook aan de wal fungeerden kerk en predikant als middelaar bij het smeken om een behouden terugkeer van de zeevarende bevolking.

Samenvattend kan gesteld worden dat de zeevaart invloed had op vrijwel alle aspecten van het dagelijks bestaan in Schiedam, Maassluis en Ter Heijde. In de havenstad Schiedam werd deze invloed aan het einde van de zeventiende eeuw minder als gevolg van het groeiende belang van de brandewijnindustrie. Anders was dat in de *occupational communities* Maassluis en Ter Heijde, waar de visserij bepalend bleef voor het leven van de inwoners van het dorp. Vooral in Maassluis was de bedrijfstak alom aanwezig. De visserij bepaalde niet alleen de sociale en economische verhoudingen, maar was ook verweven met cultuur en geloof.

Bijlagen

1 Bevolkingsontwikkeling van het gewest Holland, 1514-1795 (in 1000-tallen)

	1514	1622	ca. 1650	ca.1680	ca. 1750
Ten noorden van het IJ					
7 steden	22	64	70	70	35
Zaanstreek	7	20	24	26	28
Overige plaatsen	52	106	117	92	65
Subtotaal	81	190	211	188	128
Ten zuiden van het IJ					
12 steden	105	299	470	440	427
Platteland	89	183	225	215	228
Subtotaal	194	482	695	655	655
Totaal	275	672	883	783	783

Bron Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*, 61.

2 Beroepen in het Oud Notarieel Archief Schiedam 1604-1650

Adelborst	Goudsmid
Advocaat	Graeffmaecker
Apothecaris	Grootschipper
Backer	Herbergierster
Ballastman	Herbergier
Bijercruier	Hoedestoffeerder
Biervoerder	Hoefsmid
Bierwerker	Hoochbootsman
Binnenschipper	Houtkooper
Blaeuwverver	Houtcramer
Blokmaker	Houtsager
Bleijcker	Hovenier
Boeckbinder	Heuijckmaecker
Boeckdrucker	Huistimmerman
Bommemaecker	Cagenaer
Bontwercker	Capiteijn
Booder der stede Schiedam	Keurmeester van de haring
Boorwercker	Keurmeester van de hennip
Bootsgesel	Keurmeester en brander van de tonnen (haring)
Bottelier(smaat)	Cleermaecker
Brander (van de tonnen)	Klerk te Secretary te Schiedam
Brandewijnbrander	Clockluyjder
Brandewijnverkoper	Koekbakker
Brouster	Commandeur
Brouwer	Convoijmeester
Brouwersknecht	Coopluyden
Chercher van de Convoijen en licenten	Coorenmeeter (gezworen)
Chirurgijn	Coorn en greijnmeeter
Docotor Medicinae	Coperslager
Deurwaarder	Kraankinderen (gezworen)
Diender 's heeren	Cramer
Dienstboden	Kruidenier
Droochscheerder	Cuijper
Exploictijer van de Gemeene Lantsmiddelen	Laeckencooper
Gerechtsbode	Laeckencoopster
Glasemaecker	Landman

Bijlagen

Leerbereijder	Procureur van Schiedam
Linnenaijster	Reder en assuradeur
Lindewercker	Rijssmaecker
Linnelaeckcoopster	Scheepmaecker
Linnewever	Scheepstimmerman
Leijdecker	Schilder
Lijndraijer	Schipper
Mandenmaecker	Schoelapper
Marcktschipper op Amsterdam	Schoemaker
Marcktschipper op Delft	Schoenmaeckersgezel
Marcktschipper op Dordrecht	Schoolmeester
Marcktschipper op Rotterdam	Schrijenwercker
Marcktschuijvoerder	Schrijver
Matroos	Schuijvoerder
Meeter des steden geswooren (granen)	Secretaris
Metselaer	Servietwercker
Molenaer	Silversmith
Nachtwaecker	Slotemaecker
Nestelinghmaecker (veter of rijgsnoermaecker)	Sluiswachter
Nettecoopster	Smit
Notaris	Soutvercooper
Olislaeger	Spelder nieuwe haring
Onderstierman	Spijckermaecker
Opperbrouwer	Stadskoornmeter
Opperman	Stads-metselaer
Oppertimmerman	Stads-omroeper
Pachter van Schiedam	Stadstimmerman
Pachter van de impost op het bestiael	Stalknecht
Pachter van de impost van de bieren	Stalmeester
Pachter van de impost op de brandewijn	Steenbacker
Pachter van de impost van het gemael	Steenhouwer
Pachter van de impost op kaersen	Steencooper
Pachter van de impost op de ronde maet	Steenplaetser
Passementswercker, coordewercker	Steenvoerder
Pasteijbacker	Stierman
Plateylbacker	Stoelenmaecker
Poortier Rotterdamse Poort	Straetmaecker
Pottebacker	Swaartveger

Sijdenlaeckenvercooper

Seijlmaecker

Tafelhouder (bank van lening)

Timmerman

Tinnevercooper

Toebackpijmaecker

Toebackvercooper

Turfvercooper

Turftonster

Tijckwercker

Varende man

Veerman

Veerschipper op Amsterdam

Varentsgesel

Visser (Froon)

Vleeshouwer

Voerman

Volder (volmolen)

Vroedvrouw

Wantsnijder (= laeckensnijder of kleermaker)

Wielmaecker

Wollewever

Wijnkoper

Wijnverlater

Zeevarentsgesel

Zeevarende man

Zeijlmaecker

Zoutmeter

Zuijvelvercooper

3 Functies/rangen aan boord in verschillende takken van scheepvaart

Visserij (haring en kabeljauw) (eerste helft zeventiende eeuw)

Stuurman

Timmerman

Kuiper

Stuurmansmaat

Kok

Bootsgezel (matroos)

Jongen

Bron Van Vliet, 'Zeevarenden op de vissersvloot', 256.

Marine (ca. 1670)

Kapitein

Stuurman

Schipper

Schrijver

Chirurgijn

Hoogbootsman

Hoogbootsmansmaat

Timmerman

Konstabel

Konstabelsmaat

Zeilmaker

Kwartiermeester

Korporaal

Provoost

Bottelier

Botteliersmaat

Kok

Koksmaat

Trompetter

Matroos

Halfwas brasem

Jongen

Bron Bruijn, *Varend Verleden*, 171.

Europese koopvaardij (ca. 1700)

Schipper

Stuurman

Onderstuurman

Hoogbootsman

Timmerman

Kok

Bootsgezel

Jongen

Bron Van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot*, 80-81.

Walvisvaart (ca. 1700)

Commandeur

Stuurman

Speksnijder

Speksnijdersmaat

Eerste harpoenier

Tweede harpoenier

Derde harpoenier

Timmerman

Kuiper

Bootsman

Schieman en sloepbestuurder

Kok

Ondertimmerman

Chirurgijn

Matroos en lijnschieter

Volmatroos

Lichtmatroos

Koksmaat

Kajuitwachter

Bron De Jong, *Geschiedenis van de oude Nederlandse walvisvaart* I, 104.

VOC (zeventiende eeuw)

Schipper

Opperstuurman

Onderstuurman

Derde stuurman

Boekhouder

Assistent-boekhouder

Predikant

Krankbezoeker

Opperchirurgijn

Onderchirurgijn

Derde chirurgijn

Hoogbootsman

Hoogbootsmansmaat

Schieman

Schiemansmaat

Kwartiermeester

Opperkuiper

Onderkuiper

Kok

Koksmaat

Provoost

Trompetter

Opperzeilmaker

Onderzeilmaker

Oppertimmerman

Ondertimmerman

Matroos

Jongmatroos

Hoogloper

Jongen

Bron J. Lucassen, 'Zeevarenden', 141.

Militaire rangen aan boord van Oost-indiëvaarders en marineschepen

Luitenant

Commandeur van de soldaten

Opperkonstabel

Konstabelsmaat

Scheepskorporaal

Adelborst

Landspassaat

Busschietter

Soldaat

Bron J. Lucassen, 'Zeevarenden', 141.

Afkortingen

ACGV	Archief College van de Grote Visserij
ADG	Archief Doopsgezinde Gemeente
ADHG	Archief Diaconie Hervormde Gemeente
AGV	Archief Gecommitteerden van de Visserij
AHD	Archief Hoogheemraadschap Delfland
AKHG	Archief Kerkvoogdij Hervormde Gemeente
AOMH	Archief Oudemannenhuis
APH	Archief Proveniershuis
ArvB	Archief Raad van Beroerten
CBG	Centraal Bureau voor Genealogie
GAD	Gemeentearchief Delft
GAR	Gemeentearchief Rotterdam
GAS	Gemeentearchief Schiedam
GAV	Gemeentearchief Vlaardingen
HAW	Historisch Archief Westland
KAM	Kerkarchief Maassluis
KATH	Kerkarchief Ter Heijde
KRN	Kerkenraadsnotulen*
MAK	Magistraatsarmenkamer
NA	Nationaal Archief
OA	Oud Archief
OAD	Oud Archief Delfland
ONA	Oud Notarieel Archief
ORA	Oud Rechterlijk Archief
RAB	Rijksarchief Brussel
WHA	Weeshuisarchief
WK	Weeskamer

* Gekozen is voor de moderne benaming kerkenraadsnotulen in plaats van 'handelingen of acta' van de kerkenraad.

Bibliografie

Ongedrukte bronnen

Amsterdam

UB Amsterdam

Hollantsche Mercurius, januari 1652.

Brussel

Rijksarchief Brussel

Archief Raad van Beroerten, nr. 124.

Delft

Gemeentelijke archiefdienst te Delft

Oud-administratief archief, nr. 1763.

Oud Archief Delfland

Archief Hoogheemraadschap Delft, nrs. 147, 2144, 2145, 2730.

Den Haag

Centraal Bureau voor Genealogie Den Haag

Lidmatenregisters NH gemeente Maassluis (1608-1700).

KB Den Haag

Waerachtige ende wonderlijke Verklaringhe van seecker Gesichten in Zee gesien (pamflet Knuttel 7090).

Wonderlijke visioenen ofte gesichten die haer geopenbaert hebben omtrent het Witte Water (pamflet Knuttel 7091).

Nederlands Instituut voor Militaire Historie Den Haag

Maritieme documentatie, nrs. 1859, 2443, 1843.

Nationaal Archief

Archief van het College van de grote Visserij, Resoluties nrs. 18, 67.

Maassluis

Kerkarchief NH gemeente te Maassluis

Diaconiearchief, nrs. 51-52, nr. 94, nrs. 257-265.

Kerkvoogdijarchief, 'Rekeningen' (1609-1700).

Kerkenraadsnotulen (1598-1628) en (1692-1700).

Naaldwijk

Historisch Archief Westland

Oud archief Monster, nrs. 7-9, nrs. 206-207, nr.

215, nr. 229, nr. 237, nr. 242, nr. 889, nrs. 901-951, nr. 1006, nr. 1009, nr. 1021, nr. 1023, nrs. 1398-1408, nrs. 1411-1428, nrs. 1430-1445, nr. 1453, nr. 1499, nrs. 1537-1551, nrs. 1559-1560, nr. 1564, nrs. 1658-1699, nr. 1783, nrs. 1841-1925, nr. 2059, nr. 2074, nr. 2076.

Oud-notarieel archief Monster, nrs. 6033-6059, nrs. 6100-6101 (Ter Heijde).

Oud-rechterlijk archief Monster, nr. 17, nrs. 23-30, nr. 57, nrs. 61-65, nrs. 73-74, nrs. 103-105, nr. 110, nr. 175, nr. 180, nr. 186.

Weeskamer Monster, nrs. 5-6, nrs. 18-19.

Doop- trouw en begraafboeken Monster/Ter Heijde.

Rotterdam

Gemeentelijke Archiefdienst te Rotterdam

Archief van de Doopsgezinde gemeente, 1, Kerkenraadsnotulen, nrs. 1-9, (1635-1700).

Schiedam

Gemeentearchief te Schiedam

- Oud-administratief Archief, nr. 3, nr. 74, nr. 236, nr. 250, nr. 808, nrs. 810-873, nr. 1442, nrs. 1448-1449, nrs. 1455-1562, nrs. 1663-1664, nr. 1666, nr. 3028, nr. 3068, nrs. 3083-3084; Verzameling handschriften, nr. 515.
- Oud-notarieel Archief, nrs. 740-796 (1614-1700).
- Oud-rechterlijk Archief, nrs. 90-103, nr. 157, nrs. 332-343, nrs. 428-433, nrs. 448-459, nrs. 572-598, nr. 602, nr. 606, nr. 608, nrs. 614-622.
- Weeskamer Schiedam, nrs. 1614-1618.
- Archief van de Hervormde Gemeente, 'Kerkeradsnotulen' (1669-1700); 'Ordonnanties'.
- Archief van de Magistraatsarmenkamer, 1653, 'Rekeningen', (1709-1756).
- Archief van het Pest- of Blauwhuis, (OA) nr. 3574.
- Archief van het St. Jacobs Gasthuis, nrs. 39-41 en nr. 69.
- Archief van het Proveniershuis, (OA) nrs. 3580-3584 en nr. 3591.
- Archief van het Fabri- of Oudemannenhuis, nrs. 17-18, nr. 43, nrs. 105-112, nr. 158.
- Collectie van de heer Mulder.
- Doop-, trouw- en begraafboeken Schiedam.

Ter Heijde

Kerkarchief NH gemeente Ter Heijde

- Kerkenraad, nr. 1, (kerkenraadsnotulen 1680-1841), nr. 15.
- Kerkvoogdijarchief, nrs. 1-3, nr. 14, nrs. 16-17, nr. 19.
- Diaconiearchief, nr.18 (rekeningen 1670-1709), nr. 29, nr.39.

Vlaardingen

Stadsarchief te Vlaardingen

- Oud-administratief Archief Maassluis, nr. 17, nr. 262, nrs. 269-270, nrs. 520-521, nr. 538, nr. 705, nrs. 712-723, nr. 856, nr. 871, nrs. 908-932, nrs. 933-937, nr. 947, nr. 1090.
- Visserijarchief Maassluis, 'Requesten en resolutiën'; 'Octrooien en consenten'; 'Bentcontracten': nrs. 24-32 en nrs. 36-38; 'Naschrijfboeken verse vis': nrs. 47-56; 'Rekeningen opbrengst verse vis': nrs. 62-65'; 'Resolutieboek van de penningmeester', nrs. 73-75.*
- Oud-notarieel archief Maassluis, nrs. 5488-5700.
- Oud-rechterlijk archief Maassluis, nrs. 15-28, nr. 91, nrs. 94-100, nrs. 101-104, nrs. 152-173, nrs. 174-211.
- Weeskamer Maassluis, nrs. 1-8.
- Weeshuisarchief Maassluis (Govert van Wijnstichting), 'Losse stukken zeventiende eeuw'; 'Notulen van de regenten'; 'Bestedingscontracten'; Rekeningen; 'Loterijregister'.
- Doop-,trouw-, en begraafboeken Maassluis.

* Het betreft hier een oude nummering, volgens het Stadsarchief Vlaardingen is het Visserijarchief nog niet opnieuw geïnventariseerd.

Gedrukte bronnen

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland*, deel 7 (Gorinchem 1846).
- Aart, Laura van, 'Tussen norm en praktijk. Een terreinverkenning over het juridische statuut van vrouwen in het zestiende-eeuwse Antwerpen', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, jrg. 2, (2005) nr. 3, 22-42.
- Abbema, L., 'Het opredersgilde', *Scyedam*, jrg. 5, (1953/1954) nr. 5, 18.
- Abels, P.H.A.M. en A.Ph.F. Wouters, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621*, I en II (Delft 1994).
- Abreu-Ferreira, Darlene, 'Fishmongers and shipowners: women in maritime communities of early modern Portugal', *Sixteenth Century Journal*, 31 (2000) nr. 1, 7-23.
- Aerts, T.M., 'Het verfoeilijcke crimen van sodomie. Sodomie op voc-schepen in de achttiende eeuw', *Leidschrift* 4 (1988) 5-21.
- Aitzema, L. van, *Zaken van Staet en Oorlogh in ende omtrent de Vereenigde Nederlanden* (Den Haag 1662) vii.
- Alphen, M.A. van, 'Handel en wandel van de transportopkoper. Opkopers van voc-transportbrieven in Enkhuizen 1700-1725' (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1988).
- Alphen, M.A. van, 'The female side of Dutch shipping: financial bonds of seamen ashore in the 17th and 18th century', in: J.R. Bruijn en W.F.J. Mörzer Bruyns (red.), *Ango-Dutch mercantile marine relations 1700-1850* (Amsterdam 1991) 125-132.
- Anderson, M., 'New insights into the history of the family in Britain', in: A. Digby, C. Feinstein, D. Jenkins (red.), *New directions in economic and social history*, II (Londen 1992) 125-135.
- Anoniem, *Scheep-makertje* (ca.1670).
- Aries, Philippe, *The hour of our death* (New York 1981).
- Aten, J.J., 'Stoere bonken, schuchtere knapen, homoseksuele relaties aan boord van voc-schepen in de achttiende eeuw' (ongepubliceerde paper, Rijksuniversiteit Leiden 1998).
- Baalen, D. van, 'Zondagsarbeid in Maassluis voor 1666', *Zuid-Holland* 1 (1955) 97-99.
- Bang, Nina Ellinger en Knud Korst, *Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Oresund, 7 delen* (Kopenhagen/Leipzig 1906-1953).
- Barend-van Haften, Marijke, *Op reis met de voc. De openhartige dagboeken van de zusters Lammens en Swellengrebel*. Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging 95 (Zutphen 1996).
- Baud, Michiel, 'Huishouden, gezin en familienetwerk', in: Michiel Baud en Theo van Engelen (red.), *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum 1994) 11-34.
- Beets, A., 'Leven en bedrijf aan boord van een Katwijkse schuit in 1790', *Jaarboekje geschiedenis en oudheidkunde voor Leiden en Rijnland*, 21 (1927/28) 1-60.
- Berggreen, Britt, 'Dealing with anomalies. approaching maritime women', in: L.R. Fischer en J.R. Bruijn (red.), *The North Sea. Twelve essays on social history of maritime labour* (1992) 111-123.
- Bergsma, W., 'Calvinismus in Friesland um 1600 am beispiel der Stadt Sneek', *Archiv fur Reformationsgeschichte*, 80 (1989) 252-285.
- Beylen, J. van, *Schepen van de Nederlanden* (Amsterdam 1970).
- Beylen, J. van, 'Scheepstypen', in: L.M. Akveld, S. Hart, W.J. Hobroken (red.), *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden* II, (Bussum 1977) 11-77.
- Bijl, A., 'De sleutelproef', in: *Van merkwaardige gebeurtenissen in en om Vlaardingen*, 2 (Vlaardingen 1937).
- Bijlsma, R., 'Rotterdams handelsverkeer met Engeland tijdens het verblijf der Merchant

- Adventures', *Bijdragen van de Vereeniging tot Geschiedenis en Oudheidkunde* (1917) 81-107.
- Bijlsma, R., *Rotterdamse welvaren 1550-1650* (Den Haag 1918).
- Bijlsma, R., 'Rotterdamse koopvaardij op Frankrijk in de eerste helft van de zeventiende eeuw', *Rotterdams Jaarboekje* (1916) 25-43.
- Blom, S., 'Volkskunde van Maassluis', *Ons Eigen Volk*, 3 (1943) 357-362.
- Blom, S., *Geschiedenis van Maassluis, ontstaan en ontwikkeling der stad* (Utrecht 1948).
- Blom, J.C.H en E. Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 1993).
- Bochove, Christiaan, 'De Hollandse haringvisserij tijdens de Vroegmoderne Tijd', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, jaargang 1 (2004) 1, 3-27.
- Boelmans Kranenburg, H.A.H., 'Zeescheepvaart in Zuid-Holland (1400-1550)', *Zuidhollandse studiën* 11 (1965) 200-262.
- Bogucka, Maria, 'Les gens de mer à Gdansk au xviie-xviiie siècle. Horzions et structures mentales', in: Alain Lottin, Jean-Claude Hoquet, Stephane Lebecq (eds.), *Les Hommes de la mer dans l' Europe du Nord-Ouest de l'Antiquité à nos jours* (Boulogne sur mer, 1984).
- Boheemen, F.C. van en Th.C.J. van der Heijden, *De Westlandse rederijderskamers in de 16e en 17e eeuw* (Amsterdam 1985).
- Boon, Piet, 'Zeelieden in Schellinkhout omstreeks 1700', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis*, 6, (1987) 2, 107-123.
- Boon, Piet, *Bouwers van de zee: zeevarenden van het Westfriesse platteland, c. 1680-1720* (Den Haag 1996).
- Boon, Piet, 'Koopvaardij en walvisvaart. Voorouders in binnen- en buitenlandse archiefbronnen', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, 52 (1998) 59-88.
- Boon, Piet, 'Kerk en Schip. Westfriesse zeelieden omstreeks 1700 en hun godsdienstige achtergrond', in: L. Akveld, F. Broeze, F. Gaastra, G. Jackson, W. Mörzer Bruyns (red.), *In het kielzog. Maritiem-historische studies aangeboden aan Jaap R. Bruijn bij zijn vertrek als hoogleraar zeegeschiedenis aan de Universiteit Leiden* (Amsterdam 2003) 317-329.
- Boone, A.Th. en J. van Eekeris, 'Om een woesten hoop te brengen tot de kerck', in: *Zending tussen woord en daad. Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van gereformeerd piëtisme en zending* (Kampen 1991).
- Bonke, Hans, *De kleyne mast van de Hollandse coopsteden: stadsontwikkeling in Rotterdam 1572-1795* (Amsterdam 1996).
- Bos, P., 'Geschiedenis van Ter Heijde', Manuscript Oud Archief Monster.
- Bos, S. *Uyt liefde tot malcander. Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam 1998).
- Boxer, C.R. 'Sedentary workers and seafaring folk in the Dutch Republic', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (red.), *Britain and the Netherlands. Deel II. Papers delivered to the Anglo-Dutch Historical Conference* (Groningen 1964) 148-168.
- Boxhoorn, G.L., 't *Maessluyse tijd-verdrijf* (1671).
- Brandt, G., *Leven en bedrijf van den Heere Michiel de Ruyter* (Amsterdam 1687).
- Braunius, S.W.P.C., 'Het leven van de zeventiende-eeuwse zeeman: valse romantiek of werkelijkheid?', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis* 40/41 (1980) 11-22.
- Briels, J.C.G.A., *Zuid-Nederlandse immigratie 1572-1630* (Haarlem 1978).
- Brouwer, J., *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den tachtigjarige oorlog* (Zutphen 1933).
- Bruijn, J.R. en C.A. Davids, 'Jonas vrij. De Nederlandse walvisvaart, in het bijzonder de Amsterdamse, in de jaren 1640-1664', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 38 (1975) 142-178.

Bibliografie

- Bruijn, J.R., 'Zeevarenden' in: *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden* 111 (Bussum 1977) 146-190.
- Bruijn, J.R., F.S. Gaastra en I. Schöffer, *Dutch Asiatic Shipping in the 17th and 18th centuries*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, delen 165-167 (Den Haag 1979-1987).
- Bruijn, J.R. en J. Lucassen (red.), *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie. Vijf artikelen van J. de Hullu* (Groningen 1980).
- Bruijn, J.R. en E.S. Van Eijck van Heslinga, 'Aan "Wijffje lief". Brieven van zeekapitein Eland du Bois aan zijn vrouw', *Nederlandse Historische Bronnen* 5 (1985) 111-144.
- Bruijn, J.R., *The Dutch Navy of the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Columbia 1993).
- Bruijn, J.R., 'Career patterns', in Jaap R. Bruijn, Jan Lucassen en Paul van Royen, *Those emblems of hell? European sailors and the maritime labour market, 1570-1870* (Newfoundland 1997) 25-34.
- Bruijn, J.R., *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1998).
- Bruijn, J.R., 'Nederland, een maritiem land in de zeventiende eeuw', in: A.Th. van Deursen, J.R. Bruijn, J. Korteweg, *De admiraal. De wereld van Michiel Adriaensz. de Ruyter* (Franker 2007).
- Buitenhek, K., 'Regenten en predikanten in Schiedam 1670-1770' (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1992).
- Busken Huet, C., *Het land van Rembrandt. Studiën over de Noordnederlandse beschaving in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1987).
- Brulez, W., 'De scheepvaartwinst in nieuwe tijden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979) 1-19.
- Brulez, W., 'Shipping profits in the Early Modern Period', *Acta historiae Neerlandica* 14, (1981) 65-84.
- Buck, Gaston van, 'Hemelse hulp als cultuurelement van de vissersgemeenschap ook te Walraversijde', *Visserij, handel en piraterij. Vissers en vissersnederzettingen in en rond het Noordzeegebied in de Middeleeuwen en later* (Colloquium, Museum Walraversijde, Oostende, 21-23 november 2003) 114-118.
- Buijtenen, M.P. van, 'Sint Elbrecht, een mystificatie op Kralingeroord', *Rotterdams Jaarboekje* IV-8 (1940) 142-177.
- Burg, B.R., *Sodomy and the perception of evil. English Sea Rovers in the Seventeenth-Century Caribbean* (New York 1995).
- Burton, Valerie, 'The myth of bachelor Jack, masculinity, patriarchy and seafaring labour', in: Colin Howell, Richard J. Twomey (red.), *Jack Tar in history: Essays in the history of maritime life and labour* (Fredericton 1991) 178-198.
- Burton, Valerie, 'Seafaring families and seafaring wages: earning, spending and managing in the nineteenth century British ports' (paper, presented at the Eleventh Berkshire Conference on Women's History, University of Rochester, 1999).
- Clark, Alice, *Working life of women in the seventeenth century* (Londen 1919).
- Cabantous, Alain, *La mer et les hommes, Pêcheurs et matelots dunkerquois de Louis XIV à la Révolution* (Westhoek-editions 1980).
- Cabantous, Alain en Françoise Hildesheimer, *Foi chrétienne et milieux maritimes xve-xxe siècles* (Actes Du Colloque, Paris, Collège De France, 23-25 Septembre 1987).
- Cabantous, Alain, 'Des paysans pour la mer: la société des pêcheurs (vers 1600-vers 1900)', in: Michel Mollat Jourdin (red.), *Histoire des pêches maritimes en France* (Toulouse 1987) 183-239.
- Cabantous, Alain, *Le ciel dans la mer. Christianisme et civilisation maritime (xve-xixe siècle)* (Parijs 1990).
- Cabantous, Alain, *Dix mille marins face à l'océan: les populations maritime de Dunkerque aux Havre aux xviiie- xviiiie siècles (vers 1660-1794), étude sociale* (Parijs 1991).

- Caplan, Jane (red.), *Written on the body. The Tattoo in European and American History* (Princeton 2000).
- Carlson, Maybeth, *Domestic service in a changing city economy, Rotterdam 1680-1780* (Michigan 1993).
- Carlson, Maybeth, 'A Trojan horse of woldliness? Maidservants in the burgher household in Rotterdam at the end of the seventeenth century', in: Els Kloek, Nicole Teeuwen en Marije Huisman (red.), *Women of the Golden Age: An international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 87-96.
- Cats, Jacob, *Houwelyck, dat is de gantsche ghelegentheit des echten-staets* (Den Haag 1625).
- Cau, Cornelis. *Groot-placaetboek, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden* ...[etc], deel 1 (Den Haag 1655).
- Classicale Acta 1573-1620. Particuliere Synode Zuid-Holland, Classis Rotterdam en Schieland, 1580-1620* Rijksgechiedkundige Publicatiën, kleine serie, 69 (Den Haag 1991).
- Corbin, Alain, *Het verlangen naar de kust* (Nijmegen 1989).
- Cordingly, David, *Women sailors & Sailor's women. An untold maritime history* (New York/Toronto 2001).
- Craffurd, J., 'Een generael en kort verhaal van de schrickelijke beroerte in Amsterdam voorgevallen. 1696', in: R.M. Dekker (red.), *Holland in beroering. Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten*, (Assen 1979) 45.
- Creighton, Margeret, S. en Lisa Norling (red.), *Iron men, wooden women. Gender and seafaring in the Atlantic world 1700-1920* (Baltimore/Londen, 1996).
- Creighton, Margeret, S., *Rites and passages. The experience of American whaling* (Cambridge 1995).
- Dam, P. van, *Beschryvinge van de Oost-Indische Compagnie*, Rijksgechiedkundige Publicatiën, grote serie 63 (Den Haag 1977).
- Davids, C.A., *Wat lijdt den zeeman al verdriet. Het Nederlandse zeemanslied in de zeiltijd 1600-1900* (Den Haag 1980).
- Davids, C.A., 'Seamen's organisations and social protest in Europe, c.1300-1825', *International Review of Social History*, 39 (1994) nr. 4, 145-169.
- Davids, C.A., 'De zeeman', in: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen, G.J. van Setten, *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995) 95-129.
- Davids, C.A., 'Maritime labour in the Netherlands, 1570-1870', in: Jaap R. Bruijn, Jan Lucasen en Paul van Royen (red.), *Those emblems of hell? European sailors and the maritime labour market, 1570-1870* (Newfoundland 1997) 41-72.
- De Pauw, Linda Grant. *Seafaring women* (Boston 1982).
- Dekker, P., 'Commandeurs ter walvisvaart uit het gebied van de Maasmond en de Lekstreek in de achttiende eeuw', *Rotterdams Jaarboekje* VIII.2 (1977) 265-311.
- Dekker, Rudolf, *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten: ooggetuigenverslagen van oproeren in de provincie Holland ten tijde van de Republiek* (1690-1750) (Assen 1979).
- Dekker, Rudolf, 'Women in revolt. Collective protest and its social basis in Holland', *Theory and Society*, Vol. 16, No. 3 (mei 1987) 337-362.
- Dekker, Rudolf en Lotte van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren. De geschiedenis van een tegendraadse traditie, Europa 1500-1800* (Amsterdam 1989).
- Dekker, Rudolf, 'Handwerkslieden en arbeiders in Holland van de zestiende tot de achttiende eeuw: identiteit, cultuur en protest', in: P. te Boekhorst, P. Burke, W. Frijhoff, (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een*

Bibliografie

- historisch-antropologisch perspectief* (Amsterdam/Meppel 1992) 109-146.
- Delumeau, Jean, *La peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles): Une cité assiégée* (Parijs 1978).
- Delumeau, Jean, *La pêche et la peur. La culpabilisation en Occident, XVIIIe-XVIIIe siècles.* (Parijs 1983).
- Denick, C.L., *Het Maas-Sluysche Hoekertje* (ca. 1660).
- Denick, C.L., *Het nieuw Maas-Sluysche Hoekertje, voerende eenige zoete aangename liedekens* (Amsterdam 1755).
- Denier van der Gon, W.H., *De geschiedenis van Maassluis tot het begin der zeventiende eeuw* (Maassluis 1914).
- Deursen, A.Th. van, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarneveld* (Assen 1974).
- Deursen, A.Th. van, *Het kopergeld van de gouden eeuw, 1. Het dagelijks brood* (Amsterdam 1978).
- Deursen, A.Th. van, 'Werkende vrouwen in een Hollands dorp'; *De zeventiende eeuw* 4 (1988) 3-16.
- Deursen, A.Th. van, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994).
- Deursen, A.Th. van, *De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland 1555-1702* (Amsterdam 2004).
- Dibbitts, Hester en Gerard Rooijackers, 'Materiële cultuur tussen zee en vaste land. De diffusie van asiatica in de Republiek', in: Karel Davids, Marjolein 't Hart, Henk Kleijer en Jan Lucasen (red.), *De Republiek tussen zee en vaste land* (Leuven/Apeldoorn 1995) 123-148.
- Dibbitts, Hester C., *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis, 1650-1800* (Nijmegen 2001).
- Diederiks, Herman en Pieter Spierenburg, 'Economische en sociale ontwikkelingen', in: G.F. van der Ree-Scholtens (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem 1245-1995* (Hilversum 1995) 167-197.
- Dienske, A., 'De regeering van Maasluis in de zeventiende en achttiende eeuw', *De Navorscher*, 45 (1927) 46 (1928) 47 (1929).
- Dijck, J.H. van, *Maes-sluyse Vredecrans, verciert met veel Geestelicke liedekens en andere gesangen* (1669).
- Dijk, K.F. van, 'Westlanders in dienst van de VOC', *Historisch Jaarboek Westland* 17 (2004) 118-139.
- Dillen, J.G. van, 'Summiere staat van de in de provincie Holland gehouden volkstelling', *Economisch Historisch Jaarboek* 21, (1940) 167-189.
- Dolk, Th.F.J.A., *Geschiedenis van het hoogheemraadschap in Delfland* (Delft 1938).
- Dooregeest, Engel Arendsz van en Cornelis Albertsz Posjager, *De Rijper Zeepostil, bestaende in xxii predicatien toegepast op de zeevaart* (Amsterdam 1699).
- Dorren, Gabrielle, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).
- Driessen, A., 'Ter Heijde, Wateringen, Poeldijk voor de Hervorming', *Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 24, (1899) 240-241.
- Driessen, A., 'Ter Heijde, Wateringen, Poeldijk voor de Hervorming' (aanvulling), *Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 34, (1914) 433-434.
- Druett, Joan, *She captains. Heroins and hellions of the sea* (New York 2000).
- Dugaw, Dianne, 'Female sailors bold: Transvestite heroines and the markers of gender and class', in: Margeret S. Creighton en Lisa Norling (red.), *Iron men, wooden women. Gender and seafaring in the Atlantic world 1700-1920* (Baltimore/Londen 1996) 34-54.
- Dugaw, Dianne, 'Rambling female sailors: The rise and fall of the seafaring heroine', *International Journal of Maritime History* 4.1 (juni 1992) 179-194.

- Dungen, T. van, *Al die geen die moeten varen. De Maas-sluyse Meeuweklacht van Frank Metaal* (Houten 1996).
- Dungen, T. van en E. Stronks, *De Maassluise Meeuweklacht. Lieder en verhalen voor zeelui, wezen en andere kerkgangers in de zeventiende eeuw* (Houten 1997).
- Eendenburg, G.L. 'Inwoners van Ter Heijde' (1590-1630), *Gens Nostra* XLVIII, (januari 1993) 1, 1-21 en 82-97.
- Egmond, Florike en Peter Mason, 'De walvis en de poelomp. De kosmologie van een zestiende-eeuwse strandvonder', *Volkkundig Bulletin*, 18, (1992) 170-223.
- Egmond, Florike, *Een bekende Scheveninger. Adriaen Coenen en zijn Visboek van 1578* (Scheveningen 1997).
- Egmond, Florike, *Het Visboek. De wereld volgens Adriaen Coenen* (Zutphen 2005).
- Elwijn Clark, Margeret, 'Managing uncertainty: Family, religion and collective action among fishermen's wives in Gloucester, Massachusetts', in: Jane Nadel Klein, Dona Lee Davis, *To work and to weep* (St. Johns, 1988) 261-278.
- Everard, Myriam, 'Verandering en continuïteit in de arbeid van vrouwen. Keetvrouwen en molendraaisters en het huiselijkheidsideaal 1750-1900', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, jrg. 2, 2005, nr. 3, 81-102.
- Feijst, G. van der, *Geschiedenis van Schiedam* (Schiedam 1975).
- Fingard, Judith, *Jack in port. Sailortowns of Eastern Canada* (Toronto 1982).
- Fockema Andreae, S.J., *Schets van Zuidhollandse watersneden in vroeger tijd* (Voorburg 1953).
- Forman Crane, Elaine, *Ebb tide in New England. Women, seaports and social change 1630-1800* (Boston 1998).
- Fox, J., Een merkwaardige schipbreuk bij Ter Heyde anno 1560', *Zuidhollandse studiën*, IV (1954) 130-142.
- Francq van Berkhey, J. le, *Natuurlijke historie van Holland*, 9 delen (Amsterdam 1796-1811).
- Fricke, P.H., 'Seafarer and community', in: P.H. Fricke (red.) *Seafarer and community. Towards a social understanding of seafaring* (Londen 1973) 1-7.
- Frijhoff, W., Spies, M., (red.), 1650. *Bevochten eendracht. Nederlandse cultuur in Europese context* (Den Haag 1999).
- Frijhoff, Willem, 'Vraagtekens bij het vroegmoderne kersteningsoffensies', in: Gerard Rooijackers, Theo van der Zee (red.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen 1986) 71-98.
- Frijhoff, Willem, *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch society* (Hilversum 2002).
- Fruin, R. (red.), *Enqueste ende informacie upt stuck ende reformatie van den schiltaelen voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant, gedaen in den jare 1494* (Leiden 1876).
- Fury, Cheryl, 'Elizabethan seamen: their lives ashore', *International Journal of Maritime History*, vol X, no. 1 (1998) 1-40.
- Fury, Cheryl, 'The impact of war upon English seamen's wives and widows, 1585-1604' (ongepubliceerd paper 1999).
- Fury, Cheryl, *Tides in the affairs of men. The social history of Elizabethan seaman 1580-1603* (Greenwood 2001).
- Gaastra, Femme, S., 'Labour conditions', in: Jaap R. Bruijn, Jan Lucassen en Paul van Royen (red.), *Those emblems of hell? European sailors and the maritime labour market, 1570-1870* (Newfoundland 1997) 35-40.

Bibliografie

- Geistdorfer, Alette en Isabelle Leblic (red.), *Anthropologie Maritime: Status et fonctions des femmes dans les communautés maritimes et fluviales* (Mayenne 1992).
- Gelder, E. van, 'Gegevens der haringvisserij op het einde der zestiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen Historisch genootschap*, 32 (1911) 1-62.
- Gelder, Roelof van, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen 1997).
- Gelder, Roelof van, *Naporra's omweg. Het leven van een VOC-matroos (1731-1793)* (Amsterdam 2003).
- Gessler, J., *La légende de St. Wilgeforte* (Brussel/ Parijs 1938).
- Geudeke, E., 'Bedelen of bedélen. Kerkelijke en burgerlijke armenzorg op kleinstedelijk niveau: Edam, Monnickendam en Purmerend (1572-1650)', in: M. Bruggeman, E. Geudeke, M. van Os, J. Roelevink en G.J. Schutte (red.), *Mensen van de nieuwe tijd. Eem liber amicorum voor A.Th. van Deursen* (Amsterdam 1996).
- Geudeke, Liesbeth, 'Mannenbastion of vrouwenbolwerk? De positie van vrouwen in de gereformeerde kerk, 1566-1650', in: Mirjam Cornelis, Marjet Dirks e.a., *Vrome Vrouwen, betekenis van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Hilversum 1996).
- Ginkel, Rob van, *Elk vist op zijn tij. Een historisch-antropologische studie van een Zeeuwse marieteme gemeenschap, Yerseke 1870-1914* (Zutphen 1991).
- Ginkel, Rob, van, *Tussen Scylla en Charybdis. Een ethohistorie van Texels vissersvolk (1813-1932)*. (Amsterdam 1993).
- Ginzburg, Carlo, *De benandanti: hekserij en vruchtbaarheidsriten in de zestiende en zeventiende eeuw* (Amsterdam 1986).
- Gotschalk, M.K.E., *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland 1400-1700*, 11 (Assen 1975).
- Gouw, J.L. van der, *De landscheidingen tussen Delfland, Rijnland en Schieland* (Hilversum 1987).
- Grimm, P. (red.) *Heren in zaken. De kamer Rotterdam van de Verenigde Oostindische Compagnie* (Zutphen 1994).
- Groenendijk, L.F., 'Piëtistische vademecums voor zeevarenden', *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 11^e jrg, nr 4 (1987) 126-137.
- Groenhuys, G., *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor plm. 1700* (Groningen 1977).
- Groot, Hugo de, *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid. Met te Lund teruggevonden verbeteringen, aanvullingen en opmerkingen van den scherijver en met verwijzingen naar zijn andere geschriften uitgegeven en van aantekeningen en bijlagen voorzien door F. Dovring (Lund), H.W.E.D Fischer (Leiden), E.M. Meijers (Leiden)* (Leiden 1952).
- Groot, S.J. de, 'De Groote Christelyke Zeevaart en de Godvreezende Zeeman, hun meer dan driehonderdjarige rol als toeverlaat voor zeelieden', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis* 34 (1977) 5-18.
- Guicciardini, Lodovico, *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden anderssins genoemd Neder-Duytslandt* (Amsterdam 1612). Facsimile uitgave.
- Hacquebord, L. en W. Vroom, *Walvisvaart in de gouden eeuw, opgravingen op Spitsbergen* (Amsterdam 1988).
- Hagmark, Hanna, *Women in maritime communities. A socio-historical study of continuity and change in the domestic lives of seafarers wives in Åland islands, from 1930 into the new millenium* (Hull 2003).
- Haks, Donald, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17e en 18e eeuw, Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven* (Assen 1982).

- Hallema, A. *Geschiedenis van het weeshuis der Gereformeerden binnen Delft*. (Delft 1964).
- Hallewas, D.P.en J.F. van Regeeren Altena, 'Archeologisch en historisch-geografisch overzicht', *Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland 1: 50.000. Blad Rotterdam-West. (37w)* (Haarlem 1979) 89-109.
- Harbers, Marc, 'Riviervisserij tussen de Maasmond en de IJsselmonde', *Netwerk*, 6 (1995) 1-16.
- Hart, S. 'Zeelieden te Amsterdam in de zeventiende eeuw. Een historisch-demografisch onderzoek', *Mededelingen Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis* (1968) 5-20.
- Hart, S., 'Rederij' in: *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden* 11, (Bussum 1977) 106-125.
- Hart, S., *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia 1600-1800*. (Dordrecht 1976).
- Hart, Maarten, 't, *Het psalmenoproer* (Amsterdam 2006).
- Hazewinkel, H.C., *Geschiedenis van Rotterdam*, 4 delen (Zaltbommel 1974).
- Heer, M. de, 'Delftse wezen en de voc. Weesjongens uit het gereformeerde weeshuis te Delft, in dienst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, 1690-1721' (ongepubliceerde doctoraal scriptie Universiteit Leiden 1998).
- Heeringa, K., *Rechtsbronnen der stad Schiedam* (Den Haag 1904).
- Heijden, Manon van der, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1550-1700* (Amsterdam 1998).
- Heijden, Manon van der, 'Achterblijvers. Rotterdamse vrouwen en de voc (1692-1795)' in: Manon van der Heijden en Paul van de Laar (red.), *Rotterdamers en de voc. Handelscompagnie, stad en burgers* (Amsterdam 2002) 181-212.
- Heijden, Manon van der, Danielle van den Heuvel, 'Surviving strategies of Dutch seamen's wives, 17th and 18th centuries', *Ricchezza del mare. Ricchezza dal mare. Secc. XIII-XVIII* (Prato 2006) 1103-1120.
- Helmers, Dini, *Gescheurde bedden, Oplossingen voor gestrande huwelijken, Amsterdam 1753-1810* (Hilversum 2002).
- Herdorn, R.W., 'The domestic cost of seafaring. Town leaders and seamen's families in eighteenth-century Rhode Island', in: *Iron men, wooden women. Gender and seafaring in the Atlantic world 1700-1920* (Baltimore/Londen 1996) 55-69.
- Henderson, John en Richard Wall (red.), *Poor women and children in the European past*. (Londen/New York 1994).
- Herwaarden, J. van, *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, dl 1 (Hilversum 1996).
- Herwerden, P.J. van, *Uit de geschiedenis van de zeilvaart. De Groninger zeevaart in de tweede helft der negentiende eeuw* (Arnhem 1969).
- Heussen, Frans Eausz den, *Den Christelijcken Visscher, Voor-gehstelt by forme van 't samensprekinge, tusschen een Visscher ende Predicant: tot stichtelycke onderwijnsinghe, aen alle Visschers ende Zeevarende-luyden* (Amsterdam 1636).
- Heussen, H.F. van, *Historia episcopatum Foederatie Belgi*, 1 (Antwerpen 1733).
- Heuvel, Danielle van den, 'Getrouwd met Jan Compagnie. Oost-Indiëvaarders en hun echtgenotes in Enkhuizen en omgeving (1700-1750)', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 23 (2004) 1, 30-42.
- Heuvel, Danielle van den, 'Bij uijtlandigheid van haar man'. *Echtgenotes van voc-zeelieden, aangemonsterd voor de kamer Enkhuizen (1700-1750)*(Amsterdam 2004)
- Heuvel, Danielle van den, 'The capacity and incapacity of married female traders in the Northern Netherlands. An exploration of the legal status of female public vendor', (paper, First Conference on Economic History of the Low Countries Antwerpen 2004).

Bibliografie

- Heuvel, Daniëlle van den, 'De Openbaar Koopvrouw. De handelingsbekwaamheid van gehuwde koopvrouwen in de Republiek', *Historica* (oktober 2005) 12-14.
- Hoogendijk, A. J.Z., *De grootvisserij op de Noordzee*. (Haarlem 1894).
- Hoorn, J. ten, *Reisboek door de Verenigde Nederlandsche provincien en der zelve aangrenzende landschappen en koninkrijken* (Amsterdam 1700).
- Horst, F.C.P., 'Vrouwen aan de wal: werk en financiële positie van VOC-vrouwen' (ongepubliceerd paper Rijksuniversiteit Leiden 1998).
- Houlbrooke, R., *The English family 1450-1700* (Londen/New York 1984).
- Houtte J.A. van, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen 800-1800* (Haarlem 1979).
- Hubbard, William, H. 'Alone, yet not alone: women in Norwegian seafaring towns in the nineteenth century' (Ongepubliceerd paper, ESSHC, Amsterdam, 1998).
- Hufton, Olwen, *The poor of eighteenth century France 1750-1789* (Oxford 1974).
- Huisman, Anneke en Johan Koppenol, *Daer compt de loterij met trommels en trompetten. Loterijen in de Nederlanden tot 1726* (Hilversum 1991).
- Hullu, J. de, 'Matrozen en soldaten', in: J.R. Bruijn en J. Lucassen (red.), *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie* (Groningen 1980) 64-81.
- Hullu, J. de, 'De handhaving van orde en tucht op de schepen der Oost-Indische Compagnie in: J.R. Bruijn en J. Lucassen (red.), *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie* (Groningen 1980) 97-113.
- Hunt, Margaret, 'Women against the navy: The London maritime community in the late seventeenth and early eighteenth centuries' (paper, presented at the Eleventh Berkshire Conference on Women's History, University of Rochester, 1999).
- Instructie voor de predikanten en de ziekenroosters*, 12 oktober 1657 (Nicolaas Byl, 1775).
- Israel, J., *Dutch primacy in world trade 1585-1740* (Oxford 1989).
- Jacobs, Jaap, *Een zegenrijk gewest. Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1999).
- Jacobsen Jensen, J.N., 'Moryson's reis door en zijn karakteristiek van de Nederlanden', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 39 (1918) 214-305.
- Janssens, Angelique, 'De mannelijke kostwinner, mythe of historische werkelijkheid? Een overzicht van het debat', *Tijdschrift voor geschiedenis* 111 (1998) 258-280.
- Jolicoer, C., *Le vaisseau fantôme, légende ethnologique* (Laval-Lebeq 1970).
- Jong, C. de, 'Walvisvaart vanuit Schiedam 1', *Schiedam*, 27 (2001) 3.
- Jong, C. de, *Geschiedenis van de oude Nederlandse Walvisvaart 1612-1642, I en II* (Pretoria 1972).
- Jong, O.J. de, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (Nijkerk 1978).
- Jongen, Ludo en Cees Schotel, *Het leven van Liedewij, de maagd van Schiedam* (Schiedam 1989).
- Jongh, Eddy de, 'De symboliek van vis, visser, visgerei en vangst', in: Liesbeth M. Helmus (red.), *Vis. Stilleven van Hollandse en Vlaamse meesters 1550-1750*. (Utrecht 2004) 75-120.
- Joosse, L.J., 'De kerk onderweg, aan boord en in de verstrooiing', in: G.J. Schutte (red.), *Het Indisch sion. De gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002).
- Kaufman, Gerhard, *Zeichner der Admiralität. Marine-Zeichnungen und -Gemälde von Willem van de Velde dem Älteren und dem Jüngeren* (Herford 1981).

- Kennedy, D.E., 'The crown and the common sea men in Early Stuart England', *Historical studies Australia and New Zealand*, 11 (1964) 170-177.
- Ketting, Herman, *Leven, werk en rebellie aan boord van Oost-Indiëvaarders (1595-1650)* (Amsterdam 2002).
- Ketting, Herman, *Fluitschepen voor de VOC. Balansen tussen oncostelijkenheid en duursaemheijt* (Zaltbommel 2006).
- Keukenmeester N.M en S. Blom, *De geschiedenis van het Weeshuis der Hervormden te Maassluis, 1675-1937* (Maassluis 1937).
- Keuning, J., 'Plattegronden van de stad Schiedam', *Zuidhollandse studiën*, 1 (1950) 53-67.
- Kist, N.C. *Neerlands bededagen en biddagsbrieven* (Leiden 1848).
- Klift-Tellegen, Henriette van der, *Nederlandse Visserstruïen* (De Bilt 1983).
- Kloek, Els, 'De Reformatie als thema van vrouwen-geschiedenis. Een histories debat over goed en kwaad', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 4 (1983) 106-149.
- Kloek, Els, 'Vrouwenarbeid aan banden gelegd? De arbeidsdeling naar sekse volgens de keurboeken van de oude draperie, ca. 1360-1580', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987) 373-402.
- Kloek, Els, *Wie hij zij, man of wijf: vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd: drie Leidse studies* (Hilversum 1990).
- Kloek, Els, 'De vrouw', in: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen, G.J. van Setten (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995) 241-279.
- Knotter, Ad, 'De Amsterdamse scheepvaart en het Noordhollandse platteland in de 16^e en 17^e eeuw. Het probleem van de arbeidsmarkt', *Holland*, 16 (1984) 281-190.
- Knotter, Ad, 'Problemen van de family economy: gezinsarbeid en arbeidsmarkt in pre-industrieel Europa', in: Michiel Baud en Theo van Engelen (red.), *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum 1994) 35-71.
- Knottnerus, O.S. 'Angst voor de zee. Veranderende culturele patronen langs de Nederlandse en Duitse waddenkust (1500-1800)', in: K. Davids e.a. (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800*, (Leuven/Apeldoorn 1995) 57-81.
- Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964).
- Kranenburg, H.A.H., *De zeevisserij van Holland in den tijd van de Republiek* (Amsterdam 1946).
- Kranenburg, H.A.H. 'Het visserijbedrijf van de Zijdennaars in de 15^e en 16^e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 62 (1949) 321-333.
- Kranenburg, H.A.H., 'Het afslagwezen voor de visserij in het beneden Maasgebied, 1400-1600', *Zuidhollandse Studiën* 4 (1954) 72-92.
- Kühler, W.J. *Het Socinianisme in Nederland* (Leiden 1912).
- Kuijpers, Erica, 'Lezen en schrijven. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in zeventiende-eeuws Amsterdam', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) 498-522.
- Leeuwaarden, Nicolaes Simonsz van, *De godvreezende zeeman, of Nieuwe christelijke zeevaart, schriftmatig behandeld in 25 bijbel texten, met gebeden, dankzeggingen en gezangen: ter algemeene stichting voor ter zee varende lieden en minvermogende huisgezinnen der christenen* (Amsterdam 1815).
- Leeuwen Simon, van, *Groot-placaetboek, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden[etc]'*, deel 3 (Den Haag, 1683).

Bibliografie

- Leeuwen, Marco, H.D. van, *Bijstand in Amsterdam. Armeenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Zwolle 1992).
- Lesger, Clé, *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*. (Hilversum 1990).
- Lesger, Clé, *Handel in Amsterdam ten tijde van de opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden, ca. 1550-1630*. (Hilversum 2001).
- Leuker, Maria Theresia en Herman Roodenburg, "Die den wyven laten afwyen", Overspel, eer en schande in de zeventiende eeuw', in: Gert Hakema en Herman Roodenburg (red.), *Soete minne, helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen 1988) 61-85.
- Leuker, Maria, Theresia, 'De last van 't huys, de wil des mans...' *Frauenbilder und ehekonzepte im Niederlandischen Lustspiel des 17. Jahrhunderts* (Munster 1992).
- Lewis, Fiona, *The demographic and occupational structure of Liverpool. A study of the parish registers 1660-1750* (Liverpool 1993).
- Lieburg, F. A van, 'Vroomheid kent geen sekse, piëtistes in de achttiende eeuw', in: M. Cornelis e.a., (red.), *Vrome vrouwen: betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Hilversum, 1996).
- Lieburg, F.A. van, 'Piëtistische lectuur in de zeventiende en achttiende eeuw', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 13.2 (1989) 73-87.
- Lindblad, J. Th. (red.), *Dutch entries in the pound-toll registers of Elbing 1585-1700* (Den Haag 1995).
- Löfgren, Orvar, 'Marine ecotypes in preindustrial Sweden: A comparative discussion of Swedish peasant fishermen', *Annual Review of Anthropology*, Vol. 9, 1980 (1980) 187-215.
- Löfgren, Orvar, 'Family and household among Scandinavian peasants': An exploratory essay', *Ethnologia Scandinavica* (1974) 17-52.
- Löfgren, Orvar, 'The reluctant competitors. Fishermen's luck in two Swedish maritime settings', *Mast* 2, (1989) 1, 34-57.
- Lorentz, G.F., *Bristol fashion: the maritime culture of Bristol 1650-1700* (Toronto 1997).
- Lucassen, J., *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief 1600-1900* (Gouda 1984).
- Lummis, Trevor, *Occupation and society. The East Anglian Fishermen 1880-1914* (Cambridge 2002).
- Marshall Wyntjes, Sherrin, 'Vrouwen en godsdienstkeuze', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, 4 (1983) 93-105.
- Mastenbroek, T. en J.J. Bosman, *De grote Kerk, Maassluis, 1639-1839* (Maassluis 1989).
- Megen, Netty van, "'Ick leer nu moij lesen en schrijven als ul sien kan". Zeventiende-eeuwse brieven van en aan zeevarenden uit het archief van het High Court of Admiralty', *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 22 (2003) 2, 147-156.
- 'Merken bij de vleet', de verzameling Scheveningse handmerken van Mevrouw N. Noordervliet-Jol met een inleiding van Drs. S.E. Pronk Czn, Centrum voor Familiegesciedenis van Scheveningen (1992).
- Metaal, Frank, *Maes-sluyische Compas verzien met veele aangename liedekens alsmede eenige en andere schoone gedichten* (Dordrecht 1693).
- Metaal, Frank, *Maes-sluyse Meeuweklacht. Behelzende verscheide geestelyke gezangen en gedichten, met noch een korte aanmerkinge over de tegenwoordigen liefdeloozen tyd, waar inne de ware liefde nauwelyks te vinden is* (Dordrecht 1735, 1^e druk 1680).
- Molen, S.J. van der, 'Volkskundig materiaal bij Ds. A. Westerman', *Volkskunde* (1965) 16-28.
- Mollat du Jourdin, M., *Europe and the sea* (Oxford 1993).

- Montague, William, *The delights of Holland: or, a three months travel about that and the other provinces* (Londen 1696).
- Moree, P.J., *Kikkertje lief. Brieven van Aagje Luijtsen, tussen 1776 en 1780 geschreven aan haar man, Harmanus Kikkert, stuurman in dienst van de VOC* (Texel 2003).
- Mouthaan, José, 'Storm op zee. Morele implicaties van storm en schipbreuk in de zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor zeegechiedenis* 23 (2004) 2, 131-141.
- Muchembled, Robert, *De uitvinding van de moderne mens. Collectief gedrag, zeden en gewoonten en gevoelswereld van de middeleeuwen tot de Franse revolutie* (Amsterdam 1991).
- Nadel Klein, Jane and Lee Davis, Donna 'Introduction: Gender in the maritime area', in: Nadel Klein, Jane and Lee Davis, Donna (red.), *To work and to weep. Women in fishing communities* (St. Johns 1988) 1-17.
- Nadel Klein, Jane, 'A Fisher lassie needs a Fisher lassie, endogamy and work in a Scottish Fishing village', in: Nadel Klein, Jane and Lee Davis, Donna (red.), *To work and to weep. Women in fishing communities* (St. Johns 1988) 190-210.
- Nederveen Meerkerk, Elise van, en Ariadne Schmidt, 'Tussen arbeid en beroep. Jongens en meisjes in de stedelijke nijverheid, ca. 1600-1800', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2006), 1, 24-50.
- Niet, M. de, 'En zongen dat et over den diek dreunde. Zang en dichtkunst in het achttiende-eeuwse Maassluis', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 19 (1996) 1-14.
- Noordam, D.J., 'De bevolking van 's-Gravenzande en Zandambacht (1680-1795)', *Zuidhollandse studiën*, XIV (1968) 73-144.
- Noordam, D.J., *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1986).
- Noordegraaf, Leo, *Hollands Welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650* (Bergen 1985).
- Noordegraaf, Leo, 'Arbeid en arbeidsmarkt in historiografisch perspectief', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987) 356-372.
- Noordegraaf, Leo, en Gerrit Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1996).
- Noordervliet-Jol, Nel, *Schevenings bezit. Kleden en leven op Scheveningen door de eeuwen heen* (Den Haag 2003).
- Norling, Lisa, 'The sentimentalization of American seafaring: The case of New England whale fishery, 1790-1870', in: Colin Howell, Richard J. Twomey (red.), *Jack Tar in history: Essays in the history of maritime life and labour* (Fredericton 1991) 164-178.
- Norling, Lisa, *Captain Ahab had a wife. New England women and the whalefishery, 1720-1870* (Chapel Hill/Londen 2000).
- Ollefen, L. van, *De Nederlandsche stad en dorpsbeschrijver*, deel II (Amsterdam 1793).
- Panhuisen, Bibi, *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden* (Amsterdam 2000).
- Peet, Anselm van der, en Annette de Wit, *Schepen van geweld. Acht keer Zeven Provinciën* (Fraker 2002).
- Perez-Mallaina, Pablo. E., *Spain's men of the sea. Daily life on the Indies Fleets in the sixteenth century* (Baltimore/Londen 1998).
- Peters, Marion, *In steen geschreven, leven en sterven van VOC-dienaren op de kust van Coromandel in India* (Amsterdam 2002).
- Petrejus, E.W., *De bomschuit, een verdwenen scheepstype* (Rotterdam 1954).
- Poel, J.M.G. van der, *Scheepsmodellen in Nederlandse kerken* (Den Haag 1997).

Bibliografie

- Pol, Lotte van de, *Het Amsterdams Hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw.* (Amsterdam 1996).
- Pol, Lotte van de, 'Prostitutie en de Amsterdamse burgerij', in: Peter Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850* (Heerlen 1992) 179-218.
- Pollmann, Judith, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Amsterdam 2000).
- Pons, Gert, 'Entrepreneurs in the North Sea Herring Fishery (1814-1885)' (ongepubliceerd paper Maassluis).
- Postma, C. *Het hoogheemraadschap van Delfland in de Middeleeuwen 1289-1589* (Hilversum 1989).
- Prak, Maarten, 'Armenzorg 1500-1800', in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekering in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 49-90.
- Prior, Mary, *Fisher Row: Fishermen, bargemen, and canal boatmen in Oxford 1500-1800* (Oxford 1982).
- Pronk, S.E., 'Over huismerken', *Jaarboek van Centraal Bureau voor Genealogie* (1981) 245-266.
- Pronk, S.E. 'Het huismerk - wapenfiguur met een mysterieus verleden en een mooie toekomst', *Gens Nostra*, 39 (1984) 361-367.
- Prud'homme van Reine, R.B., *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaensz. De Ruyter* (Amsterdam/Antwerpen 1996).
- Prud'homme van Reine, R.B., 'Michiel Adriaensz de Ruyter, zijn scheepsvolk en de strijd ter zee', in: J.R. Bruijn (red.), *De 7 Provinciën, een nieuw schip voor Michiel de Ruyter* (Franeker 1997) 49-70.
- Quast, Jenneke, 'Vrouwenarbeid omstreeks 1500 in enkele Nederlandse steden', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 1 (1980) 46-64.
- Rediker, Marcus, *Between the devil and the deep blue sea, Merchant seamen, pirates and the Anglo-American maritime world, 1700-1750* (Cambridge 1993).
- Rediker, Markus, 'Liberty beneath the Jolly Roger. The lives of Anne Boney and Mary Read, pirates,' in: Margeret S. Creighton en Lisa Norling (red.), *Iron men, wooden women. Gender and seafaring in the Atlantic world 1700-1920* (Baltimore/Londen 1996).
- Ridderus, F., *Dagelijksche huys-catechisatie* (Dordrecht 1659).
- Roeper, V.D., *De schipbreuk van de Batavia, 1629* (Zutphen 1994).
- Rogier, L.J., 'De protestantisering van het noorden', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* deel v (Utrecht 1952) 326-364.
- Roodenburg, Herman, *Onder censuur. De kerkelijke tucht van de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum 1990).
- Rosenberger, Eugenie. *Aufgrosser Fahrt, Tagebuchblätter einer Kapitänsfrau aus der grossen Zeit der Segelschiffahrt* (Hamburg 1997).
- Royen, P.C. van, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot omstreeks 1700.* (Amsterdam 1987).
- Royen, P.C. van, 'De zeeman en de seculaire trend. De Nederlandse vrachtvaart als bron van werkgelegenheid omstreeks 1700', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 104 (1989) 209-223.
- Royen, P.C. van, 'Manning the Merchant Marine: The Dutch labour market about 1700', *International journal of maritime History* 1 (1989) 1-27.
- Royen, Paul C. van, 'The national maritime labour market: Looking for common characteristics', in: Jaap R. Bruijn, Jan Lucassen en Paul van Royen (red.), *Those emblems of hell? European sailors and the maritime labour market, 1570-1870* (Newfoundland 1997) 1-9.

- Schama, Simon, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1988).
- Scheltus, Jacobus, *Groot-placaetboek, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden*. [etc], deel 5 (Den Haag 1725).
- Scheltus, Isaac & Jacobus, *Groot-placaetboek, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden ...* [etc], deel 6 (Den Haag 1746).
- Scheurleer, D.F., *Nederlandse Liedboeken. Lijst der in Nederland tot het jaar 1800 uitgegeven liedboeken* ('s-Gravenhage 1912).
- Scheurleer, D.F., *Van varen en vechten. Verzen van tijdgenooten op onze zeehelden en zeeslagen, lof – en schimpgedichten, matrozenliederen, 3 delen.* (Den Haag 1914).
- Schmidt, Ariadne, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).
- Schmidt, Ariadne “Touching inheritance”. Mannen, vrouwen en de overdracht van bezit in de zeventiende eeuw’, *Historisch Tijdschrift Holland*, 33, nr. 4 (2001) 175-189.
- Schmidt, Ariadne, ‘Vrouwen en het recht. De juridische status van vrouwen in Holland in de vroegmoderne tijd’, *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 58 (Den Haag 2004) 26-44.
- Schmidt, Ariadne, ‘Vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, jrg. 2 (2005) nr. 3, 2-21.
- Schoor, A. van der, *Het ontstaan van de middeleeuwse stad Rotterdam – nederzettingsgeschiedenis in het Maas-Merwedegebied van ca. 400 tot 1400* (Alphen aan de Rijn 1992).
- Schoor, A. van der, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1853* (Zwolle 1999).
- Schotel, G.D.J., *Het maatschappelijk leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw* (Haarlem 1868).
- Sharpe, Pamela, ‘Continuity and change: women’s history and economic history in Britain’, *Economic History Review*, XLVIII, 353-369.
- Sider, G.M., ‘The ties that bind: culture and agriculture, property and propriety in the Newfoundland village fishery’, *Social history*, 1, 5, (januari 1980).
- Sigal, M.C., *De drie Maassteden Schiedam, Vlaardingen en Maassluis.* (Amsterdam 1948).
- Sigmond, J.P., *Nederlandse zeehavens tussen 1500 en 1800* (Amsterdam 1989).
- Simonton, D., *A history of European women’s work 1700 to the present.* (Londen/New York 1998).
- Smith, E.M. ‘Comments on the heuristic utility of maritime anthropology’, *The Maritime Anthropologist*, 1, 2-8.
- Sogner, Solvi, ‘Young in Europe around 1700: Norwegian sailors and servant-girls seeking employment in Amsterdam’, in: *Mesurer et comprendre: Mélanges offert à Jacques Dupâquier* (Parijs 1991) 515-532.
- Sogner, Solvi, ‘Popular contacts between Norway and the Netherlands in the Early Modern Period’, in: Juliette Roding, Lex Heerma van Voss (red.), *The North Sea and culture (1550-1800)* (Hilversum 1996) 185-198.
- Spiertz, M.G., ‘Die Ausübung der Zucht in der IJsselstadt Deventer in den Jahren 1592-1619 im Vergleich zu den Untersuchungen in Languedoc und der Kurpalz’, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 49 (1985) 139-172.
- Stark, Suzanne J., *Female Tars, women aboard ship in the Age of Sail* (Londen 1998).
- Stegeman, Jannie, ‘Scheveningse visverkoopsters’, ca. 1600-1900’, *Holland*, 21, 1 (1989) 38-53.
- Struijss, M.A. ‘Prik en water. Over de prik en het prikkenwater te Vlaardingen’, *Netwerk*, 4, (1993) nr. 1, 7-34.
- Stuve, W., *Schuilen in de ark. De Danziger Oud-Vlaamse Doopsgezinde gemeenten te Delfshaven en Rotterdam* (Hellevoetsluis 2003).

Bibliografie

- Sullivan, Scott, A., 'Abraham van Beijerens visserijbord in de Groote Kerk, Maassluis', *Oud-Holland*, 101 (1987) 115-125.
- Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden, deel VI.* (Amsterdam 1746).
- Udemans, Godefridus Cornelisz, *Coop-mansjacht brengende goede tydinghe uyt het landt Canaan, voor alle vroomme koop-luyden* (Dordrecht 1637).
- Udemans, Godefridus Cornelisz, *Geestelyck Compas. Dat is nut ende nootwendigh bericht voor alle Zeevarende ende reysende luyden, om te ontgaen de steen-klippen ende zant-platen der sonde en des toorn Gods ende te verkrijgen eenige saligen gewenschten segen over hare neeringe* (Dordrecht 1647).
- Udemans, Godefridus Cornelisz, *'t Geestelyck roer van't coopmans schip, dat is: Trouw bericht, hoe dat een coopman, en coopvaerder, hem selven dragen moet in syne handelinghe, insonderheyt onder de heydenen in Oost- ende West-Indien* (Amsterdam 1655).
- Unger, R.W., *Dutch shipbuilding before 1800. Ships and guilds* (Assen/Amsterdam 1978).
- Valk, A. van der, 'Het wandelende dorp', *Rooilijn*, 8 (1988) 245-251.
- Veen, A. van der, 'Independent Willy-Nilly: Fisherwomen in the Dutch North Sea Coast, 1890-1940', in: Lewis R. Fischer, Harald Hamre, Poul Holm, Jaap R. Bruijn, *The North Sea, Twelve Essays on Social History of Maritime Labour. 1st North Sea History Conference*, (Stavanger 1989) 181-196.
- Vermaas, J.C., *Geschiedenis van Scheveningen*, 1 en 11 (Scheveningen 1926).
- Vickers, Daniel, 'Beyond Jack Tar', *William and Mary Quarterly*, 50, 2 (1993) 418-424.
- Vickers, Daniel, *Farmers and fishermen. Two centuries of Work in Essex County, Massachusetts, 1630-1850* (University of North Carolina 1994).
- Visser, Piet, *Doopsgezinden in de Gouden Eeuw van De Rijk* (Wormerveer 1992).
- Vliet, A.P. van, 'Het bestuur van de heerlijkheid Monster ten tijde van de Republiek', *Nederlandse Historiën*, 19 (1985) 10-15.
- Vliet, A.P. van, 'Kerkelijke onenigheid in 17^e eeuw's Maasland', *De Hoeksteen. Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis*, xv (1986) 95-98.
- Vliet, A.P. van, 'De Mostertblom, een laatbloeier. De Maassluise rederijderskamer (1617-1717)', *Historische schetsen van en over Maassluis* 11 (1989) 18-25.
- Vliet, A.P. van, *Vissers en kapers. De zeevisserij vanuit het Maasmondgebied en de Duinkerker kapers (ca 1580-1648)* (Den Haag 1994).
- Vliet, A.P. van, *Inventaris van de diaconie van de Hervormde Gemeente van Maassluis* (Maassluis 1995).
- Vliet, A.P. van, 'Zeevarenden op de vissersvloot 1580-1650', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 3, 241-259.
- Vliet, A.P. van, "'Vissers gezocht". Bronnen voor onderzoek naar zeevissers in de zeventiende en achttiende eeuw', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 52 (1998) 89-110.
- Vliet, A.P. van, 'The sea fishery as an opportunity for investment in the Dutch Republic or the relation between the sea fishery and the moneybox', in: Leo M. Akveld, Frits R. Loomer, Morten Hahn-Pedersen (red.), *Financing the Maritime Sector* (Esbjerg 2002) 131-146.
- Vliet, A.P. van, 'Het geval van kapitein-ter-zee Willebrort Leendertsz. (1592-1632). Homoseksuele relaties op de oorlogsvloot', *Marineblad*, 112, (2002) 94-98.
- Vliet, A.P. van, *Een vriendelijke groetenisse. Brieven van het thuisfront aan de vloot van De Ruyter (1664-1665)* (Franeker 2007).

- Vlis, Ingrid van der, *Leven in armoede. Delftse bedeeden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001).
- Vondel, J. van der, 'Het lof der zee-vaert', in: Hans den Haan, *Joost van den Vondel. Het lof der zee-vaert* (Amsterdam 1985).
- Vons-Comis, S.Y., 'Kleren maken de man: zeventiende en achttiende eeuwse kleding van Spitsbergen', in: L. Hacquebord, L., Vroom, W. (red.), *Walvisvaart in de gouden eeuw, opgravingen op Spitsbergen* (Amsterdam 1988) 97-118.
- Voort, J.P. van de, 'Noordzeevisserij' in: *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden*, 11, (Bussum 1977) 289-308
- Voort, J.P. van de, 'Holland en de visserij', *Holland*, 16 (1984).
- Vos, K., 'De doopsgezinden te Schiedam', *Doopsgezinde bijdragen* 49 (1909) 156-168.
- Vos, K., 'Doopsgezinden te Maassluis', *De Zondagsbode*, jrg. 32, (1919).
- Voskuil, J.J., 'Tussen Twisk en Matenesse. Faseverschillen in de verstening van de huizen op het platteland van Holland in de 16^e eeuw', *Volkskundig bulletin*, 8, (1982) 1-46.
- Vries, Annette de, 'Toonbeelden van huiselijkheid of arbeidzaamheid? De iconografie van de spinster in relatie tot de verbeelding van arbeid en beroep in de vroegmoderne Nederlanden', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, jrg. 2 (2005), nr. 3, 102-125.
- Vries, J. de, *The Dutch rural economy in the Golden Age 1500-1700* (New Haven 1974).
- Vries, J. de, *Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy 1632-1839* (Wageningen 1978).
- Vries, J. de, 'The labour market', in: Karel Davids en Leo Noordegraaf (red.), *The Dutch economy of the Golden Age. Nine Studies*. (Amsterdam 1993) 55-78.
- Vries J. de, en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
- Vries, Johan de, *De economische achteruitgang van de Republiek* (Amsterdam 1959).
- Waardt, H. de, 'Open en gesloten havens. Vervolg van toverij en toegang tot de zee aan het einde van de zestiende eeuw', in: Karel Davids, Marjolein 't Hart, Henk Kleijer, Jan Lucassen, (red.), *De Republiek tussen zee en vaste land* (Leuven/Apeldoorn 1995) 149-168.
- Wall, Richard, 'Work, welfare and family: an illustration of the adaptive family economy', in: L. Bonfield, R. Smith en K. Wrightson (red.), *The world we have gained. Histories of population and social structure. Essays presented to Peter Laslett on his seventieth birthday* (Oxford 1996) 261-294.
- Wassenaar, J.D.TH., 'Dominee Adam Westerman en zijn bestseller (Groote) Christelyke Zee-vaert (1611-1743)', *Jaarboek Fries Scheepvaartmuseum en Oudheidkamer* 2002, 43-53.
- Weibust, Knut, *The crew as a social system* (Oslo 1958).
- Westerman, Adam, *Groote Christelyke Zeevaart, in XXVI Predikatiën, in maniere van Zee-postille, Verryckt met verscheijde gebeden en Christelijke Liedekens, met de beschrijvinge van Stavoren* (Amsterdam 1653).
- Wierius, Johannes, *De Praestigijs Daemonum et Incantationibus ac Venificiis* (Basel 1563).
- Wijngaarden, Hilde van, 'Barber Jacobs en andere uitdraagsters. Werkende vrouwen in Amsterdam in de zestiende en zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 63 (1995). 334-347.
- Wijngaarden, Hilde van, 'Het Zwolse werkhuis: liefdadige instelling of zakelijke onderneming?', in: Clé Lesger en Leo Noordegraaf (red.), *Ondernemers en Bestuurders. Economie en politiek in de noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd* (Amsterdam 1999) 603-620.

Bibliografie

- Wijngaarden, Hilde van, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle, 1650-1700*. (Amsterdam 2000).
- Wijnschenk-Dom, A.T.M. 'Onkuysheyt ende verloop in overspel, zeemansvrouwen en overspel in de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw' (ongepubliceerd paper Rijksuniversiteit Leiden 1998).
- Wijsenbeek-Olthuis, Thera, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987).
- Wijsenbeek-Olthuis, Thera, 'Van priseersters en prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', in: Ulla Jansz e.a. (red.), *Vrouwenlevens 1500-1800. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 8 (Nijmegen 1987) 173-201.
- Wijsenbeek-Olthuis, Thera, 'De invloed van de voc op het dagelijks leven in Delft', in: H.L. Houtzager (et al.), *Delft en de Oostindische Compagnie* (Amsterdam 1987) 99-117.
- Willemsen, R.Th.H.W., *Enkhuizen tijdens de Republiek. Een economisch-historisch onderzoek naar stad en samenleving van de 16e tot de 19e eeuw*. (Hilversum 1988).
- Wit, Annette de, 'Seamen and shorewomen. The maritime household in Dutch seafaring communities of the seventeenth century' (ongepubliceerd paper Universiteit Leiden 1998).
- Wit, Annette de, 'Work and property in a Dutch fishing community. The social position of Maassluis fishermen in the seventeenth century', in: Poul Holm, David Starkey (red.), *North Atlantic Fisheries: Markets and modernisation* (Esbjerg 1998) 77-98.
- Wit, Annette de, 'Reders en regels. Visserij, overheid en ondernemerschap in het zeventiende-eeuwse Maasmondgebied', in: Clé Lesger en Leo Noordegraaf (red.), *Ondernemers en Bestuurders. Economie en politiek in de noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd* (Amsterdam 1999) 633-648.
- Wit, Annette de, 'Zeemansvrouwen aan het werk. De arbeidsmarktpositie van vrouwen in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde (1600-1700)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, jrg. 2 (2005) nr. 3, 60-80.
- Wit, Annette de, 'Women in Dutch fishing communities. The case of Maassluis and Ter Heijde (1600-1700)' (te verschijnen in 2008).
- Witsen, Nicolaas, *Architectura Novalis et Regimen nauticum ofte aloude en hedendaagsche scheepsbouw en bestier* (Amsterdam 1671).
- Woude, A.M. van der, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijke Nederland van de late Middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972).
- Woude, A.M. van der, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 5 (1980) 102-168.
- Woude, A.M. van der, 'De contractiefase van de seculaire trend in het Noorderkwartier nader beschouwd', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 103 (1998) 373-298.
- Zanden, J.L. van, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie* (Bergen 1991).
- Zee, Daan van der, *Oud Schiedam met Holland als achtergrond, in een historische ontwikkeling van zeven eeuwen* (Assen 1977).
- Zemon Davis, Nathalie, 'Women in the arts mécaniques in Sixteenth-Century Lyon', in: Jean-Pierre Gutton, (red.), *Lyon et l'Europe, hommes et sociétés: Melanges d'histoire offerts à Richard Gascon*, Vol. 1, (Lyon 1980) 139-167.

Zwaan, Ton, *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa. Van middeleeuwen tot vroegmoderne tijd* (Heerlen 1993).

Krantenartikelen, websites en documentaires

'Oorringen als uitvaartverzekering', *Anno*, 10 november 2005.

'Gouden oorringen als begrafenisverzekering', *Den Helder 200 jaar havenstad*, dinsdag 28 juni 1988.

Gelder, Roelof van, 'Vrouwenspoelierij en verse vis aan het strand', *NRC Handelsblad*, 2 november 2004.

Korte, H. de Johsz, 'Een maandag op de Noordzee' (<http://members.tele2.nl/koster219/mharnis/mhverhaal2.html>).

Moree, P.J. 'Brieven voor Batavia. Het postvervoer tussen Nederland en Azië in de tijd van de VOC'.

(http://www.nvpv nijmegen.nl/artikelen/brieven_voor_batavia.htm).

Liederenbank Meertensinstituut
(<http://www.liederenbank.nl>).

Boedelbank Meertensinstituut
(<http://www.meertens.knaw.nl/boedelbank>).

Radiodocumentaire VPRO OVT, 'In het spoor terug, de Shetland connectie', november 2003.

Summary

This thesis examines the way in which daily life in three Dutch seventeenth-century communities was influenced by the economic dependency on seafaring. Most of the population in seventeenth-century Schiedam, Maassluis and Ter Heijde was involved directly or indirectly in some form of seafaring. These communities can therefore be dubbed seafaring communities. They were situated around the mouth of the River Maas which, at that time, formed an important source of seafarers for the labour market. In contrast with North Holland, where maritime workers were recruited mainly from country dwellers, the people in Schiedam, Maassluis and Ter Heijde lived in harbour towns and specialized fishing communities. From the start of the seventeenth century they no longer combined agricultural work with seafaring, as was customary elsewhere in Holland. In Maassluis and Ter Heijde the men combined work in the cod fishery with work in the herring and coastal fishery. In Schiedam they alternated between herring fishing or whaling and merchant voyages to the Mediterranean. Seafarers in specialized occupations, such as barrel-makers and ship's carpenters, plied their trade at sea in summer and on shore in winter. Some made money on the side by doing all sorts of small jobs, both at sea and on shore. When stripped of its agricultural basis, Lucassen's theory of the 'labour cycle', which describes the successive seasonal activities of seafarers in the rural areas of North Holland, could be easily extended to the seafarers from these three communities.

There were clear differences in the size and structure of the three communities. Schiedam was a harbour town with a mixed seafaring population. Within this population there was a clear distinction between citizens on the one hand and groups of itinerant outsiders on the other. The citizens, as described by Davids, belonged to the internal segment of the maritime labour market. They contracted themselves out to certain employers and were hired on the basis of personal contact. These men found work on the whaling or fishing fleet, in merchant shipping, or in the higher ranks on board of warships and East Indiamen. The men who lodged temporarily in the taverns of Schiedam belonged to a group of casual labourers who found work mainly in the so called external segment of the maritime labour market. They usually filled the lowest ranks in the Dutch East India Company and the navy. The internal segment was more important than the external segment. However, the dividing line between the two was not always clear because the foreign workers in the Schiedam taverns were not ready to grab any

work that came their way. Many of them had experience of working at sea and regarded themselves as mariners.

Most of the supply and demand on the maritime labour market in Schiedam was controlled by local employers and employees. Schiedam could, in effect, be described as a 'home port'. The economic importance of seafaring started to wane at the second half of the seventeenth century. There was a decline in the number of jobs in the herring fishery and in the merchant fleet operating in the Baltic Sea. A gradual transition took place to an economy dominated by brandy distilleries. Some of the casualties of the decline in the herring fishery managed to get jobs in the merchant fleet where the brandy industry had pushed up the demand for workers.

At the close of the sixteenth century, Maassluis was little more than a settlement consisting of a handful of fishermen who worked in the cod fishery. The growth of the cod fishery generated enough money for them to invest in herring fishing. After this, Maassluis burgeoned into a prosperous community. In 1614 the administrative ties with neighbouring agricultural Maasland were severed and Maassluis acquired its own village council. This gave the economic growth a further boost as all fishery business could now be settled in Maassluis' own harbour. It can safely be assumed that the seafaring population of Maassluis found employment almost exclusively in the internal segment of the maritime labour market.

The coastal village of Ter Heijde was populated mainly by fishermen and their families. In winter the men worked on their little vessels, just off the coast. In summer, most of them manned the herring boats that sailed from the harbours in the mouth of the River Maas. During the seventeenth century Ter Heijde was hit by floods and sand drifts which caused a deterioration in the living conditions and a drop in the population. As in Maassluis, the seafarers of Ter Heijde belonged mainly to the internal segment of the maritime labour market.

Seafaring had a profound influence on the economic life of Schiedam, Maassluis and Ter Heijde. A large part of the working male population earned a living at sea and people were also engaged in occupations that were dependent on seafaring. At the start of the seventeenth century a large group of inhabitants owned direct shares in vessels under the *partenrederij* co-ownership system. As the century progressed, however, ship ownership became more and more the preserve of the (local) elite. Merchants and ship-owners became the main shareholders in the fisheries and merchant shipping.

Economies of scale in the shipping companies brought changes to the role of masters and their crew. In the early years of the seventeenth century masters in the herring fishery and on merchant vessels were usually the main owners. They were also responsible for the financial affairs of the business, but from the 1630s, they lost their position to a new profession of bookkeepers. In general, masters still held a share in the ship under their command. Things were different for the

other crew members who, at the start of the century, thanks to the need for nets and lines, could also have a share in the business. As the century moved on, the status of these men changed from co-owner to employee. Only in the coastal fishing from Ter Heijde did the fishing folk retain a share in the ship they worked on. Despite the economies of scale the shipping company continued as a local business. Merchants sought their co-financiers mainly within their own family circle. The recruitment of crew also took place largely in the immediate circle. Ship's masters played a dual role in this process. They were employed by ship owners but, at the same time, acted as employers for the rest of the crew. In the fisheries masters tended to recruit from their own family, but most of the jobs in merchant shipping and whaling and the higher ranks in the navy and the Dutch East India Company also went to friends and associates.

The men who earned their living at sea usually did so for most of their lives. Children in the three seafaring communities made their first trips at sea when they were still very young. In Ter Heijde men were forced by poor economic circumstances to work in coastal fishing until they were well up in years. Fairly old people also worked on the physically much more demanding herring boats. The master was usually about forty and the sailors were in their early thirties. A relatively large proportion of elderly seamen also worked in other branches of the seafaring industry. In Schiedam, Maassluis and Ter Heijde the majority of the seafaring population was married. There was barely any difference between the average age of seafarers and non-seafarers upon marriage. In Ter Heijde the average age of bridegrooms was slightly higher, possibly because of the poor economic conditions in the village.

Work at sea followed set patterns. The herring fishers left in June, stayed away for two or three months, brought the catch ashore and then left again for another two or three months. They made about three trips between the months of June and January. Some of them then switched to cod fishing, where the pattern again was a few months' absence broken by a brief period at home. The men who worked in coastal fishing during the winter returned home every evening. Those who served on the merchant fleet did not know when they would be returning home as this was partly determined by the cargo that was to be loaded for the return trip. Whale fishers left in early spring and returned at the end of summer. Men who joined the navy were usually at sea from early spring till autumn. Those who served with the East India Company were away from home for several years at a time.

The earnings of all seafarers were made up of several components: the basic wage, a wage which depended partly on the success of the trip, and secondary benefits such as free board and lodging and medical care. Each segment had its own system of payment. For example, the herring fishers always received part of their wage at the end of the trip, whereas men working for the East India Company had cash in hand two months in advance. However, East India seamen were permit-

ted to transfer a maximum of three months of their annual pay to their family while the herring fishers went home with full pay. The earnings from cod fishing and coastal fishing from Ter Heijde depended entirely on the yield from the catch. Hence, the income of fishers in this segment was subject to fluctuation. In all segments there was a sort of insurance to cover the many risks to which the seafarers were exposed.

It would be safe to say that, in general, seafarers had difficulty supporting their family on their income because of irregular earnings, the difficulties surrounding the payment of wages and, more generally, the uncertainties which are an integral part of seafaring life. Seafarers' wives were therefore more or less forced to contribute to the household income. They did paid work that could be carried out both at home and in the labour market. They also used a whole array of survival strategies, such as living on credit. Both the paid labour and the casual jobs that these women did were heavily dependent on the seafaring activities. They found work mainly in trades and crafts related to the shipping industry.

However, women could not find work in all sectors because, in early modern societies, men and women did not have equal access to labour. Women were excluded from certain occupations and their opportunities for earning money were largely dictated by their civil status, not to mention family circumstances. For example, women with young children had to combine work with caring for a family. Seafarers' wives were effectively head of the household in daily life. In contrast with other married women, they were usually empowered by their husband to deal with all sorts of financial business. But the unconventional position of seafarers' wives did not mean that they automatically had more chances on the labour market. They were, however, at an advantage in that they could use their husband's social network to find work in businesses and occupations associated with shipping.

These opportunities were, however, to some extent dictated by the segment in which their husband worked. The labour market for a seafarer's wife, like the labour market for seafarers themselves, consisted of different segments. Fishermen's wives did different work from the wives of the men on East India vessels or ships in the war fleet. Also, there were clear social differences between the wives of masters and the wives of sailors. In the course of the seventeenth century various developments took place which had an adverse effect on opportunities for earning money by undermining the household as a unit of production and making it difficult for women to combine different jobs with caring for a family. These developments occurred at more or less the same time as the changes which prevented crew members from owning the lines and nets and which turned them into employees rather than co-owners of the business.

A maritime household was a very flexible household. All the members contributed to the household budget by combining different types of activity. The

contribution of the wife was essential, but most wives were unable to make ends meet without the income of their husband; husband and wife were financially dependent on each other.

The influence of seafaring on domestic life and marriage was clearly visible in the three communities. Marriage and the birth of children followed the rhythm of the trips. People married before the ships set sail. The number of children in seafarers' families, despite the frequent absence of the men, was not noticeably lower than in other families. It is true, however, that a seafarer's sweetheart had a slightly greater chance of going through life as an unmarried mother, after being let down by a fiancé who had to depart suddenly. Fishermen in particular tended to choose their future wife from their own occupational group. The social distinction between masters and the common people also had an influence. Seamen in the East India Company and the navy did not deliberately look for a wife from a seafaring environment.

The long periods of separation that a seaman's marriage imposed on both partners was a heavy emotional strain. Men tried to make up for the loss of female companionship by writing letters to their wife or sweetheart or by singing about their loved ones. Very occasionally, they sought refuge in homosexual contacts. Adultery occurred among both the women and the men. One cannot simply conclude that it was more common among sailors' wives than among other wives in the seafaring community. However, both the local government and the church were fairly accommodating towards adulterous wives of seafarers. In seafarer's marriages a wife would act as an intermediary between her husband and the on-shore society. She would pass on information to him and ardently protect his interests during his absence.

The influence of seafaring on the social relationships in Schiedam, Maassluis and Ter Heijde was shown by a research project on the social status and occupational identity of seafarers. There were clear differences in social status within the motley group of seamen who populated the three communities. In Schiedam the citizens had more prestige than the roving seafarers from the inns and taverns. Ship's masters were more affluent, they lived in more salubrious homes and wore more expensive clothes than the seafaring folk. But seafarers had their own unmistakable identity. The outside world recognized them by their clothing and use of language, and their occupation played a role in the establishment of social relationships, such as marriage and guardianship. Seafarers did not live in separate neighbourhoods in Maassluis, Schiedam and Ter Heijde. In Schiedam and Ter Heijde there were special hostels that provided shelter for old seafarers. There are no indications that seafarers regarded their occupational identity as more important than citizenship of their town or village. They felt strong ties with the community in which they lived. They made bequests to the local parish and, if their status allowed, they played an active role in local politics.

In Schiedam public office was reserved for rich merchants. Only a few masters or captains managed to find their way into local government. In Maassluis the changes in the ownership structure of the fisheries, which gave ship owners and merchants more control as the century wore on, led to gentrification of the local government and the church board. As a result, seafarers who had held public office at the beginning of the seventeenth century disappeared from local government. The situation was different in Ter Heijde where seafarers ran the show in both the village and the church.

The seafarers in all three communities appear to have been raised in the Christian tradition. They learned the rudiments of the Christian faith through (reformed) schools, Bible reading and the hymn-singing culture. Special mention should be made of the flourishing hymn-singing culture in Maassluis, which firmly linked the Christian faith with the fishing industry. There were also special seafarer's *vademecums*, which not only served as a guide for the ship's masters who were responsible for the religious education of the crew, but were also read by individual seafarers and their family members.

Seamen and fishermen played a role in the local church. They were church members and could become elders or deacons, at least in Ter Heijde. But it was not only the seafarers who were church members that had a bond with the local church. The church played a major role in all the milestones in human life, such as baptisms, marriage and burials. Burial in their own churchyard was particularly important to seafarers; the prospect of a watery grave filled them with horror. Seafarers also maintained ties with the church through care for the poor. Their families received financial support, but many seafarers also bequeathed money to the parish, regardless of their religious background. For seafarers' wives the church and the Christian faith were an important mainstay in their lonely existence, with some chapters in seafarer's *vademecums* and songbooks specifically intended for them. Preachers chose the situation of seafarers' wives as the theme for their Sunday sermons. These women could also count on social and financial support in times of trouble.

In Maassluis, Ter Heijde and Schiedam the official church doctrines were offset by various forms of superstition, stemming largely from fear of the sea. The vulnerability of seafarers and the confrontation with the wonders of nature made people turn to superstition as a promise of a safe return. Though the Protestant church campaigned against 'negotiating' a safe trip or a good catch, it made allowances for the 'life-saving' concept. Special seafarers prayers bargained with God, offering a life of devotion in exchange for clement weather or a good catch. On shore the church and the preacher also acted as intermediaries in pleading for a safe return for the seafarers.

Summarizing, it may be said that seafaring had an influence on more or less all aspects of daily life in Schiedam, Maassluis and Ter Heijde. In the harbour town

Summary

of Schiedam this influence declined at the end of the seventeenth century due to the growing importance of the brandy industry. Things were different in the 'occupational communities' of Maassluis and Ter Heijde, where fishing continued to govern the lives of the inhabitants. The fishing trade had permeated everything, especially in Maassluis. It determined not only the social and economic relationships but was also closely interwoven with the culture and religious faith.

Zakenregister

- Admiraliteit 31, 33, 36, 44, 54, 55, 58, 89, 91, 113, 123, 131, 132, 161-162, 164, 175, 193, 198, 202, 208, 215-217, 256-257
- afscheid 188, 201-203, 206, 218, 309
- afslager 44, 109, 118, 155, 168, 223, 300
- akte van transport, transportbrief 92-93, 122, 137, 146
- alfabetisering 221, 227-230
- Algiers 127, 260, 270
- ambachtslieden 43, 47, 49, 53, 96, 112, 222-223, 233, 254, 261, 294
- Amerika 27, 265
- Amsterdam 24, 27, 28, 38, 57, 58, 66, 67-68, 77-78, 87, 89, 91-93, 95, 130, 140, 142, 175, 191, 199, 202, 205, 216, 219, 227-228, 231-232, 246
- Antwerpen 27
- arbeidscyclus 59-63, 71, 133, 327.
- arbeidsmarkt 15, 19-20, 41, 55-69, 73, 83, 94-95, 101, 103, 138-139, 141, 149, 176, 327-328, 330-331
- arbeidsomstandigheden 14
- Archangel 66, 112
- armenkamer 169, 173, 174, 226, 311, 341, 344
- Arminiaanse, remonstrantse 43, 270, 272, 274-275, 278-279, 306
- armoede 50, 139, 145-146, 197, 199, 221, 224-227, 261, 311
- Azië 14, 27, 57, 100, 112-113, 198-199, 252, 257, 319
- Baltische 77
- Barbarije 97, 312
- Barbarijse kapers 127, 170, 175
- Barbedos 29
- bedelen 134, 169-170
- bedeling 134, 139, 169, 172, 174, 196, 226, 259, 272, 300, 311, 317
- begravenis 242, 249, 266, 268, 308-311, 321
- bentcontracten 116-117, 128-129, 159, 168-169, 228-230, 248, 258, 261
- Bernisse 24
- beroepsidentiteit 20, 148, 219, 220, 232, 245-246, 261, 295, 308, 332
- beug 45, 107-108
- bevolkingsgroei 22, 26, 39, 46, 58
- bevoorrading 161-163, 176-177
- bevrachtingscontracten 66, 68, 111, 227
- bijnamen 246-248
- boedelinventarissen 77, 81, 164, 237, 238, 249, 277, 282, 285, 290, 291, 310
- boekhouder 77-79, 82-83, 86, 93, 102, 116, 130, 158, 161, 176, 222, 230, 259, 260, 274, 290, 295, 311, 317, 329
- boerenzeeman 61, 71
- boeten (netten) 134, 50-152, 177, 257
- bootsgezel 39, 55-56, 64-65, 83, 85, 88-89, 96-100, 103, 105, 112, 113-115, 117, 119-136, 143, 146, 176, 187-188, 195, 209, 216, 220, 229, 233, 236, 238, 240, 245, 248-249, 261-262, 318-319, 331
- bottelier (smaat) 99, 123-124, 163
- Brabant 24, 26, 272
- brandewijnstokerij 32, 66-67, 72, 328
- Brazilië 5, 29, 209
- breels, (drijvers) 106
- Brielle 22, 24-26, 31, 42, 67, 80, 82, 128, 132, 166, 276
- Bristol 138, 168, 219, 267
- buis (haring) 24-25, 27, 38, 40, 45-46, 67, 76-77, 82, 96, 105-107, 206, 223, 303, 298, 328
- burgerlijke staat 99, 149, 245, 293
- Canarische eilanden 162
- Caribisch gebied 79
- catechisatie 278, 281, 300
- cedulle, ceel 92-93
- chirurgijn 40, 49, 51, 111, 115, 134, 195, 209, 243, 273
- co-adventurers* 84
- coccejaanse 274-278
- College van de Grote Visserij 31, 36, 38, 44, 45, 54, 114, 239, 256, 257
- commandeur 65, 88, 103, 111, 119, 194, 296, 113
- commensaal 239, 241
- Danzig 66, 78, 121
- Delfland 24, 28, 42-43, 50, 61-63
- Delfshaven 24-27, 35, 61, 70, 82, 88, 128, 269, 282

- Delft 18, 24, 26, 29, 31-32, 42, 47, 82, 87-88, 93-95, 97, 103, 126, 140, 142, 155, 163, 165, 169, 172, 185, 198, 202, 204, 227, 232, 258, 261, 273, 276, 280
- Den Haag 36, 42, 82, 155, 216, 256, 259, 277
- Den Helder 107, 216
- Denemarken 57
- Deventer 21
- diaconie 13, 165, 168-169, 172-175, 215, 222, 226, 243-244, 246, 255, 259, 260-261, 272, 274, 279, 300, 305, 311-313, 326, 332-333
- diefstal 1, 35, 17-171, 322
- dienstbode 47, 140, 142, 149, 166, 290
- dienstensector 40, 49
- Diepwater 106
- Doggersbank 106-107
- dominee, predikant 44, 49, 116, 128, 146, 170, 181, 195, 222, 268-269, 271-272, 276-278, 280-282, 297, 305, 310, 313, 326
- Joannes Fenacolijs, 273-275, 294
 - Adam Westerman 179, 201-202, 286-293, 295, 302, 319-320, 322-325
 - Godefridus Udemans 265-267, 279, 288, 290-293, 295, 302, 314-317, 320, 322-325
- doodbrief 195
- doopsgezind (en) 37, 43, 81, 85, 102, 182, 269-270, 272-274, 276-278, 292, 300, 311-318, 326
- Dordrecht 22-24, 271
- Dorestad 21
- dorpsvoogd 51, 54, 296
- Duinkerken 32, 143, 244, 260
- Duinkerker kapers 31, 127, 173, 175, 317
- Duitse Bocht 57
- Duitsland 23, 28, 59, 97, 286
- echtscheiding 182, 204, 210
- Elbing(tol) 66
- endogamie 192
- Engeland 17, 21-22, 23, 28, 33, 43, 81, 89, 108, 119, 139, 159, 179, 198, 216, 225, 246
- Enkhuizen 16, 28, 32, 87, 140, 277, 291, 311, 312
- examinatieboeken 91, 213-214, 243, 246, 249
- export 22, 29, 67, 157-158
- family economy* 16
- fluitschip 38, 45, 76, 79
- Frankrijk 23, 28, 29, 31, 33, 66, 68, 79, 105, 119-120
- fraude 66, 170-171, 248
- fregat 38
- Friesland 26, 58, 87
- Gaag 42
- galjoot 38, 132, 166, 205
- gasthuis 37, 51, 135, 146, 169, 239, 240, 243, 257, 262, 277
- gereformeerd(en) 37, 43, 46, 97, 181-182, 196, 232, 251, 257, 267-284, 286, 288, 293-296, 299-300, 303, 305-306, 310-311, 313-317, 325-326, 332-333
- gevangenschap 13, 117, 129-130, 175, 312
- gilde 58, 67, 127, 138, 151, 154, 219, 229, 232, 272
- Great Yarmouth 106
- Groningen 59
- grootschipper 65, 68, 257
- 's Gravenzande 61
- Haaksgronden 107
- Haarlem 24, 227, 232, 315
- handelingsonbekwaam 138, 145
- handgeld 92, 119, 136, 330
- haringcertificatieboeken 19, 65, 83, 97, 185, 230
- haringhandel 76-79, 157
- haringvisserij 14, 19, 24, 27, 31-32, 38, 60-61, 63, 66-68, 72, 76-77, 81, 98, 102, 106, 113-115, 123, 125, 133, 151-152, 258, 296, 318, 326-329
- harpoenier 65, 88, 111
- Harwich 42
- Heilige Geestmeesters 85, 167, 226, 258
- Hellevoetsluis 42, 159, 162, 164, 171
- herberg, herbergierster 39, 43, 49, 51, 53, 74, 76, 80-81, 83, 89, 91-93, 95, 102, 133-135, 159, 161, 164, 170-171, 186, 209, 22-223, 233, 235, 242, 244, 245, 258, 262, 275, 297, 327-328, 332
- herkomstgebied 18, 58, 61, 87
- hoeker (kabeljauw) 38, 40, 45-46, 68, 75-76, 80-81, 83-84, 107-109, 117, 127, 159, 298, 303, 323
- homoseksualiteit 198, 210-211, 218, 331
- hoofdgeldtelling 39, 53, 185
- hoogbootsman 99, 112, 121
- hoogheemraadschap 22, 25, 28, 36, 43, 49, 50, 116, 256, 261
- Hoorn 28, 67, 87, 169
- huiselijkheidsideaal 140, 201
- huishoudelijk werk 163, 166
- huishouden 16, 18, 27, 39-40, 46-47, 53, 76, 77, 86, 126, 136, 138, 141-145, 147, 149, 150-151, 154-155, 161, 163-165, 172-177, 183-185, 223-224, 227, 302, 330-331
- huwelijksleeftijd 100-101, 103-104, 183, 329
- huwelijkspatroon 27
- huwelijksregisters 39, 101, 195
- IJ (het) 24, 61
- IJssel 24
- inbakker 108
- intermediair 82, 116, 215-217, 266, 326, 332

Italië 23

Jan Mayen 111

jonen (dobbers) 107, 108, 117

kaapvaart 14, 49

kabeljauwvisserij 19-20, 45, 68, 70, 72, 77,
81-82, 102, 116-118, 125, 128, 150, 258, 327-328,
330

kagenaar 68, 223

Kanaal 106

kapitaliseringsproces 81

kapitein 38, 65, 89-91, 95, 99, 113, 146, 161-163,
167, 176-177, 193, 205, 208, 211, 215, 224, 236,
238-240, 257, 296, 299, 305, 308, 317, 332

katholiek(en) 26, 37, 43, 181, 265, 268. 270-271,
274, 276, 282, 293, 308, 311-312, 315, 317-318,
321, 323-324

Katwijk 25, 46, 82-83, 244

kerkelijke tucht 215, 268, 282, 297-299, 301, 317

kerkenraad, kerkenraadsnotulen 20, 28, 172,
181, 191, 215, 217, 241, 260, 267, 270-272, 2784-
277, 280-282, 290, 294-302, 305-308, 311, 317,
322, 325, 332

Ketel 35

Keulen 21, 23, 28

keursters (netten) 153-154, 176-177

klapwaker 43, 186, 202

kleding 14, 130, 146, 163-165, 168-169, 170-173,
179, 183, 204, 206, 208, 221, 226, 229. 245-255

kok, koksjongen, koksmaat 64, 87, 97-98, 106,
111-112, 115, 134, 161, 163, 165, 307

kol (lijnen) 108-109

konstabel 99

konvooi, konvooiëring, konvooischip 31, 38, 89,
198, 206, 215, 257

koopman, kooplieden 5, 13-14, 22, 27, 32, 44,
47, 67, 77-80, 87-88, 102, 108, 122, 151, 158,
169, 192-193, 197-199, 209, 219, 222, 237, 257-
258, 261, 269, 278, 290-291, 295, 314, 328-329,
332

koopvaardij 14, 19, 24, 28, 31-33, 38, 40, 49, 55,
57-61, 65-68, 71, 73-74, 77-81, 85-87, 95-96, 99,
101-102, 105, 111-112, 120-121, 123, 125, 127, 132,
134-136, 163, 192, 197, 202, 211, 242, 227, 248-
249, 279, 296, 298, 318, 326-329

kostgangers 166-167, 217

kostpenningen 161-162

kostwinner 47, 49, 61, 141, 143, 175, 183, 197

krediet 138, 155, 168-169, 330

kuiper, kuiperij 29, 40, 53, 64, 80-81, 98, 113,
115, 124, 133-134, 148, 223, 226, 291, 294, 327

kustvisserij 19, 25, 29, 33, 53, 69, 72, 77, 84-85,
97, 103, 109, 118, 133, 135, 316, 327, 329-330

landbouw 23, 44, 59, 63, 71, 138, 315

lidmaten 269, 271-275, 277, 281-282, 293-294,
297, 299, 300-301, 302-306, 311, 313, 322, 325

liedboekjes 283-286, 290

lijnbanen 29, 37, 51, 54, 133

Liverpool 179

Londen 209, 219, 244, 246

lonen 14, 16, 20, 56, 59, 105-106, 113, 115-125,
136, 206

Loosduinen 49, 51

loterij 225, 312-313

maandbrief 121-123, 136, 174

maarnootschap (zeeverbintenis) 130

Maas(mondgebied) 18, 20-28, 32-33, 39, 42,
46, 54, 56, 59, 61, 63-64, 69-72, 83, 87, 102,
106-108, 133, 154, 168, 187, 195, 228, 277, 321,
323, 327-328

Maasland, 19, 42-44, 54, 63, 100, 101, 258, 273,
275, 328

marine 13, 19, 40, 49, 54, 57-59, 67, 71, 88-91,
95-96, 99, 103, 112-113, 121, 123-125, 135-136,
146, 161-163, 168-169, 173, 175, 193, 198, 201-
202, 205, 211, 216, 245, 248, 252, 254, 296,
314-315, 326-327, 329-331

mariniers 113

matroos, matrozen 89, 9198-99, 105-106, 108,
111-112, 115, 120, 124, 126, 143, 164, 216, 236-
237, 246, 254, 265, 324

Medemblik 28

Middelburg 57, 120

Middelharnis 18

Middellandse Zee(gebied) 27, 127, 134, 327

migratie 23, 26, 39, 46, 198-199

Monster 49, 51, 54, 62, 63, 101, 155, 163, 185,
226, 276, 277, 308, 310

moralisten 17, 183, 214

Munster, Vrede van 32

Nadere Reformatie 273, 277, 282-283

Noord-Holland 18, 25-26, 57, 59, 60, 71, 87-88,
103, 312, 315, 327

Noordse Compagnie 87-88

Noordwijk 25, 244

occupational community 15, 19, 333, 369

occupational identity 220, 267

occupational widowhood 16, 138

officier(en) 14, 89, 91, 95, 99, 103, 111-113, 119,
193, 198, 216, 298

ommelooptster (viswijf) 155

omtoor 108

onderlinge hulp 168-169, 176

- Oostzee(gebied) 23, 27, 28, 32, 57-58, 60, 66,
67-68, 72, 77, 79, 111, 125, 135, 328
- openbare koopvrouw 145
- opreder 134, 151-152, 154, 171
- oproer 123, 216
- Opstand 24-27, 272
- Orkney eilanden 106
- Oude Rijn 21, 24
- Oudemannenhuis 20, 37, 135, 235, 238-244,
257, 262, 298
- overlevingstrategie 138, 330
- Overschie 35-36, 61-63, 87, 280
- overspel 17, 169, 179, 180-182, 186, 195, 210-213,
215, 218, 249, 297, 301, 331
- penningmeester 44, 69, 97, 222, 257, 258-260
- pest(epidemie) 26, 37, 39, 209, 239, 273
- piëtistische 278, 282, 285-286, 288-290, 293,
295, 298, 316
- pink 29, 51-52, 69, 70, 81, 102, 109, 261
- pleegkinderen 166-168
- Poeldijk 49, 51, 62, 101
- Polen 66, 120
- Portugal 28-29, 79, 111-112, 125, 139, 158
- predestinatieleer 274-275
- press gangs* 89
- prikken 43, 107-108
- procuratie (akte van) 17, 122, 137, 145-147, 175,
201, 216
- prostitutie 140, 171-172, 211
- Proveniershuis 36, 135, 239-241, 262
- psalmberijming 276, 285
- Purmerend 227
- queesten (nachtvrijen) 187
- reddingsgedachte 266, 268, 323-324, 326
- reder, rederij 14, 44, 73-88, 98-99, 101-103,
112-121, 128-129, 132, 136, 151, 154, 157-159, 176,
193, 227, 230, 238, 240, 254, 257-261, 269,
274, 316, 328-329, 331-332
- rederijkers 276, 283, 313-314
- reep 45, 106
- rekest 50-146, 147, 162, 176, 260-261, 270, 303
- rekrutering 59, 82-95, 102-103, 116, 198, 315,
318, 326, 329
- Rijn(land) 21, 23, 24, 28
- Rotte 24
- Rotterdam 16, 18, 22, 24-29, 32, 35-36, 38, 42,
67, 69, 79, 80, 87-89, 93, 95, 103, 107, 112, 123,
130, 132, 134, 140, 162-165, 169, 180, 202, 204,
210, 212, 216, 232, 238, 241, 256, 269-270, 273-
274, 281, 300, 316, 322
- ruilhandel 138, 168-169
- Rusland 105, 111, 135
- Scandinavië 22, 39, 57, 59
- scheepsattestaties 66-68, 85, 87, 96, 211
- scheepsbier 29, 76, 160
- scheepswerven, scheepsbouw 29, 31, 37-38, 40,
43, 45, 53, 61, 77, 222-223
- Schelde 21, 27
- Scheveningen 25, 30, 49, 82-83, 109, 114, 130,
244-245
- Schie 24, 35, 37, 269
- Schiebroek 35
- Schieland 24, 28, 36, 238, 256, 271, 300
- schierman 99, 111, 124
- schipper 13, 24, 58, 64-68, 77-79, 81, 86-88,
91, 93-96, 99, 102-105, 112-115, 120, 122, 124,
132-133, 137, 157, 163, 165, 167, 179, 194-195,
198-199, 208, 211, 220, 224, 227, 233, 236, 238,
242, 262, 285, 290, 292, 295-296, 307-308,
315-318, 329, 332
- schoolmeester 40, 49, 53, 231, 259, 279-281
- Schoonderloo 61
- schotter 108
- schrijver 44, 89, 116, 118, 155, 205, 208, 300, 317
- schrobnetten 110-111
- schuif (vis, schol) 52, 64, 69, 76, 81, 83-84,
96-97, 102, 109, 118-119, 130, 144, 154, 158, 161,
168, 197, 238
- sekseratio 142
- sekseverandering 199
- seksualiteit 186, 210-215
- Shetland 106
- sociale status 20, 193, 220-221, 262, 332
- sociale stratificatie 220-224, 234-235, 261
- soldaat, soldaten 26, 39, 65, 91, 99, 100, 112-113,
131, 143, 159-160, 169, 171, 188, 245, 317
- solliciteur 168, 177
- Sont(tol) 66, 68
- Spanje 28-29, 79, 112, 125, 209
- speeljongen 96
- speksnijder, speksnijdersmaat 111, 119
- spinbanen 29, 150, 258
- Spitsbergen 88, 111
- St. Christoffel 29
- stapelmarkt 24, 27, 29
- stormvloed 25, 50-51, 53-54, 226
- Straatvaart 38
- stuurman, stuurlieden 37, 43-44, 55-56, 63-65,
68-69, 70, 76-78, 80-87, 89, 93-99, 102-103,
105-106, 111-119, 121, 127-135, 146, 148, 150-151,
154-155, 157-158, 160-161, 165, 168-169, 170,
172, 175-176, 184, 192, 195, 197, 204, 208-209,

- 211, 213, 216, 217, 220, 222-224, 227-231, 233, 236-238, 240, 243, 248, 251, 253, 255, 257-262, 289-290, 293-294, 296, 298, 302-303, 308-309, 311, 316-318, 325-326, 329, 331-332
- Suriname 94
- survival network* 168-169
- taalgebruik 246, 263, 288, 298, 332
- taanderijen 29, 37, 42
- tapperij 37, 49, 133, 149, 160, 171
- tatoeage 249
- Telhuis 74, 152-154
- telster (gezworen) 153-154
- testament 41, 91, 145, 194, 201, 218, 231, 253, 288, 312
- thuiskomst 201-204, 214, 247, 324
- Tiel 21
- timmerman, timmerlieden 45, 53, 64, 80-81, 87, 99, 111-113, 115, 120, 124, 186, 209, 237, 248, 294, 327
- touwslagerij 31
- transportopkoper 93, 345
- trouwbeloofte 187-191, 217, 302, 331
- Turkije 170, 313
- uitdraagster 149, 163, 165, 248
- uiterlijk 202, 221, 245-249, 251-252, 254, 262-263
- uniform 252
- Utrecht 21, 23, 158, 170, 209, 312
- vaarseizoen 105-113, 135
- vaderschapsactie 189
- veeteelt 23, 59
- Venhuizen 216
- verdeftigingsproces 295, 332
- verponding 39-40, 232-236
- verzekering 13, 85, 106, 116, 126-131, 136, 168, 173, 249, 260, 316, 330
- vice-admiraal 91, 163, 216
- victualie 40, 81, 161-163
- Virginia 29
- visafslag 43, 51, 168, 298, 300
- vishandel 25, 49, 54, 154-158, 163, 254
- visserijbord (Maassluis) 216, 303-304, 324, 326
- visserijcollege (college van de Kleine Visserij) 44-45, 83-84, 129, 173, 216, 226, 259-260
- visverwerking 154-155
- Vlaanderen 23, 24, 26, 28, 58, 132, 134, 157
- Vlaardingen 18, 22, 24, 26-27, 32-33, 35, 42, 67, 70, 78-80, 82, 87, 128
- vleet, (drijfnet) 45, 52, 106
- Vliet 24
- vloeken 245, 265, 297-298, 319, 325
- voc 13, 16, 19, 27, 29, 31-32, 40, 49, 54, 56-59, 65, 67-68, 71, 79, 82, 91-97, 99, 103, 112, 121-127, 131, 134, 136, 139-140, 142, 161, 163, 165, 169, 171, 173-174, 192, 195, 198-199, 201-202, 205, 211, 214, 217, 224, 246, 254, 266, 278, 280, 288, 298, 308, 315, 318, 326-327, 329-330
- volkhouder 92-93, 95, 103, 122, 209
- volksgeloof 200, 266-267, 307, 318-323, 326, 333
- vroedschap 36, 74, 88-89, 97, 130, 152-153, 193, 256-258, 262, 270-272
- vroedvrouw 148, 173, 190, 213, 259
- vrouwenarbeid 6, 140-141, 147
- vrouwenspoelierij 187
- vrouwennis 154
- Waalse (kerk) 270-271
- Waddeneilanden 59, 87, 187
- walvisvaart 14, 19, 29, 40, 57-58, 61, 65, 67, 73, 87-88, 95, 103, 111, 119-120, 123-125, 134, 192, 296, 313, 327, 329
- Wateringen 49, 62
- Waterland 87-88, 187
- weeshuis 45, 86, 89-90, 93-94, 96-97, 117-118, 163, 165, 168, 198, 201, 218, 222, 225, 240, 251-252, 255, 257-258, 311-312
- werkgelegenheid 8, 19-20, 56-59, 63-64, 66-72, 82, 152, 258
- West-Friesland 60, 71, 128, 130, 170, 318
- West-Indië 5, 29, 79, 134, 189, 213
- wic 29, 40, 59, 65, 190, 318
- Zaanstreek 87
- Zandambacht 61
- Zeeland 23-24, 26, 57-59, 71, 87, 119, 134, 171
- zeemansvademeccum 266, 279, 286-292, 302, 315, 320, 325, 332-333
- zelfvoorziening 168-169
- ziekentrooster 265, 278, 280-281, 288
- zielverkoper 93
- Zijde 18-19, 24-25.
- zout-en zeepkohier 46-47, 53, 70, 94, 100-101, 142, 144, 151, 184-185, 196, 222-223
- Zouteveen 35
- Zuiderzee 23-24, 57, 315
- Zuid-Europa 77, 135
- Zuid-Holland 23-26, 49, 58, 79, 266, 312
- Zwartewaal 18, 82, 87
- Zweden 139, 245

Over de auteur

Annette de Wit (1969) studeerde Economische en Sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Daarna was zij als assistent in opleiding en docent verbonden aan de Universiteit Leiden en werkte als bibliothecaris en redacteur bij het Instituut voor Maritieme Historie (thans Nederlands Instituut voor Militaire Historie) te Den Haag. Sinds 2004 is zij hoofd Publiek en Presentatie bij het Marinemuseum te Den Helder.